

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe
Journal of cultural heritage and history

3 - 2017

Seriya 3

MOSTAR - ZAGREB, 2017.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru - Studij povijesti

Faculty of humanities and social sciences
University of Mostar - Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER
Zoran Tomić

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER
Jasna Turkalj

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Mostar), Božo Goluža (Mostar), Dijana Korać (Mostar), Ivica Lučić (Zagreb),
Dijana Pinjuh (Mostar), Ljiljana Rajković (Mostar), Ivica Šarac (Mostar), Ante Škegro (Za-
greb), Jasna Turkalj (Zagreb), Ante Uglešić (Zadar)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rajko Bratož (Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Lovorka Čoralić
(Zagreb), Katherine Douramani (Rim), Bruna Kuntić-Makvić (Zagreb), Davor Marijan
(Zagreb), Zlatko Matijević (Zagreb), Miroslav Palameta (Split), Dinko Šokčević (Budim-
pešta), Tamàs Tòth (Rim), Gianluca Volpi (Udine)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

ZAMJENICI GLAVNOGA UREDNIKA / ASSOCIATE EDITORS

Dijana Korać, Ivica Lučić

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Arapović

ENGLISKI TEKST / ENGLISH TEXT

Marijana Sivrić

GRAFIČKA PRIPREMA

Dragana Zovko

NASLOVNA STRANICA

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Suton, Široki Brijeg

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)
Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar
Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,
SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101
Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina
Matica hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar
E-pošta: hercegovina@sve-mo.ba; casopis.hercegovina@gmail.com
Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401
Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima
Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

Hrčak - Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (www.hrck.srce.hr)

Slavus - Slavic Humanities Index (www.slavus.ca)

Sadržaj

Riječ urednika	5
Članci / Articles	7
PETAR VRANKIĆ, <i>Stjepan/Ahmed-paša Hercegović (1456.-1517.) u svjetlu dubrovačkih, talijanskih i osmanskih izvora. Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića</i>	9
RADMILO B. PEKIĆ, <i>Cernica u doba Kosača</i>	69
MARIJAN PREMOVIĆ, <i>Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje</i>	99
ANTE ŠKEGRO - AJLA SEJFULI - MARKO ĆORIĆ, <i>Crkvine u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne</i>	117
BARTUL MARUŠIĆ, <i>Statut i kazneno pravo Makarske s okolicom u Hercegovačkom sandžaku</i>	153
STJEPAN ĆOSIĆ, <i>Apokrifni popis plemićkih rodova Bosanskoga kraljevstva</i>	167
RATKO PERIĆ, biskup, <i>Stepinčevi interventi kod Pavelića</i>	179
ZLATKO MATIJEVIĆ, <i>Viribus unitis. Hrvatska politička emigracija pod katoličkim skalpelom Žarka Vlahe</i>	213
BOŽO GOLUŽA - DIJANA KORAĆ, <i>Recepcija hercega Stjepana Vukčića Kosače u udžbeničkoj literaturi i institucionalnoj memoriji u Hercegovini u drugoj polovici 20. stoljeća</i>	247
MARINKO TOMASOVIĆ, <i>Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji u vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače - Između stvarnosti i predaje</i>	273
TATJANA MIĆEVIĆ-ĐURIĆ - VALERIJA SOLDI-REŠETAR, <i>Likovne umjetnosti i obitelj Kosača</i>	331

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	365
MIRJANA SANADER, <i>Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata</i> (Ana Noković)	367
NENAD CAMBI, <i>Dioklecijan. Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum. Povijesne kontroverze i današnje dileme</i> (Ana Noković)	369
JACQUES LE GOFF, <i>Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?</i> (Goran Mijočević)	372
TOMISLAV POPIĆ, <i>Krojenje pravde. Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358.-1458.)</i> (Goran Mijočević)	376
MIROSLAV PALAMETA, <i>Fikcionalnost životopisa Petra Berislavića</i> (Jela Sabljic-Vujica)	380
MIROSLAV AKMADŽA, <i>Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, knj. II., 1967.-1990.</i> (Marina Beus) ...	386
KATICA JURČEVIĆ - OZANA RAMLJAK - ZLATKO HASANBEGOVIĆ (ur.), <i>Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled</i> (Dijana Pinjuh)	395
<i>Croatica christiana periodica</i> (Dijana Korać)	402
<i>Prilozi</i> (Dijana Pinjuh)	408
O Strasti za životom <i>Emila Bobanovića Čolića</i> (Ljiljana Rajković)	413

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru 20.-21. svibnja 2016. održan je Međunarodni znanstveni skup "Povijesno naslijeđe hercega Stjepana Vukčića Kosače - 550 godina od smrti (1466.-2016.)" na kojemu je sudjelovao 21 znanstvenik sa 17 izloženih tema. Znanstveni skup organizirali su Hrvatski institut za povijest iz Zagreba i Filozofski fakultet iz Mostara. U početku je postojala zamisao o tiskanju posebnoga zbornika radova s ovoga skupa, ali od toga se odustalo, pa je prihvaćen prijedlog da se pristigli radovi objave u jednom broju časopisa *Hercegovina*. Kako je samo jedan broj predavača dostavio svoje radove, a trebalo je proći i recenzentski postupak, u konačnici objavljujemo ukupno osam radova s ovoga skupa te tri rada nevezana za tematiku i sudjelovanje na skupu. Želeći izbjeći dodatno opterećivanje tekstova posebnim bilješkama kojima bi se označili radovi sudionika znanstvenoga skupa, ovdje donosimo njihov popis.

- PETAR VRANKIĆ, *Stjepan/Ahmed-paša Hercegović (1456.-1517.) u svjetlu dubrovačkih, talijanskih i osmanskih izvora. Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića*

- RADMILO B. PEKIĆ, *Cernica u doba Kosača*

- MARIJAN PREMOVIĆ, *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje*

- ANTE ŠKEGRO - AJLA SEJFULI - MARKO ĆORIĆ, *Crkvine u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne*

- ZLATKO MATIJEVIĆ, *Viribus unitis. Hrvatska politička emigracija pod katoličkim skalpelom Žarka Vlahe*

- BOŽO GOLUŽA - DIJANA KORAĆ, *Recepcija hercega Stjepana Vukčića Kosače u udžbeničkoj literaturi i in-*

stitucionalnoj memoriji u Hercegovini u drugoj polovici 20. stoljeća

- MARINKO TOMASOVIĆ, *Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji u vremenu hercega Stjepana Vukčića Kosače - između stvarnosti i predaje*

- TATJANA MIĆEVIĆ-ĐURIĆ - VALERIJA SOLDI-REŠETAR, *Likovne umjetnosti i obitelj Kosača*

Članci

Articles

STJEPAN/AHMED- PAŠA HERCEGOVIĆ (1456.?-1517.) U SVJETLU DUBROVAČKIH, TALIJANSKIH I OSMANSKIH IZVORA

Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše
Hercegovića

Petar VRANKIĆ
Kath.-Theologische Fakultät der
Universität Augsburg
Privatadresse:
Kardinal-Brandmüller-Platz 1
D - 82269 Geltendorf
E-pošta: vrankic@t-online.de

UDK: 929.7 Stjepan/Ahmed-paša
Hercegović
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. ožujka 2017.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Sažetak

Knez Stjepan Hercegović Kosača, prvotno najmlađi i sigurno najomiljeniji sin hercega Stjepana Vukčića Kosače, postavši kasnije Ahmed-paša Hercegović, vrlo ugledni i uspješni osmanski zapovjednik, upravitelj, ministar, veliki vezir, diplomat, državnik i pjesnik, ostaje i dalje djelomično kontroverzna ličnost u južnoslavenskim, talijanskim i turskim povijesnim prikazima. Nije ni danas lako točno prikazati njegov životni put. Povjesnici se ne slažu u podrijetlu i imenu njegove majke, godini rođenja, slanju ili odlasku na dvor sultana Mehmeda Osvajača, sukobu s polubratom, hercegom Vlatkom, uspjelom ili neuspjelog preuzimanju oporukom utvrđenoga nasli-

jeđa njegova oca Stjepana i majke Barbare, založenog u Dubrovniku, godini ženidbe, broju žena i broju vlastite djece, te o broju i mjestu najvažnijih državnih službi iz njegova četrdesetogodišnjeg osmanskog životnog puta. U ovom prilogu autor pokušava unijeti više svjetla u gotovo sva sporna pitanja služeći se prvenstveno, danas dostupnim, objavljenim i neobjavljenim vrelima te dostupnom bibliografijom u arhivima i knjižnicama Dubrovnika, Venecije, Milana, Firence, Riminija, Sarajeva i Istanbula.

Ključne riječi: Stjepan Hercegović/Ahmed-paša Hercegović; herceg Stjepan; *hercežica* Jelena; hercežica Barbara; hercežica Cecilija; Dubrovnik; Carigrad; talaštvo; konverzija na islam; herceg Vlatko; sultan Mehmed II.; sultan Bajazid II.; borba za obiteljsko naslijeđe; djeca Ahmed-paše.

1. Podrijetlo Hercegovе druge žene i majke Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića¹

-
- 1 Stjepan knez Hercegović/Ahmed-paša Hercegović/Ahmed pāšā Hersek-Zāde, Ahmed pāšā Hersek-ōgli, sin hercega Stjepana Vukčića Kosače i njegove druge žene, Bavarke i Witelsbahške kneginje Barbare, rođen je kao Stjepan Hercegović, najvjerojatnije malo prije 13. svibnja 1456. u Herceg Novom i umro (službeno!) 21. srpnja 1517. kod Alepa, u današnjoj Siriji. Rano djetinjstvo, do prerane smrti majke Barbare u lipnju 1459., proveo je na dvoru svoga oca i majke u Herceg Novom. Poslije majčine smrti šalje ga otac Stjepan na odgoj i školovanje u Dubrovnik, grad u kome će doživjeti upad Osmanlija u zemlje svoga oca 1463., te očevu smrt 1466. godine. Od oca Stjepana i majke Barbare naslijedio je povećе bogatstvo, koje je bilo pohranjeno u Dubrovniku. Njegov stariji polubrat i novi herceg, Vlatko, preuzeo je skrbništvo nad njim i dao redovito isplaćivati i Stjepanov dio iz položenoga naslijeđa, kako nam to potvrđuju pisani izvori iz Dubrovačkoga arhiva. Isti izvori potvrđuju njegovo kršćansko uvjerenje i boravak do kraja studenoga 1473. u Herceg Novom. Te kasne jeseni, po dubrovačkim izvorima, gubi mu se za punih 10 mjeseci svaki trag. Najvjerojatnije, zbog napetosti oko isplate naslijeđa, te napetosti oko nove ženidbe njegova brata Vlatka, napušta neprimijećeno Hercegovu zemlju, odlazi u Carigrad, traži i nalazi na dvoru sultana Mehmeda II. zaštitu svojih nasljednih prava ali i jedinstvenu priliku za briljantnu karijeru. Stoga, po dubrovačkim vrelima, Stjepan Hercegović nije bio ni talac, ni zarobljenik, bilo kao dijete ili kao mladić, na dvoru sultana Mehmeda II. u Carigradu do 22. studenoga 1473. Tek u pismu od 24. rujna 1474. nalaže sultan Mehmed Dubrovčanima, preko svoga sklava

(sluga, dragoman) Ibrahima, da posreduju pri podjeli očeva i majčina nasljeđa između Ahmeda i njegova brata, hercega Vlatka. Usp. ĆIRO TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje: GZM), XXIII., Sarajevo, 1911., str. 39-40, 455-465; LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, Srpska kraljevska akademija, Beograd - Sremski Karlovci, 1934., str. 252-253; HAZIM ŠABANOVIĆ, "Hersek Zâde Ahmed Pasha", u: *Encyclopaedia of Islam* (dalje: EI), III., Brill, Leiden, ²1971., str. 340-342. U spomenutom pismu nekadanji Stjepan Hercegović zove se po prvi put Ahmed, što znači, da je u roku od kraja studenoga 1473. do 24. rujna 1474. prešao na islam. Sljedeće spominjanje Stjepana-Ahmeda nalazimo u pismu od 21. svibnja 1477., u kojem sultan Mehmed II. veoma odlučno zapovijeda Dubrovčanima da isplate "vjernom i poštenom slugi Carstva Ahmedu" 18.000 zlatnih dukata, što mu ih je ostavio otac i koje Dubrovčani nisu dosad htjeli isplatiti. Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 47; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 258. Poslije ovih vijesti obiteljsko-nasljedničke naravi Stjepan/Ahmed Hercegović pravi karijeru u Osmanskome Carstvu. Godine 1478., u doba borbi za Skadar u Albaniji, Mehmed II. promiče ga u državnoga zastavnika (miri-alem). GLIŠA ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, I., 1, 1348.-1520., Beograd, 1940., str. 623. Budući da se pokazao vjernim i vrlo korisnim novom sultanu Bajazidu II., u borbi za nasljedstvo protiv njegova brata Džema, dobio je za ženu, prema Šabanoviću, prije 17. prosinca 1481., prema drugima tek 1484. godine, Bajazidovu kći, sultaniju Hûndi-Hâtûn. Usp. H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zâde Ahmed Pasha", str. 341; MUHAMMED AHMED SIMSAR, *The Waqfiah of Ahmed pâsâ*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1940., str. 177; ÇAĞATAY MUSTAFA ULUÇAY, "Bayazid II. in Âilesi", u: TD X., 14, Istanbul, 1959., str. 105-124, ovdje 120; BEHIJA ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV. i XVI. stoljeću", u: *Prilozi Instituta za istoriju*, 14-15, Sarajevo, 1978., str. 81-138, ovdje 90. Postavši carski zet Stjepan/Ahmed je naglo uznapredovao u svojoj karijeri. Tijekom svoje četrdesetogodišnje osmanske službe vršio je razne vrlo utjecajne dužnosti: Bio je krajišnik (sandžakbeg) Hamidilia, Burse i Galipolja, višeput namjesnik (beglerbeg) Anatolije i carski vrhovni zapovjednik (serasker) u Aziji, višeput zapovjednik osmanske mornarice (kapudan-paša), nekoliko puta kupolski i drugi vezir, te šest puta veliki vezir, zapovjednik (muafiz) Burse odnosno Drinopolja i možda neposredno pred smrt namjesnik Kaira (Kair-beg). Sudjelovao je kao zapovjednik u pomorskim i kopnenim bitkama protiv Mlečana 1499.-1501. i u bitci protiv Francuza kod Mitilene 1501. godine. Veoma je zaslužan za sklopljeno primirje između Venecije i Sultana 1503. godine. Usp. ERDMUTE HELLER, *Venedische Quellen zur Lebensgeschichte des Ahmed Paša Hersek-oglu*, (Diss.), München, 1961., str. 29-58. U svojoj dugoj vojno-političkoj karijeri služio je trojicu sultana: Mehmeda II., Bajazida II. i Selima I. Bilo je to zlatno doba osmanske povijesti, u koje je Stjepan/Ahmed-paša Hercegović ugradio svoje osobne snage i talente. Do kraja života gajio je dobre i prijateljske odnose prema Dubrovniku i Mletcima, svojim nekadanjim velikim uzorima i zaštitnicima obitelji Kosača, što mu je djelomice donosilo političke poteškoće na Visokoj Porti. Usp. H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zâde Ahmed Pasha", str. 341-342; HALIL INALCIK, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy*, Variorum Reprints, London, 1978., VII., str.

120-121; HEATH W. LOWRY, *Hersekzâde Ahmed Paşa: An Ottoman Statesman's career and pious Endowments*, Bahçeşehir University Press, Istanbul, 2001., str. 16-17. Od Dubrovčana je primao do kraja života redovnu godišnju najamninu od 48 zlatnika za kuću i vrtove u Konavlima, koje je naslijedio od oca. Kao konvertit na islam sačuvao je širinu vjerskih vidika te je imao općenito blagonaklono držanje prema kršćanima, tako da ga neki autori smatraju pritajenim kršćaninom. Usp. EDRENEVİ RUHİ, *Ta'rih-i Âl-i Osaman*, Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms.or. nr. 821, fol. 198; FRANCESCO SANSOVINO, *Dell'istoria universale dell'origine et imperio de Turchi*, F. Rampazetto, Venezia, 1564., str. 336; PERIKLES JOANNOU, "Großwesir Ahmet Herzeg Geheimchrist im Hof des Sultans zu Istanbul", u: *Orientalia christiana periodica*, 26, Roma, 1960., str. 74-80. O vojnim, ne uvijek uspješnim, pohodima Ahmed-paše Hercegovića može se opširnije saznati u: JOSEPH HAMMER, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, NERKEZ SMAILAGIĆ (prir.), Zagreb, 1979., str. 255, 263, 270; NICOLAE JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II., Frankfurt am Main, 1990., str. 245. Ostali aspekti života i djela mogu se saznati u: SAFVET-BEG BAŠAGIĆ, "Ahmed paša Hercegović", u: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Matica hrvatska, Zagreb, 1931., str. 6; HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Ahmed-paša Hercegović", u: *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), I., Zagreb, 1941., str. 118-119; ANTO BABIĆ, "Kosače", u: *Enciklopedija Jugoslavije* (dalje: EJ), 5, Zagreb, 1962., str. 330-331; VASO ČUBRILLOVIĆ, "Ahmet-Paša Hercegović", u: *EJ*, 1, Zagreb, 1955., str. 23; E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 15-28, 59-83; SIMA M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964., str. 245-267; VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Beograd, 1979., str. 189-231; HEDDA REINDL, *Männer um Bâyezîd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bâyezîds II. (1481-1512)*, Klaus Schwarz, Berlin, 1983., str. 129-146; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade Ahmed Pasha", u: *Journal of Turkish Studies*, 40, Harvard University, 2013., str. 315-326; BOŠKO I. BOJOVIĆ, *Raguse (Dubrovnik) et l'Empire Ottoman (1430-1520)*, Association Pierre Belon, Paris, 1998., str. 225, op. 151; ŞERAFETTİN TURAN, "Hersekzâde Ahmed Paşa", u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (dalje: DIA), 17, Istanbul, 1998., str. 235-237; MEHMET YILMAZ, "Ahmet Paşa (Hersekzade). Yaşamları ve Yapıtlarıyla", u: *Osmanlılar Ansiklopedisi* (dalje: OA), 1, Istanbul, 1999., str. 146-147; EMA MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, "Kraj vladavine Kosača i prve godine osmanske vlasti u Hercegovini", u: RADOSLAV BRATIĆ (prir.), *Kosače - osnivači Hercegovine*, Četvrti naučni skup istoričara u Gacku 20-22 septembar 2000, Bileća - Gacko - Beograd, 2002., str. 291-307; BEHIJA ZLATAR, "Ahmed-paša Hercegović", u: DAMIR SADOVIĆ (prir.), *Zbornik radova. Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 23. 5. 2003., Mostar, 2005., str. 179-184; PEJO ĆOŠKOVIĆ, "Kosače", u: *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: HBL), 7, Zagreb, 2009., str. 659-668, ovdje 666; PETAR VRANKIĆ, "Hercegovina zemlja od propasti Bosne do definitivnog pada pod Turke u svjetlu suvremenih bizantskih i osmanskih izvora", u: IVICA LUČIĆ (prir.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 697-741, ovdje 710-713. Zanimljivo je da se i danas službena *Turska islamska enciklopedija*, *Osmanska enciklopedija* kao i većina turskih povje-

Početak listopada 1453. godine, još u doba rata s Dubrovnikom, umrla je prva žena hercega Stjepana, Jelena Balšić,² izmirena s mužem,³ majka kćeri Katarine i sinova Vladislava i Vlatka. Ovom pri-

---

sničara rado pozivaju jedino na osmanske izvore glede Ahmed-pašina djetinjstva, ponavljaju već ustaljene slike i pojmove, koji počivaju na već poznatim klišejima. Ovo se najvjerojatnije događa zbog nepoznavanja jezika i nemogućnosti konzultiranja dubrovačkih i venecijanskih izvora te opširnije južnoslavenske bibliografije.

- 2 Jelena Balšić (1407.-1553.) bila je kći iz prvoga braka Balše III. (1387.-1421.) i Albanke Nikete Thopija. Balša III., sin Đurađa Balšića i Jelene Lazarević (kći kneza Lazara i kneginje Milice) bio je zadnji vladar Zete iz roda Balšića od 1403. do 1421. Kći Jelena je dobila ime po svojoj baki Jeleni Lazarević i bila je udana 1424. godine za Stjepana Vukčića Kosaču. Iz ovoga braka rođeni su kći Katarina i sinovi Vladislav i Vlatko. Po testamentu spomenute bake Jelene iz 1442./1443. godine, koja se na kraju udala za Sandalja Hranića Kosaču, Jelena je naslijedila lijepo bogatstvo iz riznice Balšića. Usp. LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Verlag von Duncker und Humboldt, München - Leipzig, 1914., str. 168-169; ILARION RUVARAC, "Dvije bosanske kraljice", u: NIKOLA RADOJČIĆ (prir.), *Zbornik Ilariona Ruvarca. Odabrani istorijski radovi*, 1, SKA, Beograd, 1934., str. 447-448; BAZILIJE PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", u: *Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Sarajevo, 1979., str. 15-16; KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača bosanska kraljica prigodom 500-godišnjice njezine smrti (25. X. 1478.)*, Sarajevo, 1978., str. 8; ĐURO TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)", u: MILORAD EKMEČIĆ (prir.), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 2, SANU, Beograd, 1997., str. 75-76.
- 3 Do izmirenja hercega Stjepana, njegove žene Jelene i starijega sina Vladislava u prisustvu drugoga sina Vlatka i dvorjanika došlo je 19. srpnja 1453. na planini Pišču u Pivi. Povelja izmirenja kaže puno: Herceg se obvezuje da će još za života podijeliti zemlju i predati je na upravu sinovima pod uvjetom da ostanu vjerni njemu, njihovu ocu i Hercegovu velikom gospodarju, sultanu Mehmedu. Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 66-72; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 198-199. Obiteljska napetost u kući Kosača nastala je zbog firentinske, odnosno sijenske kurtizane, koju su doveli Hercegovu agentu iz Italije 1450./1451. godine. Premda je kurtizana bila prvotno namijenjena za ženu starijem sinu Vladislavu, herceg Stjepan se oduševio ljepotom prispjele Firentinke i odmah ju je uzeo kao svoju ljubavnicu. Hercegovu amorozna erupcija nije značila samoponiženje za sina Vladislava, nego i javno zapostavljanje i vrijeđanje vlastite žene Jelene. Osim toga, ako je firentinska kurtizana bila namijenjena sinu Vladislavu, Hercegov potez nije bio samo amorozni ispad oca, nego možda smišljeni napad na sina. Tadašnje pripreme za rat između hercega Stjepana i Dubrovnika poprimile su osobno i emotivno obilježje, pripovijeda bizantski kroničar Halkondil, premda nisu bile ni uzrok ni povod. Što iz povrijeđenosti, što iz obiteljskih interesa,

godom odbilo je Dubrovačko vijeće 10. listopada 1453. izraziti sućut hercegu Stjepanu i njegovim sinovima jer je rat s Hercegom još uvijek trajao.⁴ Već od siječnja 1454. postoje pisana svjedočanstva o Hercegovim novim ženidbenim planovima, koji su za njega trebali biti politički i teritorijalno veoma unosni. No, na ovo ga je potaknula, bez sumnje, rana smrt, u travnju 1453. godine, hrvatsko-dalmatinskoga bana Petra Talovca, koji je ostavio iza sebe prostranu zemlju, dva nedorasla sina i mladu udovicu, banicu Jadvigu Gorjansku.⁵ Već krajem 1453. ili početkom 1454. godine zaprosio je herceg Stjepan ruku banice Jadvige, koja mu je trebala donijeti u miraz veoma važne hrvatske

---

hercežica Jelena bježi 15. kolovoza 1451. sa sinom Vladislavom u Dubrovnik i odbija se vratiti svome nevjernom mužu. Nakon što su i Dubrovčani odbili izručiti Jelenu, započe Herceg svoj osvetnički pohod protiv Dubrovnička i sina Vladislava (1451.-1454.), koji je u međuvremenu postao Παγουζίων στρατηγὸν - zapovjednikom dubrovačke vojske. Rat je potrajao gotovo tri godine i nanio goleme štete Republici, Hercegu i svim sudionicima ovoga nepromišljenog i politički suicidalnoga sukoba. U ovom ratu, kako znamo iz drugih izvora, Vladislav je otvoreno ustao protiv oca i pokušao sklopiti koaliciju za zbacivanje Hercega s vlasti. Čak se pregovaralo o prodaji Hercegovе zemlje za 150.000 dukata i njezinoj raspodjeli između zainteresiranih strana: srpski despot Đurađ (Đorđe) Branković, bosanski kralj Tomaš, Dubrovnik te sinovi Vladislav i Vlatko. U rat su se poslije umiješali Turci na poziv Hercega, Mlečani na poziv Vladislava te Mađari i papa na zamolbu Dubrovčana. Jedan lokalni sukob poprimio je međunarodne dimenzije, dok je sultan Mehmed gotovo neometano osvajao Carigrad i stvarao povoljne uvjete za definitivno zaposjedanje Srbije, Bosne i Vojvodstva Svetoga Save (*Ducatus Sancti Sabae*). Po suvremenim svjedočanstvima firentinska kurtizana zvala se Elizabeta ("domina Helisabeth de cherzech" ili "donna Helisabeta"). Usp. DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Consilium Rogatorum* (dalje: *Cons. Rog.*), XII., fol. 112, od 30. 7. 1451.; Α. Χαλκοκονδύλης, Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν, Bonn, 1843., str. 540; GASPARE BROGLIO TARTAGLIA, *Cronaca universale*, Biblioteca Civica Gambalunga, Rimini, SC-MS, 1161, fol. 210rv; VJEKOSLAV KLAJIĆ, *Povijest Bosne*, Zagreb, 1882., str. 297; JOVAN RADONIĆ, "Herceg Stipan Vukčić Kosača i porodica mu u istoriji i narodnoj tradiciji", u: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin, 1908., str. 406-414, ovdje 406-407; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 170; KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba*, II., Beograd, 1923., str. 162; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 590; SIMA M. ČIRKOVIĆ, "Vesti Brolja da Lavelo", u: *Istorijski časopis*, XII.-XIII., Beograd, 1963., str. 169-172; ISTI, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964., str. 300; P. VRANKIĆ, "Hercegovа zemlja", str. 707-710.

4 DADU, *Cons. Rog.*, XIII., fol. 245v, od 10. 10. 1453.; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 205.

5 Usp. VJEKOSLAV KLAJIĆ, *Povijest Hrvata*, III., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1980., str. 300-303.

zemlje.⁶ Venecija se suprotstavila Hercegovim ženidbenim planovima, koji su bili u suprotnosti s njezinim teritorijalnim aspiracijama, uzela je banicu Jadvigu, njezinu djecu i zemlje pokojnoga bana pod svoju zaštitu.⁷ Nakon neuspjelih planova s banicom Jadvigom herceg Stjepan se obraća za pomoć svom političkom savezniku, grofu Ulriku II. Celjskom, hrvatsko-slavonskom banu i zetu srpskoga despota Đurađa Brankovića. Agenti grofa Ulrika preporučili su mu Barbaru Liechtenstein iz Nikolsburga, u današnjoj Moravskoj. Poveljom, izdanoj u gradu Ključu kod Gacka 1. ožujka 1455., herceg Stjepan, obraćajući se njezinu ocu Georgu, jamči Barbari Lihtenštajnskoj, kao svojoj budućoj ženi, u suglasnosti svojih sinova i savjetnika sva supružnička prava, čak i nakon njegove smrti.⁸ Između ostaloga, on joj jamči da može ostati u katoličkoj vjeri i sa sobom povesti katoličke svećenike i osoblje što jasno pokazuje da herceg Stjepan i njegov dvor nije bio katolički. No, kada je Barbara Lihtenštajnska, iz nama nepoznata razloga, odbila ponudu,⁹ našli su Ulrikovi agenti i Hercegovi izaslanici novu odgovarajuću nevjestu, jednu drugu Barbaru, koja je ušla u povijest kao "filia illustris ducis de Payto (!) (Payro)!" = *kći presvijetlog vojvode od Bavarske*.¹⁰ Po uvjerenju uvaženijih historičara Barbara je

-
- 6 ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike: knjiga X: od godine 1453. do 1469.*, JAZU, Zagreb, 1891., str. 25-26, 29; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 205-206.
- 7 L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 172-173.
- 8 L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 175-176; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 218. Liechtenstein su bili niže donjoaustrijsko plemstvo koje je u XV. st. posjedovalo više dvoraca. Među njima se nalazio dvorac Liechtenstein kod Nikolsburga (današnji Mikulov u Moravskoj) u kojem je Barbara boravila kada je dobila bračnu ponudu od hercega Stjepana. Njezini su se roditelji zvali Georg IV. von Liechtenstein i Hedwig von Pottendorf. Sredinom XVI. st. Liechtensteini prodaju dvorac u Nikolsburgu i preseljavaju se na Rajnu. Danas je Liechtenstein samostalna kneževina i veliko europsko financijsko sjedište. DAVID BEATTI, *Liechtenstein. Geschichte und Gegenwart*, Triesen, 2005.; P. VRANKIĆ, "Hercegovina zemlja", str. 710-711.
- 9 Barbara Liechtenstein živjela je još 1460. godine, budući da se te godine udala za Heinricha Strewna von Schwarzenau. Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 177.
- 10 Ovako je oslovio Hercegovu drugu ženu njegov vjerni vitez Pribisav Vukotić u pismu, koje je predao u proljeće 1455. aragonskom kralju u Napulju, Alfonsu V. Kako Vukotić nije znao latinski, netko drugi na dvoru hercega Stjepana, najvjerojatnije "scriba Ruggiero" (Ruđer), sastavio je latinski ovo pismo. Na njemačkom jeziku ovaj bi naslov glasio: *Tochter seiner Durchlaucht Herzog von Bayern (de Payro)*. Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 404.

bila kći jednoga od bavarskih vojvoda, nezakonita Vitelsbahška princeza.¹¹ No, ima još nekih modernih pokušaja koji se, u nemogućnosti da usvoje rezultate povijesnoga istraživanja u zadnjih 120 godina, zadržavaju i dalje na samome početku ove povijesne problematike. Tako u Zborniku radova *Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 23. 5. 2003., tvrdi jedan od autora u svome prilogu: "Stjepan je rođen 1456. godine. Majka mu je bila Varvara, druga Hercegova žena, kći paškog despota, udovica bana Petra Kliškog" te preuzima, danas zastarjela biografska saznanja o Ahmed-paši Her-

-
- 11 Latinski naslov "filia illustris ducis de Payro" može se jedino prevesti: *kći presvijetlog vojvode od Bavarske*. U srednjovjekovnim latinskim rukopisima Bavarska-Bayern zove se Baioaria ili Paioaria, a Bavarci Baioarii ili Paioarii. Budući da je tadanje Veliko Bavarsko vojvodstvo bilo podijeljeno na tri linije: Ingolstadt, Landshut i München, danas nije lako utvrditi iz koje je linije od trojice tadanjih bavarskih vojvoda potjecala Hercegova žena Barbara, poglavito ako se uzme u obzir da je bila nezakonita kći, kako se obično smatra. Njezino ime se ne pojavljuje u službenoj genealogiji obitelji Wittelsbach. U genealoškom stablu vojvode Albrehta III. Bavarskoga (1401.-1460.) iz minhenske linije, deseto dijete nosi ime Barbara (1454.-1472.), koja će stupiti kao redovnica u jedan samostan u Münchenu. Stoga možemo isključiti Albrehta III., njegova brata Wilhema III. (ili jednoga od njihovih sinova) kao oca Barbare, druge žene hercega Stjepana. Barbarinu obitelj treba tražiti u nasljednicima Henrika XVI. iz landshutske linije ili među potomcima Ludviga VIII. iz ingolštadtske linije. Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 174, 177; NICOLAE IORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, VI., Bucarest, 1916., str. 223; FRANZ BABINGER, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*, Bruckmann Verlag, München, 1953., str. 280; E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 9; A. BABIĆ, "Kosače", str. 330-331; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 218; P. VRANKIĆ, "Hercegova zemlja", str. 711. No, ima modernih povjesničara koji, u svojem posebnom uvjerenju, ne usvajaju rezultate povijesnoga istraživanja u zadnjih stotinu godina. Tako u *Zborniku radova Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 23. 5. 2003., Mostar, 2005., više autora postavlja teze, koje su u suprotnosti s dubrovačkim vrelima ili s radovima ozbiljnih historičara, kao što su Č. Truhelka, L. Thalloczy, K. Jiriček, J. Radonić, G. Elezović, A. Babić, V. Čubrilović, H. Šabanović, S. Čirković, V. Atanasovski i drugi. Oslanjajući se samo na kronološki kasnije osmanske ljetopise, ovi autori potpuno prešućuju starije radove i vrela, koja osvjetljaju kršćansko (katoličko) razdoblje u životu Stjepana Hercegovića. Kako na Stjepana tako i na Ahmeda trebaju biti ponosna i sva tri domaća naroda: Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Istovremeno se moraju znanstveno i povijesno-kritički promatrati različita životna razdoblja ove vrlo zanimljive i kontroverzne osobe.

cegoviću, koja su objavili nekadanji pioniri povijesnih istraživanja u Sarajevu, Karl Petz i Ćiro Truhelka.¹²

Princeza Barbara, Hercegova druga žena, i Vlatkova prva žena, jedna celjska princeza,¹³ bile su dovezene mletačkom lađom do Drijeva na Neretvi i odatle su bile prešle u grad Sokol, u međurječju Tare i Pive. Spomenutim nevjestama pridružila se nešto kasnije i treća, kyra (gospođa) Ana Kantakuzina, nećakinja Irene, žene srpskoga despota Đurađa Brankovića, kao žena Hercegova najstarijeg sina Vladislava.¹⁴ U gradu Sokolu, za tadašnje prilike nečuveno, slavila se početkom svibnja 1455. trostruka svadba, drugi brak hercega Stjepana s novom hercežicom Barbarom i prvi brakovi njegovih sinova, Vladislava i Vlatka.¹⁵ No, usprkos ovom slavlju, koje je trebalo pokazati porast Hercegova utjecaja i prestiža u južnoj Europi, u Hercegovoj zamišljenoj interesnoj sferi nastale su krupne političke i strateške promjene, koje su ga trebale zabrinuti. Sljedeće godine, 22.

-
- 12 Autoru spomenutoga priloga promaklo je cijelo istraživanje ove problematike tijekom 20. i početkom 21. stoljeća. On zamjenjuje Jadvigu Gorjansku, kao što je to učinio Karl Petz 1894. ili nešto slično Ćiro Truhelka 1911., udovu hrvatskoga bana Petra Talovca, s Barbarom (Varvarom) "filia illustris ducis de Payro" = kćeri presvijetloga vojvode Bavarskog s nekakvom "kćeri paškog despota". Usp. KARL PETZ, "Ahmed paša Hercegović", u: *GZM*, VI., Sarajevo, 1894., str. 361-363; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 455; SENAD MIJIČEVIĆ, "Od Kosača do Hercegovića", u: DAMIR SADOVIĆ (prir.), *Zbornik radova. Naučni skup Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 23. 5. 2003., Mostar, 2005., str. 172.
- 13 Ime celjske princeze, Ulrikove sinovice ili polusestre i Vlatkove prve žene, nije poznato. Ulrik II. Celjski bio je sin Ferdinanda II. Celjskog i Elizabete Frankopanske. Ferdinand II. je, osim Elizabete Frankopanske, imao još Veroniku Desničku kao drugu ženu te još jednu priležnicu. Iz ove veze s konkubinom rodila se oko 1442. Vlatkova žena. Ulrik II. Celjski bio je oženjen s Katarinom, kćeri srpskoga despota Đurađa Brankovića i njegove bizantske žene, Irene Kantakuzene. Usp. MILKO KOS, "Grofje Celjski", u: *Srednjeveška, kulturna, društvena in politička zgodovina Slovencev: izabrane razprave*, Slovenska matica, Ljubljana, 1985., str. 258-270; ROBERT KURELIĆ, "Pregled povijesti grofova Celjskih", u: *Historijski zbornik*, 59, Zagreb, 2006., str. 201-216.
- 14 Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 172; K. JIREČEK, *Istorija Srba*, II., str. 166; RADIVOJ RADIĆ, "Ana Kantakuzina-vizantijska nevesta u kući Kosača", u: MILORAD EKMEČIĆ (prir.), *Zbornik za istoriju BiH*, 2, SANU, Beograd, 1997., str. 119-137.
- 15 DADU, *Cons. Rog.*, XIV., fol. 155-163; *Lettere di Levante* (dalje: *Let. di Lev.*), XIV., fol. 165v-166v, od 10. 5. 1455.; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 218-219.

srpnja 1456., doživljavaju osmanske postrojbe pred Beogradom svoj prvi pravi poraz u Europi od ugarsko-hrvatske vojske i križarskih dobrovoljaca, predvođeni Jankom Hunjadijem i Ivanom Kapistranskim. Sultan Mehmed II. Osvajač, ranjen, povukao se iz razbijenoga turskog tabora,¹⁶ dok pobjednik, Janko Hunjadi, umire od kuge 11. kolovoza u Zemunu. Hercegova saveznika, Ulrika Celjskoga, stiže smrt 9. studenog od ugarske osvetničke ruke, srpski despot Đurađ Branković, ranjen od Ladislava Hunjadija, umire u visokoj starosti 24. prosinca iste godine u Smederevu.¹⁷ Svi ovi događaji bili su više nego dovoljni da potaknu hercega Stjepana da preispita i prilagodi svoje političke i osvajačke ciljeve, da utvrdi već osvojene krajeve i da se pokuša osloniti na nove utjecajne snage u Budimu, na novoga hrvatsko-ugarskog kralja Matiju Korvina i njegove saveznike, na bosanskoga kralja i zeta Stjepana Tomaša kao i na aragonsko-napuljskoga kralja Alfonsa V. i njegova sina Ferdinanda I.¹⁸ No, ne izgleda da je Herceg dovoljno shvatio opasnost i prijetnju koja se približavala s istoka njegovim zemljama i zemljama njegovih susjeda u osobi mladoga osmanskog sultana Mehmeda II., u kojem je on u početku, na svoju propast, vidio više saveznika nego protivnika.¹⁹

2. Podrijetlo treće Hercegeve žene

U dubrovačkim izvorima javlja se i treća Hercegeva žena, "hercežica Cecilija", o kojoj znamo isto tako vrlo malo. Došla je kao i njezina prethodnica sa sjevera. Nju su dubrovački brodovi trebali preuzeti u Trstu, no, buduća hercežica, ukrcala se na brod u Senju, iz nama još nepoznatih razloga, i stigla je u Dubrovnik krajem travnja 1460. godine. Svadbeni je pir proslavljen veoma svečano 1. svibnja 1460. u Hercegovoj prijestolnici Novom, u prisutnosti dubrovačkih po-

---

16 IMMANUEL BEKKER, *Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina* (= *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn, 1834., str. 337; N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 78; F. BABINGER, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, str. 148-149.

17 Usp. V. KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, III., str. 330-342; FERDO ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975., str. 238-239.

18 L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 178-179; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 222-244.

19 S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 230-235; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 19-27.

klisara.²⁰ Dio pratnje nove hercežice vratio se preko Dubrovnika u svoju domovinu 7. srpnja 1460.²¹ Među pratiljama hercežice Cecilije, kojima Dubrovčani, kao i cijeloj obitelji hercega Stjepana, daju azil i pravo kretanja po cijelom teritoriju Republike, spominju se 14. lipnja 1463. plemenita gospođa Amalta i njezina pratilja Anunciata.²² To opet upućuje na talijansko-furlansko-goričko-kranjsko područje, gdje su živjele i vladale brojne talijansko-njemačke plemićke obitelji u vezama i srodstvu s Celjskim grofovima ili na područja gdje je njemačko plemstvo bilo brojno ili većina kao npr. u Koruškoj, Štajerskoj, Moravskoj i zapadnoj Ugarskoj, kao domovinu posljednje Hercegovke žene.²³ No, ovdje treba svratiti posebnu pozornost na mjesto ukrcajanja na brod, grad Senj. Nova hercežica, premda se trebala ukrcati u Trstu, popela se na brod u Senju. Ovo se može dvostruko tumačiti. Prvo, hercežica Cecilija bila je dopraćena lađama iz Trsta u Senj s velikim zakašnjenjem i tek tada se mogla ukrcati na dubrovačke lađe. Drugo, ukoliko ovo prvo nije točno, hercežica Cecilija je došla s jedne druge strane. To bi značilo da je isto tako mogla doći ili potjecati s jugoistočnoga dijela Austrije, iz zapadne Ugarske, iz sjeverne Hrvatske, najvjerojatnije s posjeda nekadašnjih grofova Celjskih ili čak iz hrvatske plemićke obitelji Frankopana. U tom slučaju luka Senj bila je bliža, sigurnija i prikladnija od Trsta.²⁴ Ovdje se daje naslutiti jedna indicija za političko približavanje Hercega sa sve moćnijim hrvatsko-ugarskim kraljem Matijom Korvinom ili čak s njemačkim carem Fridrikom III. Svakako, poslije izumiranja grofova Celjskih (1456.), bliži krugovi oko kralja Matije Korvina (1458.-1490.) ili cara Fridrika III. (1452.-1493.) kao i brojni pretendenti na naslijeđe grofova Celjskih, mogli su igrati važnu ulogu u sklapanju trećega Hercegovina braka. Danas je općenito prihvaćeno da herceg Stjepan nije

---

20 DADU, *Cons. Rog.*, XVI., fol. 95-96; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 240.

21 DADU, *Cons. Rog.*, XV., fol. 146; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 240.

22 Kod Thallóczyja stoji pogrešno godina 1473. Radi se o 1463. godini. Herceg je morao bježati s cijelom obitelji pred Osmanlijama, prijeći preko teritorija Dubrovačke Republike i skloniti se u Herceg Novi. Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 434-435; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 253-254.

23 K. JIREČEK, *Istorija Srba*, II., str. 166.

24 L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 180.

imao djece iz ovoga braka.²⁵ Dakle, majka Stjepana Hercegovića bila je hercežica Barbara, bavarska princeza, ne hercežica Cecilija, jedna druga njemačka princeza.²⁶ Godinu dana poslije smrti hercega Stjepana, 28. svibnja 1467., hercežica Cecilija, "Cecilia, herceg Stephani vidua" = *Cecilija udova hercega Stjepana*, naslijedila je od pokojnoga muža 1000 zlatnih dukata i određenu srebrninu. Naslijedenu ostavštinu isplatili su joj herceg Vlatko i knez Stjepan 28. svibnja 1467.²⁷ Još prije, 1466. godine, hercežica Cecilija dobila je od Dubrovačke Republike jednoga plemenitaša za pratioca, budući da se morala vratiti u svoju domovinu.²⁸

3. Godina rođenja Stjepana Hercegovića

Po dubrovačkim vrelima hercežica Barbara je rodila Hercegu dva sina: prvoga malo prije 13. svibnja 1456.²⁹ i drugoga malo prije 22. lipnja 1459.³⁰ i negdje između ova dva sina rodila je i kćer Maru.³¹

-
- 25 Čudna je tvrdnja nepoznatog(tih) autora u *Hrvatskoj enciklopediji* da je hercežica Cecilija bila majka Stjepana Hercegovića, koji se, prema njegovu mišljenju, rodio 1459. Danas znamo da je Cecilija stigla u Herceg Novi krajem travnja i da je svadbeno slavlje obavljeno 1. svibnja 1460. Dvije natuknice: "Kosače" i "Ahmed-paša Hercegović" čista su "contradictio in se" *Hrvatske enciklopedije*. Usp. "Kosače", u: *HE*, VI., Zagreb, ³2004., str. 173-174; "Ahmed-paša Hercegović", u: *HE*, I., Zagreb, ³1999., str. 79.
- 26 Usp. MAURO ORBINI, *Il regno degli Slavi hoggi detti correttamente Schiavoni*, Pesaro, 1601., str. 388.
- 27 FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien, 1858., str. 501-502.
- 28 "doendo ritornare alla sua patria", NATKO NODILO (prir.), *Chronica Ragusina Junii Restii*, Zagabriae, 1893., str. 375; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 180.
- 29 DADU, *Cons. Rog.*, XV., fol. 4, od 13. 5. 1456.; J. RESTI, *Chronica Ragusina*, str. 351; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 455-456; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 238.
- 30 Usp. DADU, *Cons. Rog.*, XVI., fol. 53, od 22. 6. 1459.; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 455-456; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 593-594; E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 9-10; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 238; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 189.
- 31 To je bila Mara Vukčić Kosača, od 1469. godine žena Ivana Crnojevića u njegovu drugom braku. Ivan je bio gospodar Zete (1465.-1490.), i imao je s Marom četvero djece. On je proveo više od deset godina na dvoru hercega Stjepana kao talac. Tu se družio s polubratom princeze Mare, Vlatkom, koji je kao novi herceg iz čistih političkih pobuda dao svoju polusestru u

Jedan dan po porodu drugoga sina u lipnju 1459. godine umrla je hercežica Barbara. Isto tako i jedan od dvojice Barbarinih sinova umro je neposredno nakon rođenja.³² Stoga je danas vrlo teško točno utvrditi kada se rodio sin Stjepan Hercegović, u svibanju 1456. ili u lipnju 1459. Ovdje se odlučujemo za svibanj 1456. godine, budući da je jedino tako moguće razumjeti daljnji životni tijek mladoga kneza Stjepana. Uzimajući 1456. godinu kao godinu Stjepanova rođenja lakše je razumjeti Hercegovu povezanost i ljubav za najmlađeg sina, prvorođenca od druge žene Barbare, Stjepanovu vezanost na majku Barbaru, koju je sigurno kao trogodišnji dječak zapamtio. No, lipanj 1459. godine ne smije se a priori isključiti. U dubrovačkim vrelima postoji dodatna vijest, da je herceg Stjepan ostavio svoga najmlađeg sina 1458. ili 1459. godine u Dubrovniku kod Andruška Franova Sorkočevića, inače kuma i osobe od povjerenja cijele obitelji Kosača, da bi se odgajao s ostalom dubrovačkom plemićkom djecom.³³ Danas ova vijest izgleda logična da se jedan trogodišnji sin, poslije smrti njegove majke Barbare, povjeri na odgoj povjerljivoj i uglednoj obitelji u Dubrovniku. Ovdje je opravdano upitati gdje i kako je bio kršten Hercegov sin Stjepan. Barbari Lihtenštajnskoj herceg Stjepan je zagarantirao da može ostati u katoličkoj vjeri i sa sobom povesti

---

brak s Ivanom. DADU, *Cons. Rog.*, XIX., fol. 24, od 28. 3. 1466.; FRANZ MIKLOSICH, "Die serbischen Dynasten Crnojević", u: *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 112(1886.), str. 29-92; VLADIMIR ČOROVIĆ, *Historija Bosne*, I., Beograd, 1940., str. 592; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 189, 267. Vrlo vrijedni prof. Đuro Tošić zastupa tezu da je Mara bila najmlađa kći hercega Stjepana i njegove prve žene Jelene Balšić. On smatra da se Mara rodila poslije 25. studenoga 1442. budući da nije bila spomenuta u oporuci tetke Jelene Hranić, Sandaljeve treće žene. Usp. ĐURO TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)", u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 2, Beograd, 1997., str. 73-111, ovdje 76. Teza djeluje neuvjerljivo iz političkih i bioloških razloga. Politički je neuvjerljivo da bi herceg Stjepan kao Marin otac propustio priliku preko ženidbenih veza iskoristiti ljudski kapital svoje kćeri u svoje svakodnevne nove političke ciljeve. Biološki je teza isto tako neuvjerljiva: jedna žena, s tako kasnom udajom za one prilike, nije mogla postati tako kasno majka četvrtoga djeteta i doživjeti zavidnu starost. Stoga je jedini ispravni zaključak: Kneginja Mara je bila kći hercega Stjepana i njegove druge žene Barbare.

32 Usp. DADU, *Cons. Rog.*, XVI., fol. 53, od 23. 6. 1459.; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 238.

33 M. ORBINI, *Il regno degli Slavi*, str. 386; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 591, 593, 651; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 189-190.

katoličke svećenike i osoblje. Normalno je pretpostaviti da je herceg Stjepan zagarantirao ista prava, ako ne i viša Barbari Witelsbahskoj, koja je po rodu i položaju bila uglednija od Barbare Lihtenštajnske. Je li ta garancija uključivala i pravo na katoličko krštenje djece? Iz ovoga obećanja, ukoliko se uzme u obzir narav i pripadnost hercega Stjepana "Bosanskoj crkvi", teško se daje zaključiti da je knez Stjepan bio katolički kršten.³⁴ Još teže je povjerovati da je Herceg dao u Dubrovnik tek rođenog sina, poslije smrti njegove majke, da pohađa humanističke škole i da se odgaja s plemićkom djecom. Kako je jedno novorođenče moglo pohađati humanističke škole? Stoga je slanje trogodišnjega sina Stjepana u Dubrovnik još jedna indicija da je Stjepan Hercegović rođen 1456. godine.³⁵ U oporuci iz 1466. godine ostavio je Herceg svome tada desetogodišnjem sinu Stjepanu, osim određenoga dijela u Dubrovniku založenih novčanih sredstava i naslijeđa njegove majke Barbare, i svoje najintimnije religiozne predmete: "moći moe i ikone, koe su pri meni nošene okovane zlatom i srebrom i biserom načinjenije".³⁶ I ovo je jedan vrlo važan dokaz Hercegovine emotivne povezanosti sa sinom Stjepanom, s pravoslavnim kršćanstvom, koje mu je bilo bliže od katoličkoga, u štovanju relikvija i svetih slika. Budući da je mladi Stjepan Hercegović bio odgojen u katoličkom ozračju Dubrovnika, kako to već spominje Orbini,³⁷ očevo poklon i štovanje relikvija i svetih slika bilo mu je od početka poznato i blisko.

---

34 L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 175-176; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 218. Usp. gore opasku 8 i pripadajući tekst.

35 Insinuacije Elezovića, inače veoma dobrog poznavatelja hercega Stjepana i njegove obitelji, da bi Stjepan mogao biti sin firentinske ljubavnice Elizabete, koju je Herceg na poseban način volio, suviše su i ne zaslužuju znanstvenu pažnju. U Hercegovoj oporuci Barbara se spominje izričito kao majka kneza Stjepana, što sam Elezović priznaje. Usp. G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 593-594.

36 LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 88; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 594; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 216.

37 "Lascio appresso Stefano suo figliuolo puto di dodici anni in governo d'Andrea di Sorgo, accioche attendesse a gli studi di humanità, e si allenasse con i filigliuoli nobili di Rausa." M. ORBINI, *Il regno degli Slavi*, str. 386-387. Orbini griješi kada spominje Stjepanovu starost od 12 godina. Stjepan je imao najviše deset godina u trenutku Hercegovine smrti 1466. godine. Stoga je Stjepanov odgoj u Dubrovniku morao početi 1459. godine, odmah poslije smrti njegove majke Barbare. Atanasovski pokušava djelomice osporiti Stjepanov odgoj u Dubrovniku. Usp. V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 189-190.

4. Je li kao dijete Stjepan Hercegović bio osmanski talac?

Osmanska, turska i bošnjačka historiografija rado prikazuje Stjepana Hercegovića kao osmanskoga taoca od ranoga djetinjstva. Ovoj verziji Stjepanova života pridružili su se i pojedini južnoslavenski i europski povjesničari. Ovdje ćemo kratko sažeti važnije prikaze Ahmedova života u prvih 150 godina poslije njegove smrti. Prvi spomen konverzije Stjepana Hercegovića, odnosno njegova prelaska u Osmansko Carstvo nalazimo u staroj osmanskoj kronici Ašik-paše Zade.³⁸ On pripovijeda u svom djelu "Tevârîh-i Âl-i 'Osmânî" = *Ljetopis Osmanske kuće* da je Ahmed-paša Hercegović kao anatolski namjesnik vodio rat s Egipćanima (Misircima) u Adani i Tarsusu u Ciliciji 1486. godine, što je povijesna činjenica,³⁹ te da je bio ranjen, zarobljen i odveden u Egipat (Misir). Tu je bio prisiljen pokloniti se mamelučkom egipatskom sultanu, Ašrafu Kjat-begu (1468.-1496.) i pred njim poljubiti zemlju. Na pitanje egipatskoga sultana kojeg princa (bega, kralja, op.a.) je on sin, Ahmed-paša odgovorio je da je sin princa (bega) koji je bio vladar jedne nevjerničke zemlje. Na to ga je upitao sultan kako i zašto ga je uhvatio osmanski sultan. Ahmed-paša je opet odgovorio da je osmanski sultan sabljom oteo zemlju njegova oca i njega zarobio.⁴⁰ Premda je ovo samo imaginarni

38 Derviš Ahmed Ašik-paša Zade (Ahmed Âşik-Paşa-Zâde), ugledni osmanski ljetopisac, rođen najvjerojatnije u Elvân Çelebi kod Amasije u prvoj četvrti 15. st., umro u Carigradu poslije 1502., budući da njegov ljetopis završava s 1502. godinom. Bio je jedan od cijenjenih osmanskih ljetopisaca i ostavio je budućim naraštajima poznato djelo: "Tevârîh-i Âl-i 'Osmânî" = *Ljetopis Osmanske kuće*. U tom djelu opisuje i Krbavsku bitku iz 1493., što je istovremeno dokaz da je autor u to vrijeme još živio. Usp. GLIŠA ELEZOVIĆ, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena. Dva turska hroničara iz 15. veka", u: *Bratstvo*, 41, Beograd, 1932., str. 51-55; FRANZ BABINGER, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927., str. 35-38; CEMAL KAFADAR, *Between two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1955., str. 99-100; FRANZ TAESCHNER, "Âshik-Pasha-Zâde", u: *EI*, I., Brill, Leiden, 1960., str. 699; "Ašik-paša Zade, Derviš Ahmed", u: *HE*, I., Zagreb, 1999., str. 423.

39 Dobar prikaz borbi Osmanlija s Mamelucima u Bajazidovo vrijeme, u kojima je Ahmed-paša Hercegović imao vodeću ulogu, pruža rad Shai Har-Ela. Usp. SHAI HAR-EL, *Struggle for domination in the Middle East: The Ottoman-Mumluk war, 1485-1491*, Brill, Leiden, 1995., str. 133-214.

40 G. ELEZOVIĆ, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena", str. 86. Adnan Kadrić donosi u svom prilogu opis ovoga rata u poetskom obliku od osmanskoga pjesnika Hadidija, koji je nešto mlađi od Ašik-paše Zade, u prijevodu i originalu. Usp. ADNAN KADRIĆ, "Veliki vezir i pjesnik Ahmed-paša Hercegović

razgovor između mamelučkoga sultana i Ahmed-paše Hercegovića, Ašik-Paši Zade piše trijezno i zamišlja kako se moglo dogoditi, ono što se dogodilo, ne padajući mu još na pamet uljepšavati ili romantično prikazivati životni put Ahmed-paše. U Ašik-paša Zadino doba, premda je bio sultanski zet, Ahmed-paša nije bio još postao jedan od vodećih paša ili vezira na Visokoj Porti. Prema logici osmanskoga pripovjedača, budući da je zemlja njegova oca bila pala u osmanske ruke, i on je morao biti zarobljen, tj. pasti u osmanske ruke i prijeći na islam. Kao vjerni sluga novoga sultana Bajazida II. bio je veoma počašćen time što je dobio njegovu kćer za ženu. Egipatski sultan je poštivao ovaj visoki položaj i ugled Ahmed-paše na sultanovu dvoru i otpustio ga iz zarobljeništva s nalogom da poradi na primirju između njega, Ašraf Kjat-baja i Bajazida II.⁴¹ Ovaj ovdje kratko prikazani opis života Ahmed-paše Hercegovića, po Ašik-paša Zadi, ne potvrđuje da je knez Stjepan došao kao dijete, odnosno kao talac, nego kao odrasla osoba na sultanski dvor.

Drugi osmanski kroničar, koji je relativno mlađi od Ašik-paše Zade ali stariji od Hadidija,⁴² Dursun-beg,⁴³ u svome djelu "Târîh-i-Ebü'l-

---

u poetiziranim hronikama na osmanskom jeziku. Prilog književnoj historiografiji", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIX.-XXX., Sarajevo, 2009., str. 187-204, ovdje 188-190. Usp. NECDET ÖZTÜRK, *Hadîdî Tevarih-i Al-i Osamn (1285-1523)*, (doktorska teza), Marmara Üniversitesi Yayınları Edeb Fak., Basimevi, 1991., str. 11-35.

41 G. ELEZOVIĆ, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena", str. 86-87; A. KADRIĆ, "Veliki vezir i pjesnik Ahmed-paša Hercegović", str. 190.

42 VICTOR LOUIS MÉNGE, "Hādîdî", u: *EI*, ²III., Brill, Leiden, 1971., str. 22-23.

43 Dursun-beg (Türsün Beg) (rođen oko 1425. a umro oko 1500.) potječe najvjerojatnije iz obitelji koja je u XIV. i XV. st. igrala važniju ulogu u Osmanskom Carstvu. Navodno je njegov stric, Džeba Ali-beg, bio upravitelj nekadašnje sultanove prijestolnice Burse, a djed Firuz-beg upravitelj Iznika (Niceje). Dursun-beg je živio na svom timarskom imanju koje je naslijedio od oca Hamza-bega. Kao vojnik bio je svjedok osvajanja Carigrada u svibnju 1453. Sudjelovao je 1459. u vojnim pohodima Mehmeda II. na Beograd i Srbiju, gdje se već nalazio u užem vojnom vodstvu. Nije dokazano da je sudjelovao u pohodu na Bosnu i Hercegovu zemlju. Godine 1464. susrećemo ga u obrani Zvornika. Prilikom osvajanja Trapezunta 1460. bio je promaknut u državnoga tajnika (diwān kâtibi). Nešto poslije pojavljuje se najprije kao defterdar, direktor financija, Anatolskoga pa zatim Rumelijskoga vilajeta. Ovu službu obavljao je još u doba sultana Bajazita II. (1481.-1512.). Općenito se drži da je umro nakon 1499. Danas su poznati arhivski materijali iz Burse, koji spominju Dursun-bega u tom gradu. Usp. CHRISTINE WOODHEAD, "Türsün Beg", u: *EI*, ²X., Brill, Leiden, 2000., str. 737-738; "Dursun-beg", u: *HE*,

Feth" = *Ljetopis oca osvajanja sultana Mehmed-hana*,⁴⁴ posvećuje nimalo laskave riječi hercegu Stjepanu i njegovoj zemlji. Istovremeno spominje po prvi put u osmanskoj historiografiji da je Hercegov najmlađi sin Stjepan bio predan kao talac u prijestolnicu Carstva: "Po tom (poslije zaposjedanja Bosne, op.a.) posla (Mehmed Osvajač, op.a.) Mahmud-pašu (Anđelović, op.a.) protiv Hercega, koji je isti tako bio vladar (beg) od jedne zemlje kao i kralj. Taj pas,⁴⁵ Herceg, pobježe, otisnu se na more.⁴⁶ Pobjednička carska vojska osvoji većinu njegovih gradova i oslobodi veći dio njegove zemlje. Poslije toga *on je poslao u prijestolnicu caru na službu svoga sina* (Stjepana, budućega Ahmed-pašu, op.a.) i zatražio milost i oprost.⁴⁷ Njegov sin, dvorski miljenik, putem ženidbe postao je carski rođak i dobio na upravu

---

III., Zagreb, 2001., str. 311. No, o povjesničaru Dursun-begu najviše se može saznati ako se njegovo djelo, koje je puno osobnih uspomena i doživljaja, pažljivo čita. Veoma korisno izdanje je: HALIL İNALCIK - ROADS MURPHEY, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis, 1978., str. 51-52. Za kritičke prikaze usp. F. BABINGER, *Die Geschichtsschreiber*, str. 26-27; ALESSIO BOMBACI, *Storia della letteratura turca: dall'antico impero di Mongolia all'odierna Turchia*, Sansoni Nuova accademia, Milano, ²1969., str. 319-322; HALIL İNALCIK, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993., str. 417; ISTI, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", u: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 69, Wien, 1977., str. 55-71; G. ELEZOVIĆ, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena", str. 90-94.

- 44 Usp. TURSUN BEY, *Târih-i Ebü-l-Feth*, A. MERTOL TULUM (prir.), Istanbul, 1977.
- 45 Ovaj uvredljiv atribut za Hercega bio je uobičajeni pogrdni naslov koji se davao neprijateljima Osmanskoga Carstva. I sam herceg Stjepan časti sultana Mehmeda s istim pogrdnim naslovom: "gdje prošao ovaj pas (sultan Mehmed, op.a.), uništio je žita, vinograde, ostavio je samo голу zemlju, razorio i sve mlinove". Š. LJUBIĆ, *Listine*, X., str. 288; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 253. Dursunov opis je dokaz da su Osmanlije najvjerojatnije tragali za Hercegom i da su njihovi uhode saznali da se bio otisnuo na more.
- 46 Herceg je tražio od Dubrovčana jednu lađu za sebe i svoju obitelj, koja ga je trebala preuzeti u Drijevu i dovesti u Dubrovnik. Kako je bio nepovjerljiv i oprezan, ukrcao se na sigurniju, mletačku lađu, te je bio dopraćen, u pratnji dubrovačke galije, do Herceg Novog. Usp. DADU, *Cons. Rog.*, XVII., fol. 246, od 29. 6. 1463.; Š. LJUBIĆ, *Listine*, X., str. 285; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 254.
- 47 Ova Dursunova tvrdnja, premda je odgovarala praksi sultanâ s pokorenim knezovima i kraljevima, nije ulazila u planove hercega Stjepana. On je zajedno sa svojim sinovima već u ljeto 1463., čim su se sultan Mehmed i njegove veliki vezir povukli u Drinopolje (Edirne), započeo s osvajanjem izgubljene zemlje i bio na najboljem putu da uspostavi vlast i kontrolu nad većim dijelom vojvodstva. Usp. S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 255-256.

vilajet Anatoliju. Postao je i komandant mornarice (kapudan-paša, op.a.). Poslije jedne ili dvije godine, i ova zemlja psa Hercega pretvori se iz nasljedne u stečenu zemlju, pošto on ovaj svijet zamijeni paklom, kad je otišao na put sa koga se ne vraća. I tako cjelokupna njegova zemlja bi pripojena islamskim zemljama.⁴⁸ Ovo svjedočanstvo Dursun-bega, koje je prvi pisani spomen da je knez Stjepan bio predan kao talac sultanu Mehmedu, brzo se proširilo u osmanskoj historiografiji ali se i danas vrlo rado ponavlja, posebno u bošnjačkim prikazima povijesti Ahmed-paše. Međutim, u hrvatskim, srpskim, ugarskim i njemačkim povijesnim prikazima te enciklopedijama većinom nisu prihvaćene tvrdnje Dursun-bega i njegovih sljedbenika.⁴⁹ Iz teksta se vidi da Dursun Beg, premda je suvremenik i možda djelomice čak i posredni sudionik događaja u Bosanskom kraljevstvu i u Hercegovačkom vojvodstvu, prikazuje Ahmed-pašu Hercegovića kako ga je krajem 15. i početkom 16. st., u doba njegova sve jačeg političkog i vojnog utjecaja, tadanji osmanski establišment u Istanbulu i u Osmanskom Carstvu vidio i rado htio vidjeti.

---

48 U turskom originalu ovaj opis glasi: "Andan sonra Mahmûd Pâşâ'yi Hersek üzerine yortturdi ki, ol dahi kiral nazîri bir memleket beği-dür. Ol Hersek-i seğ kaçup denize düştü. Sipâh-i zafer-penâh anun dahi ekser kalâ'larm ve memleketin feth ü istihlâs ittiler. Âhir oğlîni âsitân-i devlet hizmetine gönderüp tâlib-i inayet ü avf oldi. Oğli dahi âsitâne-i siyâdet makbûllerinden olup, inâyet-i musâhere ile Anatoli beği oldi, gâh deniz beği oldi. Bir iki yildan, Hersek-i seg dahi mülk-i mevrûsini mülk-i müktesebine - ki cehennemdür - mübeddil idüp dönmez sefere gitti. Anun dahi cemî'-i memleketi mülhakât-i memâlik-i mahmiyyeden oldi." TURSUN BEY, *Târîh-i Ebü-l-Feth*, str. 128; H. İNALCIK - R. MURPHEY, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, str. 51-52; G. ELEZOVIĆ, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena", str. 117; ELMA KORIĆ, "Herceg Stjepan u Dursun-Begovoj Hronici Tarih-i-Ebu-l-Feth", u: DAMIR SADOVIĆ (prir.), *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, BZK "Preporod", Mostar, 2005., str. 145; P. VRANKIĆ, "Hercegova zemlja", str. 711.

49 Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 217; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 602-603; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zâde Aḥmed Pasha", str. 340-342; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača*, str. 267; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 190; "Ahmed-paša Hercegović", u: HE, I., Zagreb, 31999., str. 79; NOVAK MANDIĆ STUDO, "Posljednji Herceg svetoga Save i porijeklo porodice Sandalj", u: RADOŠLAV BRATIĆ (prir.), *Srpska proza danas. Kosače - osnivači Hercegovine. Naučni skup istoričara u Gacku 20-22 septembra 2000*, Bileća - Gacko - Beograd, 2002., str. 269-307, ovdje 277; ĐURO TOŠIĆ, "Fragmenti iz života Hercega Vlatka Kosače", u: *Istorijski časopis*, 56, Beograd, 2008., str. 154.

Kemal-paša-Zade Ahmed Şemseddin Efendi (1468.-1536.) daje dvije suprotne verzije o Stjepanu Hercegoviću. U prvoj verziji tvrdi da je Herceg, po zauzeću njegove zemlje, poslao svoga najmlađeg sina Mehmedu II. kao taoca na Portu.⁵⁰ Po drugoj, poslije zauzeća zemlje, pošao je Herceg sa svojim starijim sinom u Franačku (Veneciju) i ostavio je mlađega sina u Dubrovniku. Iz Dubrovnika ga je Mehmed II. doveo u svoju službu.⁵¹

Osim ovih zanimljivih Dursun-begovih i Kemal-paša-Zadinih prikaza odlaska, odnosno odvođenja Stjepana na Portu, zanimljiv podatak pruža ljetopisac Ali Mustafa bin Ahmed (1541.-1599.), mnogo mlađi od Dursun-bega, u svom djelu "Künh ül-ahbar" spominje da je Ahmed-paša Hercegović 1478. godine, prilikom opsjedanja Skadra, imao položaj stjegonoše (miralema) i da su na njega pokazivali prstom zbog njegova odličja.⁵² Sadedin Hodža Efendija,⁵³ učeni Osmanlija iz 16. st., umro 1599., u svome djelu "Tâc-üt-tevârih" =

---

50 KEMÂL-PAŞA-ZÂDE AHMED ŞEMSEDDIN EFENDI (dalje: KPZ), *Tevârih-i Âl-i Osmân*, VII. defter, Ankara, 1954.-1957., fol. 235, 245.

51 KPZ, VIII. defter, Ankara, 1954.-1957., fol. 127a.

52 Usp. ALI MUSTAFA BIN AHMED, *Künh ül-ahbar*, Münchener Handschrift, Staatsbibliothek, Kat. Nr. 73, fol. 144v; GELIBOLULU MUSTAFA ÂLÎ EFENDI, *Künh ül-ahbar*, I., Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1997. Usprkos svim naporima nisam uspio nabaviti ovaj ljetopis i u originalu pročitati ovu tvrdnju. Stoga je citat naveden prema: G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 623 i E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 17.

53 Hodža Efendija (Sa'd al-dîn Hoca Efendi (1536./1537.-1599.)), bio je u svoje vrijeme carski činovnik, odgojitelj budućega sultana Murata III., poslije savjetnik na njegovu dvoru, kroničar i od ožujka 1598. vrhovni poglavar islama, šejhul-islama. Njegovo se ime transkribira na različite načine. Usp. İSMAIL HÂMI DANIŞMEND, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971., str. 118; BARBARA FLEMMING, "Khödja Efendi", u: *EI*, V., Brill, Leiden, str. 27-28. Dubrovčanin Vincenzo Bratutti preveo je na talijanski prvi dio 1649. i 1652. drugi dio. Usp. VINCENZO BARTUTTI, *Cronica dell'origini e progressi della casa ottomana composta da Saidino Turc Efendio eccellentissimo storico in lingua turca*, I., Wien, 1649.; II., Madrid, 1652. Sadedin je dijelom preveden i na latinski jezik. Usp. ADAM F. KOLLAR, *Sad ed-Dini Annales turcici usque ad Muradem I. Turcice et latine*, Vindobonae, 1755. U XX. st. doživio je renesansu u Turskoj, gdje je kompletno obavljen u pet tomova. Usp. HOCA SADEDDIN EFENDI, *Tâc ü't-tevârih*, İSMET PARMAKSIZOĞLU (prir.), 1-5, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1974.-1979. Doživio je reprint 1999. Usp. F. BABINGER, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, str. 123-126; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 618-619; A. BOMBACI, *Storia della letteratura turca*, str. 360-361; P. VRANKIĆ, "Hercegovina zemlja", str. 731-733.

Kruna povijesti,⁵⁴ o Ahmed-paši Hercegoviću piše sljedeće: "Sultan, međutim, zapovjedi Mahmud-paši da zauzme Hercegovu Zemlju, a sam se uputi sa srećom za Carigrad. Tako paša silom i snagom zauze jedan po jedan od glavnih gradova te zemlje i tvrđave do neba visoke. Osmansku riznicu popuni nebrojenim blagom, u tvrđave uvede odabrane posade. Videći gospodar Hercegovine Zemlje (herceg Stjepan, op.a.), da se varoši i gradovi izmiču njegovoj vlasti, okrenu zapomagati i ponizno moljati. Sa dragocjenim i divnim poklonima uputi svoga rođenog sina na Prag sreće i da bi u cara isprosis oprostaj, molio je da ga car zadrži kod sebe. Milostivi sultan podijeli Hercegovu Zemlju (hersek dijarini) na dva dijela. Naredi da se onaj bolji dio pripoji Bogom zaštićenim (osvojenim, op.a.) zemljama, a onaj drugi podijeli vladaru Hercegovine Zemlje (hersek krali). Hercegović (Hersek-ogli) se usreći na dvoru prelaskom na islam te se tako udostojao tajnih vjere i progledao na oči. Poslije toga uspio postići položaj vezira i sroditi se sa carem. Postao je jedan od najuglednijih stupova Carstva. Kratko vrijeme iza toga vladar Hercegovine Zemlje (hersek krali) ode tamo odakle se ne vraća, životinjski mu duh ostavi tijelo. Zemlja koja bijaše pod njegovom (Hercegovom, op.a.), upravom uđe u red zemalja kojima upravlja carska mudrost. Pod islamskom stegom ona postade središte sreće i pravde, matica zakonitosti i reda, islamske građevine pune svake ljepote."⁵⁵

Evlija Čelebi (1611.-1683.), najpoznatiji osmanski putopisac u južnoslavenskim zemljama glorificira 220 godina kasnije u svom putopisu *Seyahatnaâme*⁵⁶ sve osmansko i nudi jednu novu sliku o knezu Stjepanu/Ahmedu, punu predaja, emocija, osmanske fantazije i povijesne neistine. Ovdje prenosimo dvije vijesti o konverziji Stjepana Hercegovića na islam. U prvoj vijesti, dok opisuje gradić Hersek u Maloj Aziji, u Izmitskom (Nikomedijskom) zaljevu: "U godini 1456.

54 HOCA SADEDDIN EFENDI, *Tâc-üt-tevârih*, 1-5; F. BABINGER, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, str. 123-126; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 618-619.

55 V. BARTUTTI, *Cronica dell'origini e progressi*, str. 223-224; F. BABINGER, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, str. 123-126; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 618-619; P. VRANKIĆ, "Hercegovina zemlja", str. 731-733. Nakon ovakvog bombastičnog pobjedničkog hvalospjeva današnji čitatelj i istražitelj može samo uzdahnuti i uzviknuti: O blažena stara vremena, kada su Osmanlije zauzimali Hercegovu zemlju! Kako je bilo dobro ljudima koji su izgubili sve!

56 Usp. EVLIJÂ ČELEBÎ, *Putopis. Odlomci u jugoslavenskim zemljama*, HAZIM ŠABANOVIĆ (prir.), Veselin Masleša, Sarajevo, 1979., str. 71, 165, 263, 339, 392, 395-396, 411, 452-453.

(sic!) sultan Mehmed Osvajač, han u Zemlji Bosni (Bosna dijarinde), opsjedao je grad Blagaj (Bulagaj), prijestolnicu kralja Hercegovine (hersek krali). Za vrijeme opsade, iz dosade, spustio se kraljev sin užetom izvan grada. Kod sultana Osvajača je primio islam i pokazao mu način i lukavstvo kojim se može grad osvojiti. Po Božjem naređenju grad je bio zauzet. Kraljevu sinu, Ahmed-begu, koji je bio musliman, sa zaplijenjenim blagom je bio podaren sandžak.⁵⁷ Drugi spomen Stjepanove nevjerojatne konverzije na islam nalazimo u opisu zauzeća varoši Mileševo u današnjoj Srbiji, tada u sastavu Hercegovih zemalja. Evlija Čelebi je u međuvremenu u svom preopširnom *Putopisu* zaboravio da je već dao jednu verziju Stjepanove konverzije na islam pa nastavlja naširoko: "Po kazivanju mudrih grčkih historičara,⁵⁸ Ahmed-paša Hercegović, osvajač grada Mileševa, bio se oženio još u pogansko doba (dok je bio kršćanin, op.a.) kćerkom španjolskog kralja.⁵⁹ I kad je Ahmed-begov otac, ban Herceg, prve bračne noći vidio djevojku, skrenuo je pameću i oduzeo joj nevinost bez ikakva obzira.⁶⁰ To je bolno utjecalo na njegova sina, pa je iste

-
- 57 EVLIYA ÇELEBI, *Seyahatnamesi*, III., Istanbul, 1316./1899., str. 4; G. ELEZOVIĆ; *Turski izvori*, str. 619. Zanimljivo je da Šabanović u svom izboru odlomaka iz Čelebijina *Putopisa* po južnoslavenskim zemljama, ispušta opis zauzeća Blagaja kao i prvi opis predaje i konverzije Stjepana Hercegovića. Sigurno je smatrao ovaj opis povijesno tako neutemeljenim, te ga je izostavio. Usp. E. ÇELEBİ, *Putopis*, str. 459-461.
- 58 Evlija Čelebi želi ostaviti dojam ozbiljnoga putopisca i historičara te se poziva na stare grčke povjesničare. Od Grka su pisali o Bosni u doba Ahmeda Hercegovića ponajprije Laonik Halkonides. Usp. Λ. Χαλκοκονδύλης, Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν = *Povijesni prikazi*, Bonn, 1843., str. 540, THEODORO SPANDUGINO, *Delle historie et origine de principi de Turchi*, Lucca, 1550., str. 53-54. Tu je Anonimus Graecus, objavljen tek 1958. Usp. GEORGIOS THEODOROS ZORAS, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβ. Ἑλληνικὸν Κώδικα 111), Athenai, 1958. Ovo zadnje djelo, po svojoj unutar-njoj strukturi, potječe iz 16./17. stoljeća. Čelebi sigurno nije poznao grčki, latinski i talijanski jezik i stoga se nije mogao služiti ovom povijesnom literaturom. On se samo oslanja na površne pučke predaje i priče islamiziranih Grka, Bugara, Arbanasa, Srba, Bošnjaka i Hrvata.
- 59 Ova pogriješna aluzija odnosi se na ženidbu u drugom braku hercega Vlatka, starijega Stjepanova polubrata, s unukom aragonsko-napuljskoga kralja Alfonsa V., Margaretom Marzano d'Aragoona. Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 181; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 97.
- 60 Ovdje Čelebi misli na firentinsku kurtizanu Elizabetu, koju su Hercegovi agenti doveli iz Firence i namijenili za Hercegovu najstarijeg sina Vladislava. Herceg Stjepan, u svome amoroznom nagonu, preoteo je kurtizanu Elizabetu za sebe i izazvao veliku dramu i rat u obitelji Kosača. Usp. G. BROGLIO

noći, s ranom u srcu, sa svojih tri stotine konjanika nestao iz šehera Mileševa i otišao u šehir Skopje (Üsküp). Došavši Fatihu gaziji, ispričao mu je svoj slučaj od početka do kraja. On je tada u prisutnosti njegove preuzvišenosti Ak-Šemsudina⁶¹ i Veli Mahmud-paše (Anđelović, op.a.) primio islam. Dali su mu ime Ahmed-beg. Istoga dana dobio je od Fatiha 50.000 odabranih vojnika i nekoliko šahi-topova i u brzom maršu otišao iz grada Skopja, prevalio konake i opsjeo grad Mileševo. Kad je končano osvojio grad tukući ga topovima, njegov je otac pomoću varke pobjegao, a Ahmed-beg je ključeve grada s radosnom viješću poslao njegovom veličanstvu Fatihu. Prljavi nitkov, vajni Ahmed-begov otac, umakao je i uzeo sebi za prijestolnicu glasovitu tvrđavu po imenu Blagaj (Bulagaj), blizu Dubrovnika (Dobra Venedik). Kad se on, Ahmed-Beg, tu (u Mileševu) učvrstio, njegovo veličanstvo Fatih mu je od radosti poklonio Mileševo, zastavu (sandžak) s jednim tugom i rekao mu: 'Koliko god osvojiš zemlje od vilajeta tvoga oca, neka bude tvoja.' Na to mu je dao i svečani carski berat (jerlig-i belig). Na osnovu toga je Ahmed-beg postao jakrukbeğ, koji je, vodeći dan-noć borbu, napokon potpuno osvojio zemlju Hercegovu. Kad je mnogo godina kasnije umro, pokopan je u dvorištu džamije u kasabi Herceg.⁶² Ove netočne podatke uzimao je putopisac Čelebi iz narodnih predaja južnoslavenskih muslimana, koje nemaju povijesnu vrijednost.

TARTAGLIA, *Cronaca universale*, fol. 210rv; V. KLAJČ, *Povijest Bosne*, str. 297-298; S. ČIRKOVIĆ, "Vesti Brolja da Lavelo", str. 169-172. Knez Stjepan, budući Ahmed, imao je 1463. godine najviše sedam godina i nije mogao biti u ženidbenim godinama. Stariji Hercegovci sinovi, Vladislav i Vlatko, bili su već od 1455. oženjeni. Usp. gore tekst i opasku br. 3.

- 61 Muhammad Akšemseddin al-Milla wa'd-Din ibn Hamza (1389.-1459.), kojeg Čelebi ovdje spominje kao Ak-Šemsuddina, bio je duhovni pratilac i učitelj sultana Mehmeda II. Navodno ga je nagovarao više puta da zauzme Konstantinopol, budući da je to prorok Muhamed prorekao u jednom haditu već prije 800 godina. Čelebijine tvrdnje da je Akšemseddin bio indirektno prisutan prigodom osvajanja Mileševa i da se Stjepan Hercegović pred njim i pred sultanom Mehmedom u Skoplju obratio na islam, plod je bujne mašte koja nadilazi svaku *licentianm poeticam et artisticam*. U doba osvajanja Mileševa, najvjerojatnije 1459. i Bosne 1463. godine, Akšemseddin je bio već mrtav, a Stjepan Hercegović je imao sedam, odnosno tri godine. Akšemseddin je umro 1459. godine u Göynüku, kamo se bio povukao u starosti. Usp. ORHAN F. KÖPRÜLÜ - MUSTAFA UZUN, "Akšemseddin" u: *DIA*, 2, Istanbul, 1989., str. 299-302.
- 62 E. ČELEBI, *Putopis*, str. 395-396; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 620.

Zanimljivo je ovdje spomenuti i europske povjesničare i ljetopisce, Bizantince, Talijane i Nijemce, koji su isto tako zapazili veliku osobnost Ahmed-paše Hercegovića.⁶³ Tu je već spomenuti bizantski ljetopisac iz 16. st., Teodor Spandugino, koji je bio Ahmedov suvremenik i u svojim djelima spominje Stjepana, Hercegovina sina. Spandugino, oslanjajući se na Broglio Tartaglia, miješa osobe, mjesta i vremena, govori o slanju mladoga Hercegovina sina kao taoca sultanu, u doba unutarnjega rata (1551.-1553.) u obitelji hercega Stjepana, u vrijeme kada se Stjepan još nije bio rodio. Dalje, Spandugino kaže da se Stjepan kod Mehmeda poturčio i kada se vratio u Hercegovu vojvodstvo našao je mrtvoga oca.⁶⁴ Talijanski povjesničari i ljetopisci Giovio⁶⁵ i Sansovino⁶⁶ pozivajući se na Andriju Ivana Laskarisa (1445.-1534.), bizantskog humanista i ljetopisca,⁶⁷ idu korak dalje i tvrde da Hersekogli (Ahmed-paša) nije u doba djetinjstva napustio svoju vjeru, nego u muževnoj dobi, uvrijeđen od oca, odlazi sultanu ali u srcu ostaje i dalje pristaša prave (kršćanske) vjere.

-
- 63 Usp. MARIE VIALON, "Venezia ottomana nel Cinquecento", u: *Ηπειρωτικά Χρονικά Ιωαννίνα (Epirotica cronica Joanina)*, 42, Atena, 2008., str. 41-60.
- 64 Spandounes Theodoros (Θεόδωρος Σπανδούνης) (oko 1450./1460.-1538.), u ovom tekstu Spandugino, grčki monah i historičar, po majci potomak carske obitelji Kantakuzena, rodio se najvjerojatnije u Veneciji od roditelja koji su pobjegli na Zapad prigodom pada Carigrada pod Osmanlije. Pisac je poznatog djela: "Delle historie et origine de principi turchi" = *Povijest i podrijetlo turskih vladara*, prvog na Zapadu objavljenog djela o Osmanlijama. Prvo, vrlo skromno, izdanje izišlo je na francuskom jeziku 1512.-1515. i bilo je posvećeno francuskom kralju Luju XII. Spandugino piše doslovce: "in segno di cui gli diede il figliuol minor per ostagio, il quale fu poi fatto Turco da Maometto. Il quale entrando nel ducato di Boscina, trovò, che 'l duca vecchio era già morto". TH. SPANDUGINO, *Delle historie et origine de principi turchi, et de' costumi di quella natione*, Fiorenza, appresso L. Torrentino, 1551., str. 53-54.
- 65 Paolo Giovio (1483.-1552.), talijanski povjesničar, biskup i liječnik. Pisac je poznatoga djela: *Commentario de le cose de' Turchi*, Romae, apud Antonium Bladum Asulanum, 1532., u kojem se, osim ostalog, osvrće i na ljude iz jugoistočne Europe.
- 66 Francesco Sansovino (1512.-1586.), talijanski učenjak i pisac. Objavio je za nas veoma zanimljivo djelo, u kojem nalazimo mnogo korisnih saznanja iz povijesti južnoslavenskih zemalja. Usp. F. SANSOVINO, *Dell'istoria universale dell'origine et imperio de Turchi*, str. 336.
- 67 NIGEL GUY WILSON, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1992., str. 8-12; DONATELLA COPPINI, "Janos Laskaris", u: *Lexikon des Mittelalters*, V., München, 2003., str. 1720-1721.

Ovo mišljenje preuzeo je kasnije von Spiegel⁶⁸ a od njega i Leunclavius.⁶⁹ U ovoj skupini treba spomenuti dubrovačkoga benediktinca i povjesnika, Mavra Orbinija (1563.-1614.), koji slijedeći Bizantinca Spandugina, širi u ono doba po Dubrovniku i u Italiji neistinite glasine o Ahmed-paši Hercegoviću. On tvrdi da je Stjepan Hercegović bio onaj Stjepan kojega je njegov otac Herceg dao kao taoca sultanu Mehmedu, kada je ratovao protiv Hercegovine i da je Stjepan kao talac otpao od vjere i da se zvao Ahmed.⁷⁰ Danas znamo da su turske snage napale Hercegovinu višeput: 1459., 1460., 1463. i 1464. godine. Knez Stjepan je imao prigodom prvoga napada 1459. najviše tri godine i kod ostalih napada četiri do osam godina. Možemo uzeti za sigurno da Orbini misli na upad osmanskih trupa u Hercegovu zemlju pod vodstvom Mahmud-paše Anđelovića 1463. godine. Orbini, koji slijedi Spandugina gotovo doslovno, priklanja se predodžbama svoga vremena: Osmanlije ali i kršćanski vladari uzimali su od pobijeđenih vrlo često njihovu djecu, najradije sinove, kao taoce u svoje skrbništvo. Time su prisiljavali protivnika da prihvati uvjete primirja, plaćanje dogovorene godišnje ratne odštete i izbjegavanje bilo kakvih priprema za novi rat. Dubrovačka arhivska vrela, koja su registrirala sve nijanse političkoga držanja hercega Stjepana, ne spominju slično primirje između njega i Mahmud-paše Anđelovića te slanje sina Stjepana u Carigrad. Premda bahat, neuračunljiv i bez ikakvih moralnih skrupula, Herceg u svome ponosu nije nikad predao u talaštvo svoga voljenog sina Stjepana. Po Hercegovoj oporuci od 20. svibnja 1466., najmlađi sin

68 Hans Caudir von Spiegel (oko 1500.-1579.), carski tumač i prevoditelj boravio je više godina u Carigradu, govorio je turski, arapski i perzijski i bio je dobro upoznat s odnosima na Sultanovu dvoru. Usp. HANS GAUDIR VON SPIEGEL, *Neuwe Chronica türckischer Nation von Türcken selbs beschrieben*, Frankfurt, 1590., str. 324-327. Svoja saznanja sažima: "Es hab Herseogli nie in seinen kindlichen Jahren/sonder da er schon erwachsen/und sein männliches Alter erreicht/die Christlich Religion verläugnet/aber doch dermassen/dass er in seinem Herzen des wahren Glaubens nit vergessen." H. G. VON SPIEGEL, *Neuwe Chronica türckischer Nation*, str. 326.

69 Usp. JOHANNES LEUNCLAVIUS, *Historiae Musulmanae Turcorum, De Monumentis Ipsorum Exscriptae*, XVI., Frankfurt, 1596., str. 183-184.

70 "Questo è quel Stefano, fu dato dal padre per ostaggio del nuovo Tributo al Turco, e poi rinegò la fede e si chiamò Ahmat." M. ORBINI, *Il regno degli Slavi*, str. 387. Orbini stoji, kako smo vidjeti, pod utjecajem Spandugina, a Spandugino, koji je u Carigradu istraživao i osmanski jezik poznavao, najvjerojatnije pod utjecajem jednoga od starijih osmanskih ljetopisaca.

Stjepan, koji je najvjerojatnije bio prisutan na samrtnoj postelji svoga oca, povjeren je skrbništvu starijeg brata i novoga hercega Vlatka. Četiri mjeseca poslije smrti hercega Stjepana, 13. rujna 1466., potvrđuju herceg Vlatko i njegov maloljetni brat, knez Stjepan, najvjerojatnije iz Herceg Novog, da su od Dubrovnika primili, iz očeva pologa, prvih 10.000 dukata.⁷¹ Jedan desetogodišnji sin pokojnoga hercega Stjepana, koji bi se po svjedočenju osmanskih ljetopisaca nalazio na sultanovu dvoru i čak bio primio islam, nije se mogao istovremeno nalaziti u Herceg Novom, u Dubrovniku, prevoziti se od Novog do Lokruma i Konavla i natrag, primati i zajedno s bratom potpisivati djelomičnu isplatu svoga naslijeđa iz pologa pokojnoga oca, te sedam godina kasnije nečujno nestati iz Hercegovine zemlje. Emotivni pristup osmanskim ljetopisima, usprkos svoj njihovoj romantičnosti, mora ustupiti mjesto znanstvenom čitanju i tumačenju suhoparnih i često dosadnih, istovremeno povijesno točnih i neumoljivih vrela iz Državnoga arhiva u Dubrovniku.

Romantičnu sliku o knezu Stjepanu, alias Ahmed-paši Hrvatu Hercegoviću, širio je vrlo uspješno i poznati bošnjačko-hrvatski povjesnik Safvet-beg Bašagić i time utjecao na stvaranje idilične i osmanskom duhu odgovarajuće percepcije Ahmed-paše Hercegovića u južnoslavenskoj, poglavito u današnjoj bošnjačkoj historiografiji.⁷²

5. Odlazak u Carigrad i primanje islama

Nije dakle točno, kako smo na početku mogli utvrditi na temelju dubrovačkih vrela, da je herceg Stjepan prigodom Mehmedova osvajanja Bosne i Hercegovine zemlje dao svoga najmlađeg sina kao taoca u Carigrad. Hercegov treći sin Stjepan odlazi svojevrijedno krajem 1473. ili početkom 1474. godine na sultanov dvor u Carigrad. U dubrovačkim izvorima on se spominje krajem studenoga 1473. kao kršćanin.⁷³ Sljedećih mjeseci, najkasnije u ljeto 1474., Stjepan je prešao u Osmanско Carstvo, najvjerojatnije sa svojim odgojiteljem Sankom Dobruškovićem. Sanko je bio dijak (sluga) hercega Stjepana, odgojitelj her-

71 LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 174; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 190.

72 Usp. SAFVET-BEG BAŠAGIĆ, "Ahmed paša Hercegović", u: *Znameniti i zaslužni Hrvati 925-1925*, Zagreb, 1925., str. 105; ISTI, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci*, str. 6.

73 DADU, *Cons. Rog.*, XXII., fol. 77v, od 22. 11. 1473.; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 96.

cega Vlatka te, djelomice, životni pratilac mladoga Stjepana.⁷⁴ Nije isključeno, jer je do sada ostalo u povijesnom izlaganju neprimijećeno, da je druga ženidba starijega brata Vlatka s Margaretom Marzano d'Aragona,⁷⁵ unukom napuljskoga kralja Alfonsa V. (1416.-1458.) i nećakinjom kralja Ferdinanda (Ferrante) (1458.-1494.), mogla biti jedan od povoda za njegov odlazak u Carigrad. Herceg Vlatko nije imao djece iz prvoga braka i stoga se on rastao od svoje prve žene iz kuće grofova Celjskih. Moguće je da su u očima kneza Stjepana svadbene pripreme i izdatci, eventualna buduća Vlatkova djeca iz novoga braka, bili prevelik luksuz za jednoga već osiromašenog hercega Vlatka. To sve je ugrožavalo Stjepanov status i naslijeđe, ukoliko ga je još bilo, za koje se sada morao boriti, kako protiv hercega Vlatka tako i protiv Dubrovnika. Zaista iz braka hercega Vlatka i Margarete Marzano d'Aragona rodit će se u tri sljedeće godine tri sina, od kojih je jedino Ivan (Giovanni) Kosača ostao poznat.⁷⁶ Troškovi prijevoza buduće hercežice Margarete iz Barlette u talijanskoj Apuliji do Herceg Novog, u visini od 10.000 zlatnika, darovi za rodbinu i počasne goste, među kojima je bila Vlatkova sestra i nekadanja bosanska kraljica Katarina, sigurno Dubrovnik nije naplatio iz prazne Vlatkove kase, nego iz nekoga drugog zlatnog fonda.⁷⁷ Istom poslije njegova odlaska u Carigrad prelazi Stjepan na islam, stupa u osmansku službu i sultan Mehmed II. ga u pismu od 27. rujna 1474. predstavlja kao Ahmeda, muslimana, a u očima sunarodnjaka i rodbine kao renegata (poturicu). No, konverzija na islam u obitelji Tomaševića i

---

74 Sanko je prešao isto tako na islam i već u lipnju 1475. spominje se u osmanskoj službi. Za svoje zasluge dobio je timar u vrijednosti od 3354 akči. Usp. DADU, *Cons. Rog.*, XXII., fol. 212r-v; NEDIM FILIPOVIĆ, "Pogled na osmanski feudalizam: s posebnim pogledom na agrarne odnose", u: *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, 4, Sarajevo, 1952., str. 105; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 192.

75 Margareta je bila kći napuljskoga kneza Marijana Marzano, vojvode od Squillacce i Eleonore Aragonske, vanbračne kćeri Alfonsa V., napuljskoga kralja. Usp. L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 181; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 97.

76 V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 220-222.

77 Dubrovački dominikanac Razzi tvrdi da su Dubrovčani imali troškove od 10.000 dukata za prijatelja Vlatka ("E gli fu condotta dai Raugai a Castelnuovo con ispesa di dieci milla ducati, fatta dalla città in servizio dell'amico"). SERAFINO RAZZI, *La storia di Ragusa*, Editrice Tipografica Serbo-Ragusea, Ragusa, 1903., str. 105. Ovaj Razzijev navod o troškovima prijevoza je, bez sumnje, pretjeran!

Kosača nije bila nikakva novost. Stjepanov, 6-8 godina stariji rođak Sigismund, sin kralja Stjepana Tomaša i kraljice Katarine Kosače, njegove polusestre, nakon pada u zarobljeništvo, preveden je kao četrnaestogodišnji (?) mladić na islam. Postao je poznat kao Ishak-beg te je služio u Osmanskome Carstvu kao krajišnik od Bola i kasnije od Karasije.⁷⁸ Stjepanov odlazak u Carigrad i konverzija na islam bila je osobna odluka mladoga i sa svojim statusom nezadovoljnoga čovjeka ali istovremeno i nagodba za sultanovu pomoć pri isplati naslijeđa iz očeva pologa u Dubrovniku. Nije isključeno da je Stjepan posjetio i svoga rođaka Ishak-bega i da se dao posavjetovati od njega o svojim budućim koracima. Bez sumnje, ova odluka mu je omogućila stupanje u osmansku službu, početak uspješne vojne i političke karijere i kasnijega uspinjanja u najviše sfere vlasti i časti Osmanskoga Carstva. Sinovi hercegovačkih, bosanskih, hrvatskih, srpskih, arbanskih i bugarskih velikaških obitelji, nisu bili originalni u svojim postupcima. Njima su služili stariji primjeri bizantskih velikaša iz Bitinije, Male Azije, ili čak s bizantskoga dvora iz vladajuće obitelji Kantakuzena i Paleologa, neposrednih carskih rođaka, koji su prešli na islam.⁷⁹ Stoga primjer Stjepana/Ahmeda Hercegovića ostaje jedno dobro ilustrirano svjedočanstvo o uspješnom putu odrasloga kršćanskog princa, iz Hercegovine zemlje, koji, poslije raspada vojvodstva njegova oca, nije imao nikakve druge alternative za vojni, politički i državni uspon, doli služiti najuspješnijem vladaru svoga vremena, sultanu. Budući da je već bio 18 godina star i dobrovoljno došao u Carigrad, k tomu plemićkoga podrijetla, te nosio naslov dubrovačkoga plemenitaša i venecijanskoga "nobile", bio je odmah prihvaćen kao paža u službu na Sultanovu dvoru. Nije pohađao dvorsku školu Enderûm, kako neki ističu, koja je bila rezervirana za dječake niskoga kršćanskog podrijetla (seljačkog ili pastirskog) i koji su bili dovedeni u Carigrad kao "danak u krvi". Kasnije je premješten u vanjsku službu (Bîrûn) i bio imenovan agom u različitim vanjskim odjelima "Saraya".⁸⁰ Godine 1478. susrećemo ga kao miralema (stjegonošu) u Mehmedovu

---

78 Usp. S.-B. BAŠAGIĆ, "Ishakbeg Kraljević", u: *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci*, str. 36; HAZIM ŠABANOVIĆ, "Ishak-Beg Tomašević", u: *EJ*, 6, Zagreb, 21988., str. 609-610.

79 Usp. HEATH W. LOWRY, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, New York, 2003., str. 66, 69, 121-123.

80 KPZ, *Tevârîh-i Âl-i 'Osmân*, VIII. Defter, fol. 127b; E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 17; H. REINDL, *Männer um Bâyezîd*, str. 129-130.

u početku neuspjelom pohodu na Skadar.⁸¹ Poslije zavidno uspješne karijere, postignute u samo 5-10 godina, bio je nagrađen u prosincu 1481. ili najvjerojatnije tek 1484., kako navode turski povjesničari, ženidbom s kćeri Bajazida II., sultanijom Hûndi-Hâtûn. Od ovoga časa nastavit će se još blistavija karijera koja će ga dovesti do prvoga osmanskog vojskovođe i državnika.⁸² No, najautoritativnija potvrda da je Stjepan Hercegović došao kao odrasla osoba na sultanov dvor nalazi se u fermanu sultana Bajazida II. od 16. veljače 1496. (početak džemazi el hira 901). Tamo čitamo, premda je u ovom fermanu sve prilagođeno Ahmed-pašinu interesu i ugledu Carstva: "Kad je ranije vojvoda nad plemenitim vojvodama, uzdanica slavni velikaša, anatolijski beglerbeg, Ahmed, neka mu sreća trajna bila, poveo parnicu za nasljeđe (amanet), koji je otac spomenutog begler-bega prilikom polaska ovoga u islamsku zemlju (dar-ül-islame mutteveggih oldik-da), (tj. u Osmansko Carstvo, Tursku, Carigrad) njemu u svojinu ostavio kod dubrovačke vlastele po imenu..."⁸³ Sultanska kancelarija, koja je, bez sumnje, dobro poznavala prošlost Ahmed-paše, ne spominje da je Ahmed došao kao dijete ili kao talac u zemlju islama, nego da mu je otac ostavio u svojinu prilikom njegova polaska u zemlju islama. Mi danas znamo kada je herceg Stjepan dao napraviti testament, kada je njegovo blago preneseno u Dubrovnik, kada je i koliko puta knez Stjepan s bratom Vlatkom bio isplaćivan⁸⁴ i da se u studenom 1473. izgubio iz Herceg Novog.⁸⁵

Dubrovačka vlada, poput seizmografa, osjetljiva za sve političke promjene na Sultanovu dvoru, ali i u ostatcima ostataka Hercegovine zemlje, registrirala je sa zadovoljstvom odlazak kneza Stjepana u

---

81 E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 17; H. REINDL, *Männer um Bâyezîd*, str. 130.

82 Zanimljivo je da su sva tri sina hercega Stjepana Kosače, slijedeći donekle prevrtljivu narav svoga oca, stupali u službu različitih gospodara: Vladislav stupa najprije u službu Osmanlija, kasnije prelazi u službu hrvatsko-ugarskoga kralja Matije; Vlatko je u početku u službi Venecije, poslije služi Osmanlijama i na kraju se konačno priklanja Mlečanima; Stjepan prvo ostaje uz brata Vlatka, poslije stupa u službu sultana Mehmeda II. i njegovih nasljednika u Carigradu. Istovremeno zadržava vrlo dobre odnose s Dubrovnikom i Venecijom.

83 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 271-272.

84 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 603-604; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 59-63.

85 DADU, *Cons. Rog.*, XXII., fol. 77v, od 22. 11. 1473.; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 96.

Osmansko Carstvo i pratila njegov uspon kao Ahmed-paše Hercegovića u Carigradu. Od 1485. godine počeli su mu slati dvije srebrne čaše, znak osobitoga poštivanja (dodvoravanja!), koje su, uz četiri čaše za sultana, tri čaše za velikoga vezira, uz uobičajeni godišnji harač, dobivali samo najveći carski dostojanstvenici.

6. Zatočeništva Ahmed-paše Hercegovića

U jednom dijelu južnoslavenske i turske historiografije, zbog idealizirane slike koju je Ahmed-paša uživao kao sultanov zet, ali isto tako iz oduševljenja za vrlo uspješnoga zemljaka i istovjerca, često se, najvjerojatnije iz nedovoljnoga poznavanja povijesti Osmanskoga Carstva, spominje samo jedno Ahmedovo zatočeništvo u Egiptu.⁸⁶ No, danas je poznato, i trebalo bi biti općenito prihvaćeno, da je Ahmed-paša dvaput završio u egipatskom zatočeništvu, i to 1486./1487. i 1490./1491. godine. Naime, on je kao namjesnik Anatolije, kako smo gore mogli vidjeti, bio imenovan 1485. godine vrhovnim zapovjednikom osmanskih trupa u borbi protiv egipatskih Mameluka i njihovih saveznika, koji su bili utvrdili svoju vlast u Ciliciji i Siriji. U borbama za Tarsus i Adnanu, u veljači 1486. godine, izdala je jedna grupa osmanskih zapovjednika, najvjerojatnije iz ljubomore, Ahmed-pašu i njegove postrojbe. On je bio poražen, ranjen, zarobljen i zatočen u Kairu.⁸⁷ Kao sultanov zet, Ahmed je bio dragocjeni plijen i ucjena u rukama mamelučkoga sultana Ašrafa Kajt-bega u predstojećim mirovnim pregovorima s Bajazidom II. Istom u siječnju 1487. bio je oslobođen i poslan natrag u Carigrad, da poradi na trajnom primirju između dvojice islamskih vladara.⁸⁸ Neposredno poslije povratka, u veljači 1487., vjerojatno zbog hrabroga i mudrog držanja u Egiptu,

86 S.-B. BAŠAGIĆ, *Znameniti Hrvati Bošnjaci*, str. 6; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 624-626; V. ČUBRILOVIĆ, "Ahmet-Paša Hercegović", str. 23; B. ZLATAR, "Ahmed-paša Hercegović", str. 180.

87 J. LEUNCLAVIUS, *Historiae Musulmanae Turcorum*, str. 182-183; N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 246; NICOLAS VATIN, "L'ascension des Ottomans (1451-1512)", u: ROBERT MANTRAN (prir.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, Paris, 1989., str. 81-116, ovdje 110-111. Međutim, najbolji prikaz ratnih sukoba između Osmanlija i Mameluka pruža već spomenuti Shai Hara-El. Usp. S. HARA-EL, *Struggle for Domination in the Middle East*, str. 133-214.

88 N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 246; G. ELEZOVIĆ, "Turski izvori za istoriju Jugoslovena", str. 86; ISTI, *Turski izvori*, str. 282-286, 626; N. VATIN, "L'ascension des Ottomans (1451-1512)", str. 110-111.

spominje se prvi put kao drugi vezir na Porti (kuba vezir).⁸⁹ Već je u ožujku iste godine bio imenovan zapovjednikom osmanske mornarice. U novom pohodu protiv protivničkih snaga iz Sirije i Egipta u Ciliciji pratio je u proljeće 1488. svojim lađama sultanove kopnene snage. Dok su Sirijci i Mameluci potpuno uništili sultanovu kopnenu vojsku u bitci na Aga Čajiru 16. kolovoza 1488., osmansko je brodogradništvo doživjelo, pod zapovjedništvom Ahmed-paše, snažno nevrijeme i bilo je uništeno pred Vratima Cilicije, a da u pravom smislu nije ni sudjelovalo u jednoj pomorskoj bitci.⁹⁰ Poslije kopnenoga poraza i pomorske katastrofe, Ahmed-paša, kao sultanov zet, bio je pošteđen sultanova bijesa i osvete, te se povukao na svoj timar kod Galipolja. Istovremeno su u Carigradu bili pogubljeni neki od paša, zapovjednika kopnene vojske.⁹¹ No, sultan Bajazid je teško podnosio dva uzastopna poraza od egipatskoga sultana, njegovih mamelučkih ratnika i sirijskih saveznika te je snovao pravu osvetu i definitivnu pobjedu. Stoga je Hercegović u jesen sljedeće (1489.) godine bio ponovo imenovan namjesnikom Anatolije. U proljeće 1490., kad su perzijske, egipatske snage i njihovi saveznici provalili duboko do Kajzerije (Cezareja), Ahmed-paša je bio ponovo imenovan seraskerom osmanskih trupa u Aziji. U novom vojnom sukobu s Egipćanima i njihovim saveznicima kod Kajzerije, kad su svi mislili da je nastupilo primirje, zahvaljujući mirovnom poslanstvu iz Tunisa,⁹² došlo je do iznenadnoga okršaja između vojske Ahmed-paše i egipatskoga zapovjednika Öz-bega. Hercegović je, premda se hrabro borio, i ovoga puta izgubio bitku, bio je zarobljen, okovan i odveden u Kairo na čelu ponižene osmanske vojske. Ostao je u sužanjstvu do svibnja/lipnja 1491. godine, kada je, nakon sklopljenoga primirja između Bajazida II. i Ašrafa Kajt-bega, konačno bio pušten na slobodu.⁹³ Ovo drugo zatočeništvo

---

89 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 274; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Aḥmed Pasha", str. 341.

90 J. HAMMER, *Historija Turskog Carstva*, str. 263-264; N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 247-248; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 627; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Aḥmed Pasha", str. 341; S. HARA-EL, *Struggle for Domination in the Middle East*, str. 133-214.

91 N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 248.

92 J. HAMMER, *Historija Turskog Carstva*, str. 264.

93 J. LEUNCLAVIUS, *Historiae Musulmanae Turcorum*, str. 183; J. HAMMER, *Historija Turskog Carstva*, str. 264; N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 248-249; G. ELEZOVIĆ, *Turski spomenici*, str. 629; N. VATIN, "L'ascension des Ottomans (1451-1512)", str. 111.

Ahmed-paše prešućuju većina historičara i ljetopisaca, pa čak i dobro upućeni Hammer, koji ih vjerno slijedi. Osmansko pisanje povijesti je pobjedničko i osvajačko, usredotočeno na carsku osobu i njegovu najbližu rodbinu i dužnosnike. Stoga nema mjesta za drugi poraz carskoga zeta i njegovo zatočenje kod omraženih neprijatelja Arapa, premda su bili "pravi vjernici" kao i Osmanlije. Da bi se više saznalo o porazu i zatočeništvu sultanskoga zeta u Kairu, moralo bi se posvetiti dubljem proučavanju arapskih (egipatskih i sirijskih) izvora i ljetopisa, posebice ljetopisca Arapina Ibn-i-Ajas-a.⁹⁴

7. Koliko je puta Ahmed-paša bio veliki vezir - Vezir-i Āzam?

Zahvaljujući svome podrijetlu, rodbinskim vezama sa sultanom Bajazidom II. te više svojim diplomatskim nego vojnim sposobnostima, koje je razvio i profinirao u plemenitaški školovanoj atmosferi Dubrovnika, Ahmed-paša je doživio zavidnu karijeru. Između ostaloga bio je imenovan i velikim vezirom, glavnim dužnosnikom i savjetnikom na Sultanovu dvoru u Osmanskome Carstvu. Ako pogledamo nama dostupne enciklopedije, primjećujemo da među povjesničarima vlada neujednačeno mišljenje o broju glavnih vezirstava Ahmed-paše Hercegovića. Vaso Čubrilović u općoj *Enciklopediji Jugoslavije* tvrdi da je Ahmed-paša Hercegović bio četiri puta veliki vezir.⁹⁵ Nepoznati autor teksta "Ahmed-paša Hercegović" u novoj *Hrvatskoj enciklopediji* slijedi Čubrilovića i tvrdi: "od 1496. do 1515. bio je četiri puta velikim vezirom".⁹⁶ Ugledni sarajevski osmanista, Hazim Šabanović (1916.-1971.), u svome vrlo zapaženom prilogu za *Islamsku enciklopediju*, spominje kao dokazano pet velikih vezirstava Ahmed-paše Hercegovića.⁹⁷ Njemu se priključuje poznati turski historičar i osmanista Halil İnalcık (1916.-2016.), koji isto tako dokazuje da je Ahmed-

94 Usp. J. LEUNCLAVIUS, *Historiae Musulmanae Turcorum*, str. 182-183; Osmanski historičari ne spominju ovaj poraz. Elezović, da bi saznao nešto više o ishodu ovoga rata i drugoga Ahmed-pašina sužanjstva u Egiptu, služi se arapskim izvorima. G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 282-286, 629. Šabanović, inače dobro upućen u problematiku, ne priznaje poraz osmanske vojske i nije će kategorično drugo sužanjstvo Ahmed-paše Hercegovića. Usp. H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Aḥmed Pasha", str. 341.

95 V. ČUBRILLOVIĆ, "Ahmet-Paša Hercegović", str. 23.

96 "Ahmed-paša Hercegović", u: *HE*, I., Zagreb, ³1999., str. 79.

97 H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Aḥmed Pasha", str. 341.

paša Hercegović bio pet puta veliki vezir: 1497.-1498., 1502.-1506., 1511., 1512.-1514. i 1515.-1516. godine.⁹⁸

Mišljenja ove dvojice uglednih povjesničara s pravom korigira Veljan Atanasovski. Oslanjajući se na venecijanske i dubrovačke izvore, koje ni Šabanović ni Inalcik nisu mogli ili nisu znali koristiti, dokazuje uvjerljivo da je prvo vezirstvo Ahmed-paše bilo veoma kratko, između ožujka i listopada 1497.;⁹⁹ drugo vezirstvo je trajalo od siječnja, najkasnije od kraja studenoga 1502. do početka 1504.¹⁰⁰ i treće od svibnja 1505. do rujna 1506.¹⁰¹ Druga tri vezirstva između 1511., 1512.-1514., 1515.-1516. godine Atanasovski ostavlja vremenski nepromijenjena. Time je Ahmed-paša Hercegović, uz Mustafa Rešid-pašu iz 19. stoljeća, prvi osmanski dužnosnik koji je čast i vlast velikoga vezira nosio i vršio šest puta. U Osmanskom Carstvu još su samo dvojica paša nosili čast velikoga vezira po pet puta: Koča Sinan-paša u 16. i Mehmed Rauf Emin-paša u 19. stoljeću.¹⁰²

Zanimljivo je da u osmanskim izvorima i ljetopisima nema puno podataka o životnom putu i službama Ahmed-paše Hercegovića poslije povratka iz egipatskoga sužanjstva 1491. godine. Dubrovačka vrela potvrđuju da je od proljeća 1493. do veljače 1496. godine bio namjesnik Anatolije.¹⁰³ Ostalo vrijeme, posebno između trećega i četvrtoga vezirstva (1506.-1511.), ukoliko je vladao mir i nije imao kakvu važnu obvezu na Porti ili na Sultanovu dvoru, najradije je provodio cijelo

98 H. INALCIK, *The Ottoman Empire*, VII., str. 120-121; İSMAIL HAMI DANIŞMEND, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, 5, Istanbul, 1971., str. 11-15. Šabanovićevu i Inalcikovu mišljenju priklanja se postupno sljedeća generacija srpskih, bošnjačkih i hrvatskih povjesničara kao što su Ćirković, Tošić, Miljković-Bojanić, Zlatar, Čošković i drugi. S njima se ne slažu Atanasovski i Vrankić.

99 DADU, *Cons. Rog.*, XXVIII., fol. 40; MARINO SANUTO, *I diarii di M. Sanuto. Rapporti della Repubblica Veneta*, I., F. Visentini, Venezia, 1879., str. 644.

100 Za vrijeme drugoga vezirstva, osim rata i mirovnih pregovora s Venecijom, dolazi do osobnih obiteljskih problema zbog smrti njegove žene Hûndi Hâtûn. Stoga se Ahmed-paša odriče drugoga vezirstva i povlači se na svoje dobro kod Galipolja. Usp. M. SANUTO, *I diarii*, VI., F. Visentini, Venezia, 1881., str. 15, 22; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 212.

101 E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 37-38; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 196-203.

102 H. REINDL, *Männer um Bâyezîd*, str. 359; https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Grosswesire_des_Osmanischen_Reiches (7. 5. 2017.).

103 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 629; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zâde Aĥmed Pasha", str. 341.

vrijeme na svome imanju (timaru) u Galipoljskom krajištu, kao krajišnik ili pomorski zapovjednik.

8. Smrt Ahmed-paše Hercegovića

Osim neriješenoga broja velikih vezirstava nije ni smrt Ahmed-paše Hercegovića točno prikazana u osmanskoj i južnoslavenskoj historiografiji. Ahmed-paša Hercegović, premda je bio šest puta veliki vezir, doživio je na kraju svoje službe najveće poniženje u svome životu. Njegovo šesto vezirstvo završilo je naglo 26. travnja 1516., poslije poraza osmanskih postrojbi kod Dijarbekira, i predstavljalo je najcrnji dan u životu ovoga ponosnog i uspješnog izdanka Hercegovine zemlje. Neuračunljivi sultan Selim, Ahmed-pašin šogor, primivši vijest o porazu svojih trupa od Perzijanaca, strašno se razbjescio, vlastitim je rukama napao Ahmed-pašu, poskidao odličja s njega, te ga razvlastio i pred svima ponizio. Skinuo ga je s dužnosti i časti velikoga vezira i dao ga zajedno s Piri-pašom uhititi i sprovesti u tamnicu u tvrđavi Jedi Kulu. Zahvaljujući zauzimanju novoga velikoga vezira, Sinan-paše, obojica su bili pošteđeni od sigurne smrti.¹⁰⁴ Kad se Selimov bijes smirio, nije jasno koje je službe Ahmed-paša još obnašao u 1516./1517. godini. Znamo da je bio imenovan upraviteljem Drinopolja, a ne Burse, kako pojedinci pogrešno tvrde.¹⁰⁵ Je li sudjelovao u Misirskoj vojni, kako neki misle, koja je bila okrunjena zauzećem Kaira i cijeloga Egipta 1517. po sultanu Selimu I., nije jasno.¹⁰⁶ Po nekim mišljenjima Ahmed-paša je bio ponovo predlagan za velikoga vezira, po drugima za upravitelja Kaira, a po trećima pohitao je ususret sultanu Selimu u smjeru Alepa u novi boj protiv Perzijanaca.¹⁰⁷ Danas se uzima kao točno, da je taj osmanski dostojanstvenik umro prirodnom smrću 21. srpnja 1517. na planini Kizil Čol u blizini Alepa, bilo da je bio na povratku iz Egipta, ili da je hitao u pomoć sultanu Selimu.¹⁰⁸ No, ovom uvriježenom mišljenju među povjesničarima protivi se jedan zapis,

---

104 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 644; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 212.

105 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 645; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Aḥmed Pasha", str. 341; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 212-213.

106 N. JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 2, str. 335-341; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 644-648; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 213.

107 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 646-648; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 213-214.

108 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 646-648; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 214.

koji se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku.¹⁰⁹ Po ovom svjedočanstvu došao je u Dubrovnik 6. kolovoza 1524. osmanski "sklav (sluga), kojega je Porta poslala da provede istragu o dobrima Ahmed-paše, koji je bio ubijen u Kairu, gdje je bio Kair-beg".¹¹⁰ Vijeće umoljenih u Dubrovniku ne bi unijelo u službeni zapisnik jedne važne rasprave tako važan događaj, za koji su oni bili vrlo zainteresirani, kad ne bi bio točan. Što znači ova vijest? Prema svjedočenju osmanskoga ljetopisca Hajdar Čelebije,¹¹¹ Ahmed-paša je ipak došao u Kairo prije ili poslije zauzeća Egipta, sudjelovao je na carskom divanu 29. lipnja 1517. na nilskom otoku Revda. Prigodom ovoga velikog slavlja nakon pobjede nad Misircima i on je bio nadaren s ostalim visokim osmanskim dostojanstvenicima i bio mu je dopušten povratak u onom smjeru iz kojega je stigao u Kairo.¹¹² Dubrovački izvor ga naziva u trenutku smrti Kair-beg. To bi trebalo značiti da je bio imenovan upraviteljem, namjesnikom Kaira, jedna vrsta zadovoljštine i priznanja za doživljena poniženja u Mamelučkoj metropoli! U osmansko-arapskim ljetopisima prevladat će službeno mišljenje da je Ahmed-paša umro kod Alepa na povratku iz Misira. Sama pomisao na ubojstvo, koje bi se najvjerojatnije moralo pripisati goropadnom sultanu Selimu, nije se uklapala u idealno prikazivanje sultanske politike kod suvremenih osmanskih ljetopisaca.¹¹³

Ahmed-pašinu smrt zabilježili su Dubrovčani i Mlečani veoma brzo kao prirodnu smrt: "Di Ragusi, fo lettere, di 4, particular, per le qual se intese come era morto Carzego bassa, qual era al confine dil Sophi (Šijiti, Perzijanci, op.a.), di una morte natural."¹¹⁴ Navodno po vlastitoj želji Ahmed-paša je bio sahranjen u dvorištu džamije u mjestancu

---

109 DADU, *Cons. Rog.*, XXXVII., fol. 214-214v; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 215.

110 Usp. TOMO POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, SANU, Beograd, 1973., str. 141; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 215.

111 HAYDAR ÇELEBI, *Rûznâme, Münşeâtü's-selâtin* içinde, FERIDUN BEY (prir.), İstanbul, 1274., I., str. 468-470, 473, 476, 491; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 645-646.

112 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 645.

113 Uvijek dobro obaviješteni Gliša Elezović ne spominje ovaj detalj ni u svome drugom svesku *Turskih izvora*. G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, I., 2, Beograd, 1952., str. 204-205, 270; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 215.

114 M. SANUTO, *I diarii*, XXIV., Forni Editore, Venezia, 1889., str. 659; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 215.

Dil, na Izmitskom (Nikomedijskom) zaljevu, koje je kasnije po njemu bilo prozvano Hersek, Hercegovina.¹¹⁵

9. Napetosti oko roditeljskoga naslijeđa u Dubrovniku

Smrtno bolesni herceg Stjepan 20. svibnja 1466. u Herceg Novom, u nazočnosti mileševskoga vladike Davida, Gosta Radina i komornika Pribisava Vukotića, diktirao je svoju zadnju oporuku. Po dobrom kršćanskom običaju, koji je on kao "bosanski kršćanin" i dalje njegovao, ostavio je 10.000 dukata za spas svoje duše ("za moju dušicu"). Ostatak svoje goleme imovine raspodijelio je između dvojice sinova, Vlatka i Stjepana. Svaki od njih trebao je dobiti po 30.000 zlatnih dukata. Svojoj trećoj ženi Ceciliji odredio je 1000 dukata, nešto srebrnine i tkanine te sve druge darove koje je prije od njege dobila. Posebnu nježnost iskazao je svome najmlađem sinu Stjepanu. On je dobio najvećim dijelom osobne predmete staroga Hercega te ostavštinu svoje majke Barbare. Ostatak drugih dobara i dragocjenosti bio je razdijeljen između trojice sinova, dok njegove kćeri, Katarina i Mara, kao žene, nisu ništa naslijedile. Izvršitelji testamenta bili su Dubrovčani: Sigismund Đurđević, Bartol Gučetić i Andrija Sorkočević te njegovi vjerni sluge i "kućani": vladika David, Gost Radin i komornik Vukotić.¹¹⁶ U Dubrovniku je 5. lipnja 1466., u prisustvu spomenutih svjedoka, testament bio zaprimljen, polog izbrojen, izmjeran i pismeno potvrđen.¹¹⁷ Šest mjeseci kasnije, 9. prosinca 1466., u prisustvu opunomoćenih zastupnika vojvode Vladislava, hercega Vlatka, kneza Stjepana i dubrovačkih konzula bila je otvorena i proglašena Hercegovina oporuka, no do poželjne raspodjele među braćom nije došlo.¹¹⁸ U međuvremenu na polog hercega Stjepana u Dubrovniku svratio je svoju pažnju i hrvatsko-ugarski kralj Matija Korvin, s kojim je stari Herceg dijelio mnoge protuosmanske akcije po Bosni, Hercegovoj zemlji i Dalmaciji. Stari herceg Stjepan kao i novi herceg Vlatko zadužili su se na veliko kod kralja Matije. Stoga je i on poslao svoje poklisare, koji su od hercega Vlatka i od Dubrovnika 19. rujna 1466. pismeno zatražili iz pologa hercega Stjepana 20.000, a

115 A. KADRIĆ, "Veliki vezir i pjesnik Ahmed-paša Hercegović", str. 200-203.

116 Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 87-92.

117 F. MIKLOSICH, *Monumenta serbica*, str. 495-499; Č. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 24-25.

118 DADU, *Cons. Rog.*, XIX., fol. 148; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 35.

kasnije čak i 27.000 dukata za podmirenje vojnih dugovanja.¹¹⁹ Ugarskim poslanicima, budući da su svi trebali pomoć kralja Matije, bilo je odmah isplaćeno 9000 dukata, dok na ostala ugarska potraživanja nisu pristali ni herceg Vlatko ni Dubrovnik. Na to je ugarska strana 14. prosinca 1466. definitivno proglasila zapljenu (sekvestraciju) svih stvari i dobara ("universas res et bonas") pokojnoga hercega Stjepana.¹²⁰ Ovim aktom poslanikâ hrvatsko-ugarskoga kralja započela je duga borba za polog hercega Stjepana, u kojoj će, uz hercega Vlatka, vojvodu Vladislava i kneza Stjepana imati vidnu ulogu Dubrovnik, hrvatsko-ugarski kralj i na kraju Osmansko Carstvo. Spor Dubrovnika s hercegom Vlatkom, njegovim bratom, knezom Stjepanom i hrvatsko-ugarskom stranom oko pologa hercega Stjepana konačno je riješen 26. srpnja 1470. po sultanovoj zapovijedi i u prisustvu osmanskih svjedoka. Toga dana, nakon što su dvojica braće, Vlatko i Stjepan, od Dubrovnika dobili zadnjih 8000 dukata, te se nisu više obazirali na zabranu hrvatsko-ugarskoga kralja, izdali su potvrdu da su sve primili i da nije ostalo "ni malo ni veliko" i da nitko "ne može što pitati ni iskati" od dubrovačke gospode, što se tiče pologa njihova oca Stjepana¹²¹ kao i polog prastrica Sandalja.¹²² Herceg Vlatko je riješio privremeno vrlo važan materijalni problem svoje obitelji, ali istovremeno, on nije mogao ili nije htio primijetiti da mu je sultan Mehmed svojim posredovanjem oduzeo zadnju nit slobode u njegovu vladarskom, političkom i materijalnom djelokrugu u ostacima njegova vojvodstva.¹²³

---

119 DADU, *Cons. Rog.*, XIX., fol. 113, od 20. 9. 1466. Borbu između braće i svih zainteresiranih strana za polog hercega Stjepana najbolje prikazuju: Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 458-463; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 28-63; B. I. BOJOVIĆ, *Raguse et l'Empire Ottoman*, str. 44-48.

120 JOVAN RADONIĆ, *Dubrovačka akta i povelje*, I., 1, SKA, Beograd, str. 683-684; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 32.

121 F. MIKLOSICH, *Monumenta serbica*, str. 507-509; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 30; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 189-191; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 144-150; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 62-63.

122 F. MIKLOSICH, *Monumenta serbica*, str. 509-511; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 191-193; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 62-63. Objе isprave bile su potpisane i opečaćene pečatima hercega Vlatka i kneza Stjepana te ovjerene od sultanova povjerenika, hercegovačkoga krajišnika Hamze i njegova kadije.

123 V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 63.

No, spor oko pologa hercega Stjepana dobit će novu dimenziju još u doba Stjepanova boravka u Herceg Novom, kada herceg Vlatko, u svojoj prevrtljivosti i materijalnoj oskudici, poteže pitanje tobožnjih ostalih 19.000 dukata kod Dubrovčana, naime 10.000 iz zavjeta oca hercega Stjepana za spas njegove duše¹²⁴ i 9000 Hercegovih i kasnije Vlatkovih vojnih dugovanja, isplaćenih hrvatsko-ugarskom kralju.¹²⁵ Da bi to postigao, kao turski vazal, obratio se Vlatko sultanu Mehmedu za pomoć. Do rasprave je došlo 9. veljače 1472. u Foči pred hercegovačkim krajišnikom (sandžak-begom) Hamzom i njegovim kadijom. Uvjerivši se u ispravnost priloženih isprava dubrovačkih predstavnika kadija i krajišnik Hamza odbacili su zahtjeve hercega Vlatka i brata mu Stjepana, te njihovih predstavnika, i potvrdili su da Dubrovnik ne duguje ništa više Hercegovim sinovima iz očeva pologa.¹²⁶ Ova vrlo važna pobjeda Dubrovčana nad braćom Vlatkom i Stjepanom bila je istovremeno Pirova pobjeda. Dubrovčani su, zbog brojnih Vlatkovih optužbi, od 1471. godine morali plaćati sultanu povišeni godišnji harač od 9000 dukata i od 1. studenoga 1472. 10.000 dukata. Od 2. ožujka 1478. taj je harač s carinom (đumruk) od 2500 dukata iznosio 12.500 zlatnih dukata godišnje.¹²⁷ No, herceg Vlatko, turski podanik i saveznik, nije se mirio, pokušao je i dalje ucijeniti Dubrovnik i zatražio je ponovo spomenutu svotu od 19.000 zlatnika. Tako u siječnju 1473./1474.? potvrđuje sultan Mehmed II. još jedanput da se uvjerio da herceg Vlatko nema što više tražiti od Dubrovnika. No, naređuje da mu, mira radi, Dubrovčani isplate još 1000 dukata, a da Vlatko Dubrovčanima dade potvrdu (hudžet) da od njih nema što potraživati, "ni malo ni mnogo". Dubrovčani, isto tako vjerni sultanovi podanici, učiniše što im je bilo zapovjedbano.¹²⁸

---

124 Vidi gore bilješku 118 i odgovarajući tekst. Ovih 10.000 dukata, po zapovijedi pape Pavla II., isplatio je Dubrovnik 17. veljače 1467. hrvatsko-ugarskom kralju za gradnju vojnih utvrđenja na Neretvi i Počitelju, "jer da u ono doba nema boljeg zadužja nego li vojevati na Turke". Usp. Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 308-309; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 605.

125 Vidi gore bilješke 118 i 119 i odgovarajući tekst.

126 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 36-37; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 158-162, 605.

127 IVAN HRISTIAN VON ENGEL - IVAN STOJANOVIĆ, *Povijest Dubrovačke Republike*, Dubrovnik, 1922., str. 110-111; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 607, 611.

128 LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 253; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 606.

Uz cijeli spor oko pologa između hercega Vlatka i Dubrovnika pojavit će se još jedan interni spor. Naime, dio pologa koji je pripadao dvojici braće i bio isplaćen hercegu Vlatku i bratu mu Stjepanu 1470. godine, najvjerojatnije nije bio ravnopravno podijeljen između dva brata. Vlatko je nastupao kao skrbnik maloljetnoga brata i nije na vrijeme primijetio da njegov brat Stjepan postaje sve zreliji, samostalniji i da traži svoj put u bezizglednom položaju "Vojvodstva sv. Save". Bez sumnje, bezizglednost u Hercegovoj zemlji, nemogućnost da naslijedi svoj dio očeva pologa, kao i Vlatkova druga ženidba, odvođi kneza Stjepana u Carigrad. I zaista, nekoliko mjeseci kasnije, upozorava sultan Mehmed II. Dubrovčane pismom od 24. rujna 1474., da porade na diobi naslijeđa između Stjepana, sada Ahmeda, i njegova brata, hercega Vlatka.¹²⁹ Iz objavljenih arhivskih vrela nije poznato kako su Dubrovčani reagirali na ovaj Sultanov ferman i što se trebalo još dijeliti. Budući da je bio isplaćen cijeli polog, to nije trebao biti više njihov problem, mislili su Dubrovčani najvjerojatnije. U međuvremenu Stjepan/Ahmed, kao pravi Kosača, mijenja taktiku, što se vidi iz drugoga sultanskog fermana, pisma od 21. svibnja 1477. On je najvjerojatnije uvjerio sultana Mehmeda, svoga zaštitnika, da ostatak navodnoga Hercegovog pologa u Dubrovniku pripada samo njemu. Stoga sultan zapovijeda Dubrovčanima da predaju Ahmedpaši Hercegoviću 18.000 dukata ostalih iz očeva pologa.¹³⁰ Zanimljivo je da je isti sultan Mehmed fermanom iz siječnja 1473./1474. odredio da Vlatko i Stjepan nemaju više nikakvih potraživanja u Dubrovniku. Sada, u proljeće 1477., najviše četiri godine kasnije, traži isti sultan Mehmed preko svoje kancelarije za Stjepana/Ahmeda 18.000 dukata od Dubrovnika, neovisno o njegovu bratu hercegu Vlatku. Ovom potražnjom priznaje Stjepan/Ahmed indirektno da se dug smanjio na 18.000 dukata isplatom onih 1000 dukata u siječnju 1473./1474. Po Ahmedu dug se sastojao iz 9000 dukata (po testamentu je bilo 10.000), položenih za pokoj duše hercega Stjepana i 9000 dukata uručenih ugarskom kralju, dug za vojna dugovanja hercegâ

129 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 39-40, 460; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 252-253; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 609. Pismo je donio sultanov dragoman ili sklav Ibrahim, koji se češće pojavljuje kao kurir između sultana i Dubrovnika. Radilo se najvjerojatnije o Ibrahimu Halilu Čandalizade, koji će kasnije postati kazasker (vrhovni sudac) prvo Anatolije i onda Rumelije. Usp. H. REINDL, *Männer um Bāyezīd*, str. 213-214.

130 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 47-48; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 252-253.

Stjepana i Vlatka. No, Dubrovčani, jer su imali ovjerene pisane potvrde za sve što su isplatili braći Vlatku i Stjepanu, papi i ugarskom kralju, te potvrdu da nije bilo više dugova prema dvojici braće, mogli su i bez većih izgovora i diplomatskih finesa odgovoriti Ahmed-paši i čekati na sljedeću molbu ili prijetnju iz Carigrada.¹³¹ U međuvremenu Hercegovina zemlja je 1482./1483. definitivno pala pod Turke, Vlatko je *de facto* izgubio zemlju i naslov hercega te se preselio na otok Rab, gdje je 1489. umro. Istovremeno, njegov brat Stjepan, sada Ahmed-paša, pravi briljantnu karijeru, postaje krajišnik Khudavendigara (Bursa), sultanov zet (damat), te namjesnik Anatolije i carski vrhovni zapovjednik u Aziji. No, u Aziji, u Ciliciji, doživio je prvi pravi vojni poraz, izgubio dva prsta na lijevoj ruci i završio kao sužanj u Egiptu. Poraz u Ciliciji, zatočeništvo u Egiptu te carski timar u Galipolju iscrpili su, bez sumnje, Ahmed-pašinu financijsku moć. Stoga se on u jesen 1487. ili u proljeće 1488. obraća Dubrovčanima i moli uljudno isplatu njegova dijela pologa, ne navodeći više konkretne svote, i prijeti da "će oni znati, kako će se, kad ih car pritegne na svjedodžbu potruditi za nj, kao što će se i on potruditi za njih".¹³² U međuvremenu on je uvjerio sultana Bajazida da ga podrži u njegovim potraživanjima za očevim naslijeđem. Uistinu, fermanom od 14. travnja 1488., zapovijeda sultan Bajazid II. Dubrovčanima da pošalju svoje ljude na ročište u Carigrad, budući da nisu isplatili Ahmed-paši 18.000 dukata.¹³³ Dubrovnik je bio voljan nagoditi se s Ahmed-pašom, nagraditi ga s 1000 zlatnika, ukoliko se odrekne svojih potraživanja i to potpiše. S tom namjerom bili su upućeni u Carigrad poklisari, noseći sa

131 DADU, *Cons. Rog.*, XXIII., fol. 180v, od 29. 11. 1477.; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 460.

132 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 92-93, 460; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 353. Truhelkino datiranje ovoga pisma nije sigurno. Sigurno je da se uklapa u ovaj politički, materijalni i vojni kontekst. Mišljenje gotovo uvijek dobro upućenoga Elezovića u ovome slučaju je djelomice krivo. Pismo Ahmed-paše Hercegovića ne smije se datirati u godine 1474. ili 1477., nego jedino u godinu 1487./1488. Usp. G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 609-610.

133 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 92; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 306-307. Neuvjerljiva je Elezovićeva teza, koja ova potraživanja Ahmeda/Stjepana pripisuje vještoj dubrovačkoj igri i spletki protiv njegova starijeg brata Vlatka, velikoga protivnika i mrzitelja Dubrovnika. Po toj logici mogla bi se isto tako postaviti sljedeća teza: braća Hercegovići su se dogovorili da Stjepan ode u Carigrad i pod sultanovim pritiskom iznudi od Dubrovnika tražene dukate, koje bi oni poslije mogli podijeliti između sebe. Usp. G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 610.

sobom potpisane i ovjerene dokumente i novac, no put je bio posve uzaludan.¹³⁴ Ponovo se pogoršalo vojno-političko stanje na istoku Osmanskoga Carstva i Ahmed-paša se morao vratiti u Galipolje i već u proljeće 1488. krenuti na novu bojišnicu kao zapovjednik pomorskih snaga. Ishod rata bilo je novo poniženje kako za sultana, tako i za Ahmed-pašu Hercegovića i druge paše, kako za kopnene tako i za pomorske osmanske snage. Stoga je sultan Bajazid naredio u proljeće 1489. dubrovačkim poklisarima da pošalju nove pregovarače s uobičajenim haračem za sljedeću godinu.¹³⁵ No, ni ova sultanska naredba nije se mogla ostvariti. Naime, već u proljeće 1490. godine započele su pripreme za treći rat s Egipćanima u Bajazidovo doba, koji će biti još veće poniženje za Osmanlije nego dva prethodna. Ahmed-paša, vrhovni zapovjednik carskih postrojbi, završio je ponovo u egipatskom zatočeništvu, gdje je proveo cijelu godinu do svibnja/lipnja 1491. Premda je bio sultanov zet, i on se morao kao vrhovni zapovjednik prije svega opravdati za svoj vojni neuspjeh i tek onda odmoriti od poniženja, fizičke, psihičke i materijalne iscrpljenosti. Cijelo ovo vrijeme Dubrovčani su bili pošteđeni od dodatnih Ahmed-pašinih i sultanovih potraživanja. Poslije ovoga zatišja Vijeće umoljenih raspravlja početkom siječnja 1492. "pro facto Aghmati Cherezgouich". Najvjerojatnije su u Dubrovniku saznali za povratak Ahmed-paše iz zatočeništva i sada je trebalo pokazati staru susretljivost i političku korektnost. Stoga ove 1492. godine, poslije dužega vremena, dobiva Ahmed-paša svoje godišnje prihode za posjede u Dubrovniku.¹³⁶ U siječnju 1493., uz poklon od 50 dukata, Dubrovčani šalju ponovo svoju dvojicu poklisara u Carigrad i predlažu nagodbu: 1000 dukata za Ahmed-pašu, ukoliko odustane od svojih potraživanja i potpiše sklopljenu nagodbu.¹³⁷ Stigavši u Carigrad saznali su da se Ahmed-paša nalazi kao namjesnik u Anatoliji i sada nastade za njih ključno pitanje da li se zaputiti k Ahmed-paši ili ostate u Carigradu. Republika im dade uputu da pođu u Anatoliju i stoga povisi nagradu za nagodbu na 2000 dukata, ukoliko Ahmed-paša odustane od svo-

---

134 DADU, *Cons. Rog.*, XXVI., fol. 5v, od 29. 1. 1489.; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 460.

135 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 93-94; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 307.

136 DADU, *Cons. Rog.*, XXVI., fol. 232v, od 3. 1. 1492.; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 193.

137 DADU, *Cons. Rog.*, XXVII., fol. 17-18v, od 8. 1. i 15. 1. 1493.; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 460.

jih potraživanja, nagodbu potpiše, koju bi morao potvrditi carski kazasker za Rumeliju.¹³⁸ Visoka Porta im je samo odobrila da pođu na ročište u Bursu i da se pred tamošnjim kadijom opravdaju, što ovi po savjetu Republike odlučno odbiše. Ročište je bilo najvjerojatnije održano u lipnju/srpnju 1493. godine u Bursi i kadija Kavam-ed-din presudi, kako se i očekivalo, u korist Ahmed-paše Hercegovića. Ova presuda u odsutnosti (*in contumacia*), budući da se dvojica dubrovačkih poklisara nisu pojavili na ročištu, bila je zastrašujući visoka i osuđivala je Dubrovnik na isplatu 30.000 dukata, 11 litara srebrnih stvari i za koju je kadija Kavam-ed-din izdao svoj hudžet.¹³⁹ Uznemireni Dubrovčani poslaše 5. kolovoza 1493. svoga ponajboljeg pregovarača Šimu Bunića u Carigrad i narediše mu da započne s procesom uvjeravanja, počevši od velikoga vezira Daud-paše do vezira Skender-paše, obojica jednoć kršćanska (arbanska) djeca, uvjeravajući ih da je presuda nepravedna i da se stvar vrati na Portu ili neko drugo sudište. Za novu nagodbu obećашe 2000 do 5000 dukata, a Daud-paši poklon od 500 dukata, ukoliko uvjeri Ahmed-pašu da prihvati novu nagodbu.¹⁴⁰ Daud-paša je ovoga puta pristao i posredovao da mogu poći Ahmed-paši u Anatoliju, najvjerojatnije u tadanje sjedište Kütahyu, ali da moraju ponuditi barem 5000 dukata, ukoliko žele uspjeti. Vijeće umoljenih pristalo je na ponude od 6000, a najviše 10.000 dukata, isplativo u godišnjim ratama od 1000 do 2000 zlatnika. Tom prigodom Vijeće umoljenih je podsjetilo pregovarače na klauzulu iz Hercegovina testamenta, koja glasi: "conte Stephano e la parte sua recommando a Vlatcho sopra l'anima sua" = *kneza Stjepana i njegov dio preporučam Vlatku na njegovu dušu*.¹⁴¹ Drugim riječima, ovom primjedbom Dubrovčani rasvjetljaju još jednom cijeli slučaj: herceg Vlatko, ovlašten očevim testamentom da podiže polog i za svoga brata Stjepana, podigao je novce, a Stjepan/Ahmed traži naknadno svoj dio u Dubrovniku.¹⁴² Svojim pismom od 30. prosinca 1493. javiše poklisari iz Anatolije da je Ahmed-paša pristao na na-

138 DADU, *Let. di Lev.*, XVII., fol. 6v-7v; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 460.

139 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 461; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 272.

140 DADU, *Let. di Lev.*, XVII., fol. 13v-15v; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 461.

141 DADU, *Let. di Lev.*, XVII., fol. 19-21; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 461.

142 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 461.

godbu i odustao od svakoga drugog potraživanja, ako mu Dubrovčani isplate 10.000 dukata. Vijeće umoljenih razmatralo je pismo svojih poklisara 13. veljače i odlučilo 21. veljače 1494. poslati 2000 dukata u Carigrad, dok su drugih 1000 dukata poklisari sami trebali posuditi u Carigradu i tako isplatiti Ahmed-paši prvu ratu od 3000 dukata. Time je bilo utanačeno da Republika isplati Ahmed-paši 10.000 dukata, odmah 3000, u sljedeće dvije godine po 2000 i treće godine ostalih 3000 dukata. Ukoliko Ahmed-paša ne bi prihvatio ovu ponudu, pregovaračima se zapovijeda da se vrate u Carigrad i potraže savjeta kod Daud-paše i na Porti. Istovremeno pošlaše sultanu četiri srebrna pladnja.¹⁴³

Ahmed-paša, iz nekoga podsvjesnog ili sračunatog inata, urođenog obitelji Kosača, nije se dao umoliti i poklisari su se vratili u domovinu i priložili negativno izvješće. Isto tako, u proljeće 1494., Ahmed-paša daje bespravno zatvoriti dvojicu dubrovačkih poklisara, koji su donijeli carski harač na Portu, u nadi da će tako ucijeniti Dubrovnik na neposrednu isplatu svojih potraživanja. Ova vijest bila je veliki šok za Dubrovčane, premda su već desetljećima bili navikli na raznorazne malverzacije staroga hercega Stjepana, njegovih sinova i pridošlih Osmanlija. No, i ovaj put oni pokušashe zadržati mir i pribjeći novoj diplomatskoj i promidžbenoj taktici, lobiranju. Stoga, 20. kolovoza 1494., pošlaše jednoga od svojih vrsnijih diplomata, Nikulina Gundulića, u Carigrad s programom, koji bi danas bio dostojan uspješnoga kazališnog komada ili jedne tragično-komično-ironične premijere, u režiji još nerođena Marina Držića. Nikulinu je bilo zapovjedbano da izvijesti Visoku Portu da su Dubrovčani ogorčeni, da su se zavili u crno i da su u plaču, jer vide, da im ne pomaže njihova vjerna služba prema sultanu ni ogromni harač koji plaćaju; nemaju koristi od povelja i od posluha. Dubrovčani su isplatili Ahmed-paši cijeli očev polog, on je to i sam ispravom potvrdio, a sada neistinu širi da je polog kod njih pohranio. Te njegove tvrdnje oni su uvijek pobijali, no u Carigradu je to bilo bezuspješno. U svojoj nevolji, u koju ih je Ahmed-paša natjerao, pristali su da isplate ni krivi ni dužni 10.000 dukata, poslali su mu u to ime 2000, uzeli su još 1000 u zajam, čak su pristali da mu isplate prvu ratu od 5000 dukata i da u tu svrhu uzmu zajam od Židova, a da ostatak plate u dva roka. No, ni to nije koristilo. Ahmed-paša je otišao tako daleko da je uzeo krive svjedoke koji

---

143 DADU, *Let. di Lev.*, XVII., fol. 29v-31v; Č. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 461.

su trebali dokazati da je on svoju očevinu deponirao u Dubrovniku. No, Dubrovčani nisu nikada primili ili isplatili neki polog bez potvrde. Ako Ahmed-paša zbilja ima potvrdu za polog, neka je pokaže. Stoga, misli Vijeće umoljenih, Nikulin se treba potužiti na Visokoj Porti da se Ahmed-paša nije ustezao bespravno zarobiti dubrovačke poklisare, koji su donijeli carski harač na Portu, samo da bi Dubrovnik ucijenio i na isplatu prisilio. Još se Nikulinu nalaže da uvjeri vezire i paše na Porti, da pristanu na to, da se Ahmed-paši isplati za sada 3000 dukata u gotovini i 2000 u robi, a ostatak u dvije godišnje rate. Osim toga on, Nikulin, mora odlučno zahtijevati da se načine isprave kod kazaskera i kod brusanskoga kadije, kako bi se zarobljeni poklisari oslobodili. Bude li ga Porta slala u Anatoliju, ne smije ići tamo, jer će i njega zarobiti Ahmed-paša.¹⁴⁴

Lobiranje dubrovačkoga poklisara Nikulina Gundulića na Porti ostavilo je, bez sumnje, svoje tragove. Ahmed-paša Hercegović, premda je bio carski zet, bio je neke vrste skorojević i nije bio obljubljen kod svih paša i vezira na Porti i u vojsci. Zar on nije u zadnjih deset godina izgubio tri važne bitke i bio dvaput zatočen? Stoga su potraživanja Ahmed-paše Hercegovića oko pologa njegova oca hercega Stjepana i njegov spor s Dubrovčanima postali predmet dvorske rasprave i sultanske odluke. Kadijina presuda iz Burse u korist Ahmed-paše Hercegovića, da bi izgubila svoju pravnu vrijednost, morala je biti opozvana od jednoga drugog i uglednijega kadije. Pod pritiskom sultana Bajazida, Visoke Porte i njezinih vezira, koji su visoko cijenili mletačke zlatnike iz dubrovačke torbe, morao je popustiti i moćni Ahmed-paša Hercegović.¹⁴⁵ Stoga sultan Bajazid vraća presudu brusanskoga kadije na carigradskoga kadiju Sinanedina. Na novom ročištu pred carigradskim kadijom i njegovim savjetnicima opozvana je presuda brusanskoga kadije i donesena je nova presuda (hudžet) po kojoj su dosadašnja potraživanja Ahmed-paše bila previsoka, trebala su se smanjiti na 10.000 dukata i isplatiti u dvije rate od 5000 dukata.¹⁴⁶

---

144 DADU, *Lett. di Lev.*, XVII., fol. 40-42, od 20. 8. 1494.; Ć. TRUHELKA, "Turško-slovenski spomenici", str. 462.

145 Mletački dukati su bili najvrjedniji među svim poznatim zlatnicima Europe i Sredozemlja do pada Mletačke Republike krajem 18. st. Bili su teški 3,50 grama i imali su čistoću 986/1000. Usp. RENÉ FRANK, "Goldmünzen Europas: Eine Übersicht der verschiedenen Prägungen nach den Normen der Lateinischen Münzunion", u: *Zeitschriftenheft: money trend*, 6, Wien, 2005., str. 180-185.

146 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 274-276.

Poklisar Gundulić, presretan ovom novom kadijinom presudom, vratio se u Dubrovnik i izvijestio o uspješnoj odluci u Carigradu. O tome su Dubrovčani vijećali 17. kolovoza 1495.¹⁴⁷ i odlučili poslati 5000 dukata kao prvu ratu Ahmed-paši "zbog uznemiravanja oko očeva pologa".¹⁴⁸ U jesen, točno 25. listopada 1495., Vijeće umoljenih je ponovo raspravljalo i povjerilo poklisaru Frani Puciću drugu ratu od 5000 dukata, da ih preda Ahmed-paši kao ostatak njegovih potraživanja.¹⁴⁹ Do konačna sultanskog fermama došlo je tek 16. veljače 1496. Sultan Bajazid II. svečano je potvrdio: Dubrovnik ima isplatiti Ahmed-paši Hercegoviću samo 10.000 zlatnika, budući da Republika, po mišljenju četvorice Portinih vezira, nije imala više sredstava. Određena je svota bila podijeljena na dvije rate od 5000 dukata. Za ovaj blagi sultanski ferman založili su se veliki vezir Daud-paša i trojica drugih vezira na Porti: Ibrahim-paša, Alija-paša i Skender-paša, koje su Dubrovčani poznavali i znali, bez sumnje, svojim zlatom i poklonima za sebe pridobiti.¹⁵⁰

Ovom prilikom bilo je određeno da se Ahmed-paši redovito godišnje isplaćuje 48 dukata za njegove posjede u Konavlima i ova svota je isplaćivana zajedno s godišnjim haračom kojega su Dubrovčani donosili Visokoj Porti.¹⁵¹ Premda nije potpuno uspio u svojoj namjeri, kao što to do sada nisu bili uspjeli otac herceg Stjepan i brat herceg Vlatko, ucijeniti i iskoristiti Dubrovnik za svoje buduće političke namjere, Ahmed-paša je bio bogatiji za 10.000 mletačkih zlatnika, koje je sigurno vješto i smiono upotrijebio za svoj daljnji politički i državnički uspon na Porti. U istoj 1496. godini postao je kube-paša, ve-

---

147 Kod Truhelke stoji 1494. godine. Godina je neuvjerljiva budući da je Nikulin Gundulić bio upućen u Carigrad 20. kolovoza 1494. On je tamo proveo duže vremena, morao je pregovarati, argumente Ahmed-paše pobijati i za "causam Ragusinam" neumorno vrbovati. Tek poslije ovih uspješnih pregovora i vrbovanja on se vratio u Dubrovnik i izvijestio Vijeće umoljenih. Dakle, radi se sigurno o godini 1495. Usp. Č. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 462.

148 "quos oportet nos solvere Aghmetbasse pro recto vexationum, quas nobis dedit pro deposito paterno". Č. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 462.

149 DADU, *Let. di Lev.*, XVII., fol. 58v, od 25. 10. 1495.; Č. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 462; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 193-194.

150 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 274, 277-278, 597-598.

151 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 271-276; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 190.

zir pod kupolom Visoke Porte,¹⁵² a 5. ožujka 1497., nakon zbacivanja dugogodišnjega vezira na Porti i velikoga vezira Daud-paše (1482.-1497.), sjeo je po prvi put na stolicu velikoga vezira.¹⁵³ S druge strane, ovo "prisilno ulaganje" Dubrovnika od 10.000 dukata u Ahmed-pašu, budući da je on u sljedećih 20 godina bio vodeći osmanski državnik, uvijek otvoren za njihove želje, pritužbe, potrebe, posebno za njihove zlatnike, bila je jedna od uspješnijih investicija u veoma promjenljivim tristo pedesetogodišnjim dubrovačko-osmanskim odnosima. Visoki položaj na Porti nije Ahmed-paši ni prije, ni sada, ni dalje smetao da se Dubrovčanima obraća vrlo blagonaklono, kao što je to činio i prije: "milim i vele dragim prijateljima, presvijetloj gospodi dubrovačkoj, knezu i vlasteli od brata Ahmeda Hercegovića".¹⁵⁴

10. Obitelj Ahmed-paše Hercegovića

S ovim naslovom stižemo do sljedeće, najmanje istražene i možda najkontroverznije točke iz života Ahmed-paše Hercegovića, o njegovoj obitelji, broju i imenima njegovih žena i njegove djece. Prema mišljenju starijih povjesničara - istraživača ovoga razdoblja, Ahmed-paša se oženio 1481., odnosno 1484., sa sultanijom Hûndi Hâtûn, kćeri sultana Bajazida,¹⁵⁵ koja je umrla prije 1511. godine.¹⁵⁶ Danas već znamo da je ona umrla prije mjeseca muharema 909 (26. lipnja 1503.).¹⁵⁷

-
- 152 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 629; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 193-194, 204.
- 153 Daud-paša, arbanškog podrijetla, koji je bio i bosanski krajišnik od 1479. do 1481. smatran je jednim od najbogatijih ljudi svoga vremena u Osmanskom Carstvu. Znači, dubrovački su poklisari dobro znali gdje treba tražiti rješenje za njihov spor s Ahmed-pašom Hercegovićem. Treba li se nagla smrt Daud-paše 20. listopada 1498. dovoditi u vezu s napetim odnosima s Ahmed-pašom Hercegovićem, ovdje nije bilo moguće pobliže istražiti. Usp. G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 629; H. REINDL, *Männer um Bâyezîd*, str. 138, 175-176.
- 154 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 93-94; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, str. 222; LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, str. 353.
- 155 ALI MUSTAFA BIN AHMED, *Künh ül-ahbar*, str. 201r; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zâde Ahmed Pasha", str. 341; E. HELLER, *Venedische Quellen*, str. 20; H. REINDL, *Männer um Bâyezîd*, str. 132.
- 156 Ç. M. ULUÇAY, "Bayazid II.", str. 121; MEHMED SÜREYYA - GÜLTEKIN ORSAN-SAY, *Osmanoğulları*, Küğ Yayını, İstanbul, 1969., str. 188; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 216.
- 157 H. W. LOWRY, *Hersekzâde*, str. 18; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 316.

Prije nego stupimo u poblize promatranje obiteljskih odnosa u kući Ahmed-paše, moramo imati pred očima pravnu bračnu praksu i tradiciju osmanskih dostojanstvenika koji su stupali u brak sa sultan-
skim princezama. U osmanskoj bračnoj praksi jedan osmanski državnik, koji je bio oženjen, morao je zatražiti rastavu braka, ukoliko se želio oženiti s carskom princezom (sultanijom). Isto tako jedan osmanski uglednik, koji je bio oženjen s carskom princezom, nije smio imati javni odnos s drugim ženama, konkubinama (priležnicama).¹⁵⁸ U Ahmed-pašinoj zakladnoj povelji (vakfija) iz godine 1511. čitamo i da je imao sa sultanijom Hûndi tri kćeri: Mahdûm(e)-zâde, Kâ mer-şâh i 'Aynî-şâh. Kći Mahdûm(e)-zâde je umrla neposredno poslije smrti njezine majke 1503. godine.¹⁵⁹ U istoj zakladnoj povelji iz godine 1511., osim tri kćeri, ne spominje se nijedan Ahmed-pašin sin sa sultanijom Hûndi. Stoga Ahmed-paša odlučuje da će on upravljati pobožnom zakladom (vakufom) dok bude živ. Poslije njegove smrti upravljanje će prijeći u ruke najsposobnijega od njegovih uglednih sinova, ne navodeći jesu li to sinovi iz prvoga ili iz drugoga braka.¹⁶⁰ Poslije smrti sultanije Hûndi bilo je logično da Ahmed-paša uzme novu ženu ili konkubinu, kao službenu životnu pratilju i majku svoje buduće djece. Odmah se postavljaju posve logična pitanja: Kako se zvala ta druga žena ili životna pratilja, je li imao djece s njom ili s nekom drugom ženom? Danas znamo da se njegova nova žena, konkubina, najvjerojatnije zvala Perihâl Hâtûn (gospođa Perihâl) i da je njezin nadgrobni spomenik (mezar taši) pronađen u dvorištu Ahmed-pašine džamije u nekadanjem mjestu Rus, danas grad i kotar Kešan, u pokrajini Drinopolje, gdje je bio podigao vakuf, džamiju s pratećim objektima. Na sačuvanom odlomku stoji da je ta Perihâl Hâtûn umrla u 925. godini po hidžri, to jest 1519. godi-

---

158 Usp. DAWOUD SUDQI EL ALAMI - DOREEN HINCHCLIFFE, *Islamic Marriage and Divorce Laws of the Arab World*, Cimel/Kluwer Law International, London, 1996.; LESLIE P. PEIRCE, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York, 1993., str. 69-79; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 316.

159 M. A. SIMSAR, *The Waqfiah of Ahmed pâsâ*, str. 69-70; H. W. LOWRY, *Hersekzâde*, str. 17; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 316.

160 M. A. SIMSAR, *The Waqfiah of Ahmed pâsâ*, str. 125-126; H. W. LOWRY, *Hersekzâde*, str. 17-18. Svjedočanstva ove vakfije promakla su južnoslavenskim istraživačima, posebno je posve začuđujuće da to nije primjetio vrijedni Šabanović. Ova nova saznanja mijenjaju etabliranu sliku o sinovima Ahmed-paše Hercegovića.

ne. Perihâl je bilo žensko ime, koje su vrlo često nosile ropkinje u haremu, konkubine.¹⁶¹

Prema popisu ženskih članova Osmanske dinastije i drugih uglednijih obitelji od 10. ožujka 1523., koje su bile korisnice carskih beneficija, Ahmed-paša je imao još dvije kćeri: stariju, princezu Kamer-şâh i mlađu, princezu: Hümâ-şâh (Humu). To znači, po ovom popisu beneficija, princeza 'Aynî-şâh, najmlađa kći iz braka sa sultanijom Hûndi, nije u međuvremenu bila više živa. Popis starijih dvorskih i drugih uglednih dama, primatelja beneficija, od 25. redžepa 913. (30. studenoga 1507.) navodi dvije starije kćeri Ahmed-paše, čija se imena ne spominju. Je li tu neka od tri spomenute kćeri iz god. 1511., Mahdûm(e)-zâde, Kâ mer-şâh i 'Aynî-şâh. Samo se zna da je jedna bila udana za Mehmed-bega, sina Ali-bega iz poznate obitelji Mihaloğlu.¹⁶² Je li to bila u Bosni i u Hercegovini poznata Huma, žena Mehmed-bega Alibegovića, hercegovačkoga krajišnika i potomka ugledne obitelji Mihaljbegović, nije nam poznato. Na prvi pogled osmanski izvori ne potvrđuju je li Huma bila kći Ahmed-paše i sultanije Hûndi ili kći iz njegova braka s njezinom nasljednicom. Budući da osmanski izvori iz 1523. godine nedvojbeno spominju Humu, sada prilično kasno, da bi mogla biti kći iz prvog braka Ahmed-paše, može se prihvatiti za sigurno, da je Huma bila najvjerojatnije kći Perihâl Hatune i žena Mehmed-bega Alibegovića. Druga i starija Ahmed-pašina kći, Kamer-şâh, udala se navodno za sina Omer-bega, posjednika velikoga timara (za'im).¹⁶³

Najvjerojatnije zbog nemogućnosti konzultiranja i usporedbe dubrovačkih, venecijanskih i osmanskih izvora južnoeuropska historiografija je stvari pojednostavila. Već spomenuti i ugledni istraživač Ćiro Truhelka tvrdi da je Ahmed-paša s Hûndi Hâtûn imao dva sina: Mu-

---

161 H. W. LOWRY, *Hersekzâde*, str. 18; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 316; A. KADRIĆ, "Veliki vezir i pjesnik Ahmed-paša Hercegović", str. 203-204.

162 Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet* (dalje: MC), 93, Istanbul, 1998., fol. 116b; 145a, 215; TOMO POPOVIĆ, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI. veku", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 16-17, Sarajevo, 1966.-1967., str. 96; B. ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama", str. 91; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 317.

163 Atatürk Kitaplığı, MC, 93, fol. 145a; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 317.

stafa-bega i Ali-bega Hercegovića.¹⁶⁴ Hazim Šabanović je mišljenja da je Ahmed-paša osim ova dva sina imao i jednu kćer sa zanimljivim vremenskim ograničenjem: Sinovi su bili rođeni prije 1509. godine, budući da su te godine bili obrezani (osunećeni): Ali-beg se spominje do 1545., kći Huma 1551., a Mustafa-beg umire 1582. godine kao zadnji osmanski Hercegović.¹⁶⁵ Većina ostalih autora, slijedeći primjer Truhelke, Elezovića, Šabanovića i drugih, misle da je Ahmed-paša imao dva sina: Mustafa-bega i Ali-bega te kćer Humu. Vrela iz Dubrovačkoga arhiva potvrđuju imena Ahmed-pašinih sinova i dokazuju da su naslijedili očeve posjede u Konavlima te da su obojica primali doživotno po 24 dukata godišnje. Najamnina se isplaćivala Mustajbegu, kako navodi Truhelka, sve do 26. lipnja 1576.¹⁶⁶ No, Behija Zlatar, u svojim priložima iz 1978. i 2005. godine, tvrdi da je Ahmed-paša imao četiri sina: Ali-bega, Mustafa-bega, Ahmed-bega i Mehmed-bega i jednu kćer, koja se zvala Huma. No, ove svoje navode ne uspijeva pobliže potvrditi dodatnim bibliografskim ili arhivskim podacima. Nju slijede brojni internetski portali koji isto tako ne navode potrebni bibliografski ili arhivski dokaz za svoje tvrdnje.¹⁶⁷

---

164 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 457-458. Truhelka naziva Bajazidovu kćer i Ahmed-pašinu ženu Fatimom. U svome prikazu oslanja se na Karla Petza, koji misli da je Fatima bila Bajazidova sestra ili nećakinja, kći njegova strica Ahmeda. Usp. K. PETZ, "Ahmed paša Hercegović", str. 361. Truhelka se služio neobjavljenim turskim vrelima u posjedu uglednoga sarajevskog povjesničara Sejfudina Kemura. Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 458.

165 H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Ahmed Pasha", str. 342. Šabanović ne navodi nikakav izvor za svoju tezu, najvjerojatnije misli na Elezovićevu publikaciju, ali je ne citira. Usp. GLIŠA ELEZOVIĆ, "Nekretna dobra Ahmed paše Hercegovića u Dubrovniku - Izvor za pljačku Dubrovačke republike", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: *POF*, 1, Sarajevo, 1950., str. 70-71. Nepotvrđena mišljenja istraživača prenose se sa starijih na mlađe, a da se nitko ne trudi potražiti dokaze za te svoje tvrdnje!

166 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161.

167 B. ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama", str. 91; ISTA, "Ahmed-paša Hercegović", str. 182. Zlatar upućuje samo na već spomenuto mjesto kod Truhelke gdje se spominju sinovi: Mustafa-beg i Ali-beg. Usp. Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161, br. 179. Njoj se pridružuje i Kadrić. Usp. A. KADRIĆ, "Veliki vezir i pjesnik Ahmed-paša Hercegović", str. 198. Što se tiče dvojice spomenutih Ahmedovih sinova može se dati naslutiti: Alibeg je mogao dobiti svoje ime po prastricu Alâeddinu Aliji, polubratu Mehmeda II. i Bajazidovu stricu, dok je Mustafa-beg svoje ime dobio po stricu Mustafi, Bajazidovu bratu.

Da bismo mogli dobiti djelomično zaokruženu i jasniju obiteljsku sliku Ahmed-paše Hercegovića, potrebno je pogledati svjedočanstva iz Dubrovačkoga arhiva iz godine 1509. i da ih usporedimo sa svjedočanstvima osmanskih vrela iz 1503., 1507., 1511. i 1523. godine. Prvu zanimljivost nalazimo u privatnom pismu i pozivu Ahmed-paše Dubrovčanima od 13. kolovoza 1509. Preko posebnoga poklisara poziva Ahmed-paša svoje drage Dubrovčane na veliko obiteljsko i islamsko slavlje u svojoj kući u Galipolju, gdje je bio krajišnik, na sunet svojih sinova. Vijeće umoljenih uspjelo je odugovlačenjem izbjeći slanje poklisara na dotično slavlje, ali je zato u siječnju 1510. poslalo iz državne kase Ahmed-paši, za ovu svečanu prigodu, lijep poklon od 100 mletačkih zlatnika.¹⁶⁸ Drugo, smrt Ahmed-pašine Hûndi Hâtûn sultanije, stavljalo se najprije u vrijeme prije 1511. a sada, po najnovijim saznanjima, u doba prije mjeseca muharema 909. (26. lipnja 1503.). Dva zanimljiva podatka, smrt sultanije Hûndi Hâtûn prije 26. lipnja 1503. i obrezanje Ahmed-pašinih sinova krajem 1509. bacaju novo svjetlo na obitelj Ahmed-paše Hercegovića i otvaraju nova pitanja iz njegova privatnog života. Ahmed-paša i Dubrovčani, kad govore o sunećenju njegovih sinova, govore u množini. Znači da su bila najmanje dvojica i da su bili još djeca, budući da se obrezanje vršilo vrlo rano ili najkasnije u dobi od 5 do 7 godina. To znači da ova dvojica sinova nisu djeca Ahmed-paše i njegove prve žene Hûndi Hâtûn, nego su najvjerojatnije djeca iz njegove bračne veze s Perîhâl Hâtûn. Jedan od Ahmed-pašinih sinova umire u siječnju 1512.,¹⁶⁹ dok je drugi sin bio obrezan 2. listopada 1512. Najvjerojatnije je da su ova dva njegova sina bili djeca s Perîhâl Hâtûn.¹⁷⁰

Osmanski izvori i turska historiografija spominju šest Ahmedovih kćeriju, od kojih dvjema iz godine 1507. nisu poznata imena: Mahdûm(e)-zâde, koja je umrla neposredno poslije majčine smrti 1503., te Aynîşah Hanim-Sultan, Kamer-şâh-sultan i Hûma-şâh-sultan. Zanimljivo da turski povjesničari uz prvoga sina Ali-bega ne navode Mustafu-bega kao Ahmed-pašina sina i Humu kao Ahmed-

---

168 DADU, *Cons. Rog.*, XXXI., fol. 176, od 10. 1. 1510.; Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 464; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 207.

169 Atatürk Kitaplığı, MC, 93, fol. 253a; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

170 Atatürk Kitaplığı, MC, 93, fol. 173b; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

pašinu kćer.¹⁷¹ Već je spomenuti dubrovački povjesničar Orbini znao za dva sina: Mehmeda i Ahmeda i za dvije kćeri Humu i Kameru.¹⁷² Poznati bizantolog, Du Change, premda miješa neke činjenice, slijedi Orbinija i dodaje još jednu kćer: Ahmed-paša je rodio s "Fatom", kćeri "sultana Ahmeta, Muhameda i Ahmeda, pored toga Humu ili Humunu, Kameru i Gumeru".¹⁷³ To znači da se kod Orbinija i Du Change pojavljuju imena Mehmed i Ahmed te dvije, odnosno tri kćeri. No, zato se ne spominju Mustafa i Ali. Za cjelovito prikazivanje povijesti obitelji Ahmed-paše Hercegovića bit će potrebno još dosta vremena i arhivskoga istraživanja, uspoređivanja i kritičkoga preispitivanja osmanskih, dubrovačkih i venecijanskih izvora.

O već spomenutoj Ahmedovoj kćeri Humi Hatun (?-1551.?) mislimo da znamo malo više nego o njezinoj braći ili njezinim sestrama. Danas se općenito smatra točnim da je bila udana za Mehmed-bega Alibegovića, hercegovačkoga krajišnika od 1523. do 1527. godine i za Dubrovnik veoma neugodnog i pohlepnog susjeda.¹⁷⁴ Huma je imala navodno vrlo dobre odnose s Dubrovnikom i Dubrovčani su je redovito nagrađivali svilom, čohom i slatkišima. Je li to bilo međusobno poštovanje ili borba protiv pohlepe i nasilja njezina muža, ostaje ovdje otvoreno.¹⁷⁵ Ovo sve ne treba osporiti. Jedino je teško vjerovati da je Huma bila kći iz Ahmedova prvog braka s Hûndi Hâtûn. Najvjerojatnije je bila dijete iz braka ili veze s Perihâl Hâtûn ili iz neke druge veze Ahmed-paše, premda je neki izvori zovu sultanijom. Ona je živjela i poslije službe njezina muža na području hercegovačkoga krajišta, najvjerojatnije u Mostaru. Dosad nisu poznati neki izvori o

171 M. A. SIMSAR, *The Waqfiah of 'Ahmed pāsā*, str. 69-70; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 317. Neki autori, zbog krivoga čitanja, pretvorili su sestru Mahdûm(e)-zâde u brata Mahdûm(e)-zâde. Usp. M. SÜREYYA - G. ORSANSAY, *Osmanoğulları*, str. 143, 188, 204; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 216.

172 "hebbe per moglie Fati, filigiuola di Paiasit Rè de' Turchi, con la quale generò Machumet e Acmet, e altrettante figliuole, Huma e Kamera." M. ORBINI, *Il regno degli Slavi*, str. 387; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 216.

173 "Mahometum et Achmetem, praeterea Humam, vel Humunam, Kameram, et Gumeram." CHARLES DUFRESNE DUCHANGE, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, Paris, 1680., str. 341.

174 T. POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik*, str. 139-143; ISTI, "Spisak hercegovačkih namesnika u XVI. veku", u: *POF*, 16-17, Sarajevo, 1966.-1967., str. 96; B. ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama", str. 91.

175 DADU, *Cons. Rog.*, XXXVII., fol. 104v-105; *Cons. Min.*, XXXIV., fol. 273r; T. POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik*, str. 139-143.

njezinoj djeci, o smrti njezina muža ili o njezinoj smrti. No, Huma se morala sporiti s Vlatkom III. Hercegovićem Kosačom iz Mletaka,¹⁷⁶ unukom hercega Vlatka, o očevu imanju i kući u Konavlima. Vlatko III. je kao osiromašeni mletački plemić, ali s velikim planovima i željama Kosača i Hercegovića, tražio na sve moguće načine, kao što su to nekad radili njegov djed herceg Vlatko i otac Giovanni (Ivan), da dođe do dodatnih sredstava iz davno potrošenog bogatstva u Dubrovniku. Stoga se on osobno uputio u proljeće 1551. godine u Carigrad, da od obitelji i rodbine prastrica Ahmed-paše izbori neka svoja prava ili dodatnu pomoć. Vlatko nije uspio u svojoj namjeri i vratio se istoga ljeta u Dubrovnik gdje je u prisutstvu domaćina bio upriličen susret s predstavnikom (čaušom) njegove starije rođakinje Hume. Rasprava, koja je za Vlatka bila isto tako bezuspješna, održana je u Dubrovniku u kolovozu 1551. Huma, nepovjerljiva prema svome nepozvanom mlađem rođaku, zaputila se nakon toga brzo u Carigrad i dala potvrditi svoja prava pred sultanom Sulejmanom Veličanstvenim. Fermanom od 16. listopada 1551. sultan je odlučno presudio u njezinu korist i strogo naredio Dubrovčanima da ne dopuste nevjerniku (Vlatku) da se miješa u spomenute kuće i vinograde, nego da se one rezerviraju za imenovanu sultaniju. Prihode od ovih dobara Dubrovčani trebaju slati sultaniji Humi.¹⁷⁷

U ovom kontekstu nastaje pitanje jesu li spomenuta Humina braća, Ali-beg i Mustafa-beg, bili u ovo doba još živi. Po priznanicama od 26. lipnja 1548., koje je objavio Truhelka, živjela su obojica. U ovom slučaju carigradski i dubrovački izvori su u sebi proturječni. Ako su obojica braće bili još živi, djeluje neprimjereno da jedna ugledna žena, koja je rođena poslije 1503. godine, znači već zrelija žena za ono vrijeme, putuje u Carigrad i kod sultana traži potvrdu za uživanje najamnine iz Konavla, koja je pripadala njezinoj braći, ako su bili još živi, što možemo utvrditi na temelju potvrde za godinu 1548.¹⁷⁸

---

176 Vlatko III. Hercegović Kosača bio je sin Giovannia (Ivana Hercegovića Kosače 1485.-1538.), sina hercega Vlatka i hercežice Margarete Marzano. Rodio se 21. listopada 1518. u Veneciji, oženio se 17. studenoga 1551. s plemkinjom Tadeom Belasio iz Brescie i imao s njom osam sinova. Premda je imao unosno zaposlenje kao zapovjednik jedne tvrđave, živio je sa svojom brojnom obitelji veoma oskudno. Usp. V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 176-177.

177 G. ELEZOVIĆ, "Nekretna dobra", str. 70-71; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 176.

178 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161; G. ELEZOVIĆ, "Nekretna dobra", str. 70-71. Vjerojatno je Truhelka napravio pogrješku u datiranju

Dubrovački arhiv spominje 27 godina kasnije, 26. lipnja 1578., još jedanput Mustafu-bega, jednoga od dvojice spomenutih Ahmed-pašinih sinova, znači 61 godinu poslije smrti njihova oca, što je u svakom slučaju vrlo neuvjerljivo.¹⁷⁹

Prema vladajućem mišljenju i predaji među Ahmed-pašinim sinovima najpoznatiji je bio Ali-beg, višestruki krajišnik i nadareni pjesnik. Ujak, budući sultan Selim I., navodno ga je uzeo kao dječaka k sebi na dvor, gdje je dobio solidan odgoj i dobru naobrazbu. S dvora je izišao kao komornik (kapidžibaša). Bio je priznati lirski pjesnik i pisao je pod pseudonimom Širi (Shiri).¹⁸⁰ Zadnji put se spominje u turskim izvorima 1545. godine i u dubrovačkim izvorima 1548. Navodno je umro kao jedan od krajišnika u Egipatskom (Misirskom) ejaletu.¹⁸¹ Drugi sin, Mustafa-beg, bio je odgojen isto tako na dvoru ujaka Selima. Bio je krajišnik Bozoka, a kasnije krajišnik Cilicije. Kao krajišnik Cilicije, one pokrajine u kojoj se njegov otac više puta borio i dvaput bio zarobljen, navodno je poginuo 1526. u borbi protiv ratobornih turkmenskih plemena kod Bozoka.¹⁸² Usprkos svemu gore iznesenom, postoji jedna priznanica u Dubrovačkom arhivu od 29. ožujka 1548. iz koje se jasno vidi da su oba sina Ahmed-paše, ukoliko to nisu bili njegovi unuci, bili još živi i da su primili svoju redovnu zakupninu od 48 zlatnika.¹⁸³

---

turskih izvora iz Dubrovačkoga arhiva. Humina su starija braća najvjerojatnije već bila mrtva kad je Huma dala od sultana potvrditi svoja prava.

- 179 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161; G. ELEZOVIĆ, "Nekretna dobra", str. 70-71.
- 180 ADNAN KADRIĆ, "Ka narativnoj skici djela 'Povijest osvajanja Egipta' 1517. godine bosanskog pjesnika Ali-bega Hercegovića Širija", u: *POF*, 57, 2007., Sarajevo, 2008., str. 79-110.
- 181 SAFVET-BEG BAŠAGIĆ, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo, 1912., str. 22; H. ŠABANOVIĆ, "Hersek Zāde Aḥmed Pasha", str. 342; B. ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama", str. 91; ISTA, "Ahmed-paša Hercegović", str. 182. Po dubrovačkim izvorima spominje se zadnji put 1548. Usp. Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161.
- 182 I. H. DANIŠMEND, *Osmanli tarihi*, II., str. 122-123; G. ELEZOVIĆ, "Nekretna dobra", str. 70-71; B. ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama", str. 92; IBRAHIM ALAJBEGOVIĆ PEČEVIJA, *Historija 1520-1576*, I., Sarajevo, 2000., str. 115. Jedan Mustafa-beg se spominje u dubrovačkim izvorima zadnji put 1578. godine. To je sigurno dijete iz drugoga braka Ahmed-paše ili njegov unuk. Usp. Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161.
- 183 Ć. TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici", str. 161; G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 652.

Dubrovački, venecijanski i osmanski izvori potiču nas danas na daljnja razmišljanja i traženja pravoga rješenja o broju i imenima Ahmed-pašinih sinova. Za nadopunu možemo navesti da se u osmanskim izvorima spominju dvojica Ahmed-pašinih sinova 20. rujna 1507. Prvi se zove Mehmed Çelebi bin Hersekzade, dosad nama nepoznati sin, i drugi, njegov brat, Mustafa kao primatelji mjesečne dvorske plaće od 5000 akči te poklon u brokatnoj tkanini iz Burse. Izgleda da su obojica bili punoljetni u godini 1507.¹⁸⁴ Prema dubrovačkim izvorima, kako smo gore mogli vidjeti, proslavljeno je 1509. obrezanje dvojice Ahmed-pašinih sinova, koji nisu mogli biti djeca Hûndi Hâtûn, jer je ona umrla prije 26. lipnja 1503. Jedan od Ahmed-pašinih sinova, najvjerojatnije jedan od dvojice obrezanih 1509. godine, umro je u siječnju 1512. godine i njegov otac, Ahmed-paša, primio je od sultana dva komada skupocjene tkanine kao poklon u znak sućuti (*ta'ziye*) prigodom smrti njegova sina.¹⁸⁵ Jedan drugi Ahmed-pašin sin bio je obrezan 2. listopada 1512. Tom prilikom njegov stariji brat, znači jedan od živućih, koji je bio obrezan 1509., bio je počašćen suknom iz Burse (*çatma-i Bursa*).¹⁸⁶ Novoobrezani sin je oslovljen samo kao sin "njegove uzvišenosti Ahmed-paše, krajišnika Galipoljskog". Ne spominje se ime njegove majke. Da je bio sin sultanije Hûndi Hâtûn, oslovljavanje bi glasilo: "sin kćeri Njegova Veličanstva" (sultana).¹⁸⁷ No, to je očit dokaz da nisu bili sinovi Hûndi Hâtûn. Je li njihova mati bila Perihâl Hâtûn ne može se još sigurno dokazati. Na Sultanovu dvoru u Drinopolju spominju se Ahmed-pašini sinovi 23. rujna 1515. Toga dana poslije divana, sjednice vezirskoga vijeća, primio je sultan Selim u audijenciju Ahmed-pašu, po šesti put novoimenovanoga velikog vezira, zajedno sa sinovima. Svi su bili počašćeni što su smjeli poljubiti sultanovu ruku i bili su bogato nadareni: primili su pet atova (konja), pet mazgi, deset deva, svakovrsne staklenice, poslužavnike, čaše i razne tkanine.¹⁸⁸

---

184 Atatürk Kitaplığı, MC, 93, fol. 253a; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

185 Atatürk Kitaplığı, MC, 93, fol. 253a; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

186 Atatürk Kitaplığı, MC, 93, fol. 173a; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

187 H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

188 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 641; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 212, op. 146. Broj konja, mazgi i deva potiče isto tako na razmišljanje da se Ahmed-paša Hercegović pojavio pred svojim šogorom sultanom Selimom

Od 1568. godine Dubrovčani spominju samo općenito zakonite nasljednike Ahmed-paše ("degli eredi legitimi di Achmat bassa Cherezegouich") i šalju im dugovanu godišnju najamninu od 48 zlatnika.¹⁸⁹ Istu stvar ponavljaju 1571. i 1572. godine i opet govore o zakonitim nasljednicima Ahmed-paše.¹⁹⁰ Tek 1576. godine Mustafa-beg, najvjerojatnije praunuk Ahmed-paše Hercegovića, izdaje potvrdu, na poleđini dopisuje Ali-beg Hercegovich, *mano propria*, da je preko opunomoćenika primio zakupninu od 24 dukata.¹⁹¹ No, i uz ovu priznanicu iz Dubrovačkoga arhiva, historijski gledano, ovdje je važno spomenuti i rodoslovno stablo obitelji Ahmed-paše Hercegovića, koje se nalazi u Venecijanskoj knjižnici sv. Marka (Biblioteca Marciana). U rodoslovlju su navedena ova Ahmed-pašina djeca: Sin Mustafa-beg i kćeri Humuna i Gumera. Po ovom rodoslovlju Mustafa-beg je imao samo jednoga sina Murata alias Ahmeda. Ovaj Murat/Ahmed imao je sinove: Aliju, Mustafu i Mehmeda.¹⁹² U rodoslovlju se pojavljuje unuk Ahmed-beg i njegov sin Mehmed-beg, praunuk Ahmed-paše Hercegovića. Kad govorimo o preostaloj dvojici navodnih sinova Ahmed-paše Hercegovića, o Ahmed-begu i Mehmed-begu znamo veoma malo. Spominju se u jednom dokumentu nastalom u svezi s njihovim posjedom u Konavlima, pisanom 1587. u Banjoj Luci. Budući da Ahmed-pašini sinovi nisu bili više živi u to doba, spomenuti "sinovi" iz 1587. godine mogli su biti jedino njegovi unuci ili praunuci, kako nam venecijansko rodoslovlje djelomice pokušava rasvijetliti obiteljsku enigmu Ahmed-paše Hercegovića.¹⁹³

Ipak na kraju svih ovih razmišljanja i istraživanja ostaje otvorena i dalje serija veoma važnih pitanja: Bilo bi vrlo važno znati tko je bio Mehmed Čelebi bin Hersekzade iz 1507. godine, kako su se zva-

---

s četvoricom živućih sinova. Zato je na svaku mušku glavu došao kao dar (*peškeš*) po jedan konj, jedna mazga i dvije deve.

189 J. RADONIĆ, *Dubrovačka akta i povelje*, str. 170-172; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 218.

190 J. RADONIĆ, *Dubrovačka akta i povelje*, str. 247-249, 285-286; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 218.

191 G. ELEZOVIĆ, *Turski izvori*, str. 652; G. ELEZOVIĆ, "Nekretna dobra", str. 70-71; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 218.

192 GIROLAMO ALESSANDRO CAPPELLARI VIVARO, *Il Campidoglio veneto*, I., fol. 346 (Biblioteca Marciana Venezia); V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 218.

193 T. POPOVIĆ, *Turska i Dubrovnik*, str. 349-350; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, str. 218; B. ZLATAR, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama", str. 92.

la ona dvojica obrezanih dječaka iz druge polovice 1509. godine i obrezani sin od 2. listopada 1512., te kako se zvao sin koji je umro u siječnju 1512.? Danas znamo da su prva dvojica iz 1507. godine bili Ahmed-pašini sinovi iz prvoga braka dok su ostali mogli biti jedino djeca iz drugoga braka, najvjerojatnije iz veze s Perîhâl Hâtûn. Ostaje i dalje tajna kako su se zvala najvjerojatnije četvorica Ahmed-pašinih sinova koje je sultan Selim primio u Drinopolju 23. rujna 1515. Ahmed-pašini nasljednici, koji se pojavljuju u dubrovačkim izvorima u drugoj polovici 16. stoljeća, bili su najvjerojatnije sinovi iz njegova drugog braka ili njegovi unuci, na timaru u Kešanu, gdje je otkriven nadgrobni spomenik njegove druge žene ili životne pratilje Perîhâl Hâtûn.¹⁹⁴

Završne misli

Ovaj prilog, kako smo mogli vidjeti, obrađuje niz kontroverznih tema iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića, koje su istovremeno i kontroverzne teme iz života staroga hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegove obitelji, te djelomice kontroverzne teme, koje dodiruju povijest Hercegovine zemlje, Dubrovnika i Osmanskoga Carstva. Autor se trudi ponuditi čitateljima i istraživačima pročišćeniju i kritičku, premda još uvijek u nekim aspektima nepotpuno zaokruženu sliku, ovoga poznatog izdanka Hercegovine zemlje i osmanskoga državnika. Knez Stjepan, kasniji Ahmed-paša, poprimio je od oca Stjepana smjelost, borbenost, odlučnost, bunt i prevrtljivost, od majke Barbare, bavarske kneginje, smisao za dobro, plemenito, lijepo i religiozno, od Dubrovnika humanistički odgoj, diplomatsku elegantnost te višestranu jezičnu nadarenost, od kozmopolitskoga i sada osmansko-islamskoga Konstantinopola/Istanbula i sultanova dvora ne uvijek zavidnu vojnu vještinu, no uvijek nadprosječnu političku snalažljivost i umijeće političkoga preživljavanja, pravovremeni osjećaj (kairos) za pravi trenutak za visoku karijeru u političkom centru novonastajuće svjetske velesile na Bosporu.

Autor polazi od objavljenih i neobjavljenih izvora iz Državnoga arhiva u Dubrovniku, te prati životni put Stjepana/Ahmeda od njegova rođenja do smrti na osnovi izdanih ili zaprimljenih dokumenata, potvrda, priznanica, pisama, molba, dopisa Dubrovnika, Visoke

---

194 H. W. LOWRY, *Hersekzâde*, str. 18; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 319.

Porte i Mletačke Republike, brojnih susreta sa suvremenicima te vijećanja užega kruga Dubrovačke vlade. Istovremeno on uspoređuje dubrovačke izvore s dostupnim osmanskim izvorima i prikazima osmanskih ljetopisaca i povjesničara, provjerava sadržaje objavljenih i prevedenih osmanskih vrela konzultirajući djelomice sve brojniju i opširniju današnju tursku bibliografiju. Osim toga on se kritički osvrće na Ahmed-pašine suvremenike, na Zapad izbjegle ili na Zapadu rođene bizantske ljetopisce, s Osmanskim Carstvom povezane talijanske i njemačke ljetopisce, povjesničare, diplomate i prevoditelje, te iznosi svoje misli i sumnje, postavlja nove teze, donosi zaključke, ostavljajući još mnogo neodgovorenih pitanja.

U Državnom arhivu u Dubrovniku, koji dobro osvjetljuje život Stjepana Hercegovića, nema nikakvih tragova da je otac, stari herceg Stjepan, poslao dijete ili mladoga kneza Stjepana, kao zalog ili taoca na sultanov dvor u Konstantinopol/Istanbul.¹⁹⁵ Knez Stjepan je imao, ukoliko se uzme 10.-13. svibanja 1456. kao dan njegovog rođenja, sedamnaest i pol godina kada je nečujno krajem studenoga 1473. napustio Herceg Novi i ostatak Hercegovine zemlje i prešao u Osmanski Imperij. Odlazak je najvjerojatnije povezan s napetostima između njega i brata mu Vlatka oko diobe i isplate njegovog dijela naslijeđa iz očeva pologa u Dubrovačkoj riznici. Ovaj odlazak na sultanov dvor ubrzali su, bez sumnje, i planovi oko nove ženidbe brata Vlatka kao i bezizglednost na neku uspješniju karijeru u ostatku svakodnevno propadajuće Hercegovine zemlje. Ukoliko se uzme u obzir i urođena lukavost braće Kosača-Hercegovića, ovaj odlazak mogao bi se danas tumačiti kao zajednički pothvat i plan između braće Vlatka i Stjepana: Uz pomoć sultana Mehmeda II. prisiliti Dubrovnik na isplatu, njima dvojici potrebnog, *de facto* više nepostojećeg očeva pologa (poklad) od 18.000 mletačkih zlatnika. U tom slučaju djelomice je prihvatljivo mišljenje pojedinih

---

195 Što govori protiv tvrdnji osmanskih ljetopisaca da je herceg Stjepan dao svoga sina kao zalog ili taoca sultanu Mehmedu? Odgovor je jasan. Vjelerolomstvo koje je pogubljenjem kralja Stjepana Tomaševića 5. lipnja 1463. pred Jajcem, počinio Mehmed II. sa svojim duhovnim savjetnikom šaikom Alijom Bestamijem, bilo je velika pouka opreznom i vrlo lukavom hercegu Stjepanu. On ne sklapa više nikakve ugovore s velikim vezirima, ni sa sultanom Mehmedom, nakon spomenutog vjelerolomstva. Slanje sina miljenika Stjepana, kao zalog ili taoca, na Sultanov dvor, poslije vjelerolomstva u Bosni, nije moglo ući ni u jednu opciju hercega Stjepana. Emotivno vezan uza svoga najmlađeg sina herceg Stjepan nije bio ni politički ni emotivno sposoban nešto slično prihvatiti. Usp. V. KLAIĆ, *Povijest Bosne*, str. 339; J. HAMMER, *Historija Turskog Carstva*, str. 195-196.

osmanskih ljetopisaca koji tvrde da je Hercegov najmlađi sin Stjepan otišao po "svome poslu" na sultanov dvor i da je prihvatio islam. Stjepanov "posao" je bio pridobiti sultana Mehmeda na svoju stranu u borbi za "umišljeno" očevo naslijeđe. I njegov relativno brzi prijelaz na islam i izbor imena Ahmed - Hvalevrijedni (najvjerojatnije spomen na sultanova polubrata Ahmeda) sastavni je dio istoga "planiranog posla": iznuditi diobu više nepostojećega očeva i majčina naslijeđa između sebe i brata Vlatka. No, kako nije odmah uspio u svome naumu, 21. svibnja 1477. zahtijevao je sultan Mehmed, u Ahmedovo ime, potpunu isplatu nepostojećega pologa za svoga štićenika Ahmeda, ne uzimajući više u obzir opravdane ili neopravdane zahtjeve njegova brata Vlatka. Budući da su Dubrovčani imali urednu dokumentaciju o već u potpunosti isplaćenom pologu dvojici braće Hercegovića, ovjerenu od hercegovačkoga krajišnika Hamze i njegova kadije, koju sultan nije htio ili nije mogao ignorirati, potraživanja su se protekla sve do 1495./1496. godine i završila novom šerijatskom presudom i carskom potvrdom 16. veljače 1496. Ahmed-paša Hercegović, nekadanji knez Stjepan, dobio je od potraživanih 18.000 samo 10.000 zlatnika, premalo u usporedbi koliko je prije potraživao ili osobno trebao; previše, budući da nije imao pravo na te zlatnike; no, još uvijek dovoljno, da je tim novcem 1497. godine mogao ubrzati svoje prvo imenovanje u čast velikoga vezira.

Uspješnim rješavanjem financijskoga spora sa svojom nekadanjom kulturnom i duhovnom domovinom Dubrovnikom, Ahmed-paša je postao, usprkos ratovima, prijetnjama i novim nametima, pokrovitelj i zagovaratelj ne samo Dubrovnika, nego i Mlečana i *statusa quo* i političkoga kontinuiteta na istočnom Jadranu, čiji su najveći profiteri bili i ostali Dubrovačka i Mletačka Republika, što mnogi na Visokoj Porti nisu mogli razumjeti, odobriti ili čak spriječiti.

Stoga, tko u Stjepanu/Ahmed-paši vidi samo jednoga uglednog velikaša nekadašnjega Bosanskoga kraljevstva, u kojem on nije nikada živio i kojem on svjesno ili podsvjesno nije nikada pripadao, čini nepravdu ovom ponosnom izdanku Humske zemlje i zlorabi ga u neke današnje trećorazredne ciljeve. No, istovremeno, tko ne vidi ili ne osjeća Stjepanovo/Ahmed-pašino pravo podrijetlo, put, smjelost, uspjeh te njegov suosjećaj s rodnom Humskom zemljom, ni u jednom slučaju s Bosanskim kraljevstvom, koji on vjerojatno prenosi preko imena na svoju kćer Humu i na sljedeće naraštaje, gubi se u vrtlogu nacionalne uskogrudnosti, vjerske netrpeljivosti i povijesno-političke nekorektnosti. Isto tako, tko ne uspijeva prepoznati u Ahmed-paši Hercegoviću čovjeka od carskoga povjerenja i srodstva, vjernoga predstavnika

osmanskoga establišmenta, vrsnoga predstavnika bosporskoga kozmopolitizma, imperijalizma i eksploatizma, od 1453. godine u osmansko-islamskoj verziji, znači da ne prepoznaje, za južnoeuropske narode povijesnu, ali istovremeno pogubnu ulogu južnoeuropskih kršćanskih obraćenika na islam (renegata), u stvaranju, širenju i uzdizanju imperijalističkog usmjerenja Osmanskoga Carstva, na štetu njihove prvotne domovine. Na primjeru ovoga vrlo uspješnoga sina Hercegovce zemlje i visokoga osmanskog dostojanstvenika može se istovremeno najbolje prepoznati proces povijesnoga rasta i povijesnoga propadanja Osmanskoga Carstva. Ono je, pružajući stoljećima priliku dječacima i mladićima iz grčke, arbanaske, bugarske, srpske, bosanske, humske, hrvatske i ugarske zemlje, da uzdižu sebe i grade svoju karijeru, istovremeno produljivalo sebi i osmanskome establišmentu budućnost i egzistenciju u tim novoosvojenim zemljama.¹⁹⁶ No, svakodnevnim ubrizgavanjem novih bioloških i intelektualnih snaga i energija za vlastitu teritorijalnu ekspanziju i daljnju eksploataciju prirodnih, ljudskih i bioloških resursa svih potlačenih zemaljâ, iz kojih su potjecali vodeći i najuspješniji ljudi, poput Stjepana/Ahmeda Hercegovića, Osmansko Carstvo i njegovi vodeći ljudi postajali su ne samo arhitekti uspješne osmanske budućnosti nego i tvorci osmanske propasti. U sučeljavanju interesnih sfera vladajuće globalno-osmanske klase s perspektivama i željama globalno-gubitničke i globalno-potlačene mase južnoeuropskih naroda treba tražiti, naći i proučiti ulogu, pozitivni doprinos ali i nedostatke životnoga djela Stjepana/Ahmeda Hercegovića.

---

196 Za ovu tematiku treba konzultirati sljedeću literaturu: HAMILTON ALEXANDER ROSSKEEN GIBB - HAROLD BOWEN, *Islamic Society and the West, A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, I., London - New York - Toronto, 1950., str. 108-110; BASILIKE D. PAPOULIA, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reich*, Südosteuropaische Arbeiten, 59, München, 1963., str. 13, 109-110; HANS JOACHIM KISSLING, "Zur Personalpolitik Sultan Bajezid's II. in den westlichen Grenzgebieten des Osmanischen Reiches", u: HANS-GEORG BECK - ALOIS SCHMAUS (prir.), *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Anlässlich des II. Internationalen Balkanologenkongresses in Athen 7. V. - 13. V. 1970.* (= *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients*, Band 10), Trofenik, München, 1970., str. 107-116, ovdje 113-115; H. REINDL, *Männer um Bâyezîd*, str. 25-33; H. W. LOWRY, *The Nature*, str. 95-143; ISTI, *Hersekzâde*, str. 13-17; H. REINDL-KIEL, "Some Notes on Hersekzade", str. 317-320; MARIE VIALON, "Guerre e paci veneto turche dal 1453 al 1573", u: LUISA SECCHI TARUGI, *Guerra e pace nel pensiero del Rinascimento*, Franco Cesati, Firenze, 2005., str. 47-59; EMRAH SAFA GÜRKAN, "L' idra del sultano. Lo spionaggio ottomano nel Cinquecento", u: *Mediterranea-ricerche storiche*, 38, Palermo, 2016., str. 447-476.

Stjepan / Ahmed-pasha Hercegovic (1456-1515) in the light of the Dubrovnik, Italian and Ottoman sources.

Controversial topics from the life of Stjepan / Ahmed pasha Hercegovic

Summary

Duke Stjepan Hercegovic Kosaca (1456? - 1517), the youngest and most certainly the most beloved son of Herzog Stjepan Vukcic Kosaca, although later becoming as Ahmed Pasha Hercegovic a distinguished and successful Ottoman administrator, minister, land and sea commander, a statesman and a poet, has remained a partially controversial figure in South Slavic, South European and Turkish historical reviews. Even today it is not easy to depict his way of life. Historians disagree on the origin and the name of his mother, his year of birth, his sending or departure to the court of the Sultan Mehmed the Conqueror, clash with his half-brother, Duke Vlatko, succeeding or failing to take over the inheritance of his father Stjepan and his mother, Barbara, preserved in Dubrovnik, the names of his children, as well as some disputable places or duties from his forty-year Ottoman life path to his unreasoned death in 1517.

In this article, the author puts more light into almost all controversial issues by using primarily, presently available, published and unpublished sources and bibliography in the archives and libraries of Dubrovnik, Venice, Milan, Florence, Rimini, Sarajevo and Istanbul. At the end of his paper, the author depicts Ahmed Pasha Hercegovic as the center of confronting spheres of the ruling global-Ottoman class with the perspectives and desires of the globally-losing and oppressed masses of South-European and Asian peoples, and recommends further study of the role, contribution and faults of Stjepan/Ahmed Hercegovic in the global historical and political context of his time.

Keywords: Stjepan Hercegovic/Ahmed Pasha Hercegovic; Herzog Stjepan; Dutchess Jelena; Dutchess Barbara; Dutchess Cecilia; Dubrovnik; Istanbul; hostaging; conversion to Islam; Duke Vlatko; Sultan Mehmed II; Sultan Bayezid II; struggle for family inheritance; Ahmed Pasha's children.

CERNICA U DOBA KOSAČA

Radmilo B. PEKIĆ

Filozofski fakultet u Kosovskoj
Mitrovici
Filipa Višnjića b.b.
SRB - 38220 Kosovska Mitrovica
E-pošta: bijeljani@yahoo.com

UDK: 94(497.6 Cernica):929.5 KOSAČE
908(497.6 Cernica):929.5 KOSAČE
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. veljače 2017.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Rad je lektorirala Olivera ŠOLAJA

Sažetak

U istorijskoj nauci je odavno istaknuto da je srednjovjekovna Cernica bila jedna od karavanskih stanica na "Dubrovačkom drumu" i da je postepeno prerasla u trg. U neposrednoj blizini nalazio se Ključ, jedan od najvažnijih gradova vlasteoske porodice Kosača. Kod Cernice i pored grada Ključa, Sandalj Hranić i njegov nasljednik herceg Stefan Vukčić Kosača, kontrolisali su putnu komunikaciju, koja je povezivala Dubrovnik sa Bosnom i Srbijom. Trgovci koji su se kretali pomenutim "Dubrovačkim drumom" u Cernici i njenoj okolini napadani su i pljačkani od podanika Kosača, često i uz blagoslov svojih sizerena. Na temelju neobjavljenih i objavljenih dubrovačkih izvora, terenskog i ranijih istraživanja, u radu su, pored osvrtu na najraniju prošlost, prezentovane privredne i kulturne prilike stanovništva u Cernici u doba uprave vlasteoske porodice Kosača.

Ključne riječi: Cernica; Ključ; Kosače; Sandalj Hranić; Stefan Vukčić; Dubrovnik.

Pod obroncima Babe planine, čiji je najveći vrh Djed (1735 m), ispod povije koja razdvaja Gatačko polje od nižeg Cerničkog polja u plodnoj kotlini nalazi se Cernica. Kotlina je omeđena sa tri strane: prevojem Kobilja glava, selom Stepan i Kamenim brdom, dok se u pravcu jugoistok-sjeverozapad proteže Cerničko polje, dužinom oko 4 km i prosječnom širinom 1 km, na nadmorskoj visini od 815 do 850 metara. U kotlini na sjevernom dijelu polja nalazi se selo Ključ i istoimeni srednjovjekovni grad - tvrđava, dok je jugoistočno smješteno selo Zagranci na 915 mnv.

Budući da nedostaju istorijski izvori, nije poznat nastanak naselja Cernica. Područje Cernice bogato je arheološkim lokalitetima iz antičkog i srednjovjekovnog perioda, koji svjedoče o kontinuitetu naseljenosti.¹

O istoriji srednjovjekovne Cernice određena saznanja pružaju dubrovački hroničari. U istorijskoj literaturi je istaknuto da je Cernica bila seoski trg još u doba kada se ovo područje nalazilo u okviru srednjovjekovne srpske države.²

U administrativnom pogledu Cernica je pripadala župi Gacko koja je bilo u sastavu Zahumlja, odnosno Humske zemlje. Ovo je područje u XII vijeku bilo u sastavu države Nemanjića, što potvrđuje poznata Nemanjina povelja izdata Splićanima 1190-1194. godine, na osnovu koje je konstatovano da je, kao udeoni knez, Zahumljem upravljao treći Nemanjin sin Rastko, prije nego što je otišao na Svetu Goru i postao monah Sava.³

O značaju ovoga područja za srednjovjekovnu srpsku državu svjedoči i činjenica da se u "*zemlji zvanoj Gacko*" 1276. godine odigrala odlučujuća bitka između kralja Uroša I (1243-1276) i njegovog sina Dragutina (1276-1282). Epilog bitke je bio da je Dragutin došao na presto Srbije, a kralj Uroš I se povukao i umro kao monah u nekom od manastira Zahumlja.⁴

1 Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 3, Arheološka nalazišta regija 14-25, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988, str. 139, 142, 146.

2 Богумил Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, Ауторско издање, Београд 2008, стр. 64.

3 Зборник средњовековних ћириличних повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. 1, (1186-1321), (прир. В. Мошин, С. Ђирковић, И. Синдик), Историјски институт, Београд 2011, стр. 63-64.

4 *Историја Српског народа*, књ. I, *Српска књижевна задруга*, Београд 1994², стр. 356 (С. Ђирковић).

U doba vladavine kralja Stefana Dečanskog, a i kasnije, gospodar Gacka a samim tim i Cernice bio je vojvoda Vojin, rodonačelnik poznatih Vojinovića i Altomanovića. Na temelju ispisa K. Jirečeka koji se čuvaju u Bugarskoj akademiji nauka, G. Tomović nas obavještava da je Vojin postupao agresivno prema Dubrovčanima. Zbog toga je dubrovačko Veliko vijeće na sjednici održanoj 24. aprila 1326. godine donijelo odluku da se uputi žalba kralju Srbije na njegovog podanika - "*baro et vaxilifer Voynus*".⁵

Vlastelinstvo od oca vojvode Vojina i braće naslijedio je Vojislav Vojinović, koji je sve do 1363. godine upravljao ovim područjem.⁶ Kada su Dubrovčani u poslanstvo slali Ivana Gundulića knezu Vojislavu, on je išao u Gacko.⁷

Kneza Vojislava Vojinovića naslijedio je sin njegovog brata, župana Altomana Vojinovića i Ratoslave Mladenović, znameniti Nikola Altomanović, koji je takođe upravljao ovim područjem.⁸ Nakon poraza Nikole Altomanovića 1373. godine, bosanski ban od 1377. godine kralj Tvrtko I Kotromanić (1354-1391) priključio je Gacko i Cernicu bosanskoj državi.⁹

U sklopu bosanske države, Cernicom i širim područjem Humske zemlje i Travunije, upravljala je vlasteoska porodica Kosače čiji uspon u pojedinostima nije moguće pratiti zbog nedostatka istorijskih izvora. U historiografiji preovladava mišljenje da su Kosače porijeklom iz gornjeg Podrinja, gdje su prvobitno imali svoje posjede u srednjovjekovnoj Župi Osanici. Na lijevoj strani rijeke Osanice kraj sela Ilovače,

---

5 Гордана Томовић, Војиновићи, у: Срђан Рудић (прир.), *Споменица академика Симе Ђирковића*, Зборник радова, књ. 25, Историјски институт, Београд 2011, стр. 356.

6 Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Knowledge, Београд 2001², стр. 40, 234; *Историја Српског народа*, књ. I, стр. 499, 578 (С. Ђирковић).

7 Јорјо Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, књ. I, Зборник за историју, језик и књижевност, III одељење, књ. IV, *Српска краљевска академија*, Београд 1935, стр. 6-7.

8 Гордана Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Посебна издања, књ. 16, Историјски институт, Београд 1974, стр. 75, бр. 60; Г. Томовић, Војиновићи, стр. 361-363.

9 Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд 1964, стр. 134-135; Г. Томовић, Војиновићи, стр. 363.

jugozapadno od Goražda i danas postoji naselje Kosače, za koje se smatra da je postojbina vlasteoskog roda Kosača.¹⁰

Na suprot navedenom, prema vijestima dubrovačkih hroničara i kontroverzno M. Orbinija, Kosače vode porijeklo iz Rudina. Naime, sin neimenovanog kneza Rudina, Vuk zvani Hrana rođen 1317. godine, zbog ubistva u lovu Branka Rastislavića pobjegao je u Ugarsku a zatim je došao na dvor cara Dušana koji mu je na upravu dodijelio Rudine. Po povratku u Rudine, njega je iz krvne osvete ubio rođak Branka Rastislavića.¹¹

Iza ubijenog kneza Rudina Vuka Hrane ostao je sin Vlatko, koji je kasnije postao znameniti vojvoda Vlatko Vuković.¹²

Zahvaljujući istraživanjima M. Dinića, saznajemo da se Kosače u pisanim izvorima prvi put pominju, i to kao vlasi, 1379. godine. Naime šestorica vlaha: Bogut Kresojević, Kalojurk Merčetić, Vlatko Bogutović, Stefan Merčetić, Dabiživ Boban i Gojko Kresojević, obavezali su se Stjepanu Lukareviću da će u roku od dva mjeseca prevesti 100 tovara soli za Zorana Milogostića i Miladina Hranislavića u Praču ili u Goražde, do trga vlaha Kosača, pod kaznom. Cijena prevoza iznosila je 10 perpera za svaki prevezeni tovar.¹³

---

10 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Selo Kosače i njegovi spomenici*, Naše starine VI, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, str. 243; Сима Ђирковић, Косаче у историографији, у: Радослав Братић (прир.), *Српска проза данас, Косаче оснивачи Херцеговине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп историчара у Гацку одржан 20-22. септембра 2000. године, Просвјета, Фонд Светозар и Владимир Ђоровић, Билећа-Гацко-Београд 2002, стр. 209-220.

11 Мавро Орбин, *Краљевство Словена* (Превео: Здравко Шундрица, коментари: Сима Ђирковић), Српска књижевна задруга, Београд 1968, стр. 177-178; МАВРО ОРВИН, *Kraljevstvo Slavena* (prevela Snježana Husić; priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek), biblioteka "Povijest hrvatskih političkih ideja", kolo 1, knjiga 2, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb 1999, str. 440-441.

12 Ђуро Тошић, *Родоначелник племена Косача - војвода Влатко Вуковић*, у: Радослав Братић (прир.), *Српска проза данас, Косаче оснивачи Херцеговине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп историчара у Гацку одржан 20-22. септембра 2000. године, Просвјета, Фонд Светозар и Владимир Ђоровић, Билећа - Гацко - Београд 2002, стр. 243-260.

13 DADU, Deb. Not. sv. 8, f. 169r (l. V 1379); Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Српска књижевна задруга, Београд 1978, стр. 182.

Kosače se, izuzev Goražda, pominju i u Kalinoviku. Istaknuti istraživač srednjovjekovnih spomenika Š. Bešlagić skrenuo je pažnju na stećak u selu Vlahovlju u opštini Kalinovik na kojem je pronašao natpis u kojem se pominje pokojnica krstjanica Beoka, kći Pribislava Kosače.¹⁴ Pored toga, istaknuto je da se sredinom tridesetih godina XV vijeka pominju četiri kuće Kosača.¹⁵

Početak uzdizanja ove vlasteoske porodice vezuje se za vojvodu Vlatka Vukovića, koji se u izvorima prvi put pominje 1378. godine. Pod komandom Vlatka Vukovića istaknutog borca protiv prodora islama na Balkan, Osmanlije su u dva navrata potučeni i to na Rudinama 1386. i kod Bileće 1388. godine. Opšte je poznato i da je vojvoda Vlatko Vuković komandovao lijevim krilom u znamenitom Kosovskom boju.¹⁶

Vlatka Vukovića koji nije imao muških potomaka, od 1392. godine naslijedio je sin njegovog brata Hrane, sinovac Sandalj, koji je po tadašnjem običaju nosio patrimonialno prezime Hranić. Nakon sukoba i zarobljavanja vojvode Radiča Sankovića, savjetovano je vojvodi Sandalju Hraniću da ga pošalje svojoj kući u Drinu, što nameće pretpostavku o mjestu njihova življenja.¹⁷ Međutim, i ovo pitanje ostaje otvoreno, jer ne znamo dali je riječ o porodičnoj kući ili je navedenu kuću Sandalj stekao, poput onih u Dubrovniku, Kotoru ili u Veneciji.¹⁸

Jačanjem porodične moći, Kosače su uvećavali svoje posjede, te su u XV vijeku vladali područjem od Prijepolja, Pljevalja, Nikšića i Boke kotorske do Cetine, a tokom vladavine svoju vlast su proširili i na čitavu Humsku zemlju, pa i izvan njenih granica.¹⁹

---

14 Š. BEŠLAGIĆ, *Selo Kosače i njegovi spomenici*, str. 243.

15 Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, Слово Љубве, Београд 1981², стр. 39.

16 Ђ. Тошић, *Родоначелник племена Косача - војвода Влатко Вуковић*, стр. 243.

17 М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, стр.182.

18 NADA GRUJIĆ - ĐANKO ZELIĆ, *Палаћа војводе Сандалја Хранића у Дубровнику*, *Анали Завода за повјесне знаности ХАЗУ у Дубровнику* 48, Дубровник 2010, стр. 47-132; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I, Ауторско издање, Београд 2003, стр. 92-94.

19 Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Народна књига, Београд 1979, стр. 10.

O Cernici iz doba vojvode Vlatka Vukovića nemamo značajnijih saznanja, izuzev postojanja carine iz 1378. godine.²⁰ Tek su od vremena uprave vojvode Sandalj Hranića brojniji podaci o Cernici. Pored Blagaja i Novog, Cernica i utvrđeni grad Ključ bili su jedno od omiljenih mjesta u kojima su rezidirali i provodili dosta vremena velikaši iz kuće Kosača. Kada je Ključ podignut, nije poznato. Narodno predanje vezuje ga za Grke, koji su napustili ove prostore. Neki smatraju da je Ključ sagradio Sandalj Hranić, koji je raspolagao ogromnim prihodima od carina, trgovine i svoje imovine, a značajne svote novca davao je u depozit. U Ključu kod Cernice je 1410. godine Sandalj izdao povelju o prodaji Ostrvice Mlečanima.²¹ Iste godine, Dubrovčani su protestovali zbog naplate carine u Cernici. Međutim, carina u Cernici održala se i u kasnijem periodu, u doba Stefana Vučića Kosače.²²

Pored toga što je u Ključu izdavao povelje, u ovo mjesto su u posjetu Sandalju često dolazili dubrovački poslanici. Početkom 1419. godine Sandalj Hranić žalio se Dubrovčanima na Ivana, sina Lampre Crijevića, da je držao jedno njegovo selo u Konavlima u vrijeme dok je Petar Pavlović gospodario čitavom tom teritorijom. Tim povodom je pokrenuta istraga u Dubrovniku, ali i u Cernici. Naime, dubrovački poklisari su se, prema nalogu vlade po ovom pitanju, najviše raspitivali u Cernici.²³

Porodicu Kosača su, u više navrata, posjećivali i liječili dubrovački ljekari, što je istaknuto u brojnim radovima. U nekoliko navrata ljekari iz Dubrovnika dolazili su Sandalju, međutim nisu se uvijek mogli odazvat pozivu. Na osnovu prepiske koju je objavio N. Mandić i drugi vidimo da se Sandalj liječio u Samoboru. Interesantan je podatak da je Sandalj Hranić imao problema sa želucem, naročito tokom konzumiranja sira. Pored ostalog ljekari su mu zabranjivali mliječne proizvode, ljuto, ribu, povrće, slano meso, a umjesto crnog

20 Константин Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, *Зборник Константина Јиречека I*, Посебна издања, књ. CCCXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 33. Српска академија наука, Београд 1959, стр. 289.

21 МАРКО ШУЊИЋ, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, HKD Napredak, Сарајево 1996, стр. 129-131; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. III, Ауторско издање, Београд 2004, стр. 52.

22 Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево 1978, стр. 92-93.

23 Михаило Динић, *Из српске историјесредњега века* (пр. С. Ћирковић - В.Ђокић), Equilibrium, Београд 2003, стр. 424.

preporučivali su mu bijelo vino. Nakon jedne Sandaljeve molbe da ga posjeti ljekar, Dubrovačka vlada je na molbu pozitivno odgovorila i uputila u Samobor opštinskog ljekara, specijalizovanog za unutrašnje bolesti, hirurga Ivana iz Padove. U njegovoj pratnji je bio i vlastelin Nikola Đorđić. Iako neki smatraju da je riječ o Samoboru na Drini, najvjerovatnije da se Sandalj liječio u Samoboru kod Cernice, za koje dubrovački pisari ponekad navode da pripada Cernici. Da se radilo o Samoboru kod Gacka, na pretpostavku navodi i činjenica da su se nakon provedenih mjesec dana liječeći Sandalja, hirurg Ivan i vlastelin Nikola Đorđić nalazili u Cernici, kada im je stigla naredba da se vrate u Dubrovnik.²⁴

Neki raniji istraživači pominju tvrđavu Ključ kao prijestolnicu vojvode Sandalja, kasnije hercega Stefana i njegovih sinova.²⁵

Početak novembra 1433. godine jedan od bliskih i odanih ljudi Sandalju Hraniću, Stanihna Stanković Maleševac je optužen da je Vukca Miokanovića okovao i bacio u tamnicu u Ključu.²⁶

Nakon smrti Sandalja Hranića 1435. godine trebalo je obnoviti ugovore između njegovog nasljednika Stefana Vukčića Kosača i Dubrovčana. Neki od pregovora vodili su se u Ključu.²⁷ U Ključu je početkom aprila 1443. godine vojvoda Stefan Vukčić Kosača izdao priznanicu Dubrovčanima da je primio nasljedstvo od Sandaljeve udovice, odnosno svoje strine Jelene, ćerke kneza Lazara, ranije supruge Đurđa II Balšića.²⁸

---

24 RISTO JEREMIĆ - JORJO TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika II*, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1939, 142; VOJKA BESAROVIĆ, *Italijani - Dubrovački ljekari u Bosni*, Prilozi XX/21, Instituta za istoriju, Sarajevo 1985, str. 253; PAVO ŽIVKOVIĆ, *Dubrovačko-bosansko-humska suradnja na polju zdravstvene kulture tijekom XIV i XV stoljeća*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, sv. 26, Dubrovnik 1998, str. 70-72, 67-76; NOVAK MANDIĆ, *Osnivači Hercegovine*, Autorsko izdanje, Gacko 2007, str. 73-75; E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo 2009, str. 326-328.

25 HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ - HAMDİJA KAPIDŽIĆ, *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine, II, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, str. 19.

26 DADU, Lam. de for. sv. 10, f. 93v (2. XI 1433).

27 Сима Ђирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Научно дело, Београд 1964, стр. 14.

28 MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957, str. 55.

Krajem 1455. godine herceg Stefan je u Ključu izdao dokument kojim je regulisao prava svoje buduće supruge Barbare Lihtenštajn, međutim, brak nije sklopljen. Kasnije je, tokom sukoba koji je izbio između hercega Stefana i sina mu Vladislava, iz Dubrovnika aprila 1462. godine upućen Bartol Gučetić s nalogom da izmiri oca i sina. Gučetić je dobio upustva da hercega Stefana potraži u Blagaju, Humu ili u Ključu. Takođe mu je sugerisano da će u Cernici naći ljude i konje koji treba da ga odvedu Vladislavu.²⁹

Pored Ključa u dubrovačkim izvorima tokom XV vijeka pominje se i Podključ.³⁰

U istorijskoj literaturi odavno je istaknuto da je u Podključu poginuo vlastelin Radonja Ratković za svog gospodara vojvodu Sandalja. Spomenik, odnosno stećak sa isklesanim natpisom Radonje Ratkovića nalazio se na lokalitetu Čučenica u Cernici, sve dok nije dislociran 60-tih godina prošlog vijeka, pred Vojni muzej u Beograd.³¹

U Cerničkom polju ispod tvrđave Ključ herceg Stefan je imao svoje posjede, što svjedoče sačuvani toponimi iz doba Osmanlijske uprave.³²

Za razliku od današnjeg vremena, gdje su kuće u Cernici smještene na rubu polja i strmim stranama, na osnovu toponima i sačuvane tradicije, evidentno je da je u srednjem vijeku glavno naselje bilo u Cerničkom polju. Uz sam stari drum na lokalitetu Čučenica pored nekropole postoje ostaci građevina. Ovaj dio polja Cerničani i danas nazivaju Gradom a ponekad i Čaršijom. U današnje vrijeme koristi se kao sjenokos i za ispašu stoke.

Cernica i tvrđava Ključ bili su strateški značajno mjesto za vlastelu Kosače jer su sa ovog područja kontrolisali poznati Dubrovački drum koji je išao preko Trebinja u pravcu Bileće, Trnovice, Kobilje

---

29 С. Ђирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, стр. 218, 248.

30 Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, стр. 119.

31 "Ovdje leži Radonja Ratković pogiboh pod gradom pod Ključem za svoga gospodara vojvodu Sandalja." MARKO VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964, str. 32-33.

32 U popisu Hercegovine iz 1585. godine zabilježene su Hercegovine livade ispod tvrđave Ključ u Cernici. Vidi: АНМЕТ АЛИЋИЋ, *Katastarski popis elajeta Bosna, Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, Sarajevo 2014, str. 249.

glave, da bi se dalje, niz Kameno brdo, spuštao u Cernicu i Ključ, a zatim bi, preko Gacka i Čemerna, izbijao na Drinu.³³

Zahvaljujući Dubrovačkom drumu, kroz Cernicu su prolazili mnogi putnici i trgovci. Takođe, trg u Cernici bio je privlačan za mnoge poslovne ljude, gdje je prodavana stoka, tkanine, vosak i druga raznovrsna roba. Pojačan protok ljudi i robe, omogućio je drumskim razbojnicima bogatiji plijen, te stoga su češće presretali i pljačkali. Napadi na karavane u Gacku zabilježeni su još početkom XIV vijeka.³⁴ U doba uprave Kosača, razbojništvo i otimačina na ovom području bili su intenzivniji. Trgovcima i raznim putnicima, naročito je opasno bilo proći Kameno brdo, koje počinje, iznad Korićke jame, iza prevoja, i pruža se uvalom iznad Cerničkog polja. I pored toga što je u ovom kraju opšte poznat lokalitet, E. Kurtović koji je pisao o Kamenom brdu, na osnovu geografskih karata predlaže nam gdje bi trebalo tražiti Kameno brdo.³⁵

U Dubrovačkom arhivu nalaze se brojni dokumenti u kojima su evidentirane pljačke i razbojništva počinjeni na području Cernice i njene okoline. Na razne prestupe počinjene na području Gacka, Cernice i Kamenog brda, pažnju su skrenuli i o njima objelodanili brojne signature raniji istraživači, između ostalih: M. Dinić, D. Kojić-Kovačević, B. Hrabak, P. Živković, N. Mandić i drugi.

Marta 1411. godine, u Kamenom brdu opljačkan je Radovin Kvalković, kojem je otuđen jedan mač vrijednosti osam perpera.³⁶

Dana 15. aprila 1411. godine dvojica trgovaca, Bogmil i Brajko, podnijeli su tužbu protiv Grubača Kopića. U optužnici su naveli da ih je deset dana ranije, 5. aprila, na proputovanju, u Gacku opljačkao

33 K. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, стр. 288-289.

34 Душанка Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовјековног Дубровника*, Српска академија наука и уметности, Београд 1982, стр. 34.

35 [...] "da se zaključiti da bi ovaj lokalitet trebalo tražiti u blizini Cernice, Gacka i Ključa, te, u pretpostavci povezati sa današnjim uzvišenjem koje se i danas tako naziva (Kameno brdo), a smještenom upravo pored Ključa i Cernice" [...]. ESAD KURTOVIĆ, Monte Lapidoso - Kameno brdo, у: Срђан Рудић (прир.), *Споменица академика Симе Ђирковића*, Историјски институт, Београд 2011, стр. 206.

36 *Radovin Qualchouich [...]conqueritur contra Veselchus Radimillouich dicens quod Veselcho accepit unum ensem valorem yperperos octo in Cameno berdo [...].* DADU, Lam de for. sv. 2, f. 41v (25. III 1411).

pomenuti Grubač sa svojim ljudima. Oduzeo im je jedan dukat, dva groša i trgovačko pismo.³⁷

U Cernici je opljačkan i Budisav Bogavčić, koji je optužio Miroslava Bračića i Radmila Terka, navodeći da su mu oduzeli jedan tovar brašna (*unam salmam farine*) i 15 perpera.³⁸

Septembra 1412. godine Brajko Medojević optužio je Radoslava Pribičića i Vukosava Pribinjića iz Cernice da su sa družinom napali pratnju dubrovačkog kancelara Jakova koji je preko Gacka putovao za Ugarsku. Brajko je naveo da su mu tom prilikom otuđene stvari u vrijednosti od 15 perpera.³⁹

Dana 5. jula 1414. godine Ljubiša Veselković optužio je trojicu razbojnika da su ga opljačkali u Gacku, u polju.⁴⁰

U Cernici su maja 1428. godine predmetom otimačine bile tkanine, sklavine i fustan.⁴¹ Tri mjeseca kasnije ponovo se pominje Cernica kao mjesto razbojništva.⁴²

Navedeni prestupi su počinjeni u vrijeme kada je ovim područjem vladao vojvoda Sandalj Hranić. Brojne pljačke i razbojništva počinjeni su na ovom području i u doba uprave Sandaljevog nasljednika hercega Stefana Vukčića Kosače. Na osnovu tužbe Radonje Mikovića saznajemo da su maja 1443. godine u jednom napadu i otimačini učestvovala sedmorica Cerničana koji su pretukli i opljačkali Vukšu Divičića.⁴³

37 DADU, Lam de for. sv. 2, f. 44v (15. IV 1411).

38 *Budislauius Bogaucich coram domino Marino de Bucignole Rectore conqueritur contra Miroslauum Brecich et contra Radmilum Tercha [...]*. DADU, Lam de for. sv. 3, f. 5r (27. VIII 1412).

39 DADU, Lam de for. sv. 3, f. 10v; Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 175.

40 *Glubissa Veselchouich coram domino Michaelae de Resti conqueruntur contra Stracinum Volchoslaglich, Rugia Bogoslaglich, Lucam eius filio [...]*. DADU, Lam de for. sv. 3, f. 143v (5. VII 1414).

41 DADU, Lam de for. sv. 8, f. 19r (11. V 1428); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, стр. 196.

42 DADU, Lam de for. VIII, f. 58 (6. VIII 1428).

43 PAVO ŽIVKOVIĆ, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću - Pojava građanske klase i novog plemstva)*, Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, Tuzla 1986, str. 147, nap. 29; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 71.

U pljačkama i otimačini učestvovali su i ugledni Cerničani, oni koji su trebali da štite i provode zakone. Svakako, među najuglednijim Cerničanima svojevrjemenom je bio knez Dobrovuk Ratković.⁴⁴ Septembra 1436. godine Dabiživ Budaković i Gruban Božiković optužili su: Dobrovuka Ratkovića kneza Cernice, Bogdana Klapčića, Ivana njegovog brata, Vukosava, Dobrašina i Gojaka Radašinića, braću Radoja Pripčića i Ratka Pripčića, Radoja Brajanovića, Pribinju Golubića, Radonju Bogišića i njegovog oca Bogišu i na kraju Grubana Branilovića. Navedeni su optuženi da su ukrali konja, jedan mač, jednog škopca, 100 libri voska i novac.⁴⁵ Nešto kasnije, zbog pljačke jednog konja, pred dubrovačkim knezom optužen je Vukac Miogodović iz Cernice. Tužbu je podigao Vukota Gojtanović (*Vochota Goytanou-igh*).⁴⁶ Nepune četiri godine kasnije, navedeni Vukac Miogodović iz Cernice je, zajedno sa jednim dubrovačkim mesarom, pozajmio od Petra Pucića 73 perpera na rok otplate od mjesec dana.⁴⁷ Septembra 1442. godine u Dubrovniku je podignuta optužnica protiv Radana Tvrdisalića zbog pljačke voska u Cernici.⁴⁸

Oktoobra 1442. godine, nemio događaj na putu od Cernice do Kamenog brda, doživio je Nikola Jonović majstor za pravljenje pojaseva, kojem je Radoje Višić iz Cernice ukrao 16 libri voska, o čemu je svjedočio Cvjetko pojasar. Mjesec i po dana kasnije, Cvjetko Nikolić, takođe majstor za pravljenje pojaseva, najvjerojatnije ranije pomenuti svjedok, takođe je opljačkan u Kamenom brdu od strane Bratulja Miokanovića. Otuđena mu je izvjesna količina voska i druga roba.⁴⁹ U istom periodu je optužen i Pribin Brajčević da je učestvovao

---

44 МихаилоДинић, *Хумско-требињска властела*, Посебна издања. Књ. СССХСVII, Одељење друштвених наука, књ. 54, Научно дело, Српска академија наука и уметности, Београд 1967, стр. 79; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља*, стр. 176, 235.

45 DADU, Lam de for. sv. 11, f. 189v (4. IX 1436).

46 DADU, Lam de for. sv. 12, f. 33r (25. V 1438).

47 *Nos Milien Plesich becharius et Vochaz Miogodouich de Zrniza conifitemur quod super nos et omnia bona nos dare et soluer Petro Ni. de Poza yperperos septuaginta tres usque ad unum mensem [...].* DADU, Deb. Not. sv. 21, f. 162v (24. IX 1442); Н. Мандић, Српске породице војводства Светог Саве, стр. 347.

48 DADU, Lam de for. sv. 16, f. 14r; Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 347.

49 DADU, Lam de for. sv. 16, f. 46v (27. X 1442); f. 64v (10. XII 1442); P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*,

u otimačini četiri kupela pšenice koja su bila upućena iz Cernice u Dubrovnik.⁵⁰

Novembra 1442. godine u Cernici je zaplijenjeno skupocjeno srebro koje je iz Novog Brda prevoženo u Dubrovnik. Najvjerovatnije po nalogu Stefana Vukčića, njegov knez Vukman Jugović zaplijenio je srebro i zlatnike Dubrovčaninu Milobratu Radosaliću a njega stavio u okove.⁵¹

Istaknuta D. Kovačević - Kojić, analizirajući mnoge prepiske i intervencije, ranije je konstatovala da je najveći pljačkaš među bosanskim feudalnim vlastelinima bio Stefan Vukčić, od koga je često zahtijevano da vrati oduzetu robu, najčešće srebro.⁵²

Maja 1443. godine, kurir Pulko Branković imao je nalog da ode u Cernicu, međutim, tokom putovanja presretnut je u mjestu Skrobotnu i napadnut od strane Ljubiše, Novaka i Vukašina Milišića i Radođe Milančića.⁵³

Nisu pljačkani samo trgovci koji su bili u tranzitu već su se pljačke i otimačine dešavale i među susjedima okolnih naselja Cernice. Šire područje Rudina pa sve do Trebinja naseljavali su vlasi Plijeske (Pliščići, Pljesčići), kojima su pripadali i vlasi Vragovići (*vlachis Vragouichii de Pliesche*).⁵⁴ Plijeske su naseljavali i selo Stepen, o čemu svjedoče srednjovjekovni spomenici stećci i natpisi na njima. Odavno je poznato da su u Velikom groblju u selu Stepenu sahranjeni Vuko-

str. 147; Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 347; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 71.

50 Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 71.

51 Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља*, стр. 93, 257.

52 DESANKA KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XVIII, Sarajevo 1961, str. 51.

53 *Pulcus Brancouigh corrierius coram domino Rectore ser Nicola Matei de Georgio facit lamentum supra Gliubissam Milisigh et supra Nouach Milisigh et Vocasinum Milisigh et supra Radognam Milancigh eorum fantum, dicens quod cum ipse Pulcus iret in Cerniçam ipsi quattuor accusati insultauerunt ipsum Pulcu in loco vocato Scrobotno et eum verberauerunt et per vin arriperunt sibi res infrascriptas, videlicet, octo yperperis in una bursa, unum mantellu, unum capellum [...].* DADU, Lam de for. sv. 16, f. 217r (25. V 1443).

54 DADU, Lam. de for. sv. 41, f. 153v; Михаило Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, Српска академија наука и уметности; Научно дело, Београд 1967, стр. 142-143.

sav Pliščić, knez svih vlaha kralja Raške i Bosne i njegov sin Viganj.⁵⁵ U susjednom selu Koritima nastanio se jedan dio vlaha Maleševaca. Takođe, i u selu Kutima u Cernici bili su naseljeni Maleševci.

Dana 11. oktobra 1443. godine, Nikola sin dubrovačkog mesara Milijena Pliščića, često evidentiranog u izvorima, pošao je sa robom iz Cernice za Dubrovnik. Međutim, u Kamenom brdu napadnut je i pokraden od strane Miloša Starovlaha i Radiča Velimirovića. Ukrađen mu je jedan tovar voska, jedan tovar jagnječih koža, 42 dukata i 153 perpera.⁵⁶

Navedeni pljačkaš Miloš Starovlah, od ranije je poznat u istorijskoj literaturi. Godine 1440. registrovan je da živi u susjednom naselju Korita.⁵⁷

Iz Korita iz katuna Maleševaca bio je pomenuti Radič Velimirović koji je i sljedeće godine zabilježen ponovo u pljački u Cernici. Dana 6. juna 1444. godine Vlakuša Junaković i Marin Ivanov de Ruđa optužili su Radovča Pribetića i Radiča Velimirovića, vlahu Maleševce, da su za njihov račun prevozili devet tovara voska dubrovačke mjere, u čijoj se pratnji nalazio Marinov sluga Đurko Dobrilović. Međutim, navedena dvojica prevoznika su u Cernici prisvojili vosak. O ovom događaju svjedočila su četvorica svjedoka.⁵⁸

---

55 O navedenim natpisima i vlasima Pliščićima vidi: P. SLIJEPCević, "Staro groblje po Gacku", Glasnik Zemaljskog muzeja 40 (2), Sarajevo 1928, str. 62; MARKO VEGO, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine* (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 19, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964, str. 32-33; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, str. 58-59; Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовјековни катун по дубровачким изворима*, "Симпозијум о средњовјековном катуну", Научно друштво Босне и Херцеговине, Посебна издања 2, Одјељење историјско-филолошких наука 1, Сарајево, 1963, стр. 134; Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 328; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. V, стр. 241.

56 DADU, Lam de for. XVII, f. 67; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 71.

57 Milos Serovlach de Corita [...]. DADU, Deb. Not. sv. 20, f. 92r (16. XI 1440); IGNACIJ VOJE, *Delež hercegovskih vlahov v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika*, Zgodovinski časopis, št. 4, Zgodovinsko društvo za Slovenijo Ljubljana 1977, str. 467, nap. 13.

58 *Vlacusa Junachouich et Marinus Jo de Rugia coram domino Rectore ser Johanne de Goze facerunt lamentum supra Radouaç Pribitich Maleseuaç, Radiç Velimirouich Maleseuç morlacos, dicens quod Giurchus Dobrilouich fantus Marini suprascripti acordauit ipsos in Cerniza quod deberent conducere sal-*

Nasljednici Radiča Velimirovića Maleševca bili su Radičevići. Idući tom linijom, najvjerojatnije da su Radiča Maleševca sinovi: Dobrie, Miroslav, Radivoje i Ivan Radičević. Početkom 1453. godine, navedeni Radičevići i još trojica Maleševaca, optuženi su zbog pljačke tkanina, novca i druge robe u Kutima.⁵⁹ Tri godine kasnije, u tužbi koju je podigao Vidak Hervačević iz Konavala kao pljačkaši između ostalih navedeni su dvojica braće, Ivana i Dobrie sinovi vlaha Radiča zvani Maleševci.⁶⁰

Bogumil Hrabak je konstatovao da je Cernica ponekad bila etapna stanica u kojoj su bili nastanjeni karavanski prevoznici čije je osnovno zanimanje bilo ponosnik. Roba upućena iz Dubrovnika ponekad se prevozila do Cernice a zatim je vršen pretovar na tovarne životinje u vlasništvu Cerničana, koji su je potom prevozili do određenih destinacija Bosne ili Srbije.⁶¹

Najagilniji prevoznici bili su vlasni Maleševci, smješteni na širem području Rudina u: Koritima, Kutima, Malini, Žudojevićima, Vidnjama, Skrobotnu, Dubočanima i Vrbnu.⁶² Istaknute karavandžije svojevremeno bili su braća Hlapac i Stanoje Stanković iz mjesta Kuti. Esad Kurtović je takođe pisao da su navedeni Stankovići živjeli u selu Kutima. Na žalost, potpuno je pogrešno konstatovao da je u pitanju današnje selo Kuti, smješteno na presedlini između Dabarskog i Fatničkog polja.⁶³ Selo Kuti nalazilo se u Cernici, što potvrđuju pisani dokumenti. U jednom sudskom procesu koji se odnosi na prevoz tkanina iz Dubrovnika u Srbiju zabilježeno je događaj u mjestu zva-

---

mas nouem cere Ragusium ipsi Vlacuse et Marino [...] DADU, Lam. de for. sv. 18, f. 3v (6. VI 1444).

59 *Matchus Bogossalich cimator coram domino Rectore ser Zupano de Bona lamentatur contra Dobrie Radizeuich, et Mirossavum Radizeuich, et Vuchich Vuchcich, Radiuoi Radizeuich, Iuanum Radizeuich, Radiuoi Balichouich, Balicho Cherachouich dicens quod per viam sibi repuere in Cuti petias decem pani [...]. DADU, Lam de for. sv. 33, f. 31r (19. I 1457).*

60 DADU, Lam de for. sv. 33, f. 252' (13. V 1460).

61 Б. Храбак, *Из старује прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 68.

62 RADMILO PEKIĆ, *Maleševci in Bileća's Rudine*, Collection of papers of the Faculty of Philosophy, vol. XLVI (3), Kosovska Mitrovica 2016, str. 21-51.

63 ESAD KURTOVIĆ, "Slavni ljudi svoje vrste - Stankovići vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače", U. S. Jerše, D. Mihelič, P. Štih, (pr.) *Med srednjo Evropo in Sredozemljem*, Vojetov zbornik, Založba ZRC, Ljubljana, str. 402, nap. 47.

nom Kuti, iznad teritorije kneza Vladislava u Cernici (*...in loco dicto Cuti supra teritorio comitis Vladissau in Cernicam*).⁶⁴

Maleševac Stanoje Stanković imao je nalog da preveze 26 tovara tkanina do crkve Sv. Petra na Limu, uz obavezu da prenese robu tačno određenom putnom deonicom ("viam Anagosti aut ad viam Cernize"). Cijena prevoza iznosila je pet perpera po tovaru.⁶⁵

Karavandžijama i vlasnicima robe nije uvijek bilo bezbjedno kretanje na relaciji Dubrovnik - Cernica. Opasnost im je prijetila i od ponosnika iz drugih katuna. U jednoj takvoj situaciji nalazio se pomenuti karavandžija Stanoje Stanković, koji je juna 1425. godine imao nalog da za račun Franka Nikolinog, Boljašina Radatovića i njihovog društva preveze robu od Dubrovnika do Cernice.⁶⁶

Prevoznik iz Cernice bio je Radoslav Dapković koji je februara 1427. godine, na svoj rizik a za račun Luke Sorkočevića, prevezao tri tovara robe do Borča po cijeni sedam perpera za svaku prevezenu balu. Prilikom sklapanja ugovora od Luke je uzeo kaparu u iznosu od devet perpera.⁶⁷

Maleševcima je pripadao i prevoznik iz Skrobotna Baljko Heraković, sin ponosnika Heraka Miloševića, koji je marta 1440. godine po nalogu Mihajla Volčića prevezio tkanine iz Dubrovnika do Cernice.⁶⁸ Brat Baljka Herakovića bio je Vukša Heraković (*Vochsam Chierachouich*) koji je ranije pljačkao u Malini.⁶⁹

Zanimanje ponosnik od pradjeda Miloša Radanovića, djeda Heraka Miloševića i oca Baljka Herakovića preuzeo je Radivoj Baljković.⁷⁰ Novembra 1464. godine Radivoj Baljković imao je nalog od Andrea

64 DADU, Lam de for. sv. 36, f. 58r (15. XI 1464).

65 *Stanoye Stancovich de Malesseuice vlach [...] Jobligat Brathoslauo Pridoyevich et Anthoye et Braicho Bogoyevich portare viginti sex salmas pannorum[...]*. DADU, Div. Canc. sv. 39, f. 295r (16. IX 1413).

66 DADU, Div. Canc. sv. 43, f. 150v (13. VI 1425).

67 *Radosauus Dapchouich de Cerniça [...]*. DADU, Div. Canc. sv. 44, f. 106v (8. 2 1427).

68 DADU, Div. Not. sv. 24, f. 32v (12. III 1440); Радмило Пекић, *Херак Милошевић - крамар Малешевац*, Зборник радова XLVI (1), Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2016, стр. 413-414.

69 [...] "in Malini prope Tribignam" [...] DADU, Lam de for. sv. 4, f. 76r (5. IX 1419).

70 DADU, Div. Not. sv. 41, f. 152v (2. V 1457); R. PEKIĆ, *Maleševci in Bileća's Rudine*, str. 36-38.

Crijevića, Frančeska Obuganovića, Stjepka Bjeloševića, Ivaniša Miotoševića i Benka Glavaša da oformi karavan i prenese tkanine iz Dubrovnika u Srbiju.⁷¹

U svojstvu prevoznika, 1442. godine pominju se Milaš Maslešić i Vukša Vlatković iz Cernice, koji su za račun Ivana Tihojevića prevezli tkanine i drugu robu u Podborač (*portare sub Borač*) po cijeni od 9,5 perpera za svaku prevezenu balu.⁷²

Dvije godine kasnije, Rasko Hrebeljanović Maleševac preveo je 12 tovara voska iz Cernice, iz mjesta zvanog Ključ, do Dubrovnika, po računu gospođe Dobrule, supruga Ivana Lampre iz Kotora.⁷³

Jedan od najuglednijih Cerničana iz prve polovine XV vijeka bio je Vučeta Radmilović, koji je izvjestan period obavljao funkciju kneza Cernice. Zbog obima poslovanja smatra se jednim od najvećih trgovaca iz Cernice svoga doba.⁷⁴

Iako je trebalo da provodi zakonitosti, Vučeta se pominje kao učesnik u pljačkama i otimačinama. Dana 9. maja 1443. godine Radonja Mirković je, u svojstvu zastupnika Vukše Đuričića, pred dubrovačkim knezom optužio Vučetu Radmilovića, Brajulina Bogčića, Radovana Tvrdisalića, Vukšu Vlatkovića, Milisava Petrovića, Radoju Tikosaljića i Radoja Radišića, da su navedeni opljačkali tkanine i novac Vukši Đuričiću u Cernici.⁷⁵

Na području Cernice i Kamenog brda u otimačini su se istakli i vlasi Banjani koji su opljačkali Radina Bogosalića, dok su vlasi Pilatovci,

71 DADU, Lam de for. sv. 36, f. 58r (15. XI 1464).

72 *Milas Maslesich et Vuxa Vlatchouich de Cerniza [...]*. DADU, Div. Not. sv. 9, f. 240r (20. II 1435); Upor: P. ŽIVKOVIĆ, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, str. 147.

73 DADU, Div. Canc. sv. 58, f. 203r (24. II 1444).

74 DADU, Lam de for. sv. 4, f. 140r (29. I 1420); Deb. Not. sv. 14, f. 79v (20. XII 1426); f. 368v (23. XII 1429); sv. 48, f. 152v (9. I 1448); f. 153v (10. I 1448); f. 155v (12. I 1448); Div. Not. sv. 31, f. 26r (3. III 1446); f. 26r (4. III 1446); f. 130r (5. IX 1446); f. 132v (8. X 1446); Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, Историјски институт, Београд 2007, стр. 284.

75 *Radogna Mircouigh tanquam procurator Vuxe Giuricigh coram domino Rectore Ser Nicola Matei de Georgio facit lamentum supra Vucettam Radmilouigh et Braiulinum Boghcigh, Radouanum Tuerdisaligh, Vuxam Vlatcouigh, Milissau Petrouigh, Radoe Ticosaligh, et Radoe Radisigh [...]*. DADU, Lam de for. sv. 16, f. 200v.

naseljeni na području Bileće, opljačkali Budeča Petkovića. Od iste skupine vlaha, nešto kasnije, na istom mjestu je pokraden i Radoje Radulinović. Između ostalog ukraden mu je vosak i četiri lisičje kože. Pored navedenih, u Kamenom brdu presretali su i otimali robu vlasi Dobričići i vlasi Prijeraci.⁷⁶

Tokom treće decenije XV vijeka a i kasnije, po obrtnom kapitalu izdvajaju se od ostalih Cerničana, Ostoja i Vukota Dabižinović. Poslovni partneri Ostoje Dabižinovića bili su: Ivan Prodanelić, Antonije Butko i Nikola Brajković.⁷⁷ Međutim, tokom četrdesetih godina XV vijeka i Ostoja Dabižinović iz Cernice pominje se kao pljačkaš.⁷⁸ U istom periodu dvojica braće iz Cernice i jedan njihov kompanjon pokrali su trojicu trgovaca, koji su podigli tužbu 19. avgusta 1446. godine.⁷⁹

Pored Vukote i Ostoje, u pljačkama je učestvovao i Stjepko Dabižinović iz Cernice. Dana 19. januara 1457. godine Milisava Obradova optužila je Stjepka Dabižinovića, zvanog Tupačić iz Cernice, da je ukrao jedan kupel žita i druge stvari.⁸⁰ O ovom događaju svjedočili su, Radoslav Radovčić i Brajo, češljari vune. Međutim, sudski proces se otegao. Jedan od svjedoka, Radoslav Radovčić, svjedočio je pred dubrovačkim knezom Sigismundom Gučetićem tek 12. oktobra 1457. godine. On je izjavio da je navedeni Stjepko od rečene Milisa-

76 DADU, Lam de for. sv. 4, f. 103v (5. XI 1419); sv. 19, f. 69r (2. V 1445); f. 117r (27. VI 1445); f. 286r (30. XI 1445); sv. 36, f. 84r (15. XII 1464); E. KURTOVIĆ, *Monte Lapidoso - Kameno brdo*, str. 198-200.

77 P. ŽIVKOVIĆ, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, str.146.

78 *Radic et Vuxa Grubaceuichi, fratres, coram domino Rectore ser Georgio de Goze fecerunt lamentum supra Ostoiam Dabisinouich mostachi, Radognam et Vochich Pribisalichi, fratres dicentes quod acceperunt arrepto sibi per vim unum equum cum sela, unum ensem, arcum fulcitum cum friciis unum tala-bachum ducatus XXV in moneta, unam capsam plenam vitris pro fenestris quam mittebat ser Damianus de Sorgo domino despoto et dixerunt suprascripti: voida Stiepan ligat te et facit tibi facere istud, et hoc fuit apud Zerniza in contrada voivode Stiepani.* DADU, Lam de for. sv. 20, f. 144v (4. VII 1446); Верена Хан, Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV-XVI век), Балканолошки институт, САНУ, Београд 1979, стр. 75-76.

79 DADU, Lam de for. sv. 20, f. 181v (19. VIII 1446).

80 *Milisava Obradova coram domino Rectore Ser Zupano de Bona lamentatur contra Stepchum Dabisinouich dictum Tupazich de Cerniza[...] unum mantelum de raxa, 4 petias rassi, librare 40, unum barchanum et unum cupelum grani [...].* DADU, Lam de for. sv. 30, f. 32v (19. I 1457).

ve, u mjestu zvanom Kameno brdo, oduzeo mantil rašni, i iz jednih bisaga stvari.⁸¹

Cerničani su zadavali neprilike i Vukiću Radovanoviću, 1456. godine. On je u optužnici naveo da ga je opljačkao Bratić i njegova majka Rodna, oboje iz Cernice. Ukrali su mu 20 perpera, dva groša i jednu torbicu zlatnu.⁸²

Sa nasiljem i otimačinom nastavljeno je i u periodu osmanlijske uprave. Vlasi su hvatali, prodavali i preprodavali ljude međusobno ili Turcima Osmanlijama u Cernici.

U dubrovačkim izvorima pominju se brojni Tasovčići iz Gacka i Cernice. Neki od njih odselili su u Dubrovnik i tamo ostali trajno.⁸³ Jedan od njih bio je zanatlija Milić Tasovčić, koji je optužio svoga zeta Raduna Milićevića, vlaha Maleševca nastanjenog u selu Koritima, da je njegovu sestru a svoju ženu Ljubisavu - prodao Turcima za devet dukata. Mjesec dana kasnije, Radič Božidarović iz Gacka, koji se naselio u Dubrovnik, optužio je Petka Budisaljica iz Župe Dubrovačke da je uhvatio njegovog sina Ratka i prodao Marku, sinu Miloša zvanom Uhoda iz Banjana.⁸⁴

Jedan stanovnik Mlina uhvaćen je i prodat za osam dukata, da bi zatim u Cernici bio preprodan za uvećanu cijenu i to za 20 dukata. Dvije godine kasnije, optuženo je 12 vlaha Žurovića da su uhvatili Dančula Bogdanovića, odveli ga u Gacko u Cernicu i prodali Turčinu Ismailu (Smaju). Nešto kasnije je i Radibrat Rašković krojač optužio Vukotu Cincića iz Gacka da je prodao njegovu sestru Radenku i njeno dvoje djece Turčinu Ismailu u Cernici.⁸⁵

Zahvaljujući prirodnim uslovima koje je pružalo Cerničko i Gatačko polje u tom kraju je bilo razvijeno stočarstvo i pčelarstvo, te se stoga Cerničani pominju i u vezi pljačke i prodaje stoke i stočarskih proizvoda, ali i voska i drugih artikala. Analizom izvora je utvrđeno da je u

81 DADU, Lam de for. sv. 30, f. 32v (12. X 1457).

82 *Vuchich Radouanouich coram domino Rectore ser Nicola Ma. de Caboga lamentatur contra Bratich et matrem eius Rodna [...]* DADU, Lam de for. sv. 32, f. 77v (5. VI 1456).

83 DADU, Tes. Not. sv. 13, f. 7r-7v; Радмило Пекић, *Становништво Гацка на раду у Дубровнику (XIV-XV вијек)*, Зборник радова XLVII (2), Филозофски факултет, Косовска Митровица 2016, стр. 302.

84 М. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, стр. 137.

85 М. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, стр. 142-143, 150-152.

Cernici bila važna stočna pijaca odakle je stoka izvožena u Dubrovnik. U doba uprave Kosača izvjestan dio Cerničana poslovao je u Dubrovniku, ali su istovremeno i Dubrovčani poslovali u Cernici. Septembra 1387. godine, na javnom mjestu u Dubrovniku, Neleško Radoslalić, stanovnik Cernice, prodao je jednog vola crvenkaste boje Bogoslavu Mildrašiću, čovjeku Jakova Gundulića, po cijeni od devet perpera.⁸⁶

Cerničani koji su održavali poslovne veze s Dubrovčanima i uživali njihovo poslovno povjerenje, najčešće su kreditno poslovali. Kreditni zajmovi Cerničana, mahom su se odnosili na neplaćenu robu. Iako je vrijednost u zadužnicama bivala iskazivana u dukatima i perperima, oni su se obično oduživali liferacijom druge robe, one koju su Dubrovčani uvozili. Ponekad su zabilježene obavezne isporuke sitne stoke za novac koji je bio primljen unaprijed. Utvrđeno je da ima dosta primjera gdje su Dubrovčani bili dužni Cerničanima, a radilo se o isporuci stoke na odloženo plaćanje. Pored navedenih oblika kreditnog poslovanja, primjenjivana je i trampa. U Cernici je evidentiran i dubrovački zanatlija koji je donio tkanine da ih zamijeni za stoku.⁸⁷

U pogledu ukupne kreditne trgovine Cerničana u Dubrovniku, Ignacij Voje je konstatovao da se najaktivniji saobraćaj, od svih mjesta u Hercegovini, odvijao između Dubrovnika i Cernice i da su se, u poređenju sa mještanima iz drugih hercegovačkih naselja, najviše u Dubrovniku zaduživali Cerničani. Tako je od 1429. do 1449. godine registrovao 26 dužnika iz Cernice, dok je u drugoj polovini XV vijeka, odnosno u periodu od 1470. do 1500. registrovao 249 kreditnih ugovora koji se odnose na Cerničane.⁸⁸

Međutim, posmatrajući samo period do dolaska Turaka, D. Kovačević-Kojić a potom i B. Hrabak istakli su da se u kreditnim knjigama Cerničani tek pojavljuju od 1426. godine i da njihovo kreditno poslovanje nije bilo većih razmjera. Za razliku od trgovaca iz Prače i Olova, zaduženja Cerničana na godišnjem nivou nijesu prelazila 1.000 dukata. Za period od 1400. do 1463. godine, izračunato je da su Cer-

86 *Neleschus Radoslalach habitator di Cerniça facit manifestum quod ipse vendit unum bouem pilli rubei Bogoslauo Mildrasich homo ser Jacob de Gondola ad carum ut moris est pro yperperis VIII [..].* DADU, Div. Canc. sv. 27, f. 33v (15. IX 1387).

87 Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 68, 70, 75, 79.

88 IGNACIJ VOJE, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, str. 241, 254.

ničani evidentirani u 66 zadužnica i da je njihovo ukupno kreditno poslovanje iznosilo 903 dukata i 4.189 perpera.⁸⁹

Između ostalih, u Dubrovniku su kreditno poslovali: Mirko, Vukosav i Radivoj Pribinjić, Vlatko Isaković, Vukac Miokanović, Radan Tvrdisalić, Vuk Radosalić, Milorad Radonjić, Vitko i Ratko Tasović i mnogi drugi. U kreditnim knjigama Dubrovačkog arhiva evidentirani su 1426. godine sledeći trgovci iz Cernice: Ostoja, Stefan i Radoja Dabižinović, Vuk Bogčić i Mirko Pribinjić, a početkom januara 1427. godine Dobrivoje Ratković i njegov brat. Takođe, krajem 20-tih i tokom 30-tih godina XV vijeka kreditno su poslovali Vučina Radomanić, Vučeta Radmilović, Radoslav Poznanović, Savo Baldovinić i Mirko Pribinjić. Kasnije je, kao dužnik, evidentiran i Radašin Ostojčić.⁹⁰

Tri godine iza pomenutog Radašina evidentiran je i Radonja Vučetić, koji je od dvojice Dubrovčana pozajmio 21 dukat na rok od tri mjeseca.⁹¹

Ranije pominjani Vukac Bogčić, moguće da je ista osoba registrovana u nešto drugačijoj formi, kao Vukša Bogčinović iz Gacka koji uzima stoku na čuvanje.⁹² Dva mjeseca kasnije, Vukac Bogčić, zajedno sa svojim rođakom Branilom, opljačkao je u Cernici Radoslava Dormitora i njegovog brata Radonju mesara.⁹³

Kada je riječ o Vukčevom rođaku najvjerovatnija je pretpostavka da se radi o ranije pominjanom Brajulinu Bogčiću koji je pljačkao zajedno sa Vučetom Radmilovićem. Brajulin Bogčić je bio u Dubrovniku

89 Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, стр. 173; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 69-70, 82.

90 DADU, Deb. Not. sv. 14, f. 2r (15. II 1426); f. 11r (21. III 1426); f. 89v (29. I 1427); f. 242v (7. XII 1428); f. 368v (23. XII 1428); sv. 15, f. 175r (5. III 1432); Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 160, 291, 333, 335-336; *Ego Vočina Radomanich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me ("dare et soluere", precrtano) tanquam principale, et ego Radosauus Possnanouich tanquam eius Vuzine plegius confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Ratcho Bogdani Grand yperperos viginta sex et grossos sex usque ad duos mensis proxime futuros [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 14, f. 374v (24. I 1430).

91 *Ego Radogna Vocetich de Zerniza confiteor quod super nos et mnia mea bona obligo me dare et soluere ser Benedeto de Gondola et ser Orsato Mart. de Zamage ducatos auri viginti unum usque ad tres mensis proxime futuros [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 17, f. 73r (11. III 1435).

92 DADU, Div. Canc. sv. 49, f. 223r (15. II 1436).

93 DADU, Lam de for. sv. 11, f. 79v (1. IV 1436).

27. oktobra 1441. godine i tada je na kredit dobio 192 perpera i 11 groša od Bernarda Gundulića.⁹⁴ Pet godina kasnije, Brajulin Bogčić iz Cernice je ponovo registrovan u kreditnim knjigama. Tom prilikom je poslovao sa dubrovačkim kožarom Radonjom Marojevićem, kod kojega se zadužio 40 perpera.⁹⁵

Radoslav zvani Dormitor nosio je očevo prezime Tvrdisalić. Za njega je u literaturi konstatovano da je iz Trebinja.⁹⁶ U istom periodu je Tvrdisalića bilo i u Foči. Jedan od njih poslovao je sa dubrovačkim suknarom Galeacom Brunjolom iz Mantove.⁹⁷ Međutim, u dokumentima se konstatuje da je Radoslav Tvrdisalić zvani Dormitor nastanjen u Cernici ali i Dubrovniku. Takođe i njegova braća Radan i Radoslav u dubrovačkim izvorima navedeni su kao Cerničani. Trgovali su stokom, a izvorno su registrovani kao mesari. O njihovoj poslovnoj aktivnosti sačuvani su brojni dokumenti. Radoslav Tvrdisalić zvani Dormitor poslovao je sa braćom, u sopstvenoj režiji a ponekad udružen i sa drugim trgovcima, poput Boška Miobratovića, Božidara Radoslalića zvanog Golišić i Stjepka Stracinovića.⁹⁸ Braća Tvrdisalići takođe su bili žrtve pljačke, ali su, ponekad, zabilježeni i u ulozi pljačkaša. Septembra 1442. godine u Dubrovniku je podignuta optužnica protiv Radana Tvrdisalića zbog pljačke voska u Cernici.⁹⁹ Kasnije je isti Radan Tvrdisalić, brat Radoslava Dormitora (*Radanus Tverdisalich frate Radossaua Dormitor*) u Dubrovniku dobio na poček 150 perpera od jednog dubrovačkog vlastelina.¹⁰⁰

Radoslav Tvrdisalić, njegov brat Radonja i Stefan Gojković iz Cernice poslovali su i sa Petrom de Nassis (Našić) iz Zadra. Od pomenutog Zadrana su na poček dobili 140 perpera s rokom otplate kredita

---

94 *Brayulin Bogcich de Cerniza [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 21, f. 35v (27. X 1441).

95 *Braiulinus Bogcich de Zerniza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Radogna Maroeuich pelipario yperperos quadraginta [...]*. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 15r (4. II 1446).

96 Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, стр. 176.

97 DADU, Div. Not. sv. 31, f. 14v (1. II 1446).

98 *Nos Bosigchus Miobratouich, Bossidar Radosalich dictus Golosich, Stiepchus Stracinouich et Radossauus Tuerdisalich dictus Dormitor[...]*. DADU, Deb. Not. sv. 19, f. 38r (6. VI 1439).

99 DADU, Lam de for. sv. 16, f. 14r (20. IX 1442).

100 DADU, Div. Not. sv. 31, f. 59r (6. V 1446).

od mjesec dana.¹⁰¹ Petar de Nassis bio je sin istaknutog Zadranina Damjana Bivalda Nassisa.¹⁰²

U jednom kreditnom ugovoru koji su sklopili Radoslav Tvrdisalić i Stefan Gojković sa Martinom Luke Sorkočevićem, za Radoslava Dormitora je navedeno da je iz Dubrovnika, dok je za Stefana Gojkovića, ranije evidentiranog da je iz Cernice, tom prilikom konstatovano da je iz Viševa i da je čovjek vojvode Stefana.¹⁰³

Dana 5. oktobra 1446. godine Radoslav Dormitor mesar i Dobrovoj iz Gacka zadužili su se kod Marina Menčetića na iznos od 37 dukata zlatnih, na rok otplate od mjesec dana.¹⁰⁴ Narednog dana je Radoslav Tvrdisalić sklopio još jedan kreditni ugovor. Zajedno sa Miloradom Radonjićem iz Cernice od Simona Bunića dobili su na poček 172 perpera, 11 groša i osam parvula, s rokom otplate od mjesec dana.¹⁰⁵ Idućeg dana Radoslav je u sopstvenoj režiji sklopio još jedan kreditni ugovor i to sa Benkom Kotruljevićem koji ga je kreditirao sa vrijednošću od 21 dukata na period od dva mjeseca.¹⁰⁶

Kreditnom trgovinom tokom 40-tih godina XV vijeka poslovali su i Cerničani: Brajko Terzić,¹⁰⁷ Vuk Radosalić i Radoslav Radovčić zvani Raspačić. Njihov vjerovnik bio je Dobrie Raspačić.¹⁰⁸ Kasnije se Vuku

---

101 DADU, Div. Not. sv. 31, f. 15r (4. II 1446).

102 SERĐO DOKOZA, *Damjan Bivaldov Nassi (oko 1338. – 1408.)*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 57, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar 2015, str. 108, 111, 130-131, 139.

103 *Nos Radossavus Turedissalich Dormitor de Ragusi et Stipanus Goychouich de Vissevo homo voyvode Stephan [...]*. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 151v (9. XI 1446).

104 *Nos Radossauus Dormitor becarius et Dobrovoi Gazcho [...]*. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 130v (5. X 1446).

105 *Nos Radan Tuerdisalich et Milorad Radognich de Zerniza [...]*. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 132r (6. X 1446).

106 *Ego Radossavus Turedissalich dicti Dormitor [...]*dare et soluere Ser Benedeto de Cotrullio ducatos auri viginti quatuor [...]. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 150r (7. XI 1446).

107 *Ego Braychus Tersich de Zerniza confiteor quod super nos et omnia mea bona obligo me dare et soluere Ser Benedeto de Gondola ypp. centum viginti quatuor et gross. septem usque ad unum mensem proxime futuros [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 21, f. 65r (5. I 1442).

108 *Nos Voch Radosalich de Cerniza et Radossauus Raspacich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligo me dare et soluere Dobrie Raspacich ducatos auri centum quinquaginta sex [...]*. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 99v (20. VII 1446).

Radosaliću i Radoslavu Radovčiću pridružio i izvjesni Cvjetko, te su od prethodno pomenutog vjerovnika pozajmili 215 perpera.¹⁰⁹

Za razliku od navedenih, rijetki su kreditni ugovori u kojima participiraju Cerničani a da vrijednost kredita prelazi 100 dukata. Od Cerničana to je bilo svojstveno Vučeti Radmiloviću za kojeg su raniji istraživači konstatovali da je bio trgovac u pravom smislu te riječi. Poslovni partneri Vučete Radmilovića, između ostalih, bili su: Ivan Gundulić, Ivan Živolinović, Ilija Restić, Benko Gundulić i drugi.¹¹⁰

Krajem četrdesetih godina XV vijeka u kreditnim knjigama Dubrovačkog arhiva zabilježena su dva brata iz Cernice, Obrad i Milorad Radonjić, ljudi vojvode Stefana i Živan Pierović, berberin u Cernici. Braća Radonjići podigli su kredit od izvjesnog Ratka u vrijednosti od 18 zlatnih dukata s rokom otplate o mjesec dana, dok je pomenuti Živan pozajmio 13 zlatnih dukata od suknara Radosava Radonjića.¹¹¹

U drugoj polovini XV vijeka između ostalih pominje se i Petar Vukosalić iz Cernice.¹¹² Septembra 1463. godine Božiko Mozglic iz Cernice kreditno je poslovaio sa obučarom Radonjom Bogosalićem. Vrijednost pozajmice iznosila je 15 dukata.¹¹³

Sredinom 60-tih godina u Dubrovniku je kreditno poslovaio i Miroslov Milojković iz Cernice koji je pozajmio od Vukše Radakovića 23 perpera.¹¹⁴

Cerničani su održavali poslovne veze i sa trgovcima iz raznih mjesta, ponekad se i udruživali sa njima. Neki od Cerničana, poput Radiča Tvrdisalića i Radiča Milobratovića poslovali su u Foči i Prači. Intenzivne poslovne veze Radič Milobratović imao je i sa Dubrovčanima

---

109 *Nos Vuoch Radosalich de Cerniza et Cuetcho Dobrouocheuich et Radossauus Radoucich dictius Raspacich [...]*. DADU, Div. Not. sv. 31, f. 156v (23. XI 1446).

110 DADU, Div. Not. sv. 31, f. 26r (3. III 1446); f. 26v (4. III 1466); f. 130v (5. X 1446); f. 132v (8. X 1446).

111 *Nos Hobrad et Milorad fretres Radognich de Zerniza [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 24, f. 13v (27. V 1448); sv. 25, f. 1v (16. VI 1449); Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 335, 353.

112 DADU, Deb. Not. sv. 33, f. 23r (5. V 1458).

113 *Bosigchus Mosgalich de Cerniza [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 36, f. 25v (26. IX 1463).

114 DADU, Deb. Not. sv. 37, f. 23r (5. VI 1465).

koji su se bavili proizvodnjom i prodajom tkanina.¹¹⁵ Na Radiča Milobratovića pažnju su skrenuli I. Voje, M. Vego i B. Hrabak.¹¹⁶ Kreditna aktivnost Radiča Milobratovića prelazi vremenske okvire našega rada, međutim značajno je istaći da je nedavno E. Kurtović publikovao rad: "Radič Miobratović, mercator de Cerniza (1467-1506)". Na žalost, u njemu su iznesene brojne netačne tvrdnje, tako da je rad ne upotrebljiv. Između ostalog, autor je na osnovu 51 kreditnog ugovora zaključio da se Radič uvijek zadužuje sam, izuzev jednog ugovora iz 1498. godine.¹¹⁷ Da nijesu konstatacije E. Kurtović pouzdane, između ostalog, svjedoči samo jedan kreditni ugovor koji nije uzet u razmatranje, pa je samim tim netačno prikazano i ukupno kreditno poslovanje Radiča Milobratovića. Krajem aprila 1470. godine Radič Milobratović i Vuk Balićijević iz Foče uzeli su na kredit vrijednosti 100 dukata, od suknara Bratuta Gradojevića.¹¹⁸

Kakav je trgovac bio Radič Milobratović svjedoči i činjenica da je u kratkom vremenskom roku isporučivo dubrovačkim mesarima od 300 do 400 komada sitne stoke.¹¹⁹

U kasnijem periodu, u drugoj polovini XV vijeka, u kreditnim knjigama koje se čuvaju u Državnom arhivu u Dubrovniku pominje se na desetina Cerničana, između ostalih: Radašin Utješanović, Ljubiša Dinčić, Ratko i Radelja Brajković, Radan Obradović, Vladoje Radmilović, Radič Dobrašinović, Radoje Milobratović, Cvjetko Stančić, Đurađ Radojković, Obrad Radosalić, i mnogi drugi. Međutim, zbog hronološkog ograničenja rada, koji obuhvata period do pada Cernice

---

115 Радмило Пекић, *Дубровачка антунинска п ородица Градојевић - Братутовић, поријеклом из Требиња*, Зборник радова XLVI (4), Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2016, стр. 184-185.

116 IGNAČIЈ VOЈE, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, str. 254, nap. 230; I. VOЈE, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 2003, str. 255; MARKO VEGO, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, Hercegovina 1, Muzej Hercegovine, Mostar 1981, str. 306, 310, 311; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 72.

117 ESAD KURTOVIĆ, *Radič Miobratović, mercator de Cerniza: (1467-1506)*, Godišnjak BZK Preporod XII, BZK "Preporod", Sarajevo 2012, str. 298.

118 *Nos Radiz Milobratouich de Cerniza et Vuch Baglichieuich de Choza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Bratuto Gradoeuich ducatos auri centum [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 38, f. 181v (30. IV 1470).

119 DADU, Deb. Not. sv. 42, f. 17r (24. VIII 1473).

pod vlast Osmanlija, kreditnoj trgovini Cerničana posvetili smo posebnu pažnju u drugom radu predatom u štampu.

U Cernici je postojao i izvjestan broj trgovačkih radnji, čiji su vlasnici bili domaći trgovci kao i privremeno nastanjeni Dubrovčani. Zabilježeno je i da je iz jednog lokala iz Cernice ukradeno 30 libri voska. U istom periodu u Cernici je bio naseljen ("ad presens habitans in Cernica") Radonja Pribisalić, koji je imao svoju trgovačku radnju.¹²⁰

Osam godina kasnije je evidentirano da je Radonja Pribisalić iz Cernice, zajedno sa dvojicom poslovnih partnera, kreditiran od strane poznatog suknara Radiča Grubačevića. Vrijednost kredita iznosila je 44 zlatna dukata.¹²¹

Kakvu je radnju posedovao u Cernici Radonja Pribisalić, nije nam poznato. Za razliku od njega, kako ističe N. Mandić, Ratko Cvjetković je 1435. godine bio krčmar u Cernici.¹²²

Pored trgovaca u doba uprave Kosača u Cernici je zabilježeno i nekoliko zanatlija, gdje posebnu pažnju privlači ranije pominjani Cvetko Nikolić, majstor za pravljenje pojaseva.¹²³

Iz Cernice i Ključa mlada populacija je odlazila u Dubrovnik da izučava zanate i služi svoje poslodavce. Jedan od njih bio je Radiša Stanković iz Podključa, koji je učio tkački zanat i istovremeno služio učitelja Vlahotu Mihačevića za platu od 12 perpera i izdržavanje.¹²⁴

---

120 DADU, Div. Not. sv. 24, f. 19r (15. IV 1442); Lam de for. sv. 16, f. 14r (20. IX 1442); Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља*, стр. 93, нап. 40.

121 *Nos Miglien Plausich et Radogna Pribisalich de Cernica et Vuchaç Miochanouich confiteor quod super nos et omnia mea bona obligamus nos dare Radiç Grubaceuich ducatos quadraginta quatuor usque ad tres mensis proxime futuros [...]*. DADU, Deb. Not. sv. 25, f. 158r (4. V 1450).

122 Н. Мандић, *Српске породице војводства Светог Саве*, стр. 340.

123 DADU, Lam de for. sv. 16, f. 61v (8. XII 1442); Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља*, стр. 213; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 72.

124 D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Arhivsko – istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja*, *Naše starine 14-15*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1981, str. 122-123.

O kućnoj posluži u srednjovjekovnom Dubrovniku napisani su brojni radovi, od kojih bi između ostalih istakli istraživanja B. Hrabaka i D. Dinić-Knežević.¹²⁵

U svojstvu sluge u Dubrovniku je radio Brajko Stojković iz Cernice. On se obavezao februara 1386. godine da će služiti Budislava Pribojevića u periodu od dvije godine, za izdržavanje i novčanu naknadu od 18 perpera.¹²⁶

Od izučavanih zanata zastupljeni su bili zlatarski, obućarski, berberski, tkački, krojački, podstrizački, suknerski i drugi. Dana 5. oktobra 1419. godine Radovac Ljutić iz Dobrog polja iz Cernice dao je sina Vladoja, koji je imao oko 13 godina, da u Dubrovniku služi postolara Serđa u periodu od šest godina. Vladoje se obavezao da će tokom navedenog perioda paziti i čuvati stvari i dobra rečenog Serđa, koji se pak obavezao da će Vladoja izdržavati i učiti svome zanatu. Takođe, Serđo se obavezao da će na kraju službe Vladoju dati diplomu svoga zanata. Za postupke Vladoja jamčio je njegov otac Radovac.¹²⁷

Jedan od najprestižnijih zanata svakako je bio zlatarski, koji neki istraživači smatraju svojevrsnom umjetnošću. Za razliku od drugih zanatskih vještina, mladići koji su izučavali za zlatara pored šegrtovanja morali su majstorima i da novčano plate svoje školovanje. Takav slučaj nije bio sa Vukićem Radonjićem iz Cernice koji je 25. oktobra 1458. godine sklopio ugovor sa zlatarom Stjepanom Martinovićem. Vukić Radonjić se obavezao da će deset godina služiti zlatara Stjepana Martinovića koji će ga istovremeno podučavati ovoj zanatskoj vještini. Tokom naznačenog vremena Vukić koji je stanovao kod rečenog Stjepana obavezao se da neće krasti i neće se udaljavati bez odobrenja, već će čuvati stvari i dobra rečenog Stjepana. Takođe

125 Душанка Динић-Кнежевић, *Прилог Проучавања миграција нашег становништва у Италију током XIII и XIV века*, Годишњак Филозофског факултета XVI/1, Филозофски факултет, Нови Сад 1973, стр. 39-62; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, САНУ, Филозофски факултет, Нови Сад 1995; Б. Храбак, *Момци из Херцеговине и Босне у дубровачком занатству, трговини и поморству у XIV, XV и XVI веку, Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I, Архивар, Београд 2003, стр. 144-180.

126 *Braychus Stoycouich [...] ad standum cum Budislauo Priboeulich*. DADU, Div. Canc. sv. 26, f. 27r (5. II 1386).

127 *Radouaç Gluticich de Dobro Pogle de Cernica locauit filium suis Vladoie etatis tredecim vel circa [...]*. DADU, Div. Not. sv. 13, f. 13v (5. X 1419).

neće raditi nedozvoljene radnje, već će raditi kao dobar sluga. Zlatar Stjepan se obavezao da će Vukića držati u svojoj kući i neće sa njime grubo postupati već će ga paziti, izdržavati i učiti svome zanatu i neće ga iznevjeriti. Pored toga davat će mu nove haljine. Za postupke Vukića Radonjića jamčio je njegov brat Vukosav.¹²⁸

Zlatarski zanat u Dubrovniku je učio i Radonja Radojević iz često pominjanog sela Korita pored Cernice. Njegov učitelj bio je Jovan Proganović, zlatar iz Novog Brda.¹²⁹

Početkom jula 1462. godine Ratko Bogdanović iz Cernice iz Nevesinja obavezao se da će služiti i učiti krojački zanat kod Matka Rađenkovića u periodu od šest godina.¹³⁰ Međutim, nije jasno dali je ovde riječ o grešci pisara ili je u srednjem vijeku odista postojalo selo Cernica u Nevesinju, danas nepoznato.

Mladi naraštaj koji je odlazio da služi i uči zanate, ukoliko se ne bi snašao u novoj sredini, vraćao se u Cernicu. Neki od njih pak ostajali su trajno u Dubrovniku, ženili se i dobijali dubrovačko građanstvo, poput Vukića Radoševića, Boguna Radosalića i drugih.¹³¹

Kada je riječ o materijalnim ostacima Cernice, od kulturno-istorijskih spomenika, izuzev stećaka i ruinirane tvrđave Ključ, gotovo da nije ostalo ništa iz srednjovjekovnog perioda. Na ovom području evidentirano je nekoliko crkvišta. Interesantno je pomenuti da je u naučnim radovima još u XIX i početkom XX vijeka zabilježeno predanje da je Jelena, kći srpskog kneza Lazara i supruga Sandalja Hranića, izgradila pet crkava u Cernici. Prije dvije godine, na lokalitetu Makov Val u Cernici stanovništvo je, nažalost samoinicijativno, bagerima vršilo iskopavanje, gdje su tom prilikom otkopali jednu od pomenutih crkava. Pred ulazom crkve otkopan je i srednjovjekovni spomenik i na njemu nepoznat uklesan natpis koji nas obavještava da na tom mestu leži knez Nikola Rašković Drobunjak, o čemu smo naučnu i čitalačku javnost upoznali u radu: "Задужбина Јелене

128 *Stiepan Martinouich aurifex conduxit et acordavit Vochich Radognich de Zerniza [...].* DADU, Div. Not. sv. 42, f. 6r (25. X 1458).

129 DADU, Div. Not. sv. 43, f. 130v; CVITO FISKOVIĆ, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta, vol. III, Split 1949, str. 165.

130 *Matchus Radienchouich sartor conduxit et acordavit Ratchum Bogdanouichde Zerniza de Neuesigne pro annos sex proxime futuros [...].* DADU, Div. Not. sv. 46, f. 75r (1. VII 1462).

131 Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. IV, стр. 83.

Лазаревић у Херцеговини".¹³² Убрзо после објављивања наведеног рада, пронашли смо у документима Николу Раškовића Дробњака, евидентираог 1453. године као дужника, што смо и презентовали на научном скупу, "Повијесно наслеђе херцега Степана Вукчића Косаче", одржаном 19. и 20. маја 2016. године у Мостару.¹³³ Након тога је Е. Куртовић објавио рад заснован на поменутом извору: "Власи Дробњаци и стећи...". У њему је између осталог поменути рад: "Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини" оцијенио као "необична комбинација дневнopolитичке острашчености у раду с изворима првог реда".¹³⁴ Међутим, овакве тврдње једино су јасне Е. Куртовићу, јер у поменутом раду нема ниједне дневнopolитичке ријечи.

Становништво Цернице и Кључа је шездесетих година XV вијека, под управом Косача, проживљавало последње године слободe. Током сукоба између херцега Стефана и његовог сина Владислава, Османлије су фебруара 1463. године продрле у Херцеговину и стале на страну Владислава, којем је херцег, под притиском, додijелио једну трећину његових посjеда. Церницу и Кључ заузеле су Османлије. Због разних манjkавости у војним редовима, сultan је donио одлуку о повлачењу, а у освојеним областима оставио је дио својих војних снага. У таквим приликама, херцег и његов син Влатко кренули су са својим одредима у ослобађање територија. Јула 1463. године ослобођен је Кључ и Церница.¹³⁵ Двије године касније (1465), Церницу су поново окупирале Османлије. Недалеко утврђен град Кључ одолијевао је нападима и успjешно је бранjen пуне три године. Под командом војводе Ахмета, Османлије су заузеле Кључ крајем августа 1468. године,¹³⁶ да би 1468/1469, приликом пописа становништва санджача Босне, Церница била регистрована као трг са 81 домаћинством и 18 неожењених.¹³⁷

132 Радмило Пекић, *Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини*, Зборник радова XLIV (1), Филозофски факултет, Косовска Митровица 2014, стр. 371-384.

133 DADU, Div. Not. sv. 37, f. 76v-78 (7. VI 1453).

134 Е. КУРТОВИЋ, *Власи Дробњаци и стећи (Crtice o Nikoli Raškoviću i njegovim nasljednicima)*, Godišnjak, Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 44, ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2016, стр. 303-316.

135 М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, стр. 259; С. Ђирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, стр. 257; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, стр. 17.

136 НАЗИМ ШАВАНОВИЋ, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1959, стр. 44-45; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, стр. 245.

137 АНМЕТ АЛИЋИЋ, *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008, стр. 61.

Cernica during Kosaca Reign

Summary

Based on the published and unpublished sources from the Dubrovnik archives, as well as earlier field research, the paper presents, apart from the references to the past, economic and cultural position of the Cernica residents during the reign of the noble Kosaca family.

In the extant historiography medieval Cernica was recognized as one of the caravan stops on the 'Dubrovnik road'.

Cernica was ruled by the squires from the house of Kosaca starting from the 70s of the 14th century until 1456, when it was incorporated into the Ottoman Empire. Duke Sandalj Hranic established the customs office in Cernica. As the time passed, Cernica became a trade centre. The market and the main residential area were situated in the Cernica field. Moreover, Cucenica, the place situated in the Cernica field, where medieval monuments were found, is even today referred to as *Grad* (town) or *carsija* (centre of the city) by the locals.

One of the most important residences of the noble Kosaca family was a nearby fortified town called Kljuc, in which Kosaca dukes welcomed ambassadors and issued them charters.

Sandalj Hranic and his heir Herzog Stefan Vukcic Kosaca controlled the road traffic that connected Dubrovnik with Bosnia and Serbia over Cernica and Kljuc. Merchants who used the 'Dubrovnik road' were robbed by the Kosaca's servants in Cernica and its nearby area, often with the permission from their masters.

The residents of Cernica were primarily involved in livestock farming and agriculture while some, to a lesser extent, were craftsmen. Surplus products from livestock farming and agriculture were exported to Dubrovnik.

Due to preserved trade contracts which the residents from Cernica signed in Dubrovnik, we can conclude that their business associates were usually butchers and fabrics manufacturers and merchants. Therefore, the export from Cernica largely focused on livestock, wax and other raw

materials, while the import consisted from different fabrics and other goods. Businessmen from Cernica usually bought goods taking loans from the Dubrovnik investors.

Certain number of steles and sites of former churches are preserved as material remains from the medieval period. Steles from this area were removed and today they can be found at the museums in Sarajevo and Belgrade. A church, which was, according to the popular belief, built by Jelena Lazarevic, Sandalj Hranic's wife, has been excavated recently at the site of the orthodox cemetery in Makov Val.

Keywords: Cernica; Kljuc; Kosaca; Sandalj Hranic; Stefan Vukcic; Dubrovnik.

HERCEG STJEPAN VUKČIĆ KOSAČA I POLIMLJE

Marijan PREMOVIĆ

Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet
Studijski program za istoriju
Danila Bojovića b.b.,
81400 Nikšić, Crna Gora
E-pošta: premovicmarijan@yahoo.com

UDK: 94(497.6 Polimlje)"04/14"
94(497.6 Polimlje):929.7 Kosača S. V.
Pregledni rad
Primljeno: 17. ožujka 2017.
Prihvaćeno: 5. lipnja 2017.

Sažetak

Rad pruža pregled povijesnih činjenica o Polimlju (Srednjem i Donjem) u doba hercega Stjepana Vukčića Kosače. Pojam Polimlje odgovara prostoru srednjovjekovnih župa: Crne Stene (teritorija općine Prijepolje, Srbija) i Dabra (obuhvaća općinu Priboj u Srbiji i Rudo u Bosni i Hercegovini). Na osnovi arhivskih dokumenata, diplomatske građe, osmanskih popisa iz 1468./1469. i 1475./1477. godine, terenskih istraživanja i relevantne povijesne literature prikazali smo političke prilike, granicu između Kosača i Despotovine u Polimlju, privredni razvoj, gradove i tvrđave.

Ključne riječi: Stjepan Vukčić Kosača; kasni srednji vijek; Polimlje; političke prilike; granica; trgovinski odnosi.

Naziv "Polimlje" prvi je put zabilježen 1444. godine u povelji kralja Alfonsa V. prilikom popisa gradova hercega Stjepana Kosače (*Creseuaz Opolimi*; grad Kreševac - Hrsovac). Drugi pisani podatak koji se odnosi na Polimlje zabilježen je pet godina kasnije u jednom dubrovačkom dokumentu. U seriji *Lamenta de foris* zabilježeno je, da je Dmitar Vukošić *que stat sub Seuerino in Polimie, hamo domini chercech Stiepani*, opljačkao i ubio jednog Dubrovčanina (30. I. 1449.). U ovim srednjovjekovnim pisanim izvorima Polimlje se izgleda odnosilo samo na kraj oko Donjeg Polimlja, ispod Dabra.¹ U sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468./1469. godine za seoska naselja Marsova, Gorna Obrveno i Gorna Kostil navodi se da pripadaju nahiji Polimlju. Smatra se da se središte nahije Polimlje nalazilo na prostoru današnjeg Rudog.² U poimeničnom popisu Hercegovine iz 1475./1477. godine zabilježeno je da nahije Mileševa, Ljuboviđa i Kukanj pripadaju Polimlju. Tako se od druge polovice XV. stoljeća ime Polimlje proširilo na čitavo Donje i Srednje Polimlje (pribojski, prijepoljski i bjelopoljski kraj).³

Na prostoru Srednjega i Donjega Polimlja u povijesnim izvorima i literaturi spominju se kao župe pet manjih ili većih cjelina: Lim, Ljuboviđa, Zvijezd, Crna Stena i Dabar.⁴

Župe su stare slovenske administrativne jedinice, koje su se formirale uz rijeke, uz koje se nalazi zemljište pogodnije za obrađivanje. U *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Petra Skoka za-

1 MIHAILO DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1978., str. 241-242, 250; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, IP "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978., str. 111, bilj. 145. O okolnosti nastanka isprave iz 1444. godine vidjeti u daljem radu.

2 AHMED S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008., str. 209, 221, bilj. 3061.

3 AHMED S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985., str. 31, 40, 50.

4 RADOSLAV MIJATOVIĆ, "Srednjovjekovne župe duž Lima", u: *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, VII., Prijepolje, 1979., str. 209-223; GORDANA TOMOVIĆ, "Župa Crna Stena", u: *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XIV., Prijepolje, 1992., str. 161-171; SINIŠA MIŠIĆ, "Teritorijalno-upravna organizacija Polimlja (XII-XIV vek)", u: *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka*, Beograd, 2003., str. 73-88; GORDANA TOMOVIĆ, "Župa Ljuboviđa", u: *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka*, Beograd, 2003., str. 47-62; GORDANA TOMOVIĆ, "Dabar", u: *Mileševski zapisi*, 6, Prijepolje, 2005., str. 35-44; MARIJAN PREMOVIĆ, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, Državni arhiv, Cetinje, 2012.

pravo je ono prvobitno i najstarije značenje župe koje se sačuvalo do danas: "kraj izložen suncu, prisoje, umina, gdje ne pada snijeg ili, ako padne, odmah okopni".⁵ Osim brojnih kotlinskih zaklonjenih oblasti koje se u narodu nazivaju župama, neke su do dana današnjega sačuvala svoj naziv.⁶ U Polimlju župa je najmanja upravna i teritorijalna jedinica. Kao opći pojam predstavlja pitomu oblast s obradivom zemljom i blagim pogodnim klimatskim uvjetima.⁷ Za oblikovanje župa u srednjem vijeku bilo je važno postojanje seoskih, ruralnih kršćanskih zajednica, budući da su one sadržavale sve elemente potrebne za gospodarski i društveni život.⁸

Prvi poznatiji član obitelji Kosača, Vlatko Vuković, imao je u svome posjedu Donje Polimlje i dio Srednjeg Polimlja s manastirom Mileševom i Prijepoljem. Za vjerno izvršavanje službe kralj Tvrtko ga je nagradio teritorijalnim posjedima bosanske države na jugoistočnim granicama, a to su bili nekadašnji prostori Nikole Altomanovića.⁹ Njegove posjede naslijedio je njegov sinovac Sandalj Hranić 1392. godine. Nasljeđujući dio Polimlja od svoga strica, on je preko gra-

5 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 3, Poni-Ž/, MIRKO DEANOVIĆ - LJUDEVIT JONKE (ur.), za tisak priredio VALENTIN PUTANEC, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1988., str. 687-688.

6 Današnji geografski nazivi pojedinih oblasti kao što su: Nikšićka Župa, Velička Župa kod Prijepolja, Aleksandrovačka Župa, sačuvali su osnovno značenje riječi na balkanskom prostoru, time potvrđujući da se nisu mijenjale dva osnovna svojstva župe: poseban geografski položaj i klimatski uvjeti. M. PREMOVIĆ, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, str. 23, bilj. 38.

7 Vidjeti opširnije: STOJAN NOVAKOVIĆ, *Selo*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1965., str. 28-40; KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba*, II., Slovo ljubve, Beograd, 1978., str. 4-5; MILOŠ BLAGOJEVIĆ, "Grad i župa - međe gradskog društva", u: JOVANKA KALIĆ - MILOSAV ČOLOVIĆ (ur.), *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII-XVIII vek)*, Beograd - Smederevo, 1992., str. 67-84; GORDANA TOMOVIĆ, "Srpska srednjovekovna župa u delima Stojana Novakovića", u: VLADIMIR STOJANČEVIĆ (ur.), *Stojan Novaković - ličnost i delo. Naučni skup povodom 150-godišnjice rođenja (1842-1992)*, Beograd, 1995., str. 293-298; SINIŠA MIŠIĆ, "Zemlja u državi Nemanjića", u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2-3, Beograd, 1997., str. 133-134; GORDANA TOMOVIĆ, "Župa", u: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, SIMA ĆIRKOVIĆ - RADE MIHALJIĆ (prir.), Beograd, 1997., str. 195-197; M. PREMOVIĆ, *Župa Budimlja u srednjem vijeku*, str. 21-23.

8 FRANJO SMILJANIĆ, "Prilog proučavanju županijskog sustava sklavinije Hrvatske", u: BRANIMIR DONAT (ur.), *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995., str. 187.

9 ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., str. 37-42.

ničnoga posjeda, zapravo preko posjeda Vuka Brankovića, došao u dodir s Osmanlijama i vjerojatno je aktivno sudjelovao u pružanju otpora Osmanlijama. U ožujku 1435. ugasio se život vojvode Sandalja.¹⁰ Sahranjen je u svojoj zadužbini u crkvi Svetoga Stefana na Šćepan Polju.¹¹

Naslijedio ga je sinovac Stjepan Vukčić, sin kneza Vukca Hranića.¹² Primivši u nasljeđe prostrane zemlje i složena savezništva, Stjepan Vukčić naslijedio je i protivnike koji su se željeli okoristiti Sandaljevom smrću i ubrzo je bio izložen napadima kralja Žigmunda i Radoslava Pavlovića. Ovaj put Stjepan je pozvao Osmanlije i uz njihovu se pomoć uspio obraniti. Na početku ovoga ratnog sukoba veće je uspjehe imao Radoslav. Grad Jeleč u Gornjem Podrinju došao je u posjed Pavlovića. Poslije ovih polaznih uspjeha vojvoda Stjepan je početkom 1438. godine povratio grad Jeleč (*Radencho Obiacich loqual fo de Bossina de sotto Jellez et fo homo de Radossavo Paulovich. Et adesso quello paixe sie de Stipan Vocçich*, 4. V. 1438.) i oduzeo Trebinje Pavlovićima, koje je kasnije ipak morao vratiti. Do lipnja 1439. sklopljen je mir s Pavlovićima, i tada je dogovorena bračna veza Radoslava sa Stjepanovom sestrom Teodorom.¹³ Ovu zauzetost Stjepanovu u sukobu s Pavlovićima iskoristio je despot Đurađ Branković, pa se u ugovoru koji je sklopljen 26. srpnja 1435. između vlaha ponosnika i dubrovačkih trgovaca navodi da je njihovo odredište *usque Pripoglie districtum Sclavonie*. Prijepolje je, izgleda, samo na kratko bilo u sastavu Despotovine.¹⁴ Nekoliko mjeseci kasnije (6. XI. 1435.) ponosnici u Dubrovniku nisu smjeli preuzeti rizik za prijenos robe do Prijepolja u slučaju napada osmanske vojske ili vojvode Stjepana.¹⁵

10 SIMA ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, Naučno delo, Beograd, 1964., str. 10; E. KURTOVIĆ, *Veliki Vojvoda Bosanski Sandalj Hranić Kosača*, str. 329-331.

11 MARKO POPOVIĆ, "Soko Grad nad Šćepan Poljem - Zamak sa zadužbinama Kosača", u: GORDANA TOMOVIĆ (ur.), *Šćepan Polje i njegove svetinje kroz vjekove*, Svevide, časopis eparhije Budimljansko-niškičke - Manastir Zagrađe, Berane, 2010., str. 21-23.

12 E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, str. 59.

13 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 194; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 8-39.

14 RUŽA ĆUK, "Kosače i Polmlje", u: RADOSLAV BRATIĆ (prir.), *Kosače-osnivači Hercegovine*, Bileća - Gacko - Beograd, 2002., str. 383.

15 *Dobravaç Milichevich et Dobravaç Crebeglianovich... se obligaverunt... crastino die de Ragusio sine dilatione portare in Priepogle ad viam de Jesera... salvo*

Do sredine 1439. Stjepan je uspio očuvati nasljeđe svoga strica, a protivnici Kosača dobili su odgovor da je riječ o odlučnom i energičnom nasljedniku vojvode Sandalja.

Velika promjena nastala je 1439. godine na granici prema Kosačama u Polimlju, tada su Srbiju prvi put osvojili Osmanlije. Osmanska granica došla je tada u neposrednu blizinu Prijepolja. Postoji mišljenje da je osmanska posada ušla u grad Mileševac 1439. godine.¹⁶

Ove promjene praćene prisustvom Osmanlija utjecat će na nesigurnost dubrovačkih trgovaca na putevima prema Polimlju. Nemamo podatke o Stjepanovim posjedima u Polimlju od 1439. do 1444. godine u povijesnim izvorima.¹⁷

Poslije smrti kralja Tvrtka II. u jesen 1443. godine započeo je period velikoga neprijateljstva između novoga kralja Stjepana Tomaša i vojvode Stjepana Vukčića, zato što je bio protiv njegova dolaska na prijestolje i podržavao Radivoja da postane bosanski kralj. Kosača se još bliže povezao sa Osmanlijama. Kralj Tomaš je našao za saveznika Ivaniša Pavlovića u Bosni, a od drugih država Venecija mu je bila najprirodnija jer je bila u ratu s Kosačama. Mlečani su istisnuli vojvodu iz Donje Zete, a kralju Tomašu i vojvodi Ivanišu prišli su vojvoda Sladoje Semković i Radivojevići. Početkom siječnja 1444. ovaj savez postigao je velike uspjehe protiv vojvode Stefana. Saveznici su uspjeli da ga potisnu u dolinu Neretve, a u veljači 1444. Drijeva je bila u njihovim rukama.¹⁸ U takvoj situaciji Stjepan Vukčić je bio prisiljen da potraži saveznika i zaštitnika na drugoj strani. On je zatražio od aragonsko-napuljskoga kralja Alfonsa V. da se zauzme za njega kod rimskog cara i kršćanskih vladara i ponudio mu da postane njegov vazal. Najvažniji dokument koji je nastao u ovim pregovorima jest povelja izdata u Napulju 19. veljače 1444., kojom Alfons V. potvrđuje sve pobrojane posjede vojvode Stjepana. Povelja kralja Alfonsa

---

ab exercitu Thurcorum et voivode Stefani. DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Diversa Notariae*, sv. 20, f. 67, 6. XI. 1435.

16 HAZIM ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1959., str. 28.

17 SIMA ĆIRKOVIĆ, "Prijepolje u srednjem veku", u: *Simpozijum Seoski dani Sretna Vukosavljevića*, III., Prijepolje, 1976., str. 222.

18 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 71-75; MITHAD SPAHIĆ, "Odnosi hercega Stjepana Vukčića Kosače i kralja Stjepana Tomaša", u: MUNIB MAGLAJLIĆ (ur.), *Naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 2005., str. 78.

otkriva šta su obje strane nudile jedna drugoj i tražile. "Predavajući" se kralju Stjepan je nudio da izdržava 1000 napuljskih konjanika (napuljska strana je izračunala da je to 32.004 dukata godišnje), ali je zauzvrat tražio da se Alfons zauzme kod rimsko-njemačkoga cara, Venecije, bosanskoga kralja i vojvode Ivaniša Pavlovića da mu se vrate oduzeti posjedi. Kralj ne samo da na to nije pristao nego je pristao da će uložiti takav trud kao da je u pitanju njegov teritorij. Budući da su pregovori završeni uspješno, ugovor između dvije strane je zaključen do 15. veljače 1444.¹⁹

Drugom poveljom izdanom 1448. godine to isto čini i Fridrih III., a 1. lipnja 1454. Alfons V. izdaje novu povelju, sa sličnim sadržajem kao povelja iz 1444. godine. Ove povelje prvorazredni su izvor podataka o posjedima Stjepana Vukčića. U njima su označena utvrđena mjesta (*castra*) i u većini slučajeva daje se ime župe. Veliki broj utvrđenih gradova navedenih u poveljama iz 1444., 1448. i 1454. godine nalazi se u Polimlju (Srednjem i Donjem). Utvrđeni gradovi s vojnim posadama šttili su važne puteve i prolaze, a prema rasporedu gradova navedenih u poveljama može se sagledati organizacija obrambenoga sustava. Većina njih ima veliki strategijski značaj: kontrolira dolinu Lima ili brane prilaze kroz kanjone manjih rječica. Na ovome prostoru popisano je šest utvrda: *Mileševac*, *Kovin*, *Oštrik*, *Klek*, *Severin* i *Hrsovac*.²⁰

Grad *Mileševac* bio je utvrda manastira Mileševe, smješten na vrhu litice, na ulazu u klisuru rijeke Mileševske, udaljen je dva km jugoistočno od manastira Mileševe, sedam km istočno od Prijepolja, na mjestu

19 LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Duncker & Humblot, München - Leipzig, 1914., str. 359-363; M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 178-251; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 75-77; MARKO VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 452-486; MOMČILO SPREMIĆ, *Prekinut uspon: srpske zemlje u poznom srednjem veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005., str. 356.

20 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 178-251; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 75-77; DUŠICA MINIĆ, "Nekoliko srednjovjekovnih gradova u Srednjem Polimlju", u: *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, IV., Prijepolje, 1976., str. 101-110; MARKO VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 452-486 (s faksimilima povelje iz 1444. i 1448.); DUŠAN SPASIĆ, "Srednjovjekovni utvrđeni gradovi srednjeg Polimlja", u: *Mileševski zapisi*, 2, Prijepolje, 1997., str. 35-68; R. ČUK, "Kosače i Polimlje", str. 383; JUSUF MULIĆ, *Hercegovina, Prvi dio: Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2004., str. 69-72.

današnjega naselja Hisadžrik.²¹ Grad se prvi put spominje u povelji Alfonsa V. iz 1444. kao *Mileseuischi*. On se spominje u povelji kralja Fridriha III. 1448. *Mileschetsky*, a u drugoj Alfonsovoj povelji iz 1454. kao *Mileseuschi*.²² Osmanlije su Mileševac osvojili 1465. godine.²³

Srednjovjekovna tvrđava *Kovin* (narod je naziva i Jerinin grad) nalazi se na oko osam kilometara sjeverno od Prijepolja, na lijevoj obali Lima, u blizini sela Džurova, na vrhu kamenitog uzvišenja. Kao tvrđava Stjepana Vukčića Kosače spominje se u poveljama Fridriha III. iz 1448. (*castrum Conin*) i Alfonsa V. iz 1454. godine (*civitate Chovino*).²⁴ Tvrđavu *Kovin* spominje turski putopisac Evlija Čelebija. Prema njegovu kazivanju grad je podignut za vrijeme srpskih kraljeva, a osvojen je za vrijeme Kosovske bitke. Međutim, ne postoje pouzdani podatci o tome da je *Kovin* sagrađen prije XV. stoljeća.²⁵

Grad *Oštrik* se prvi put spominje u povelji kralja Fridriha III. 1448. godine, iza Mileševca, Kovina i Severina. U drugoj povelji (1454.) spominje se između Mileševca i Kovina. Najnovija arheološka istraživanja locirala su ostatke tvrđave na brdu *Oštrik* u Zlatarskim Čelicama.²⁶

Tvrđava *Klek* se prvi put spominje u povelji iz 1444. godine (*Chechnauchoy castello con lo contato*). Nalazila se na granici prema Despotovini. Prema našem mišljenju *Klek* se nalazio na lokalitetu *Gradini* u *Rutošima*, jer je sjevernije selo *Radohinja* bilo u posjedu kneza *Lazara*. Tvrđava *Klek* u selu *Rutoši* nalazi se na oštrom zavoju rijeke *Uvac*, pa je prirodno okružena s tri strane rijekom, tako da je prilaz

---

21 D. SPASIĆ, *nav. dj.*, str. 51; "Mileševac", u: *Leksikon gradova i trgova srednjovjekovnih srpskih zemalja - prema pisanim izvorima*, Beograd, 2010., str. 180.

22 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 198-199.

23 HATIDŽA ČAR-DRNDA, "Prilog proučavanju prošlosti grada Mileševca", u: *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XI., Prijepolje, 1985., str. 113.

24 D. MINIĆ, "Nekoliko srednjovjekovnih gradova u Srednjem Polimlju", str. 104; M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 199-200; D. SPASIĆ, *nav. dj.*, str. 49-51; "Kovin", u: *Leksikon gradova i trgova srednjovjekovnih srpskih zemalja - prema pisanim izvorima*, str. 130-131.

25 EVLIJA ČELEBIJA, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao HAZIM ŠABANOVIĆ, Svjetlost, Sarajevo, 1967., str. 388.

26 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 251; M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 472, 484; RADOVAN BUNARDŽIĆ - MARINA BUNARDŽIĆ - SAVO DERIKONJIĆ, *Topografija Polimlja-arheologija*, sv. 1, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 2008., str. 48-60.

jedino bio moguć s jugozapadne strane. Kao hercegov posjed navodi se u poveljama Fridriha III. (1448.) i Alfonsa V. (1454.).²⁷

Na prostoru između Priboja i Rudog nalazi se srednjovjekovni utvrđeni grad *Severin*. Ostatci utvrde danas se nalaze na vrhu brda Međustene, oko dva km jugoistočno od današnjega Sjeverina.²⁸ Prvi pisani podatak o gradu potječe iz povelje Alfonsa V. 1444. godine (*Serauansche, castello con contato*). Severin se ubraja u manje poznate i veoma rijetko posjećivane karavanske stanice u Polimlju. Uz utvrđenje razvilo se podgrađe, u jednoj dubrovačkoj parnici od 30. siječnja 1449., navodi se *sub Seuerino in Polimie*. On se spominje u povelji Fridriha III. 1448. (*castrum Serverin*), kao i povelji Alfonsa V. iz 1454. godine (*civitate Severino cum castris et pertinentiis*).²⁹ Severin je u poimeničnom popisu iz 1475./1477. godine popisao kao selo, čiji su prihodi ulazili u sastav timara Arslana i Arnauta Karađoza, posadnika tvrđave Mileševac.³⁰

Grad *Hrsovac* se spominje u sve tri povelje Stjepana Vukčića Kosače (1444., 1448., 1454.), kao njegov posjed.³¹ Ovaj grad nalazio se ispod Severina, a na tom prostoru postoji lokalitet Gradina na koti 1191, koja nije arheološki istražena. U neposrednoj blizini lokaliteta nalazi se toponim Hrašće. Očito je utvrda Hrsovac imala vojno stratešku namjenu u nizu utvrda Kosača na granici prema srpskoj Despotovini.³²

27 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 198; VUKOMAN ŠALIPUROVIĆ, "Neka pitanja granice Bosne i Hercegovine i Despotovine u XIV i XV veku i mesta i položaja nekih srednjovjekovnih gradova u Srednjem Polimlju", u: *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, VII., Prijepolje, 1979., str. 197-198; VUKADIN OBRENIJA - DUŠICA MINIĆ, "Grad Klek u selu Rutoši", u: *Raška baština*, 2, Kraljevo, 1980., str. 308-309; "Klek", u: *Leksikon gradova i trgova srednjovjekovnih srpskih zemalja - prema pisanim izvorima*, str. 127; SINIŠA MIŠIĆ, *Studije o srednjovjekovnom Polimlju*, Filozofski fakultet, Niš, 2012., str. 73.

28 M. NIKOLIĆ, "Dva srednjovjekovna grada u jugozapadnoj Srbiji", u: *Užički zbornik*, 4, Titovo Užice, 1975., str. 35-39; D. SPASIĆ, *nav. dj.*, str. 42-43; "Severin", u: *Leksikon gradova i trgova srednjovjekovnih srpskih zemalja - prema pisanim izvorima*, str. 253.

29 M. DINIĆ, *Zemlje hercega Svetoga Save*, str. 241-242.

30 A. S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 593; EMA MILJKOVIĆ, "Osmansko osvajanje Hercegovih poseda u Polimlju", u: *Mileševski zapisi*, 9, Prijepolje, 2012., str. 111.

31 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 250.

32 D. SPASIĆ, *nav. dj.*, str. 64, bilj. 121; "Hrsovac", u: *Leksikon gradova i trgova srednjovjekovnih srpskih zemalja - prema pisanim izvorima*, str. 314.

Promjene mijenjanja granice u Donjem i Srednjem Polimlju mogu se pratiti kroz dubrovačke izvore, koji nas o tome na nekoliko mjesta izričito obavještavaju.³³ Dubrovčani su brižljivo bilježili smjene vlasti i pomicanje granice, kojima je izgleda najviše bilo izloženo Donje Polimlje. Kao pogranična oblast između Kosača, Pavlovića i Srbije, ovo područje postaje predmet njihovih pretenzija. Njihova sukobljavanja naročito su izražena krajem XIV. i u prvim desetljećima XV. stoljeća.³⁴

-
- 33 Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća granica u Polimlju između Kosača i Despotovine bila je dinamična i često se mijenjala. Na pomicanje granice utjecali su razni politički čimbenici: česte promjene na bosanskom prijestolju, ratovi Bosne s Dubrovnikom i Ugarskom, sukobi Sandalja i antagonizmi s ostalim oblasnim gospodarima, njegova zauzetost teritorijalnim aspiracijama i osvajanjima na jugu i na jugoistoku (Sandalj je stekao i posjed porodice Sanković i tako izašao na rijeku Neretvu), prodor Turaka i njihovo uplitanje u unutrašnje sukobe.
- 34 U dokumentima se naglašava da područje oko manastira Svetog Nikole 1395. i 1397. godine pripada Bosni (*contrata S. Nicolai de Bagna partiuim Bossine*, 1395; *contrata S. Nicolai de Bagna partiuim Bossine*, 27. XI. 1397.); KONSTANTIN JIREČEK, "Hrišćanski element u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja", u: MIHAILO DINIĆ (ur.), *Zbornik Konstantina Jirečeka*, I., Naučno delo, Beograd, 1959., str. 487; V. ŠALIPUROVIĆ, *nav. dj.*, str. 196; MIRJANA ŠAKOTA, *Riznica manastira Banje kod Priboja*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1981., str. 17; U srednjem vijeku postojala su dva Dabra: Dabar u Donjem Polimlju i Dabar u Humskoj zemlji. Dubrovački izvori izričito su bilježili kada je u pitanju humski Dabar u Bosni (*de Dabar Regni Bossina; de Dabar Regni Bosna*). DADU, *Diversa Cancellariae*, sv. XXXIII., f. 119, 12. VIII. 1398.; DADU, *Div. Canc.*, sv. XXXV., f. 57', 2. IV. 1404.; U jednom ugovoru od 30. IV. 1395. za Dabar se kaže *de Dabar, partium Sclavonie*. Tri godine kasnije, u srpnju 1398. spominje se Veselko pokojnog Milše Čekanića *de Xadbra partium Sclavonie*. DADU, *Div. Canc.*, sv. XXXI., f. 157', 30. IV. 1395.; DADU, *Div. Canc.*, sv. XXXIII., f. 119, 12. VIII. 1398. Pod terminom *Sclavonia* u Dubrovačkim arhivskim knjigama isključivo se označava Srbija. M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 33-36; Usp. U odlukama Malog vijeća (*Acta Consilii Minoris*) od 1415. do sredine 1460. koje se odnose na Srbiju vidjeti spomene termina *Sclavonia*. ANDRIJA VESELINOVIĆ, *Dubrovačko Malo veće o Srbiji (1415-1460)*, Istorijski institut SANU - Istorijski arhiv Kraljevo - Istorijski arhiv Čačak, Beograd, 1997.; U jednoj bilješci iz Dubrovačkog arhiva saznajemo da je Banja 1405. godine bila u vlasti kneza Pavla Radinovića. SIMA ĆIRKOVIĆ, "Pavlovića zemlja (*Contrata de Paulovich*)", u: MILAN VASIĆ (ur.), *Zemlja Pavlovića-srednji vijek i period turske vladavine*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka - Srpsko Sarajevo, 2003., str. 41; Tijekom 1405. godine i Bukovica je ušla u sastav teritorija kneza Pavla. O tome nam govori sljedeći podatak. Tijekom rujna 1405. vlasni ponosnici trebali su prenijeti 52 tovara

Granica između Despotovine i oblasti Kosača išla je od ušća Uvca Limom, i negdje između Svetog Nikole i grada Kovina na lijevoj obali Lima, kod sela Džurova, prelazila na desnu obalu. Utvrđeni grad Severin nalazio se u rukama Kosača. Lijeva strana Lima bila je u njihovim rukama.³⁵ Na desnoj strani Lima, prema njegovu ušću, graničili su posjedi Kosača i Pavlovića, pod vlašću Pavlovića bili su grad Brodar i planina Bujak. Njima je pripadala i Ustikolina, Međeđa, Višegrad i Dobrun.³⁶ Današnja planina Vrada iznad Rudog nalazila se na tromedi Despotovine, Pavlovića i oblasti Kosača.³⁷ Južni obronci planine Jahorine bili su među Pavlovića i Kosača, a negdje ispod Goražda granica je presijecala rijeku Drinu.³⁸ Ako se utvrda Klek

---

tkanina i druge robe *in Nabuchovica ad Lim super territorio comitis Pauli*. R. ČUK, "Kosače i Polmlje", str. 381; Međutim, do nove teritorijalne promjene došlo je iste godine u korist Srbije. Prema ugovoru od 18. srpnja 1405. navodi se jasna odrednica pripadnosti Banje *ad partes Scлавoniae in loco vocato ecclesia S. Nicolay*. M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 123, bilj. 15; Sljedeće godine došlo je i do smjene vlasti i pomicanja granice Srbije prema Prijepolju. U jednom ugovoru, koji je registriran u Dubrovniku, krajem svibnja 1406.: vlah Herak Milošević, ponosnik, obvezao se dubrovačkom trgovcu Petru Lukareviću da će prevesti tkaninu i druge robe u mjesta Bukovicu i Prijepolje (*ad partes Scлавonie videlicet in duobus locis primo in Buchoviza et in Priepogle*). Iz ovoga izvora saznajemo da se Prijepolje 1406. godine nalazilo u sastavu Srbije, ali se nije dugo održalo u njezinu sastavu. R. ČUK, "Kosače i Polmlje", str. 381; Za manastir Svetog Nikole u Banji pouzdano se zna da se u periodu od 1405. do 1415. nalazio u sastavu Despotovine. V. ŠALIPUROVIĆ, *nav. dj.*, str. 196, 203; S. MIŠIĆ, *Studije o srednjovekovnom Polimlju*, str. 71. Ovi izvori jasno određuju da se tada dio Dabra, i to samo desna obala Lima, našla u granicama Srbije. U isto vrijeme, za crkvu Svetog Apostola Petra u župi Lim često je u ugovorima stajalo da karavane idu: *ad partes Scлавonie ad ecclesiam S. Petri ultra flumen*. M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 123, bilj. 14.

35 SINIŠA MIŠIĆ, "Obnova Despotovine i njene granice: (1444-1459)", u: MOMČILO SPREMIĆ (ur.), *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, SANU, Beograd, 2011., str. 69.

36 Grad Brodar i planina Bujak spominju se u izvorima 1442. i 1449. godine da pripadaju vojvodi Ivanišu Pavloviću. M. DINIĆ, *Zemlje hercega Svetoga Save*, str. 182, 185-186; DRAGIŠA MILOSAVLJEVIĆ, *Srednjovekovni grad i manastir Dobrun*, Dereta - Istarski muzej Srbije - Zavičajni muzej, Beograd - Priboj, 2006., str. 30-31, 69-73; S. MIŠIĆ, *Studije o srednjovekovnom Polimlju*, str. 72.

37 MILOŠ BLAGOJEVIĆ, *Podrinje između srpskih srednjovekovnih država*. Drina, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd - Srpsko Sarajevo, 2005., str. 57.

38 M. DINIĆ, *Zemlje hercega Svetoga Save*, str. 254.

ubicira kao ostatci tvrđave u Rutoši,³⁹ granica u Polimlju išla bi najvjerojatnije na utvrdu Oštrik u Zlatarskim Čelicama, gdje je planina Kitionja prirodna granica. Dolina Uvca ostaje Despotovini, ranije je pripadala knezu Lazaru, a dolina rječice Bistrice pripadala je Kosačama. Granica Kosača prema Mileševcu išla je obroncima Zlatara iznad sela Gornja Bistrica i zaseoka Zlatara, spuštajući se u izvorišni dio rijeke Mileševke. Obuhvaćajući župu Crnu Stenu i manastir Mileševo, granica se preko planine Jadovik i preko Stanjana spuštala prema Brodarevu.⁴⁰

Karta: Granica između Despotovine i Kosača (rekonstrukcija urađena na podlozi povijesne karte u izdanju Istorijskoga instituta u Beogradu)

39 Utvrđenje je branilo dolinu Uvca i imalo je izvanrednu stratešku važnost. "Klek", u: *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja - prema pisanim izvorima*, str. 127.

40 S. MIŠIĆ, *Studije o srednjovekovnom Polimlju*, str. 73-74.

Dubrovački izvori opisuju od 1422. do 1437. godine bosansko selo Breza kao granično mjesto između Bosne i Srbije. U nekoliko ugovora Breza se navodi kao: *usue ad locum que dicitur Bries ad confinia de Bosna et Sclauonia* (19. lipnja 1425.); *ad Bresam ad confinia Sclauonie* (3. listopada 1436.); *usque ad locum Brese confinis Sclauonie* (15. travnja 1437.). Srednjovjekovna Breza odgovara današnjem selu Breza, između sela Mataruge i Kozice, u pljevaljskom kraju. Nedaleko od Breze kao prvo mjesto u Despotovini spominju se Komarani. Do njih se stizalo preko Breze ili, kako ponekad u arhivskim izvorima stoji, Komarani su se nalazili ispod Breze. U izvorima bilježi se kao selo ili mjesto. U jednom ugovoru, sklopljenom krajem rujna 1424. godine, zabilježeno je da 15 tovara tkanine treba prenijeti *usque ad locum Comarani sub teritorio domini Georgii Volchouich*. Ovaj podatak jasno saopćava da su Komarani pripadali despotu Đurđu Brankoviću. Prema ugovoru od 4. veljače 1434. da bi se odredio položaj Komarana navođena je Breza *usque villam vocatam Comarani in Briesa districtum Sclauonie*. Komarani su danas područje i istoimeno selo sjeverno od Brodareva.⁴¹ Dakle, granica se provlačila između Breze i Komarana, tako da je Maoče pripadalo hercegu.⁴² Granica je na Taru izbijala u oblasti Dobrilovine i obuhvaćala župu Brskovo, pa dalje išla preko planine Sinjajevine razvođem tako da su doline rijeka Bistrice, Štitarice i Plašnice pripadale despotu, a zapadni dio Sinjajevine pripadao je Kosačama.⁴³ Ova granica održala se sve do pada Kosača pod osmansku vlast 1465. godine.

Raskid s bosanskim kraljem Tomašem 1448. godine dao je Stjepanu povoda da svoj položaj u bosanskoj državi formalno i naglasi uzimajući titulu hercega, u prvoj polovici listopada 1448. godine. Titula hercega u čitavoj Europi imala je veliku važnost i bila je odmah iza kraljevske. Stjepan Vukčić se sam proglasio hercegom i uzeo tu titulu u obliku: *Stipan, Božjom milošću herceg humski i primorski i veliki vojvoda Rusaga bosanskog, knez drinski i k tomu*. U jednoj povelji o isplati, 6. travnja 1449., Stjepan je u svojoj intitulaciji isticao da je *Stipan, Božjom milošću herceg od svetoga Save i gospodar humski i*

---

41 RUŽA ČUK, "Breza i Komorani - srednjovjekovna naselja u Polimlju", u: *Istorijski časopis*, XXXIV., Beograd, 1987., str. 61-73, gdje su navedeni svi ugovori o Brezi i Komaranima.

42 M. DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, str. 256.

43 MILOŠ LUKOVIĆ, "Zajednička granica oblasti Kosača i oblasti Brankovića južno od reke Tare", u: *Balkanika*, XXXV., Beograd, 2005., str. 142.

primorski i veliki vojvoda Rusaga bosanskog, knez drinski i k tomu. U citiranoj tituli iskazana je samostalnost Stjepana Vukčića, a od ovoga datuma ustalila se jedinstvena titula *herceg od svetog Save (duh Sancti Sabbae)*. Iz intitulacije vidimo da je on prvo *gospodar humski i primorski*, a onda *knez drinski*. Ova titula stavljala je do znanja onovremenima iz kojih se oblasti sastojao njegov posjed. U tituli je posebno istaknut kult svetoga Save, čime je naglašavao, preko manastira Mileševa, gdje su ležale "Savine mošti", vezu svojih zemalja sa starom srpskom državom i dinastijom Nemanjića. Titula *herceg od svetog Save* prikazivala je srpskoga svetitelja Savu kao zaštitnika Kosača i njegovih posjeda. Prema ovoj tituli hercegovina zemlja bit će nazvana Hercegovina, a taj naziv sačuvat će se do danas.⁴⁴

Dolina Lima bila je odredište do koje su dopirali karavani i ponosnici, odnosno tu se završavala prva etapa puta koji je išao iz Primorja prema unutrašnjosti Srbije. U Dubrovačkom arhivu sačuvan je velik broj ugovora o prijenosu robe iz Dubrovnika u Polimlje. Obavještenja o karavanskom prometu dobivamo najčešće iz dokumenata o dubrovačkim karavanima koji su na putu prema Dubrovniku doživjeli razne nezgode, napade, pljačke i sl. Najznačajnija karavanska stanica i trgovački centar u Polimlju bilo je Prijepolje, u župi Crna Stena. Opadanje važnosti Brskova doprinijelo je usponu Prijepolja, a težište karavanske trgovine pomjereno je u sedmom desetljeću XIV. stoljeća u dolinu Lima. Od toga vremena putevi kroz Polimlje postaju sve značajniji i prometniji. Povećava se broj karavana i trgovaca u oba smjera. Po dinamici karavanske stanice u Polimlju mogu se podijeliti u dvije grupe: prva obuhvaća one koje su bile aktivne krajem XIV. i u prva dva desetljeća XV. stoljeća: Bukovica, crkva svetoga Nikole u Banji, Ivanje, Ravno i crkva Mili. Drugoj skupini pripadaju: Breza i Drenova koje su dostigle vrhunac 20-ih i 30-ih godina XV. stoljeća. Iz dubrovačkih dokumenata ne možemo saznati koji su to bili razlozi za opadanje moći jednih te potom uzdizanja drugih trgovinskih centara u prvoj polovici 15. stoljeća. Poslije prvog pada Despotovine

---

44 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 106-108; SIMA ĆIRKOVIĆ, "Mileševa i Bosna", u: VOJISLAV J. ĐURIĆ (ur.), *Mileševa u istoriji srpskog naroda*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1987., str. 176-177; RADE MIHALJČIĆ, "Idejna podloga titule herceg", u: RADOSLAV BRATIĆ (prir.), *Kosače - osnivači Hercegovine, Bileća - Gacko - Beograd*, 2002., str. 308-335 (u radu su navedene sve intitulacije).

1439. godine nastupilo je teško vrijeme, zamire karavanski promet između Dubrovnika i Polimlja.⁴⁵

U lipnju 1455. godine osmanska vojska osvojila je Gornje Polimlje i jedan dio Srednjeg Polimlja koji su se nalazili pod vlašću Brankovića. Tijekom 1459. i 1460. Osmanlije su pustošile Bosnu, a ovo haranje nije zaobišlo oblast Kosača. Spalili su 18. studenoga 1459. manastir Mileševu i uznemirili čitavu oblast do dubrovačke granice.⁴⁶ Herceg je uvidio da mu najveća opasnost sada prijete od Osmanlija, pa je do kraja života ostao njihov neprijatelj. Tek krajem 1461. godine dolazi do pomirenja s kraljem Tomašem. Međutim, ponovo se buni njegov sin Vladislav, koji traži svoj dio teritorije i od Porte. Početkom 1463. godine spremao se veliki pohod Osmanlija, na čijem čelu se nalazio sultan Mehmed.⁴⁷ U ovom pohodu Osmanlije su zauzeli gotovo cijelu Bosnu.⁴⁸ Hercegovu zemlju sultanov pohod nije zahvatio onom silinom kao Bosnu. Polimlje je stradalo početkom 1463. godine, u vrijeme kad su Osmanlije porazile hercega Stjepana na rijeci Breznici, blizu današnjih Pljevalja. U jesen 1463. herceg je dao trećinu svoga posjeda sinu Vladislavu. Stjepan je i dalje držao Donje Polimlje i Prijepolje s manastirom Mileševom.⁴⁹

Početkom 1465. ponovo su zategnuti odnosi između oca i sina, ovaj sukob slabio je otpornu snagu hercega Stjepana. Osjetivši opasnost za svoje gradove u Polimlju i Gornjem Podrinju, on se sporazumio s ugarskim kraljem Matijom Korvinom da u gradove Mileševski, Soko, Tođevac i Samobor smjesti ugarske posade, koje će on izdržavati i zauzvat mu dati posjede u Ugarskoj. Ovaj plan nije uspio jer je početkom ljeta 1465. godine sultanov namjesnik Isa-beg preduhitrio

---

45 MARIJAN PREMOVIĆ, "Trgovina i trgovački putevi u Srednjem i Donjem Polimlju u srednjem vijeku", u: *Acta Histriae*, 4, Koper, 2015., str. 693-713.

46 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, str. 36; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., str. 321-323.

47 S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 238-250.

48 EMIR O. FILIPOVIĆ, "Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, Hrvatski institut za povijest - Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb - Sarajevo, 2013., str. 11-26.

49 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 38-39; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 252-261; MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001., str. 78-80, 111.

hercega i ugarskoga kralja i započeo je s osvajanjem hercegove zemlje. Pri osvajanju Osmanlije nisu gledali jesu li to posjedi Stjepana ili Vladislava. Tom prilikom zauzeto je Prijepolje, Mileševac i Donje Polimlje.⁵⁰ Osmanlije su zauzeli najveći dio hercegovih zemalja i njegovu vlast potisnuli na uski pojas oko Novoga i ušća Neretve. Iscrpljen od ratovanja herceg Stjepan je umro 22. svibnja 1466.⁵¹

Za vrijeme osmanskoga osvajanja velik je broj utvrda stradao. U sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468./1469. godine na prostoru Polimlja upisana je samo jedna utvrda s posadom: Mileševac. Posadu Mileševca činilo je 19 posadnika, a dizdar tvrđave bio je Skender. Posadnici tvrđave bili su iz raznih krajeva: Kasim iz Anadola, Iljas iz Ćustendila i dr.⁵² Prema podacima turskoga deftera sandžaka Hercegovina iz 1475./1477. godine posadu grada Mileševca sačinjavalo je 21 vojno lice.⁵³ Ostale tvrđave na ovome prostoru Osmanlije napuštaju i uništavaju. Osmanskoj državi nije odgovarao veći broj tvrđava jer se njihova glavna osvajačka vojska povlačila, pa su u samo strateški značajnije tvrđave ostavljali posadu.

---

50 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, 262-263; VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga - Istorijski institut, Beograd, 1979., str. 12-13; EMA MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, "Kraj vladavine Kosača i prve godine osmanske vlasti u Hercegovini", u: RADOSLAV BRATIĆ (prir.), *Kosače - osnivači Hercegovine*, Bileća - Gacko - Beograd, 2002., str. 295; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, Synopsis, Zagreb - Sarajevo, 2006., str. 390-391; MILENKO KREŠIĆ, "Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem", u: *Povijesni prilozi*, 39, Zagreb, 2010., str. 110.

51 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, str. 263-267; Herceg Stjepan je 21. svibnja 1466. sastavio testament, dan prije smrti, diktiran mileševskom mitropolitu Davidu, uz prisustvo gosta Radina i komarnika Pribislava Vukotića. Vidjeti opširnije: ATANASIJE JEVTIĆ, "O hercegu Stefanu Kosači (1435-1466) i njegovom testamentu", u: GORDANA TOMOVIĆ (ur.), *Šćepan Polje i njegove svetinje kroz vjekove*, Svevide, časopis eparhije Budimljansko-nikšićke - Manastir Zagrađe, Berane, 2010., str. 143-149.

52 A. S. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, str. 222-227.

53 H. ČAR-DRNDA, *nav. dj.*, str. 112.

Herzog (Duke) Stjepan Vukcic Kosaca and Polimlje

Summary

This paper will review the historical facts about Polimlje (Middle and Lower) at the time of Herzog Stjepan Vukcic Kosaca. The term Polimlje refers to the space of medieval parishes: Black Stone (the territory of the municipality of Prijepolje, Serbia) and Dabra (includes the municipality of Priboj in Serbia and Rudo in Bosnia and Herzegovina). The most important document about the settlements and fortresses of this area is the Charter of Herzog Stjepan Vukcic Kosaca which was twice released by Aragon and Naples King Alfonso V of Aragon (1444, 1454) and one by German "Roman" Emperor Friedrich III of Habsburg (1448). According to the plans of towns in these charters, the defense system of the Herzog Stjepan's area and all fortified towns with military crews which were protecting important roads and passes in the Herzog's authority can be seen. A special review is given to towns and fortresses: Milesevac, Kovin, Ostrič, Klek, Severin and Hrsovac.

Based on archival documents, diplomatic materials, and relevant historical literature we show the boundary between Kosaca and despotate. In October 1448, Sjepan takes the title of Herzog. In the charter dated 6 April 1449, especially prominent is the cult of Saint Sava. The Herzog emphasized through Mileseva monastery (with the relics of Saint Sava) his countries' relationship with the old Serbian state and dynasty of Nemanjic. The title was showing Saint Sava as protector of Kosaca and their possessions. After this title 'Herzog' the country was named Herzegovina, and that name has been preserved until today.

Prijepolje in Polimlje had a special role in the caravan traffic: it became the most important commercial and economic center. According to the dynamics of the station wagon ride in Polimlje there were two groups, the first included those that were active at the end of XIV and the first two decades of the XV century: Bukovica, the church of St. Nicola in Banja, Ivanje, Ravno and the church Mili.

The second group included Breza and Drenova that have reached their peaks in the 20-ies and 30-ies of the XV century. In the early summer of 1465 the vicar of Sultan Isa Beg Ishakovic began with the conquest of Herzegovina. On this occasion Prijepolje, Milesevac and Lower Polimlje were occupied.

Keywords: Stjepan Vukcic Kosaca; Middle Ages; Polimlje; political situation; border; economy.

CRKVINE U VESELOJ KOD BUGOJNA U ZAPADNOM DIJELU SREDNJE BOSNE

Ante ŠKEGRO

Hrvatski institut za povijest
HR-10000 Zagreb
Opatička 10
E-pošta: askegro@isp.hr

UDK: 903/904(497.6)*13/14*

Prethodno priopćenje
Primljeno: 14. studenoga 2016.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Ajla SEJFULI

Zavičajni muzej Travnik
BiH-72270 Travnik
Mehmed-paše Kukavice 1
E-pošta: asejfuli@gmail.com

Marko ĆORIĆ

Franjevačka klasična gimnazija Visoko
BiH-71300 Visoko
Bosne Srebrene 4
E-pošta: marko.coric@yahoo.com

Sažetak

Stručna je literatura uglavnom bila suglasna da su franjevci u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne imali svoju crkvu i samostan, koji su razoreni tijekom osmanlijskih nasrtaja na sâmo središte Bosanskoga Kraljevstva u prvoj polovici 15. st. Spominju ih jedna krivotvorena povelja iz 16. st., trojica franjevačkih kroničara iz 17. i 18. st. te jedan franjevački putopisac iz 19. st. Locira ih se na Crkvine kod srednjovjekovne utvrde Vesela Straža. Arheološka iskopavanja izvođena na Crkvinama od 10. do 20. prosinca 2014., od 8. do 14. lipnja 2015. te od 9. do 25. rujna 2015. nisu iznjedrila ništa što bi to nedvojbeno i potvrdilo. Nedostatak crijepa i cigle te tragovi gareža svjedoče da je objekt na Crkvinama bio pokriven šindrom te da je stradao u požaru. Njegove dimenzije, struktura zidova,

dovratnici i nadvratnici i njihova ornamentacija te ostatci freski svjedoče da se radi o građevini koja je pripadala najvišim strukturama bosansko-humske političke elite.

Ključne riječi: Crkvine; Vesela Straža; Bugojno; kasni srednji vijek.

Uvod

Crkvine su se ognijezdile u uskoj izduženoj prodolini, stiješnjenju planinskim masivima Garačkih i Veseoških podova. Kroz nju protiče potok Pršljanica i vijuga put kojim su karavane iz istočne i srednje Bosne, preko Lašve, Uskoplja, Kupreške visoravni, Livna i Klisa milile k dalmatinskim komunama,¹ s tovarima olova, srebra, željeza, smole, voska, meda, koža, krzna, mesa, sira, vune, tkanina, oružja, oruđa, s pticama za lov, stokom, najamnom i robovskom radnom snagom.² U obrnutom smjeru prispijevali su sol, maslinovo ulje, vino, riba, skupocjene tkanine i drugi manufakturni proizvodi.³ Od srednjovjekovne utvrde Vesela Straža (*castra Veszela Straxa*), pozicionirane na stjenovitome uzvišenju Kik odnosno Gradac, udaljene su oko 1,5 km zračne linije prema sjeverozapadu, od najbližeg suvremenog naselja Vesele oko 2,5 km, a od općinskog središta Bugojno 7 do 8 km. Crkvine se, kao i spomenuta komunikacija, ali i ona dolinom susjednoga potoka Bunte kojom su karavane također prometovale s dalmatinskim komunama, odlično nadziru s Vesele Straže. Do razaranja 12. srpnja 2005.⁴ zidovi su joj mjestimice bili viši i od tri metra.

---

1 IVAN PEDERIN, "Split u XV. stoljeću (I)", u: *Bosna franciscana: časopis Franjevačke teologije Sarajevo*, br. XX/37, Sarajevo, 2012., str. 176.

2 MARKO ŠUNJIĆ, "Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV. stoljeću", u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, br. I., Sarajevo, 1993., str. 29-30; ISTI, "Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.) II. dio", u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, br. V., Sarajevo, 1997., str. 37-49.

3 MARKO ŠUNJIĆ, "Prilozi za historiju bosansko-venecijanskih odnosa 1420-1463", u: *Historijski zbornik*, br. XIV., Zagreb, 1961., str. 131; ISTI, "Postupni uspon", str. 20, 34-41; ISTI, "Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području (XIV. i XV. st.)", u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, br. IV., Sarajevo, 1996., str. 69.

4 "Lokalni tajkuni narušavaju istoriju. Razoren srednjovjekovni grad", u: *Oslobođenje: bosanskohercegovačke nezavisne novine*, Sarajevo, 6. 7. 2005.; BLANKA

Plan 1. Plan kasnosrednjovjekovnog objekta na Crkvinama u Veseloj kod Bugojna
Map 1. Map of the late medieval object on the Crkvine locality in Vesela near Bugojno

Poslovanje poduzetnika iz Vesele Straže s dalmatinskim komunama

Arhivi dalmatinskih komuna svjedoče o intenzivnom poslovanju poduzetnika iz Vesele Straže⁵ tijekom prve polovice 15. st. s onima iz dalmatinskih komuna, ponajprije Splita, Trogira i Zadra. Među njima su bili i: Radivoj Biladino[vić],⁶ Radović Bralanović,⁷ Andrija Dobrošinović,⁸ Vučić Gavlović,⁹ Stipan Mazarić,¹⁰ Radelko Radassinović,¹¹ Vućimil Radoević,¹² Antol Nedopralić,¹³ braća Vlačić i Grgur Vukanić,¹⁴ Vučić Zavlović¹⁵ i dr.¹⁶ Sa splitskim su trgovcima 1445. i 1446. godine poslovali i Grgur Vuković te Vlatko Vukavić.¹⁷ Dvojica trgovaca iz Vesele Straže, s još četvoricom iz Jajca, od splitskoga poduzetnika Venture Engleskog preuzeli su 1447. godine robu u vrijednosti oko 670 zlatnih dukata.¹⁸ Početkom svibnja 1455. četvorica poduzetnika iz Vesele Straže od splitskoga su trgovca Nikole Pecinića preuzeli oko 1760 litara maslinova ulja.¹⁹ Tvrtko Brajković iz Uskoplja, područja kojem je Vesela Straža bila upravno-gospodar-

---

MAGAŠ, "Bugojno: sretan epilog incidenta s razaranjem Vesele Straže. Utvrda iz srednjeg vijeka se obnavlja", u: *Slobodna Dalmacija*, Split, 20. 7. 2005.; STOJAN MILOŠ, "Baština. Husein Smajić uništio ostatke srednjovjekovnog grada Vesela Straža. Padobranici razorili bugojansku tvrđavu", *Večernji list*, Zagreb, 12. 7. 2005.

5 *Vessela Straxa, Vexila Straxa.*

6 *Radivoy Biladino[vich].*

7 *Radovich Bralanovich.*

8 *Andreas Dobrossinovich.*

9 *Vuchich Gaulouich.*

10 *Stipanis Mazarich.*

11 *Radelchus Radassinouich.*

12 *Vuchimilus Radoevich.*

13 *Antol Nedoprulich.*

14 *Vlachis et Gregorius Vucanich fratres.*

15 *Vuchich Zaulovich.*

16 SALIH JALIMAM, "Srednjovjekovni grad Vesela Straža, prilozi za studiju", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, br. 48/49, Sarajevo, 1996.-2001., str. 376.

17 M. ŠUNJIĆ, "Postupni uspon", str. 33; ISTI, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, HKD Napredak, Sarajevo, 1996., str. 332.

18 M. ŠUNJIĆ, "Postupni uspon", str. 34; ISTI, *Bosna i Venecija*, str. 334.

19 M. ŠUNJIĆ, "Prilozi za istoriju", str. 131; ISTI, "Mjere, novac, zarade i cijene", str. 69; ISTI, *Bosna i Venecija*, str. 334.

skim središtem, od splitskih je poduzetnika 1435. i 1436. godine preuzeo velike količine soli u zamjenu za srebro i vosak.²⁰ Navedeni i drugi primjeri zorno svjedoče kako o okretnosti, tako i o ugledu poduzetnika iz Vesele Straže, odnosno Uskoplja, kojeg su imali u dalmatinskim komunama kao i bogatstvu s kojim su raspolagali. Stoga nije neopravdana konstatacija da je "glavno privredno uporište župe Uskoplje" Vesela Straža bilo "naprednije i razvijenije nego što to nama po izvorima izgleda".²¹ Do osmanlijske okupacije kroz Veselu Stražu (*villa vessela straxa*) milile su karavane s različitim robama iz Bosne prema istočnojadranskoj obali i obrnuto. Gdje se, pak, to naselje nalazilo još uvijek nije utvrđeno. Iz njega je do dalmatinskih komuna, ali i venecijanskih laguna prispijevala i najamna snaga, a u obrnutom smjeru naprednije ideje i vještine. Pojedinci iz Vesele Straže stjecali su graditeljsko-obrtničke vještine i u najboljim majstorskim radionicama dalmatinskih komuna. Takav je bio i Juraj Gradomilović,²² koji je svoje šestogodišnje naukovanje otpočeo 3. travnja 1455. u splitskoj radionici gotičko-renesansnoga graditelja Andrije Alešija (*Andrea de Alesio*).²³ Za njega se nagađa da je sudjelovao i u gradnji kraljevskog Jajca.²⁴ I ženska najamna snaga stjecala je različite vještine kod najuglednijih građana dalmatinskih i talijanskih komuna. Tako je, primjerice, 1454. godine Vladica Radojkovica iz Vesele Straže svoju djecu Radivoja i Milicu otpremila na osmogodišnje služenje k Giovanniju Contariniju u Chioggiu kod Venecije za 8, odnosno 6 dukata.²⁵ Iste je godine Jelena iz Uskoplja otpočela svoje služenje kod Samaritane, udovice splitskoga liječnika Kristofora de Rubeisa de Salodije.²⁶ Milojka iz Uskoplja otpočela je 1458. godine svoje desetogodišnje služenje za 10 dukata u Portogruaru kod Venecije.²⁷

---

20 M. ŠUNJIĆ, "Postupni uspon", str. 20.

21 Десанка Ковачевић-Кojiћ, Градска насеља средњовјековне босанске државе, "Веселин Маслеша", Сарајево, 1978., стр. 126.

22 *Georgius Gradomilovich*.

23 M. ŠUNJIĆ, "Postupni uspon", str. 12; ISTI, *Bosna i Venecija*, str. 306.

24 ĐURO BASLER, "Gradomilić Juraj", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti, D-Ini*, sv. 2, "Leksikografski zavod", Zagreb, 1962., str. 445; ĐOKO MAZALIĆ, *Leksikon umjetnika slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1967., str. 51.

25 I. PEDERIN, "Split u XV. stoljeću (I)", str. 266.

26 M. ŠUNJIĆ, "Postupni uspon", str. 12; ISTI, *Bosna i Venecija*, str. 306.

27 I. PEDERIN, "Split u XV. stoljeću (I)", str. 244.

Svjedočanstva o crkvi i franjevačkom samostanu

Crkvu i franjevački samostan u Veseloj Straži ne spominje nijedno nefranjevačko vrelo. Za razliku od crkve u 17 km udaljenoj Bistrici kod Gornjeg Vakufa/Uskoplja,²⁸ nema im spomena ni u matičnim knjigama uskopaljskih katoličkih župa. Kapitul Bosanske franjevačke vikarije u crkvi u Veseloj Straži od 15. svibnja 1406. prvi se put spominje u krivotvorenoj povelji iz 16. st., koja se pripisuje vikaru te vikarije fra Marinu Splićaninu. U njoj je naznačeno da su se tadašnji i budući poglavari, kao i drugi franjevci te vikarije, prihvatili biti jamcima pravâ i posjedâ kneza Brajana Ohmčevića Grgurića, sinova mu Radivoja, Stipana i Radlava i njihovih nasljednika, koje im je tijekom kapitula potvrdio bosansko-humski kralj Ostoja (Prilog br. 1).²⁹ U sažetoj formi prenio ju je 1892. godine i franjevački povjesničar Eusebije Fermendžin (1845.-1897.).³⁰ Osim loše kompozicije i jezika kojim je napisana, na njezinu krivotvorenost upućuju i dva ključna elementa iz nje same: fra Marin Splićanin i kralj Ostoja. Naime, fra Marina Splićanina nema među poglavarima Bosanske franjevačke vikarije.³¹ Od 1405. do 1408. godine na njezinu je čelu bio fra Bar-

28 ANTE ŠKEGRO, *Libri mortuorum Parochiarum Scopiensium*, "Hrvatski institut za povijest", Zagreb, 2012., str. 145, nr. 112; str. 150, nr. 319; str. 185, nr. 10, 17; str. 190, nr. 163, 178.

29 *Codex Diplomaticvs Hungariae Ecclesiasticvs ac Civilis*, Tomi X., Volvmen IV., Ab anno 1401-1409., Stvdio et opera Georgii Fejér bibliothecarii regii, "Typis typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae", Budae, 1841., str. 552-555, nr. CCLII.

30 EUSEBIUS FERMEĐŽIN, *Acta Bosnae potissimum Ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Collegit et digessit P. Eusebius Fermendžin, "Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium", Zagrabiae, 1892., str. 80, nr. CCCCXXXVI. 1406. 15 Maii, Vesela Straža: *Fr. Marinus a Spalato vicarius Bosnae ordinis s. Francisci commendat memoriae, "quomodo rex Ostoya de Bozna, considerando servitia, quibus servierunt praedecessores comitis Brajana Ohmucheveich Gargurich et specialiter vajvoda Granisav Ohmucheveich, pater denominati c. Brajani, tum suis praedecessoribus quam sibi, nec non ipse comes Brajano et eius filii Radivoj, Stephanus et Radlav", "transeunte heri aula per istum locum Vesela Straža intravit ecclesiam et facta oratione praedictus rex Ostoya et cum illo comes Brajano venit ad nos ad capitulum", ubi dictum c. Brajanum cum filiis "propter illorum fidelia servitia tempore, quo me expulit Bozna, quo in sola civitate Bobovaz detinebar", concedidit protectioni ecclesiae una cum illius bonis et possessionibus.*

31 DOMINIK MANDIĆ, "Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.", u: DOMINIK MANDIĆ, *Sabrana djela*, sv. III., "Her-

tul Alvernski.³² Povlastice i posjede Brajanu Ohmučeviću Grguriću, njegovim sinovima i njihovim nasljednicima, nije mogao potvrditi kralj Ostoja (1398.-1404.; 1409.-1418.) jer je u vrijeme tobožnjeg održavanja ovoga kapitula bosansko-humskim kraljem bio Tvrtko II. Tvrtković (1404.-1409.; 1421.-1443.).³³ Inicijator nastanka ove povelje mogao je biti Ivelja Ohmučević - imućni glavar Ohmučevićâ iz Slanoga kod Dubrovnika, pred Osmanlijama u to mjesto izbjeglih iz Popova i Orahova u istočnoj Hercegovini.³⁴ Vjerojatnije je, ipak, da je to bio njegov sin i admiral španjolskog kralja Filipa II. (1556.-1598.) don Pedro de Iveglia Ohmuchievich Gargurich, koji se i na taj način nastojao dokopati plemićke časti.³⁵ Inicirao je i izradu tzv. Korjenić-Neorićevog grbovnika, čiji najstariji prijepis datira iz 1595. godine.³⁶ Nakon neuspjeha u Dubrovniku 1584. i 1588. godine, don Pedro se plemstva domogao 1596. godine u Španjolskoj.³⁷ Krivotvoriteljem ove povelje smatra se prijatelj Ohmučevićâ Grgurićâ iz Slanoga fra Beno Orsini, koji je bio i autor prijepisa spomenutog grbovnika.³⁸

Samostan u Veseloj prvi od franjevačkih kroničara spominje fra Andrija Šipračić (+1698.) u svojoj kronici³⁹ koju je počeo pisati 1684. godine nakon što mu je istekla služba provincijala Franjevačke Pro-

---

cegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM" - "FRAM Ziral", Mostar, 2013., str. 411-617.

- 32 D. MANDIĆ, "Franjevačka Bosna", str. 489.
- 33 PAVO ŽIVKOVIĆ, *Tvrtko II. Tvrtković*, "Institut za istoriju u Sarajevu", Sarajevo, 1981., pass; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*, "Synopsis", Zagreb - Sarajevo, 2006., str. 114 i pass.
- 34 IVO BANAC, *Grbovi biljezi identiteta*, "Grafički zavod Hrvatske", Zagreb, 1991., str. 12.
- 35 I. BANAC, *Grbovi*, str. 12.
- 36 I. BANAC, *Grbovi*, str. 133; STJEPAN ĆOSIĆ, *Ideologija rodoslovlja: Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595.*, "Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku", Dubrovnik - Zagreb, 2015., pass.
- 37 ANTUN GOLUŠIĆ, *Rodovi Slanskog primorja*, "Zavod za povijesne znanosti Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Dubrovniku", Dubrovnik, 1991., str. 56-57; I. BANAC, *Grbovi*, str. 13.
- 38 I. BANAC, *Grbovi*, str. 13.
- 39 STJEPAN DUVNJAK, "Bosanički rukopisi u knjižnici Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci", u: *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb*, br. 63, Zagreb, 2014., str. 95-96: "Tabula od ministara, i Kapitula, koise mogu znati, koisu bili uovoi

vincije Bosne Srebrene.⁴⁰ U njoj se govori i o održavanju franjevačkog kapitula u samostanu u Veseloj 15. svibnja 1406. kao i o potvrđivanju privilegija knezovima Ohmućevićima i njihovim nasljednicima od strane kralja Ostoje tijekom održavanja samoga kapitula te bosanskim franjevcima kao jamcima.⁴¹ U svome *Ljetopisu* iste ove podatke prenosi i fra Nikola Lašvanin-Marčinkušić (1703.-1750.).⁴² O franjevačkom samostanu u Veseloj Straži kao o povijesnoj činjenici piše i fra Filip Lastrić (1700.-1783.) u svome *Pregledu starina bosanske provincije*.⁴³ Zidine franjevačkoga samostana u Veseloj Straži 1847. godi-

---

Provincii Bosne arcentine, i šose dogodilo za koga Ministra, i od družie Stvari, i dekreta, carkovnie."

40 D. MANDIĆ, "Franjevačka Bosna", str. 584-585.

41 "Tabula od ministara, i Kapitula, koise mogu znati, koisu bili uovoi Provincii Bosne arcentine, i šose dogodilo za koga Ministra, i od družie Stvari, i dekreta, carkovnie; početo pisati pomeni Fra Andrii Šipračiću roda očina, a Margaritiću roda Materina, iz Dubočca, župe Sutiške *actualomu*, aliti sadanemu Ministru, iste prov[inci]e na 1684. reko na 1684. Miseca ruina na 3. reko miseca sett[em]bra: na 4. četvarte godine Svoga Ministrata, zaš[t]lo navarših trienio na 14. jula prošastoga, iste ove godine: ukreševu umanastiru Svete Kate: 'Na 1406. reko na 1406. 1406. na 15. svibnja budući bio Manastir uskopiu uveseloy gdje tada činjen kapito, i bioe vikar provinciali o. f. Marin Splićanin, vikar od Sve bosne, koi Svidochi kako u oni kapito dođe kralj ostoia ter onde potvardi sva privileđia kuće ohmućevića koisu Koisu bili Konti, aliti knezoovi od tugelja kod saraeva, od Smutske carne rike, i družie zemalj među neretvom, i Kreševom, i učini onde u kapitolu, fratre one iste došaste uprovincii bosanskoj da imaiu odit zaštitetilji, i branioci rečenie privileđia."

42 NIKOLA LAŠVANIN, *Ljetopis*. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, "Synopsis", Sarajevo - Zagreb, 2003., str. 251: "Na 1406. Budući bio man(asti)r u Skopju, u Veseloj Straži, gdi je tada činjen kapitô, i bio je vikar provincijali od sve Bosne f(ra) Marin Splićanin, koji svidochi, kako u oni kapitô dođe kralj Ostoja, ter onde potvrdi sva privileđija kuće Ohmućevića, koji su bili konti, al(i)ti knezovi od Turelja kod Sarajeva, od Smuske, Crne Rike i drugijeh zemalja među Neretvom i Kreševom. I učini onde fratre one i sve došaste u provinciji bosanskoj, da imadu biti zaštititelji i branioci rečenih privileđija."

43 FILIP LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije*. Bilingvalno izdanje. Priredio, uvod i komentare napisao dr. fra Andrija Zirdum. S latinskoga i talijanskoga preveli dr. fra Ignacije Gavran i fra Šimun Šimić, "Synopsis", Sarajevo - Zagreb, 2003., str. 120: "Razrušeni, spaljeni i napušteni samostani otkad je porobljena Bosna počela uzdisati o njezinim se uzdasima ne nazire kraja. Prvi je samostan bio u Milima ili Miloševu. Sagradio ga je ban Stjepan; u njemu je on i pokopan. Drugi je bio u Veseloj Straži kod Skoplja. U njemu je bosanski kralj Ostoja počastio svojom nazočnošću provincijsku skupštinu braće godine 1406, kako čitamo u rukopisnim kodeksima fojničkog samo-

ne spominje fra Ivan Franjo Jukić (1818.-1857.), ne precizirajući gdje su se nalazili niti po čemu su mu bili prepoznatljivi.⁴⁴ Jukićevo svjedočenje o tome samostanu preuzeo je 1878. godine Vjekoslav Klaić (1849.-1928.).⁴⁵ Nakon toga stručna literatura uglavnom ne dvoji oko postojanja ovoga samostana.⁴⁶

Pustošenje objekta na Crkvinama prije arheoloških iskopavanja

Veselu Stražu, njezino podgrađe i okolice 70-ih godina 19. stoljeća devastirao je mjesni feudalac Ali-beg Sulejmanpašić.⁴⁷ Same, pak, Crkvine razarane su u više navrata.⁴⁸ Prekopavane su i 1910. tijekom

stana." *Isto*, str. 126: 8. 1405. o. Marin (prema drugima Martin) Splitsanin. Ovoga nema u popisu o. Vinka Blahe. Ali, za mene je to sigurno iz rukopisa o. Andrije iz Dubočca: u njegovom ljetopisu čitam slijedeći tekst na ilirskom, koji prevodim na latinski: "Godine 1406, 16. svibnja u Skoplju, u Veseloj, gdje je tada bio kapitul, bio je i provincijski vikar o. Marin Splitsanin, vikar cijele Bosne; on svjedoči da je na taj kapitul došao kralj Ostoja..."

- 44 IVAN FRANJO JUKIĆ, *Sabrana djela. Knjiga I*, Svjetlost, Sarajevo, 1973., str. 71: "Poslije tri dni krenem se iz Malog Sela put Kupresa, i za jedan sat stigismo u vrlo prijatno mjesto Vesela Straža; ovdje se vide i sad zidine bivšeg negda franciskanskog samostana." *Isto*, str. 197: "Vesela Straža, lijepo selo tursko-krstjansko, gdje su odžaci više begovah, i skoro sagrađen Pašića miri-alaja; ovdje se vide zidine od srušenog franciskanskog samostana."
- 45 VJEKOSLAV KLAJĆ, *Bosna. (Zemljopis.)*. Sabrao i poredao Vjekoslav Klaić, "Matica hrvatska", Zagreb, 1878., str. 163: "Vesela straža, liepo selo muhamedovsko-katoličko, gdje su odžaci mnogih begova; ovdje se vide zidine srušenog samostana franjevačkog."
- 46 Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља, str. 126; PAVAO ANĐELIĆ, "Vesela Straža", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 2. "Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1988., str. 187, nr. 12.257; ANDRIJA ZIRDUM, *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, "Slovoznak", Plehan, 2007., str. 204, 207, bilj. 411; ANTE ŠKEGRO, *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, "Hrvatska uzdanica", Uskoplje, 1996., str. 57, 80-81; ISTI, *Libri mortuorum*, str. XXI-XXII.
- 47 O ovome feudalcu: HUSNIJA KAMBEROVIĆ, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, "Hrvatski institut za povijest" - "Institut za istoriju", Zagreb - Sarajevo, 2003., str. 452-453.
- 48 Поп М. Чавић, "Општина 'Весела Стража'", Дабро-босански Источник: лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини, год. II, бр. 11 и 12 (17 и 18) Сарајево, новембар и децембар 1888., str. 193: "Има нека старина, двије градине и једна више села ¼ сахата заузима. Около велике куле ограда са зидом. Простора око 300 ока усјева јечма јечма-земљишта. Кула има око 40 аршина

gradnje akumulacijskoga jezera za hidrocentralu koja je Bugojno opskrbljivala strujom. Nema dokazâ da je tom prilikom pronađen i u rukama neimenovanog austro-ugarskog pregradnika završio i jedan kalež.⁴⁹ Crkvine su devastirane i 1936./1937. godine, tijekom gradnje hidrocentrale bankara Mauricija Stappa.⁵⁰ U okviru znanstveno-istraživačkoga projekta sarajevskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine "Uskoplje u srednjem vijeku i ranom turskom periodu (do 17. stoljeća) s posebnim osvrtom na utvrđene gradove Vesela Straža, Susjedgrad i Prusac" sondažna iskopavanja na Crkvinama izveli su 1982. godine arheolozi Đorđo Odavić iz Muzeja Hercegovine Trebinje i Ivanka Ribarević iz Muzeja Hercegovine Mostar.⁵¹ Tom su prilikom otkopani

---

начетврт са дебелим ѕидом око 2 метра. И сада пушкарнице се знаду са некијех страна. Награг 15 година ниже града - више села, копао је Алибег Сулејман Пашић за куће камен. И причају да је ископао доста копаља, ковао од њих ексере. А чобани су нашли у ѕиду забодено једно од топа зрно и причају да је у граду стајао Озринић. У граду је било више кућа. Према томе граду удаљено ½ сата стоји други град. Идући западу околу њега је била ограда околу 150 ока усјева. Град је око 20 аршина начетврт; о мањег града управ великом тече издаљег ријека Прешљаница, и ниже већег града утјече у ријеку Весхицу. Између градова са двије стране Прешљанице стоје двије мале ѕидине (два мала ѕидића и причају да су биле ту страже за варош, која је била околу Прешљанице. На једној равници ниже мањег града зове се једно мјесто Црквина, обрасло малом шумом, право окренуто истоку; има доста и камена обраслог. И народ тражећи новаца, копао је на више мјеста. Дугачка је околу 35 аршина а широка 20 аршина и говоре да је православна. Околу обадва града од неки страна били су опкопи."

- 49 Pismena izjava Vlade Šistova (rođ. 17. 6. 1966.), sina Filipa Pilke Šistova, iz Vesele kod Bugojna: "Kao dječaku od nekih 12-13 godina moja baba Janja mi je pričala da je moj dedo a njen muž Markan Šistov radio na izgradnji Austrougarske HE-Bugojno na izgradnji vodozahvata na zemljištu Crkvinu. Baba mi je pričala da su našli kalež te da su ga predali sefu radilišta. Isto tako je rekao da su dobili nagradu da ta priča ne ide dalje i da se šuti o tom danu. Poznajući naš mentalitet bilo je logično da će se on povjeriti svojoj supruzi."
- 50 DRAGO MILIČEVIĆ, "5. Rijeke Bugojna", u: *Bugojno ispod Kalina i Rudine zbornik*, "Z. Cukalo", Zagreb, 2012., str. 51; ISTI, "7. Stanovništvo općine Bugojno i njegove suvremene transformacije", u: *Bugojno ispod Kalina*, str. 67.
- 51 Rukopisna ostavština mr. sc. Drage Miličevića list br. 69d: "Dodati tekst za Kik Kako sam istakao u ljeto 1982 godine, grupa arheologa iz Sarajeva, istraživala je i Kik. Grupu su sačinjavali Ivanka Ribarević i Djordje Odović (*sic!*). Grupa konstatira da je grad nepristupačan. Konstatirano je da je i Veselu stražu spomenuo Pop Dukljanin u 12 stoljeću, a i podatak da su ga zauzeli Turci 1478. godine. Grad je imao formu izduženog pravokutnika, sa dimen-

i zidovi s freskama.⁵² Svjedočenje o ovome iskopavanju sačuvalo se u neobjavljenim bilješkama profesora bugojanske gimnazije Drage Miličevića (1927.-2000.).⁵³ Crkvine su prekapane i 2006. godine tijekom gradnje akumulacijskog jezera i kaptaza za hidroelektrane "Pršljanica 1" i "Pršljanica 2" u Veseloj kod Bugojna.

---

zijama (24,25 + 19,5) = 43,75 metara, na istok. Širina jedne strane je 9,95 a paralelne strane 5,60 metara. Cjela dužina je bila podjeljena zidom dužine 9,00 metara na dvije prostorije. Otkriveni su zidovi visine 2,35 m. Prostor grada je na Kiku slabije očuvan od onoga dijela na Gradecu. U iskopanom dijelu, od arheološkog materijala nadjeno je dosta slovenske keramike sa tordiranim užetom, te jedan slovenski nož kao i kameno topovsko djule."

- 52 ĐORĐO ODAVIĆ, "Biograd, Prusac srednjovjekovni grad", u: *Arheološki pregleđ*, br. 25, Beograd, 1986., str. 78. Usmeno svjedočenje člana toga istraživačkog projekta dr. sc. Zdenka Žeravice (1945.-2010.) iz sarajevskoga Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine. Usp. A. ŠKEGRO, *Libri mortuorum*, str. XXII.
- 53 Rukopisna ostavština mr. sc. Drage Miličevića list br. 52: "dati 29b Đ. Odavić, I. Ribarević Crkvina Lokalitet se nalazi na desnoj strani puta od Vesele do Pršljana. Nalazi se na nasipu koji je obrastao drvećem, a potok Pršljanica prolazi kroz lokalitet. Gradjevina je napravljena od lijepo tesanog kvadera sadre (Travertina) Nadjeno je nešto bojenog maltera Zgrada je imala dvoja vrata jedna sa istočne a druga sa zapadne strane. Karakteristično je da su vrata sa istočne strane bila široka 1,40 m, a zapadna su bila široka 2,25 m. Ulazi na oba vrata su popločani kamenim pločama. Zidovi su prilično široki tako da je pored istočnog ulaza zid širok 1,35 m. Širina zgrade je 8,20 m, dok je dužina 30,6 m. Na dužini se ističe još dio zida prema sjeveru i jugu, tako da se njime može dijeliti dužina objekta na dva dijela i to onaj zapadni je dug 16,20 m. a istočni 14,40 m." List br. 52 (71a): "Za lokalitet Crkvina dati nalazi se na desnoj strani Pršljanice. Nalazi se pokraj istoimenog potoka a između njega i puta na aluvijalnom ~~dijelu~~ nanosu Pršljanice. Zgrada je zidana od pravilnih kvadera travertina (sedre). Na zidu su nadjeni fragmenti boje smeđe i crvene. Evo i dimenzija, na zapadnoj strani je iskopan zid dug 3,40 m sa vratima širokim 2,25 m i daljim dijelom zida dužine 3,70 m. Dakle ukupna dužina zida je 9,35 metara. Suprotno ovoj strani je strana prema istoku gdje je otkriven zid dužine 8,20 metara, a zatim još van zgrade dug 4,0 m. Sjeverni zid je dug 8,37 m (4,10 x 1,1 x 3,17). To je nepotpun dio zida jer ga je rijeka znatno erodirala. Južni zid je cjelovitiji te mu je dužina 30,6 metara (16,2 = 14,40). Vrijedi istaći i dimenzije vrata, sa istočne strane bila su visoka 1,40 m. Zapadna vrata su bila široka 2,25 metara. Širina zidova ovog objekta je 1,35 m. Prostor oko ističnih (*sic!*) i zapadnih vrata je bio popločan (*sic!*) kamenim pločama. Evo i otkopanog tlocrta objekta sakralnog objekta CRKVINA."

Arheološka iskopavanja 2014. godine

Prije početka prve faze arheoloških iskopavanja, koja je trajala od 10. do 20. prosinca 2014., vlasnik zemljišta⁵⁴ teškom je mehanizacijom uklonio površinski sloj s objekta na Crkvinama.⁵⁵ Teška mehanizacija devastirala je ovaj objekt i nekoliko godina ranije, tijekom postavljanja sustava odvodnje iz akumulacijskog jezera koje je zahvatilo i njegovu sjevernu te zapadnu stranu. Teška mehanizacija korištena je i tijekom samih arheoloških iskopavanja.⁵⁶ To je za posljedicu imalo radikalni poremećaj kulturnih slojeva, zbog čega se nije mogla utvrditi ni visina zidova ovoga objekta. Tijekom ove faze iskopavanja uza sjeverni zid srednje prostorije ispod šteta pronađeni su dovratnici (sl. 1) i ulomci dovratnikâ i nadvratnikâ (sl. 2). Prethodno je vlasnik zemljišta na kojem se Crkvine nalaze došao do većeg broja ulomaka dovratnikâ (sl. 3) i nadvratnikâ, oblikâ i ukrasâ identičnih prethodnima (sl. 4) te ulomka kamene posude (sl. 5). Ulomak kamene baze stupa (sl. 6) izronio je iz nasipa akumulacijskog jezera uz unutarnju stranu istočnog ulaza u sjevernu prostoriju. Freske od nejednakih crveno-bijelih pravokutnika oivičenih tamno-plavom vrpcom zatečene su po cijelom zidu od istočnog ulaza u sjevernu prostoriju do ulaza iz sjeverne u srednju prostoriju kao i po istočnoj strani toga ulaza. Na toj strani ulaza, između crveno oslikanih pravokutnika, zatečen je i istokraki križ od bijelih pravokutnika sa svjetlo-zelenim kvadratom u središtu (sl. 7). Prethodno je vlasnik zemljišta na kojem se Crkvine nalaze došao i do ulomka freske s identičnim motivom (sl. 8). Suprotna strana ovoga ulaza nije bila oslikana, ali su na nanesenom malteru bili ucrtani pravokutnici dimenzija sličnih onima na suprotnoj oslikanoj strani (sl. 9). Iz toga proizlazi da oslikavanje ovoga objekta nije dovršeno. Da ni u građevinskom smislu nije bio završen, naslućuje se iz toga što su tragovi krova i čavli kojima je bio učvršćen pronađeni samo u sjevernoj oslikanoj prostoriji. Nepovoljne klimatske prilike tijekom ove faze iskopavanja te neadekvatna

54 K. č. 2170/1, K. o. Vesela, Bugojno, vlasništvo lokalnog poduzetnika Huseina Smajića iz Vesele kod Bugojna.

55 Prof. dr. sc. Ante Škegro iskopavanja je pratio temeljem pismenog poziva Huseina Smajića.

56 Zavičajni muzej Travnik zbog teške mehanizacije korištene tijekom iskopavanja, odustao je od iskopavanja objekta na Crkvinama u Veseloj kod Bugojna. Vlasnik zemljišta za daljnja je iskopavanja angažirao djelatnike Franjevačkog muzeja u Tomislavgradu "Fra Jozo Križić" (Ljubo Oreč, Krunoslava Oreč, Nikša Grbić).

zaštita rezultirali su trenutnom propašću najvećeg dijela freski. Nakon uklanjanja nasipa i šteta postalo je jasno da se ovaj objekt (26,8 x 21,40 m) sastojao od tri prostorije različite debljine zidova. U njega se ulazilo kroz dvojna vrata na istočnoj i zapadnoj strani sjeverne prostorije, iz koje se kroz jedna vrata ulazilo u srednju prostoriju (sl. 10).⁵⁷ Uklanjanjem nasipa i šteta otkopan je zid između sjeverne i srednje prostorije, za kojeg je utvrđeno da je širok 2, a na nekim mjestima viši i od 2 m (sl. 11). Sjeverni zid kao i istočni i zapadni kutovi sjeverne prostorije u cijelosti su nedostajali. Očito su bili uklonjeni tijekom gradnje akumulacijskog jezera, koje je zahvatilo upravo te dijelove ovoga objekta. Slijedilo je otkopavanje vanjskog zida južne prostorije, čija najveća visina nije prelazila 0,7 m dok mu je širina iznosila oko 1,15 m (sl. 12). Vanjske su mu strane, kao i zida između sjeverne i srednje prostorije, građene od precizno oklesanih sedrenih blokova. Prostor između sedrenih blokova popunjen je lomljenim vapnencem vezanim obilnim količinama vrlo kvalitetnog maltera. Dimenzije ostalih zidova bile su različite kako u širini tako i u visini. Temeljni zidovi ovoga objekta položeni su na lomljeni vapnenac različitih dimenzija. Na zapadnoj strani objekta, uz vanjsku stranu zida koji dijeli srednju i južnu prostoriju, nalazila se grobnica (2,05 x 2,25 m) s ljudskim skeletima (sl. 13).

Sl. 1. Dovratnik iz srednje prostorije
Fig. 1. Door-post from the central room

57 Širina istočnih vrata: 1,40 m; širina zapadnih vrata: 1,55 m; širina vrata iz južne u srednju prostoriju: 1,05 m.

Sl. 2. Ulomci dovratnikâ i nadvratnikâ iz srednje prostorije
Fig. 2. Fragments of door-posts and lintels from the central room

Sl. 3. Ulomci dovratnikâ izvađenih prije istraživanja
Fig. 3. Fragments of door-posts pulled out before the excavations

Sl. 4. Ulomci nadvratnikâ i dovratnikâ izvađenih prije arheoloških istraživanja
Fig. 4. Fragments of lintels and door-posts pulled out before the archaeological excavations

Sl. 5. Ulomak kamene zdjele
Fig. 5. Fragment of a stone jar

Sl. 6. Ulomak baze stupa
Fig. 6. Fragment of a colonnade basis

Sl. 7. Freska na istočnoj strani ulaza iz sjeverne u srednju prostoriju
Fig. 7. Frescoes on the east side of the entrance from the north to the middle room

Sl. 8. Ulomak freske s plavozelenim kvadratom
Fig. 8. Fragment of the fresco with the blue-green square

Sl. 9. Urtani pravokutnici na zapadnom dijelu ulaza iz južne u srednju prostoriju
Fig. 9. Drawn rectangles on the western side of the entrance from the southern to the central room

Sl. 10. Ulaz iz sjeverne u srednju prostoriju
Fig. 10. Entrance from the north to the central room

Sl. 11. Otkopavanje zida između sjeverne i srednje prostorije
Fig. 11. Excavation of a wall between the north and central room

Sl. 12. Segment južnog zida južne prostorije
Fig. 12. Part of the south wall of the south room

Sl. 13. Grobnica pokraj zida koji dijeli srednju od južne prostorije
Fig. 13. Tomb along the wall that separates the middle and south room

Arheološka iskopavanja 2015. godine

Nakon što je vlasnik zemljišta prije druge faze iskopavanja, koja je trajala od 8. do 14. lipnja 2015., bez nadzora uklonio nasip akumulacijskog jezera, uza zapadnu stranu objekta ukazali su se tragovi izdužene građevine (16 x 10 m). Oblik i konstrukcija, ali i okolnosti pojave ne govore u prilog njezinoj autentičnosti (sl. 14), baš kao i manipuliranje srednjovjekovnim nadgrobnicima unutar i oko toga objekta (sl. 15.). Uz južnu stranu sjevernog zida južne prostorije, u nivou ispod temelja, pronađen je ulomak svijetlo-žute keramike (sl. 16) i fragment majolike (sl. 17). U sjevernoj prostoriji zatečeni su tragovi spaljenog krova s desetak kovanih željenih čavala različitih dimenzija. U sjeverozapadnom kutu središnje prostorije naišlo se na ljudski kostur (sl. 18) i bedrenu kost odrasle osobe s omanjim svitkom olovnog lima (sl. 19). Uslijedio je pronalazak dječjih skeleta uza zapadni zid objekta, pohranjenih u običnoj grobnoj raki.

Sl. 14. Tragovi građevine uza zapadnu stranu objekta na Crkvinama
Fig. 14. Traces of the object by the west side of the building at Crkvine

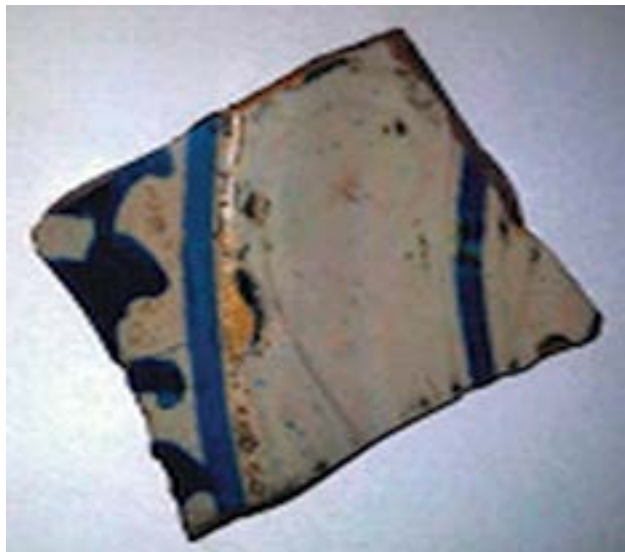

Sl. 15. Dijelovi srednjovjekovnih nadgrobnika
Fig. 15. Parts of the medieval tombstones

Sl. 16. Ulomak žute keramičke posude
Fig. 16. Fragment of yellow ceramic bowl

Sl. 17. Ulomak plave majolike
Fig. 17. Fragment of a blue majolica

Sl. 18. Skelet odrasle osobe iz sjeverozapadnoga dijela središnje prostorije
Fig. 18. Skeleton of an adult from the northwestern part of the central room

Sl. 19. Bedrena kost sa svitkom olovnog lima iz sjeverozapadnoga dijela srednje prostorije
 Fig. 19. Femur with a coil of sheet lead from the northwestern part of the central room

Treća faza iskopavanja

Treću fazu iskopavanja objekta na Crkvinama, od 9. do 25. rujna 2015., izvodili su djelatnici Franjevačkog muzeja u Tomislavgradu 'Fra Jozo Križić'.⁵⁸ Tom prilikom "unutar zidina je pronađeno i 12 grobova sa skeletnim ostacima. Posebno je zanimljiva grobnica u kojoj su pronađeni skeletni ostatci muškarca i žene prekriveni plaštom koji je prožet zlatnim i srebrnim nitima. Također, u grobnicama su pronađeni i zlatni predmeti te novčići i prstenje na rukama dviju osoba."⁵⁹ Skeletni ostatci muškarca popraćeni su brokatnom

58 "Istraživanja su trajala od 9. do 25. 9. 2015. Voditelj istraživanja bio sam ja, angažiran od strane Franjevačkog muzeja u Tomislavgradu. Osim mene na istraživanju su sudjelovali mag. arheologije i povijesti umjetnosti Krunoslava Oreč i mag. arheologije i povijesti Nikša Grbić." Odgovor mag. Ljube Oreča od 12. 11. 2015. upućen Anti Škegri.

59 "Jedan dan na Crkvinama s gospodinom Husejnom Smajićem", *Tomislavcity.com. Početna stranica svih Duvnjaka*, http://www.tomislavcity.com/index.php?option=com_content&view=article&id=7060:jedan-dan-na-crkvinama-s-gospodinom-husejnom-smaji%C4%87em&catid=34&Itemid=188 (27. 12. 2015).

tkaninom, prstenom te s tri i pol venecijanska novčića iz 14. st.⁶⁰ U pitanju je grobnica "sa skeletnim ostacima i tkaninom sa zlatnim lamelama, nitima" u kojoj su pronađeni "skeleti žene i muškaraca, a tkanina protkana zlatnim nitima ukazuje da je riječ o ostacima pripadnika visokog plemstva".⁶¹ Prema javnosti prezentiranim istraživanjima "na ostacima skeleta dvoje djece, rezultati su pokazali da se radi o djeci starosti od 3 do 4 godine odnosno od 4 do 6 godina. Jedno dijete je umrlo od anemije zbog nedostatka željeza u krvi, a uzrok tome je loša prehrana. Što se tiče dvojnog groba gdje su pokopani muškarac i žena, Kljajić je istaknula da je žena starija i životne je dobi u rasponu od 45 do 50 godina te da po analizi kostiju ima dosta osteoartritisa (bolest zglobova). Na čeljusti žene, prema njezinu izlaganju, ima veliki gubitak zuba, karijesa i svega ostalog dok muškarac dobi od 35 do 45 godina starosti ima odlične zube koji nisu istrošeni. Kod njega je, kaže, utvrđen lom ruke i upale po nogama odnosno potkoljenice. 'Kod njega postoji mogućnost da je lomom ruke zarazio tijelo čime su bakterije krvotokom došle na druge dijelove tijela poput navedene potkoljenice gdje je nakon nekog vremena nastupilo žarište vrlo ružnog izgleda, a uz to je veoma bolno', kazala je Kljajić. Uz to je još dodala da postoji mogućnost da je to i uzrok smrti kod ovog muškarca. Dok je antropologinja svjedočila o dosadašnjim rezultatima, na njezinu improviziranom stolu su se nalazile kosti petog pronađenog skeleta koje je po rasporedu složila čime je po nekim povredama zaključila da je ubijen. 'Palčana kost je odrezana, najvjerojatnije sabljom, također ima dosta dobre zube što daje mišljenje da su manje jeli ugljikohidrata odnosno žitarica dok su jeli više proteina tj. mesa', istaknula je dr. Marijana Kljajić.⁶²

60 M. L. "Pronađeni skeleti u temeljima crkve iz 14. stoljeća u Bugojnu dopremljeni na analizu u Tomislavgrad", *Dnevni list vaša dnevna novina*, <http://dnevni-list.ba/web1/pronađeni-skeleti-u-temeljima-crkve-iz-14-stoljeca-u-bugojnu-dopremljeni-na-analizu-u-tomislavgrad/> (27. 12. 2015).

61 A. Mandžić Bugojno: *Otkopana grobnica pripadnika visokog plemstva?!*, *Bugojno danas*, <http://www.bugojno-danas.info/bugojno-otkopana-grobnica-pripadnika-visokog-plemstva/> (11. 9. 2015); D. R. *Nova arheološka otkrića na lokaciji Crkvina kod Bugojna. Nova arheološka otkrića pronađena su u rejonu Crkvina, na imanju Bugojanca Huseina Smajića iz Vesele*, <http://novovrijeme.ba/nova-arheoloska-otkrice-na-lokaciji-crkvina-kod-bugojna/> (11. 9. 2015).

62 M. L. "Pronađeni skeleti u temeljima crkve iz 14. stoljeća u Bugojnu dopremljeni na analizu u Tomislavgrad", *Dnevni list vaša dnevna novina*, <http://dnevni-list.ba/web1/pronađeni-skeleti-u-temeljima-crkve-iz-14-stoljeca-u-bugojnu-dopremljeni-na-analizu-u-tomislavgrad/> (27. 12. 2015).

Pripadnost objekta

Dimenzije, struktura zidova, izvedba dovratnika i nadvratnika te ukrašavanje freskama svjedoče da su objekt na Crkvinama tijekom kasnog srednjeg vijeka gradili i ukrašavali vrlo vješti graditelji za vema moćnog investitora. U sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468./1469. godine zabilježeno je da se Susid - jedna od tri predosmanlijske utvrde s područja Uskoplja - nalazi na području koje je bilo izravno kraljevsko vlasništvo (*vilajet Kral*).⁶³ Budući da je čitavo Uskoplje bilo kraljevo vlasništvo (*Scopia regiuncula*),⁶⁴ jasno je da je to bila i Vesela Straža. To potvrđuje i činjenica da je kralj Stipan Tomaš (1443.-1461.) iz Vesele Straže 13. listopada 1450. uputio pismo (Prilog br. 3) venecijanskom duždu Francescu Foscariju (1373.-1457.), kojim mu zahvaljuje što ga je uvrstio među svoje saveznike prilikom sklapanja mira s aragonskim kraljem Alfonsom V. (1416.-1458.).⁶⁵ Da je Vesela Straža bila kraljevsko vlasništvo proizlazi i iz toga što je 1456. godine u otimačini srebra jednog dubrovačkog karavana podno ovoga mjesta sudjelovao i kraljev dijak Stipan Milošević.⁶⁶ Očito je ovaj objekt bio boravište bosansko-humskog kralja Stipana Tomaša, u gornjovrbaškom kraju (Uskoplju). U njegovoj je gradnji vjerojatno sudjelovao i Juraj Gradomilović, i sam rodom iz Vesele Straže, za kojeg se predmnijeva da je sudjelovao i u gradnji kraljevskoga Jajca.⁶⁷ Na povezanost graditelja Jajca i objekta na Crkvinama u Veseloj upućuje i profilirani ornament (tzv. dijamantna vrpca) s dovratnikâ zvonika sv. Luke u Jajcu (sl. 20). Nije isključeno da je objekt na Crkvinama

-
- 63 *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Dešifrirao i s osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, "Islamski kulturni centar Mostar", Mostar, 2008., str. 186.
- 64 DOMENICI MARIJ NIGRI VENETI, *Geographiae commentariorum libri XI, nunc primú in lvcem magno stvdio editi... Vna cvm Lavrentii Corvini nouoforensis Geographia, et Strabonis Epitome per D. Hieronymum Gemvsaevm translata ... Adiecto ... indice*, "per Henrichvm Petri", Basileae, 1557., str. 91.
- 65 Константин Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека, I, "Посебна издања Српске академије наука", књ. СССХХVI, Београд, 1959., стр. 297, билј. 284.
- 66 Михаило Динић, *Земље Херцега Светога Саве*, "Глас САНУ", бр. 182, Београд, 1940., стр. 225; К. Јиречек, "Трговачки путеви", стр. 297, билј. 285: *ma siando essi mercadanti zonti sotto Vesela Straxa, conte Pauao Modrinich et Stiepan Miloseuich, diach della Maiesta Vestra, tolseno e leuorno li ditti argenti*.
- 67 Đ. BASLER, "Gradomilić Juraj", str. 445; ĐOKO MAZALIĆ, *Leksikon umjetnika slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1967., str. 51.

Sl. 20. Ornament sa zvonika sv. Luke u Jajcu (lijevo) i s Crkvina u Veseloj (desno)
 Fig. 20. Ornament from the bell tower of the St. Luke church in Jajce (left) and from
 the Crkvine location in Vesela (right)

freskama ukrašavao Dragić Medošević, rodom iz Bosanskog Grahova, koji je od 1453. do 1457. godine slikarstvo učio u radionici splitskog slikara Dujma.⁶⁸ Bez sumnje je devastiran tijekom osmanlijskog osvajanja Uskoplja u proljeće 1463., odnosno njihova protjerivanja iz Bosne u ljeto i jesen iste godine. U tim su se okolnostima mogli zbiti i ukopi unutar i oko ovoga objekta. Nakon izгона Osmanlija iz Bosne u ljeto i jesen 1463. godine kraljevski su posjedi dospjeli u ruke ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina (1458.-1490.). Zbog zasluga u protjerivanju Osmanlija Matijaš Korvin je 6. prosinca 1463. Vladislavu Vukčiću Kosači (oko 1427.-1490.), sinu mu Balši i njihovim nasljednicima, dodijelio i posjede bosanskog kralja Veselu Strazu sa župom Uskoplje.⁶⁹ Kako nisu imali drugog boravišta u ovoj župi, očito je i preuređivan za Kosače koji su iz njega upravljali ovom župom i ubirali prihode od karavanske trgovine. U prilog tomu govori i motiv crveno-bijelih pravokutnika s pokojim plavo-zelenim kvadratom s freski iz njegove sjeverne prostorije. Isti se motivi nalaze i na štitu velikog vojvode hercega Stipana Vukčića Kosače (oko

68 M. ŠUNJIĆ, "Postupni uspon", str. 12; ISTI, *Bosna i Venecija*, str. 306.

69 LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, "Verlag von Duncker & Humbolt", München und Leipzig, 1914., str. 196-197, Nr. LXXX, str. 421: *Preterea castra Vesela Straza et castrum - in comitatu de Usthyope et cum toto Usthyope*.

Prilog 2. Grb Kosača (prema *Fojničkom grbovniku*)
Appendix 2. The Kosača's Family Coat of Arms
(according to the *Fojnica Armorial*).

1404.-1466.) odnosno članova njegove obitelji (Prilog br. 2).⁷⁰ O građevinskim aktivnostima Vladislava Vukčića Kosače svjedoči i činjenica da je u ožujku 1464. godine tražio zidare čak i od Dubrovčana.⁷¹ Djelomično oslikavanje i tragovi krova samo u sjevernoj prostoriji svjedoče da objekt na Crkvinama nije bio dovršen odnosno obnovljen. Tome su bez sumnje pridonijela nemirna vremena tijekom kojih su Osmanlije ponovo ovladali Uskopljem u ljeto 1465.,⁷² nakon čega

70 *Fojnički Grbovnik. The Fojnica Armorial Roll*, "Rabic", Sarajevo, 2005., str. 98-99; *Fojnica Coats of Arms*, "Franciscan Monastery Fojnica", Fojnica, 2012., str. 22.

71 Сима М. Ђирковић, Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, Посебна издања САНУ, 376, Одељење друштвених наука бр. 48, Београд, 1964., str. 259.

72 С. М. Ђирковић, Херцег Стефан, str. 257, 263.

Vesela Straža zapada u drugi plan. Umjesto u to mjesto osmanlijski upravitelj okupiranih bosanskih prostora sandžak-beg Skenderbeg Mihajlović (1477.-1479.) boravi u Biogradu (Pruscu), odakle se u siječnju 1478. godine javlja Dubrovčanima.⁷³ Nakon osmanlijskog preotimanja Uskoplja, uslijedio je i radikalni vjerski preokret pučanstva.⁷⁴ Anadoljski šejh Uvezj-dede proveo je islamizaciju katolika, koji "pod vodstvom svoga dušobrižnika, imenom Pandže, primi jednoga dana islam. Nakon toga je rečeni Pandža dolazio svaki dan Ajvaz Dedi na pouku u vjeri te je za godinu dana postao hafiz.⁷⁵ Stoga mu je Ajvaz Dedo hajir-dovu (blagoslov) ostavio da u njegovoj porodici vazda hodža bude".⁷⁶

Zaključak

Višekratna razaranja, devastiranja, prekapanja, destrukcija pa i iskopavanja provođena u neadekvatnim okolnostima, odnosno pomanjkanje kvalitetnog pokretnog arheološkog materijala, ne dopuštaju preciznije datiranje i definiranje objekta na Crkvinama u Veseloj kod Bugojna. Više je nego jasno da su ga gradili veoma vješti graditelji, koji su graditeljsko umijeće i slikarske vještine stjecali kod najistaknutijih dalmatinskih majstora. Nije isključeno da su u pitanju bili isti oni koji su gradili i objekte u 40-ak km udaljenom kraljevskom Jajcu. Budući da je rodom bio iz Vesele Straže, nije neopravdano pretpostaviti da je u njegovoj gradnji, odnosno preuređivanju, bio angažiran i vrsni graditelj Juraj Gradomilović. Nedovršenost ovoga objekta upozorava da je preuređivan u burnim vremenima, očito za Vladislava Vukčića Kosaču - posljednjega predosmanlijskoga gospodara Uskoplja. Budući da je podignut na karavanskom putu, jasno je da se iz njega nadzirao i karavanski promet između Bosne i dalmatinskih komuna.

---

73 ČIRO TRUHELKA, "Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. XXIII., Sarajevo, 1911., str. 49-50, br. 56, Tab. VIII, str. 342-343.

74 ELVIR DURANOVIĆ, "Narodno predanje o Ajvaz-dedi, historijsko-komparativni pristup", u: *Glasnik Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka Sarajevo*, br. 9-10, Sarajevo, 2015., str. 968-969.

75 Háfizom / háfizom označava se ona osoba koja Kur'an zna naizust na arapskom i na materinjem jeziku.

76 ČAZIM RUŠČUKLIJA, "Ajvaz Dedo", u: *Novi Behar*, br. II/23, Sarajevo, 1929., str. 357; MUHAMED HADŽIJAHIĆ, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, "Bosna", Sarajevo, 1990., str. 110.

PRILOG BR. 1

Povelja pripisana nepostojećem vikaru Bosanske franjevačke vikarije fra Marinu Splićaninu⁷⁷**CCLII.**

Ostoya, Rex Bosnae, Fratribus Minoribus S. Francisci, bene meritis, Patronatum confert. A. 1406.

In nomine Dei Amen. Nos Frater Marinus a Spalato, Vicarius totius Bosnae, Ordinis Sancti Francisci, damus ad intelligendum hys nostris apertis literis, omnibus quibus conuenit, et specialiter Admodum Reuerendis, in Christo Fratribus dictae Vicariae Bosnensis, qui post nos erunt, et Custodibus, Guardianis et illorum Fratribus dictae Vicariae Bosnensis, praesentibus et post futuris: Quomodo Illustrissimus Dominus Rex Ostoya, de Bosna, considerando multa, diuersa, vera, grandia et fidelia seruitia, et solatia, quibuscum seruiuerunt et consolati sunt praedecessores Comitis Brayano Ohmuhchieuich, Gargurich, Antecessores dicti regis Ostoya et specialiter Vaiuoda Ghra-nisauo Omuchieuich, Gargurich, Pater nominati Comitis Brayano: et considerando seruitia postea facta dicto Regi Domino Ostoya, et eius filio Domino Stephano, ab nominato Comite Brayano et eius filiis Radiuajo, Stephano, et Radlav, transeunte heri aula per istum locum, Vesela Strascia, intrauit Ecclesiam,

CCLII.

Ostoya, kralj Bosne, povjerava zaštitu vrlo zaslužnoj Manjoj braći Sv. Franje, 1406. g.

U ime Božje. Amen. Ja, brat Marin Splićanin, vikar cijele Bosne, Reda Svetog Franje, ovom svojom okružnicom dajem na znanje svima kojih se to tiče, a posebice veoma poštovanoj braći u Kristu spomenute Bosanske Vikarije, onima koji će doći nakon nas, kustosima, gvardijanima i njihovoj braći spomenute Bosanske Vikarije, sadašnjima i onima poslije nas. Presvijetli gospodin kralj Bosne Ostoya, imajući na umu brojne, raznolike, istinske, veličanstvene i vjerne službe i utočišta, koje su preci kneza Brajana Ohmuhčevića Grgurića pružili i iskazali predšasnicima spomenutoga kralja Ostoje, a posebice vojvoda Granisav Omučević Grgurić, otac spomenutoga kneza Brajana; imajući na umu potom zasluge koje su imenovani knez Brajan i njegovi sinovi Radivoj, Stipan i Radlav iskazali spomenutom kralju gospodinu Ostoji i njegovome sinu gospodinu Stipanu, idući jučer iz dvora onim mjestom, Veselom Stražom, uđe u crkvu, održa govor i dođe nam na kapitul prethodno spomenuti gos-

77 *Codex Diplomaticvs Hungariae Ecclesiasticvs ac Civilis*, Tomi X. Volvmen IV. Ab anno 1401-1409., Stvdio et opera Georgii Fejér bibliothecarii regii, "Typis typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae", Buda, 1841., str. 552-555, br. CCLII.

et facta oratione praedictus Dominus Rex Ostoya, et cum illo Comes Brayano Ochmuchieuich Gargurich, venit ad nos ad Capitulum, et ibi nobiscum quibusdam verbis collatis, manu prehendit Comitem Brayano, et sequentia loqui inceptit: Reuerende Pater Vicari, et vos reliqui Patres Vicariae Bosnensis, quos Dominus Deus hic congregauit, Ecce nos Rex Ostoya damus Comitem Brayani Ochmuchieuich Gargurich, et eos filios Radiuoiuun (sic!), Stephanum, et Ravsaum, et illorum successores in brachia Ecclesiae (propter illorum fidelia seruitia, tempore, quo me expulit Bosna (quo in sola Ciuitate Bobvaz detinebar) cum illa libertate, et cum omni hoc, quidquid illorum antecessoribus in feudum antecessores nostri reges et Bani Bosnenses dederunt, quid et quid nos donauimus Ego et filius meus Stephanus, cum ciuitatibus, locis, vectigalibus, viris, praediis, et vasallis, cumque omni illorum possessione, quam habuerunt in Smuzka, et territorio Ciuitatis Tunchr, et aliud quidquid habuissent, cum omni hoc et quidquid residuum habent, sicut continent illorum priuilegia, obtenta a nostris Praedecessoribus Regibus et Banis Bosoniensibus, damus in manus Ecclesiae, et in receptionem vestram, et aliorum Patrum Vicariae Bosnensis, Vicariorum, Custodum, Guardianorum, et omnium Vestrorum fratrum dictae Vicariae, praesentium et futurorum. et de isthoc in praesentiarum volo facere aperta nostra priuilegia sub nostris penden-

podin kralj Ostoja i s njime knez Brajan Ohmučević Grgurić i tu nakon kratka razgovora s nekima od nas, za ruku primi kneza Brajana i poče ovako zboriti: "Poštovani oče vikaru i ostali oci Bosanske Vikarije koje je Gospodin Bog ovdje sabrao, evo ja, kralj Ostoja, predajem u ruke Crkve kneza Brajana Ohmučevića Grgurića i njegove sinove Radivoja, Stipana i Ravsava i njihove nasljednike (zbog njihove vjerne službe u vrijeme kad me Bosna izagna, kad sam boravio samo u gradu Bobovcu) s onom slobodom i svim ovim što su god naši predšasnici, kraljevi i banovi bosanski dali u posjed njihovim precima, a što smo i mi, ja i moj sin Stipan, darovali, s gradovima, mjestima, carinama, ljudima, posjedima i vazalima, i s čitavim njihovim posjedom kojega su imali u Smuzki⁷⁸ i s područjem grada Tunhr⁷⁹ i što su god drugo posjedovali i sa svim ovim i što god preostalo imaju, kao što su njihove povlastice koje su zadobili od naših predšasnika kraljeva i banova bosanskih, stavljamo u ruke Crkve, u vaše i okrilje drugih otaca Vikarije Bosanske, vikara, kustosa, gvardijana i sve vaše braće, sadašnje i buduće, spomenute Vikarije. I stoga sada želim svoje povlastice objelodaniti sa svojim visećim i uobičajenim pečatima, utisnutima i s jedne i druge strane. I zbog toga vam u ruke predajem kneza Brajana s njegovim gore spomenutim sinovima i njih stavljam u vašu zaštitu i njihove nasljednike onima koji će doći poslije

78 Smucka kod Tarčina - između Sarajeva i Konjica.

79 Tuhelj kod Tarčina - između Sarajeva i Konjica.

tibus et solitis sigillis ex vna et altera zona sigillatis. Proptereaue vobis dono Comitem Brayano, cum eius supra scriptis filiis, in Brachia, et in protectionem vestram et illorum successores illis, qui post nos erunt. Et si accideret, quod aliquando nos (a quo Deus nos custodiat) aut meus filius Stephanus seu alter noster successor, per aliquam malam voluntatem, aut per aliquam malam informationem vellet aliquam molestiam facere Comiti Brayano, et supra dictis eius filiis, aut illorum successoribus, contra illorum haec priuilegia, aut facere vellet illis quaecunque aduersum negotium, quod prius conclusum non fuisset, cum iustitia Ecclesiastica, volumus, vt vos illos protegatis, et defendatis ratione illorum instantiae contra nos, seu contra filium meum, Stephanum et illius successores, cum omni iustitia, et canonibus ecclesiasticis, et contra omnes illos, qui post nos futuri sunt, per suos et suorum successores; et non concedatis illis vlla ratione, supra dicta priuilegia et scripturas rumpere, neque supra illas aliquas oppositiones fieri. Interea Nos Frater Marinus supradictus Vicarius Boznensis, cum omnibus Patribus, qui in praesentiarum ad ista conuenerunt, in supra dictum nostrum Capitulum, videndo et considerando, quod supra dictus Illustrissimus Dominus Rex Ostoja cum nostra interuentione non requisitus, non rogatus, solum ex sola sua bona voluntate et regia gratia vellet Comitem Brayano et eius suprascriptos filios, cum adeo fortibus scriptis, et grandi libertate, in manus et protectionem Ecclesiae dare et commendare, oramus et commendamus omnibus Pa-

nas. A ako bi se dogodilo da bih jednom ja (od čega neka me Bog čuva) ili moj sin Stipan ili neki drugi moj nasljednik u kakvoj zloj volji ili nekoj lošoj namjeri htio nanijeti kakvu nepriliku knezu Brajanu i gore spomenutim njegovim sinovima ili njihovim nasljednicima protiv ovih njihovih povlastica ili bi im htio učiniti bilo kakav nepovoljan čin koji ne bi bio prethodno zaključen s crkvenom pravičnošću, želimo da ih vi štitite i branite zbog njihove sadašnje blizine prema meni ili prema mome sinu Stipanu i njegovim nasljednicima sa svom pravednošću i crkvenim zakonima, i protiv svih onih koji će poslije nas biti, pomoću svojih i njihovih nasljednika; te da im ni iz kojega razloga ne dopustite nastupati mimo rečenih povlastica i pisama niti da mimo njih bude ikakvih protivština." Zato ja brat Marin, gore spomenuti bosanski vikar, sa svim ocima koji su se sada sabrali na naš gore rečeni kapitul, gledajući i promišljajući kako gore spomenuti presvijetli gospodin kralj Ostoja, niti pitan niti zamoljen našim posredovanjem, nego slobodnom svojom voljom i kraljevskom milošću želi kneza Brajana i njegove gore navedene sinove s tako čvrstim pismom i s odlučnom samostalnošću predati i povjeriti u ruke i zaštitu Crkve, molimo i povjeravamo svim ocima i poglavarima, sadašnjim i budućim u Bosanskoj Vikariji, ako bi u neko vrijeme (što neka Bog odvrati) gore rečeni presvijetli kralj Ostoja ili neki njegov nasljednik želio gore navedenom knezu Brajanu i njegovim sinovima ili njihovim nasljednicima učiniti neki nemio čin ili nastupati protiv njihovih povla-

tribus et superioribus praesentibus et futuris in Vicaria Bosnensi, quod si in aliquo tempore (quod Deus avertat) supra dictus Illustrissimus Rex Ostoya, vel aliquis eius successor, vellet supra scripto Comiti Brayano, et eius filiis, aut illorum successoribus facere aliquod aduersum negotium, aut progredi contra illorum priuilegia, quae habent, ad illorum instantiam vellent protegere illos, et defendere cura omni iustitia Canonum Ecclesiasticorum, sicut filios Brachii Ecclesiae, ei non concedere, vt haec illorum priuilegia, libertates, scripturae, et firmitates, vlllo modo illis deficiant. Scriptum Veselae decima quinta die Mensis Maii, a Natiuitate Christi A. MCCCCVI."

L. S. pend.

Ex archiuo FF. Minorum, Prouinciae Saluatoris Sancti Francisci.

stica koje imaju, neka ih s obzirom na njihovo sadašnje stanje nastoje štiti i pomno braniti sa svom pravičnošću crkvenih zakona kao sinove tijela Crkve, neka ne dopuste da im ove njihove povlastice, slobode, povelje i samostojnosti ni na koji način ne umanje.

Pisano u Veseloj, 15. svibnja 1406. godine od Kristova rođenja.

M(jesto) P(ečata) vis(eceg)

Iz arhiva Manje braće Svetoga Franje, Provincije Spasitelja

PRILOG BR. 3.

Kralj Stipan Tomaš zahvaljuje venecijanskom duždu koji ga je uvrstio među svoje saveznike u mirovnom sporazumu sklopljenom s aragonskim kraljem⁸⁰

1450. 13. octobris. Litera serenissimi domini regis Bosne supra denominatione pacis. Illustrissimo ac potenti viro domino Francisco Foscari duci Venetiarum etc. salutem, sinceram dilectionem. Sthephanus Thomas dei gratia rex Bosne etc. Nuper cum magna animi nostri jocunditate recepimus literas vestre excellentie plenas amoris et erga nos immense caritatis. Non enim possumus non gaudere, quando intelligimus principes mundi, maxime quos una catholica fides claros facit, in unum convenire, et ab illis recedere, qui non solum detrimento sunt bonis his exterioribus, sed anime quoque plurimo periculo. Scimus enim et nimium experimento, quod dolenter referimus, notum est nobis, quod mala strepitus armorum et hostiles incursus pariunt, que eo detestabiliora sunt, quo inter fideles seviunt. Pacem igitur inter illustrissimum vestrum dominium et serenissimum regem Aragonum gratissimam habemus, eaque ut firma et stabilis sit, Deum oramus. Nominationem insuper et comprehensionem nostram a vestra excellentia factam, ratam habemus, vobis gratias agentes,

13. listopada 1450. Pismo presvijetloga gospodina kralja Bosne o imenovanju u svezi s mirom.

Preslavnomu i moćnomu mužu, gospodinu Francisku Foskaru, duždu Venecije⁸¹ itd. pozdrav i iskreno štovanje!

Stipan Tomaš, milošću Božjom kralj Bosne itd. S velikim ushitom svoje duše primili smo nedavno pismo Vaše Visosti, puno ljubavi i neizmjernog milosrđa prema nama. Ne možemo se, dakle, ne radovati kada vidimo kako se svjetski pravci, koje samo katolička vjera čini slavnima, ujedinjuju i udaljuju od onih, koji štete ne samo ovim materijalnim dobrima, nego su i strašna opasnost po dušu.

Znamo, naime, i iz iskustva nam je itekako jasno, što sa žalošću iznosimo, da zveket oružja i neprijateljski napadi rađaju zlima, koja su tim odvratnija kad bjesne među vjernicima.

Stoga mir između vašega preslavno-ga gospodstva i presvijetloga kralja aragonskoga smatramo osobito korisnim i molimo Boga da bude čvrst i trajan.

80 ŠIME LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike, knjiga IX. od godine 1423. do 1452.* Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1890., str. 356.

81 Venecijanski dužd Francisco Foscari (1423.-1457.).

quod nostri honoris tantum memor est vestra celsitudo; sed de hoc tantum impresentiarum, ut constet de nostra acceptatione et sincera voluntate in his, que fecistis pro nostro honore. Cum celeritate namque possibili mitemus super hoc pro nostri honestate et negotii exigentia nostros oratores ad vestram excellentiam, qui etiam nostras super hanc nostre nominationis ratificationem patentes literas deferent, et qui de nostra affectatione singulari ad illud illustrissimum vestrum dominium informabunt. Quod autem tardius, quam vellemus, de hoc avisamus vestram celsitudinem, fecit tarda receptio literarum vestrarum, que solum nudius tertius ad nos delate sunt, cuius culpa nescimus. In Christo valeat vestra celsitudo. Ex Veselestrazza XIII octobris MCCCCL.

Povrh toga, prihvaćamo imenovanje i naše uvrštavanje [među saveznike] koje je Vaša Visost učinila, zahvaljujući Vam što se Vaša Uzvišenost toliko sjeća naše časti. Ali za sada o ovome tek toliko, da bi bilo jasno naše prihvaćanje i iskrena namjera u ovome što ste za našu čast učinili.

Naime, u svezi s ovim Vašoj ćemo Visosti, koliko je moguće žurno, radi naše časti i zaključenja sporazuma uputiti svoje izaslanike, koji će, dakako, u svezi s ovim donijeti punomoći o prihvaćanju našega imenovanja i koji će o našoj posebnoj odluci izvijestiti preslavno Vaše dostojanstvo.

A što Vašu Uzvišenost o ovomu izvješćujemo kasnije nego li želimo, to je zbog zakašnjelog prispjeća Vašega pisma, koje nam je tek prekjučer doneseno. Zbog čijeg propusta, nije nam znano.

Zdrava bila Vaša Uzvišenost u Kristu!

Iz Vesele Straže, 13. listopada 1450.

Late Medieval Locality "Crkvine" in the Village of Vesela near Bugojno in the Western Part of Central Bosnia

Summary

There has been general consensus amongst scholars that Franciscans owned a church and a monastery in Vesela Straza near Bugojno (western part of central Bosnia), which were demolished during the Ottoman assaults on the core of the Bosnian kingdom in the first half of the 15th century. The objects were mentioned in one falsified charter dating from 15th/16th century, as well as by three Franciscan chroniclers in the 17th/18th century and by a Franciscan travel writer from the 19th century. These structures have been attributed to the Crkvine location, in the vicinity of the medieval fortress Vesela Straza. Excavations performed on the site from 10th to 20th December 2014, from 8th to 14th June 2015 and from 9th to 25th September 2015 have not brought to light any evidence which could undoubtedly prove these claims. The absence of tiles and bricks, as well as traces of burnings, witness that the object on the Crkvina location has been covered with shakes (type of wooden shingle) and that it has been destroyed by fire. Its dimensions, wall structure, door-posts, lintels and frescos speak in favour of the claims that it was a structure which belonged to the highest ranks of the Bosnian-Hum political elite. It is not excluded that the location has been named "Crkvine" because Catholic religious services have been performed at the remains of the former church.

Keywords: Crkvine; Vesela Straza; Bugojno; late Middle Ages.

STATUT I KAZNENO PRAVO MAKARSKE S OKOLICOM U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU

Bartul MARUŠIĆ

Upravna škola Zagreb

Prilaz baruna Filipovića 30

HR - 10000 Zagreb

E-pošta: mlmarusi@inet.hr

UDK: 34(497.5 Makarska) (091)"13/14"

352.07(497.5 Makarska)"13/14"

Prethodno priopćenje

Primljeno: 25. ožujka 2017.

Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Sažetak

Makarska i njezino Primorje su zajedno sa "samostalnom" Lokvom Rogoznicom i velikim dijelom Poljica u srednjem vijeku potpadali dugo upravi Osmanskoga Carstva, unatoč bilateralnim i višelateralnim ugovorima s Mletačkom Republikom iz 1444., 1561., 1571. i 1646. godine. Rezultat, međutim, nije bila apsolutna turska dominacija nad domaćim pučanstvom i stratifikacijom postojeće uprave. Suprotno i shodno tomu, osim vrhovnoga poreza i ukidanja plemstva, nema traga feudalnom timaru, šerijatskom pravu ili nasilnom islamiziranju i protjerivanju puka u mirnodopsko doba. Te su sve okolnosti pozitivno utjecale ne samo na održanje postojećih javnopravnih odnosa, nego i na pisano uređivanje novih zakonskih i stvarnih normi koje nam otkrivaju hrvatske narodne običaje od prije turske vlasti, a i tijekom nje, kao i položaj "domorodaca" u to "nesamostalno" doba. Najbolji pokazatelj toga jest statut Makarske i Primorja iz 1551. godine, kojeg je donio narod odnosno liga i koji je ostavljen u samostanskom arhivu u Zaostrogu. Rad donosi tekst toga statuta te Rogozničkog iz 1236. godine ne ulazeći u detaljnu analizu ali s uvodnim

razlaganjem neke pravne i historiografske misli makarskog Primorja u to vrijeme, u korelaciji s drugim teritorijalno ili institucionalno bliskim područjima.

Ključne riječi: Makarska i primorje; Makarski statut 1551.; osmanska vlast u Dalmaciji; statut Lokve Rogoznice iz 1236.; dalmatinske lige i kazneno pravo.

Uvod

Nedavnim radom u Bogišićevu arhivu na kutiji IV. "naučnog" arhiva pronađena je interesantna informacija. Naime, profesor Miroslav Alačević je prije više od 100 godina obznanio u svome rukopisu Baltazaru Bogišiću podatak "po čuvenju" od fratra Stjepana Zlatovića.¹ Radi se naime o pronalasku statuta u Zaostrogu kojeg spomenuti povjesničar datira na više mjesta u 1523. godinu. K tome govori i da je bio pisan na narodnom jeziku, bosančicom i stilom koji je sličan i Poljičkom statutu. Nismo pronašli (još) taj statut, ali je postojao međutim onaj iz 1551. koji po cijeloj priči nalikuje na ovaj o kojemu piše Alačević. Iako ne ćemo pokušati analizirati do kraja taj dokument, donijet ćemo uvod i kratko objašnjenje osnovnih pravnih instituta koji se spominju u statutu, odnosno povijesni kontekst u kojem je nastao.

1. O statutu i nekim javnopravnim okolnostima Dalmacije u prijelazu sa srednjega na novi vijek

Sam statut nam daje podatke o kaznenim djelima koja se čine podosta blagima u odnosu na neka druga iz drugih statuta, iako je prvenstveni cilj sastavljača bio očito upravo sprječavanje porasta anarhije. A ona se očitovala kod kršenja reda, poput činjenja tipičnih i "manjih" zločinštava, ali ne velikih *crimena*. Uz grabež djevojke, čedomorstvo i slično, tu se ubraja krađa (koja je bila u svim statutima² i venecijanskom pravu³ jedna od najtežih djela s različitim kvalifika-

---

1 Kutija IV. "naučnog arhiva" u Bogišićevom arhivu u Cavtatu, A IX., str. 4-5, rukopis od 15. 8. 1894.

2 GORAN TOMAŠEVIĆ ET AL., "Pravni položaj okrivljenika u kaznenom postupku dalmatinskih statuta", u: *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, vol. 21, Zagreb, 2014., str. 104.

3 GUIDO RUGGIERO, "Law and punishment in early renaissance Venice", u: *The Journal of Criminal Law & Criminology*, vol. 69, No. 2, Venecija, 1978., str.

cijama; obična, teška krađa, razbojništvo i sl.), psovanje, napad i drugo. Nema ništa rečeno o turskim upravnim ili feudalnim pravnim odnosima, što potvrđuje emancipaciju i autonomiju lokalnoga stanovništva ili barem težnju za njom do određene mjere. Da su zakoni statuta iz 1551. godine vrijedili i prije, barem u običajnom pravu, svjedoči i uvodna odredba koja kaže kako su kapituli statuta "od vika posluživani".

U prvim člancima statuta eksplicirana je organizacija vlasti i nju čine: serdari, kapetani, knezovi, suci i čauši. Zatim slijedi normiranje kaznenih djela: bogohuljenje, uvrjede i napad (prvenstveno na sakralne vrijednosti i svećenstvo, te roditelje i službenike), otimanje djevojke koje je poznato i u praksi iz dokumenata,⁴ psovanje žene "poštene" (od strane drugoga), krađa⁵ (vola) i drugih stvari, šteta u vinogradima i žitu, zabrana mirenja s lopovima, psovačima ili udarateljima i s druge strane zabrana pak ubijanja živine koja se nađe u šteti (što je isto unikatno),⁶ psovanje "čovika" od strane žene, kažnjavanje svjedoka koji ne bi prijavio počinitelja zločina ili krađe, uzdizanje i nepoštivanje odluke zbora (izdaja)⁷ koje je bilo kažnjavano apsolutnom konfiskacijom i mogućim pogubljenjem, činjenje skandala u društvu, "otmica" sira, masla ili vune, te prijestupi kmetova i trgovaca.

Nekoliko riječi o dispozitivnim odredbama i normama. Proglašavanje optuženika "prokletcem" nije bilo strano u to vrijeme i pripadalo

248. Vidi i: CLAUDIA PASSARELLA, "La tortura giudiziaria nella Repubblica di Venezia nei secoli XVI-XVIII", u: *Historia et ius*, vol. 9, Rim, 2016., paper 10.

- 4 Poznato je ne samo u makarskom okrugu nego i u Poljicima gdje se 1665. spominje otmica jedne djevojke i ne tako negativan kontekst običaja prstenovanja i okretanja mladenke (u Poljičkom statutu). <http://www.magicus.info/alternativci-i-korisnici/preporuci-knjigu-tehniku-alternativca/copor-djece> (24. 3. 2017.).
- 5 U Rogoznici se krađa kažnjavala s konfiskacijom, abrogacijom plemstva te mutilacijom desne ruke ukoliko se radilo o pučaninu a ne plemiću. Dokaz su bila dva svjedoka koja su se morala zakleti "pred vladaocima". Poljički statut (dalje: PS) u čl. 78 pridržava čak kaznu vješanjem kod krađe veće vrijednosti, a pravi razliku između toga je li se radilo o krađi na teritoriju Poljica ili izvan njih.
- 6 Čl. 12. Rogozničkog statuta (dalje: RS) dopušta ubijanje životinja koje čine štete na obrađenim poljima. I još k tome pridodaje plaćanje štete oštećenom (sa životinjama) i globu općini. Slično ima i Poljički statut u svome čl. 60c. "Svinje koje se nađu u žitu, koje još nije niklo, mogu biti ubijene." (Zakon o svinjama).
- 7 Statut Rogoznice čl. 15 govori o zabrani ulaska pučanina u Vijeće gdje je kazna bila 200 batina i "sramotni" permanentni egzil. M. Pera s razlogom smatra da je 200 ili 300 udaraca gotovo ravno smrti. U Makarskoj se predviđa maksimalno 100.

je "društvenoj smrti" (*javno žigosanje*) slično onoj koja je bila ekvivalentna izgnanstvu (ili izlaganju gradskoj sramoti). Vidimo u čl. 32. Poljičkog statuta (PS) kako "javno proklet i izopćen ne smije živjeti s ostalim ljudima, osim (čeljadi) s kime stanuje. Ne smije biti pokopan s drugim kršćanima". Isto je predviđeno i za javne lihvare i one koji se ne ispovijedaju barem jednom godišnje, a također i za samoubojice. Nasilno otimanje djevojke vidljivo je u čl. 113. Poljičkoga statuta jer se odnosi na kazneno djelo koje je bilo tipično za taj kraj i učestalo.⁸ Otmica djevojke u Primorju se znala događati po nekoliko puta i čak je sam biskup za takvo što predlagao kaznu odlaska u galije.⁹ Navedena je kazna bila popularna mjera, odnosno sankcija za razne oblike "neposluha" i provodila ju je rigorozno sama Venecija. Ali ticala se najtežih djela poput izdaje,¹⁰ što znači da se otimanje djevojke smatralo jednim od najtežih djela, uz ostala koja su bila mahom kažnjiva samo novčanom kaznom.¹¹ Primjer "kazne galija" imamo

-
- 8 O naravi otmice ne slažu se do kraja Ivan Grgić i Benedikta Bučan. Prvi govori u svojim radovima o tome kako je *umicanje* djevojke bilo nešto različito u odnosu na otmicu, kakva se piše i aludira na današnji pojam otmice. Tu se zapravo radilo o odvođenju djevojke koja je, međutim, dala svoj pristanak ali bez roditeljskoga pristanka (a da se njih ne "aviza", u čl. 11 Makarskoga statuta, a dalje: MS). Ninski statut također u čl. 67 govori upravo o "unesenju", odnosno odvođenju djevojke ili udovice bez volje - očeve ali/ili materine. Da je crkva bila toliko stroga i htjela radikalno kažnjavati, a radilo bi se samo o "običaju" (i kršenju običaja) a ne o klasičnoj otmici, djeluje možda pretenciozno ipak i za nju, pa su prema Bučan to bili mnogo ozbiljniji slučajevi. Vidi u: JAKŠA RAVLIĆ (prir.) *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28.-30.rujna 1969.*, JAZU - Franjo Kluz, Makarska, 1970.; IVAN GRGIĆ, "Statut primorske lige", u: *Zadarska revija*, god. 4, br. 4, 1955.
- 9 JAKŠA RAVLIĆ (prir.) *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28.-30.rujna 1969.*, str. 421. Kažnjivo je međutim bilo i "lažno svjedočenje" djevojke kod "umicanja".
- 10 Izdaja je u Makarskoj bila isto pak najteži grijeh (kazna je smrt), J. RAVLIĆ, *nav. dj.*, str. 345. A i u drugim gradovima i općinama, pa tako i u Lokvi Rogoznici (RS, čl. 18) tko izda Općinu "kamenovat će se", "a njegova dobra imaju pripasti Općini bez ikakva milosrđa". Poljički statut (u izdanju MIROSLAVA PERA, *Splitski književni krug*, Split, 1988.) predviđao je smrtnu kaznu spaljivanjem kod izdaje Mletačke republike a konfiskaciju, progon i/ili vješanje kod izdaje samih Poljica ili odlaska u borbu zajedno s Turcima (čl. 8, 23a, 23b Poljičkoga statuta). A ono što se u Rogoznici uz to zvalo i "gubitak zvanja plemenitim", to je u Poljicima bio "gubitak zvanja Poljičaninom".
- 11 "Teške novčane kazne su bile među najtežim kaznama." *Isto*, str. 422. A od kaznenih djela, čedomorstvo je bilo također veoma sankcionirano, dok je danas to privilegirani oblik ubojstva.

upravo u odnosu Mlečana i Osmanlija tijekom Kandijškoga rata. Naime, brat glavnog inicijatora pobune Primorjana protiv Osmanlija 1646., kneza "cijelog Primorja" Marka Srdanovića, osuđen je nakon što se pokušao privoliti natrag Turcima nakon neuspjele pobune.¹²

Svako selo je kasnije biralo krvnika,¹³ iako je prema statutu za osudu na smrt trebala odluka Vijeća knezova. Tko se ne bi pokorio naredbama o odlasku na zajedničku obranu grada ili kraja, bio bi kažnjen "strogim vojničkim kaznama" od kojih su dolazili u obzir i rušenje kuće¹⁴ i osobna kazna "prema prekršaju".¹⁵ "Uz to, opraštaju se svima dosadašnji delikti, kao i onima koji su dosad nerazborito govorili, a stranci koji bi smetali pravilan tijek stvari bit će iz grada i Primorja istjerani. Ubojstvo će biti kažnjeno smrću, izuzevši ubojstva u samoobrani i onakva ako tko uhvati lopova u vlastitoj kući te ga ubije."¹⁶ Stoga, ubojstvo se "retributivno" kažnjavalo "istom mjerom" i pripadalo je kaznenim djelima pod kapitalnom sankcijom, a dok je nužna, tu rečeno samo (samo)obrana, oslobađala od optužbe. Također se i ubojstvo u krajnjoj nuždi dopuštalo radi zaštite imovine i posjeda od lopova, što kudikamo podsjeća više na anglosaksonski običaj. Oslobađalo se potpuno od kaznenoga djela (a ne samo kazne) i to bez zahtjeva za ikakvom proporcionalnošću ili postupnošću kakva se danas iziskuje. Jasno, imovina i obrana imovine se u ovom slučaju stavlja kao vrijednije "pravno dobro" čak od života. Spomenuta osuda na smrt u statutu mogla je biti dosuđena, kako je rečeno, od Vijeća knezova i to za (najteže) delikte: uz izdaju (1,23), to su bili i bogohulstvo (8), uvrjeda i tjelesna povrjeda redovnika (8).¹⁷ To govori

---

12 SLAVKO KOVAČIĆ, "Iz povijesti župe, sela i kraja...", u: *Zov rodnih ognjišta*, god. 14., br. 1, Kučiće, 2008., str. 15-44.

13 "...a bit će ovisni o sudcima i krvnicima grada." JAKŠA RAVLIĆ, *Makarska i njeno primorje*, Matica hrvatska - Famix, Metković, 2000., str. 91-92.

14 MS u čl. 15. propisuje kako se krivcu ide "na kuću", ali ne iz istog mjesta nego drugog.

15 Tako je bilo u odluci skupštine 1797. (a i u Poljicima npr.). JAKŠA RAVLIĆ, *Makarska i njeno primorje*, str. 91. Izdajnik i "odmetnik domovine" bi bio kažnjen time da bi mu se imanje konfisciralo u korist općine. I u statutu se dalje sama izdaja definirala kao: "tko bi reka da neće poslušati skupštinu i zapovid stariji..." (MS, čl. 8), a već u prvom članku stoji da je poštivanje odluka zbora obvezno "pod izgubljenje života".

16 *Isto*.

17 Članak 5. Rogozničkoga zakona prijeti vrijeđaocu Boga i Djevice Marije kaznom konfiskacijom trećine imanja. Isto predviđa u idućem članku za onoga

kako su (slično kao ranije u Rogoznici) Crkva i njezine vrijednosti bile (i dalje) primarno zaštićene uz komunalni opstanak.¹⁸ Tek su u drugom redu delikti *inter partes et personam* bili zapriječeni i to manjom kaznom. Da je Crkva imala i dalje svoj jak utjecaj, svojim pravom pa i običajem, svjedoči i sankcija "vezivanja kamena oko vrata" (ženi) koja je prilično već nepoznata u okolnim "gradskim" svjetovnim statutima. Činjenica je da su u Makarskoj i Primorju fratri bili najbrojniji i najutjecajniji te ujedno čuvari (i kreatori) pisane riječi i prava, budući da i noviju literaturu o tom području čine prvenstveno radovi i objave iz fratarskih samostana. Roditeljstvo je bilo zaštićeno i zabranjen je napad na roditelje kao i na dostojanstvo starijih, te je kazna isto bila konfiskacija, proglašenje prokletcem ili batinjanje (kumulativno i s novčanom kaznom koja se plaćala općini tj. ligi). U bliskoj Lokvi Rogoznici, točnije reformaciji Rogozničkoga statuta iz 1236., "dizanje ruke" na roditelje bilo je sankcionirano gubitkom sve nasljedne imovine i izgonom iz kuće, s time da se nametala i obveza roditeljima da tako učine i "ništa im ne daju". Napastovanje majke od sina (misli se na *incest*) kažnjavano je kamenovanjem, kaznom koja je zadržala svoje korijene u Poljicima i Lokvi Rogoznici, dok u Primorju i drugim mjestima nije. Razlika se u Makarskoj ipak činila između batinjanja i šibanja (*vruštanje*). A mirenje s onim tko čini štetu je uglavnom bilo i zabranjeno (čl. 18, 19) dok se za krađu vraćala četverostruka vrijednost stvari umjesto uobičajene dvostruke, kakvu imamo i u Poljicima kada je *ratione loci* delikta izvan poljičke repu-

---

tko oskrvrne crkvu (uz egzil). Vrijeđanje plemića ili knezova kakvo imamo u članku 10 Makarskoga statuta možemo usporediti s čl. 11 Rogozničkoga statuta gdje se opet uza spomenutu konfiskaciju trećine plodova kumulativno predviđa i tjelesna kazna falange batinjanja, točnije "tabinjanja" u količini od 100 udaraca. Ista je kazna predviđena za isti delikt u makarskom propisu (i gotovo u istom članku). Nadalje, suđenje "po pravdi" iz čl. 11 i 24 Makarskoga statuta vezano za otmicu djevojke ostavlja indikacije o slobodnom izboru sankcije.

- 18 Makar u tom kraju, budući da je u jeku partikularizma i osobitosti svakoga komunalnoga kraja svaki statut mnoge delikte drugačije kažnjavao. Opširnije u: G. TOMAŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 107. Pa tako i za krađu i bogohuljenje drugi statuti propisuju novčanu kaznu a ne više mutilativnu ili čak smrtnu. Načela slavenskih običaja, rimskog prava i kanonskih odredbi su dakako prednjačila u svojim utjecajima na pisano normiranje. A turski timari i šerijati su zaobidjeni, što je predstavljalo i implicitno odbijanje njihove vjere i vlasti zaključit ćemo. Ali nisu ni Turci to silom nametali u zakone, što čini pravnu i činjeničnu distinkciju kakva nije postajala ni približno u (njima dražoj) venecijanskoj upravi.

blike ili čak sedmerostruke kao u Vinodolskom zakoniku.¹⁹ Statut je dakle narodni i pretežno kazneno-pravnoga karaktera, jednako kao i susjedni Rogoznički. Čak i Omiš u svom Omiškom statutu iz 1579. uvodno govori kako je bila potreba da se kodificira pravo koje je i prije postojalo (nepisano).²⁰

U sjevernodalmatinskom području dr. Petar Karlić objelodanio je Statut Lige kotara ninskoga²¹ za kojeg je tvrdio da se ubraja među prve statute u Dalmaciji i uopće, jer njegova prvotna verzija datira u prvu godinu nakon *Pacte convente* 1103., zbog čega se i samog Stipana Ugarskog naziva još "kraljem". Isti statut također sadrži ponajviše kazneno pravo. I to najmanje 70 od 80 kapitula posvećeno je upravo krađi kao krucijalnom deliktu opet. Kazuistički i praktički taksativno nabrojani su razni oblici krađe i kazni za njih. Kazne su za krađu imovinske, slično kao i za realnu injuriju, a prvi članci odnose se također na organizaciju vlasti koja se sastojala prvenstveno također od kapetana i sudaca. I u ovom je propisu bilo zabranjeno "komodati" odnosno sporazumijevati se s lopovom (ili braniti ga) i dakako obveza je bila "kazati" ga, odnosno prijaviti bezrezervno. Popis običajnoga prava za teritorij između Zadra i Nina iz upravo 1551. i 1553. pak uopće (kako kaže i Bogišić) ne sadrži gotovo ni riječ o kaznenom pravu, pa se ne isplati niti uspoređivati s njim, iako je svaki propis eksplicit određenih običaja iz toga vremena vrijedan pažnje. Dr. Đuro Ljubić ne poklanja ipak puno "vjere" Karličevoj interpretaciji Ninskoga statuta kao najstarijega, iako ne poriče vrijednost toga spomenika. Dok neki autori (Glavan i Grgić²² pa i Lucius te Soldo) o "ligama" govore

19 MARKO KOSTRENCIĆ (prir.), *Vinodolski zakonik*, dostupno na repozitoriju: www.pravo.unizg.hr (1. 3. 2017.). Ali u njemu je to jedino kod slučajeva kvalificirane krađe dok i u statutu ninskoga kotara vidimo sedmerostruku naknadu štete, ali samo kod "običnih" krađa.

20 Vidi: ANTUN CVITANIĆ, "Omiško statutarno uređenje", u: *Mosorska vila*, br. 3-4, Omiš, 1992.

21 PETAR KARLIĆ, "Statut Lige kotara ninskog", u: *Vjesnik hrvatskog arhivskog društva*, sv. 12, Zagreb, 1912., str. 287-298.

22 "Liga je savez više posoba (sela), a posoba je skup kućnih starješina samog jednog sela, koji su se s vremena na vrijeme sastajali radi izbora sudaca i ostalih seoskih dužnosnika, a raspravljali su o lokalnim, seoskim temama i problemima kao što je imenovanje predstavnika radi zastupanja kolektivnih interesa sela pred vlastima i sudovima, raspodjela radnih i novčanih davanja za potrebe sela, zaštita od kriminalnih radnji itd." IVAN GRGIĆ, "O ligama i posobama. Nekoliko priloga za njihovo proučavanje", u: *Zadarska revija*, god. 3/1, Zadar, 1954., str. 1.

uglavnom kao o pojmu normativne skupštine koja je u odnosu na običnu *uži pojam* i donosi obvezujuće pravne propise, dotle se Ljubić detaljnije pozabavio njihovom genezom na našim i europskim prostorima. On definira lige kao "bratske" zajednice kojima je cilj provoditi kazneno pravo i štititi se. "Ligama i posobama nazivahu se udruženja stanovnika gradskih distrikta, sklopljena svečanim obećanjem ili prisegom u svrhu međusobne pravne zaštite članova i suđenja u njihovim međusobnim sporovima pa održavanja pravne sigurnosti u kotaru."²³ Ipak, poslije griješi pišući kako su lige ili posobe postojale samo u sjevernoj Dalmaciji budući da vidimo u ovom predmetnom statutu u Makarskoj i okolici kako se spominje termin *liga* kao glavni upravni i zakonodavni kolektivni organ (kojem se plaćaju i globe kao javni tereti uz privatne odštete). Piše i o Statutu (lige) zadarskoga kotara iz 1455. gdje se vidi obveza pomoći kod hvatanja napadača ili lopova i solidarna odgovornost.²⁴ Postojao je i poklič za tim. Spomenuti statut je ipak mnogo opsežniji od ostalih ovdje spomenutih ali također mu je svrha bila "sprečavanje krađa i razbojštava".²⁵ Isto tako je svrha statuta i lige bila i "zaštita pučana od plemićkog nasilja" što u Makarskoj nije slučaj. Naprotiv, i dalje je (u čl. 26) reguliran podređeni položaj kmeta prema gospodaru i njegova poslušnost, iako se već tada pod pojmom "kmet" trebao shvaćati kolon i socijalna razlika nije bila toliko velika niti feudalna. Prigovaralo se Rogozničkom statutu što je intenzivirao pravnu i stvarnu subordiniranost neplemića, a sastavljen je još u doba inkvizicije u 13. st., dok je makarski odnosno primorski Statut puno novijeg datuma. I u Zadru je krađa bila "krovni" delikt jer i sami suci lige, koji su bili na njezinu čelu, nisu mogli obnašati tu funkciju ako su "već bili kažnjeni zbog krađe".²⁶ Isto tretiranje onoga tko "zna za krađu", "pristaje" na nju, "skriva" ili

---

23 ĐURO LJUBIĆ, "Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu", u: *Sjednici fil.-jur. razreda JAZU 8.3.1929*, dostupno na *dizbi.hr* (1. 4. 2017.)

24 "Posobe" bi prema Ljubićevoj interpretaciji bile skup više osoba koje hvataju zločinca, dok kod lige svi članovi to čine (liga bi također trebala biti i tijelo koje donosi akte a ne akti koje donosi tijelo). U svakom slučaju i na sjeveru i Primorju oko Makarske cilj je bilo uređivanje lokalnoga reda i borba protiv anarhije bez obzira na vrhovnu vlast viših država, koja i nije bila toliko prisutna u unutarnjem pravu nego je dopuštala i samoupravu.

25 Đ. LJUBIĆ, *nav. dj.*, str. 45 (1. 4. 2017.).

26 *Isto*, str. 47.

"brani" zločinca²⁷ pokazuje sličnost svih triju liških statuta i srednjovjekovnoga pravnog razmišljanja. Općenito je svrha lige i statuta u Zadru bila ipak više preventivna nego represivna, dok u Makarskoj vidimo obje svrhe. Poljička župa je bila osobena, uza zaštitne gilde i konjuracije te razne spomenute lige. U kaznenopravnim ustanovama Poljičkoga statuta vidi se kaznenopravna solidarnost svih članova odnosno Poljičana iako su Poljica puno dalja od sjevernijega Jadrana i drugih krajeva koji pokazuju više sličnosti nego razlike. Zajednička (krvna) osveta zbog rodbinskoga "bratoubilaštva" bila je pokazatelj "bratstva" u (poljičkom) društvu koje s jedne strane nije htjelo do kraja opravdati neke osvetničke čine, pa čak i one u nužnoj obrani, a s druge strane je kompenziralo toleranciju prema takvim činima tako što su vraždu prema obitelji ubijenoga zločinca solidarno snosili i plaćali svi članovi.²⁸ No nije u svim mjestima postojala više osveta nego je ona ipak zamijenjena s globom ili samo izbacivanjem, što nije umanjivalo konjuraški karakter svih tih komuna. Korelat osvetama su bile upravo dužnosti kolektivnoga jamstva. I Poljica i npr. Turopolje (pa i Lokva Rogoznica) imali su bratstvo samo što je u prvima ono bilo plod, rekli bismo, umjetnog ujedinjavanja svih bez obzira na stalež, dok je u Turopolju i Lokvi to bila (samo) "bratska adopcija" svih plemenitih stanovnika toga kraja. Stoga zaključno, predmet je to opsežnije diskusije ali je vrijedan početak rada objavljivanje ovih dvaju zaboravljenih manjih ali ne i beznačajnih "statuta" iz priobalnog kraja između Cetine i Neretve.

2. Rogoznički i Makarski statut/i

Budući da mnogi stavljaju ipak općinu Lokvu Rogoznicu pod Primorje (tako i Kovačić,²⁹ Ante Lulić³⁰ i Bjelovučić³¹ u svojim radovima, kao i neki drugi), objelodanit ćemo i prevesti sa starotalijanskog prvo "novootkriveni" statut Rogoznice iz izvorno 1236., točnije na-

27 *Isto*, str. 56.

28 Plaćanje vražde kod ubojstva tata koji se zateče *in flagranti* ili usmrti pri progonu pokazivalo je "primitivni stepen kaznenog prava tada". *Isto*, str. 97.

29 S. KOVAČIĆ, *nav. dj.*

30 ANTONIO LULICH, *Compendio storico cronologico di Macarsca e del suo litorale, ossia Primorje*, Tip. V. Oliveti e Giovannizi, Split, 1860., str. 42-45.

31 ZVONIMIR NIKOLA BJELOVUČIĆ, "Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646.", dostupno na: <http://dizbi.hazu.hr/object/8209> (13. 4. 2017.), str. 317-322.

stavak ili reformaciju istog od godinu dana prije, zatim Makarski ili Primorski statut (MS); oba svojstvena po kratkoći i kaznenom pravu. Položaj žene je vidljiv i sličan u oba statuta i to takav da se prvo uređuju obveze, a zatim i prava žene (ili obrnuto); točnije "prekršaji" koje može počinuti ona i drugi prema njoj. I to pokazuje relativno ravnopravan status žene.³² Vinodolski zakon podrobno donosi propise o odnosima među samim ženama i međusobnim uvrjedama, kao i o procesnom položaju žena. Slijede spomenuti dokumenti:

"Drugi zakoni Rogoznice"³³

7. veljače 1236.

U Gorici zvanaj Rogoznica

Po naredbi sudaca, poštovanih Gospodina Miklos Diklicicha, Vojvode, Radivoja Rubnicha, i Vladimira Blaxevicha, bio je sazvan ovaj poštovani Plemički Savjet, u kojem su isti Zapovjednici pokazali, da je sve ono što sadrži gore napisani Zakon bilo provedeno i vjerno do kraja izvršeno, što je ovaj Savjet pohvalio i potvrdio, Zapovjednicima su povjereni ključevi Općinske kase i odredili su da pečat Općine treba držati Gospodin Vojvoda, što je utvrđeno i predano mu, kao i da mora neprekidno provoditi prije navedeni Zakon;

Da se niti sin niti kćer ne mogu suprotstaviti vlastitom Ocu, niti vlastitoj Majci, niti podizati ruke na njih, a ako bi to učinili ne bi imali pravo na dio očeve niti majčine imovine, a roditelji ih moraju izbaciti iz Kuće i ništa im ne dati.

Ako sin napastuje Majku, bit će kamenovan ispred cijelog Savjeta.

Ako bi kćer tjelesno zgriješila a Djevica je, u kući svojih Roditelja, bit će sramotno istjerana iz Rogoznice, i nikad se u nju više neće moći vratiti.

32 Silovanje je zapriječeno u gotovo svim statutima, a u Poljicima je kazna za "izbijanje žene bez povoda" bila dvostruka kazna za nasilje (50 libara) dok je za silovanje bila propisana kazna "glavom" i "mrtvom krvlju". Nakon spolnog ataka obveza je bila prvo sklapanje braka s istom, slično kao i u Korčuli (ili Ninu gdje je silovanje bilo razlog da se prvo "uzme" djevojku, a ako su dvojica bila kriva onda je to teretilo prvog "koi e učinia grih", a drugi je plaćao novčanu kaznu - ruho i također globu). Dok je vraćanje ženi udarcima samo za psovke upućene muškarcu bilo zabranjeno i dopušteno je bilo samo tjeranje žene od sebe kod ponavljanja uvrjeda s njezine strane (u Poljičkom statutu, čl. 43).

33 "Prvi" (citirani u radu) su objavljeni u: MIROSLAV PERA, "Prvi rogoznički zakoni", u: *Zbornik radova pravnog fakulteta u Splitu*, godina XX.-XXI., Split, 1983.-1984., str. 385 nadalje.

Onaj koji sa silom obeščasti udatu Ženu, mora se kamenovati ispred Savjeta, a sve njegovo (imovina) pripast će Općini.

Isto će biti učinjeno i onome koji siluje časnu Djevojku; a sva njegova imovina bit će dana istoj za uzdržavanje, i ona će postati jedina gospodarica svega.

Utvrđeno je da su tri od Plemenitaša Nadglednici Zdravlja, i na dan Uznesenja Presvete Marije Djevice moraju izaći iz Savjeta (Vijeća).

Sve to utvrđuje ovaj poštovani Savjet jednoglasno, i naređuje da se zauvijek ovaj Zakon izvršava, a ne može mu se suprotstaviti niti Slavljeni Bog, & Djevica Marija. Amen.

(Miklos Diklicich Vojvoda,

(Radivoj Rubnich Sudac,

(Vladimiro Blaxeovich Sudac,

Pribislavo Vojnich Kancelar Općine Rogoznica kopirao, potpisao i zapečatio,

pravedno u vjeri Statuta."³⁴

"Makarski statut lige iz 1551."³⁵

Kapituli od zbora hercegovačkoga³⁶ koji se imaju opsluživati od svakoga ko prebiva u ovoj krajini ili provinciji i državi, od vika obsluživani, jesu kako slijedi.

34 DRŽAVNI ARHIV U ZADRU (dalje: DAZD), HR-DAZD-33, Vlada za Dalmaciju, 1802., *Stampa delli nobili di Rogosnizza*, sv. 167, br. spisa f. 852., str. 264-266.

35 SAMOSTANSKI ARHIV U ZAOSTROGU (još u uređivanju klasifikacije), spisi na bosančici, nalazi se original. A o statutu, nazvavši ga "primorskim", pisao je ukratko (jedino) Ivan Grgić u: IVAN GRGIĆ, "Statut primorske lige", str. 193 nadalje. A prijepis statuta se nalazio u JAZU, navodno u svesku s natpisom "St. Zlatović, Po listinah bosanicom napisanih u arhivih franovaca Presv. Otkupitelja u Dalmaciji. Prepisi starih listina bosanicom 1464-1780. Kronika Ot.Dubovčanina", pod signaturom I. d. 166 koja je u današnjem HAZU drugačije postavljena.

36 Makarska s primorjem ulazila je tada u "Hercegovački sandžak", pa je i Rogoznica bila *de facto* u Osmanskom Carstvu kao granično područje prije odnosno poslije Omiša.

1. Da se imaju stati svi plemići i siromasi, to jest glavari i težaci, i kako odrede to se ima ispuniti, pod izgubljenje života.³⁷
2. Da kolikogod ima knezova imaju biti dva serdara, a u svakom serdarluku imaju biti dva kapetana, kako je bilo od vika.
3. Da nemože imati svaki kapetan manje od sto ljudi, i ako bi imao manje i bio bi kapetanom, ne može biti ako mu to zbor ne dopusti.
4. Da se ima učiniti jedan najstariji knez³⁸ koji će biti u svrhu svih.
5. Da na svakih pedeset ljudi se ima učiniti sudac, to jest u svakom kapetanluku dva suca.
6. Da se ima učiniti na svakih 25 ljudi jedan čauš, to jest pod svakim sucem dva čauša.
7. Kada se sve ovo učini kako gore, tada gospoda knezovi imaju dobro promisliti sve što su učinili i našavši sve dobro, imaju potvrditi; ako bi što bilo zlo neka naprave isti gospodski knezovi i što odrede ima se poslušati.
8. Ako bi ko opsovao viru, Boga, Gospu ili učinio kakvu pogrdu u mi-stu svetom, ili opsova redovnika oligu udario, ima se učiniti skup među braćom i tako ga istirati među braće kao prokletca i uhvatiti i predati knezovima, jer kapetani ne mogu osuditi na smrt, nego samo pokarati.
9. Ako bi koji opsovao Oca ili mater, ima mu se sve porobiti što je nje-govo i da mu se udre 100 štapa pak i istira među braćom kao prokletac.
10. Ko bi opsovao starijega, to jest kneza, serdara, kapetana ili koga mu drago poštena starca, ima mu se dati 100 štapa a u ligu groša 25.
11. Ako bi koji ugrabio divojku i ne bi aviza³⁹ koga ima, dati pena groša 100 u ligu a njega dati pravdi.
12. Ko bi opsovao ženu poštenu ima dati pena groša 10 u ligu.
13. Ko bi ukra vola, uzmu se četiri za jednoga i dadu se onomu čiji je vol bio; i tako svake ostale živine četvero za jedno a groša 25 u ligu.
14. Ko bi ukra komu dragu stvar, ima se vratiti četverostruko za jed-no, a globe kako je robe.

---

37 Ipak je staleška izjednačenost vidljiva kod općeg zbora gdje se sastaju svi bez obzira kojeg sloja.

38 Slično kao u Poljicima, odnosno negdje kao Veliki knez ili Knez-vojvoda u Rogoznici.

39 Obavijestio.

15. Kada se nađe krivac u jednomu mistu neimadu mu se slati ljudi na kuću od njegova mista nego od drugoga.
16. Oni čauši koji idu robiti, 'tokaga 10. dio i sve kože od životinje koju se poide, a što se porobi u ligu'.
17. Ko bi potrao žito ili vinograd, 'štima se⁴⁰ i plati četverostruko.
18. Ko bi pomirio lupeža i ne bi aviza starješine ima mu se uzeti koliko i samom lupežu.
19. Ko bi se pomirio s onim koji bi ga udario ili opsovao i neavizao koga ima, platit će oba jednako.
20. Da nema nitko (pravo) ubiti živo u šteti, nego činiti 'štirati' pak prizvati prid ligu, ter nek mu plati kako je rečeno u kapitulu sedamnaestom.
21. Ako bi žena opsovala čovika, da ima doći na ligu gospodar one žene, i dovesti istu ženu i nosiće kam(en) na vratu i biće 'vruštana' (šibana), a u ligu groša 10.
22. Ako bi ko vidio lupeža ili drugoga zla čovika, a ne bi ga kazao, nego ga (u)taja, upada u istu penu u kojoj bi se našao rečeni krivac i (daje) globe u ligu groša 10.
23. Ako bi se koji uzdiga među zborom, ter bi reka da neće poslušati skupštinu i zapovid starijih damu se imadu poslati ljudi i čauš i sve njegovo živo i mrtvo dovesti na ligu i njega predati knezovima, nevirnika i neskladnika.
24. Ako bi ko našao da ide po sebi u društvo ovdan ili ovnoć čineći skandale i dajući zlu priliku, da se imadu dati u ruke pravdi i u ligu groša 20.
25. Ko bi što oteo komu to jest: sir, maslo, vunu ili kojemu dragu stvar ima se avizati pravda a platiti 10 groša svaki.
26. Ako bi se koji kmet našao koji nepridava pravo svomu gospodaru, ima se gospodar od zemlje dignuti i dati je drugomu, a da mu plati sve što mu je ukra.
27. Ako bi se našao koji čovik da je učinio krivo svomu ortaku u trgovini da i taj plati dvostruko, a u ligu groša 20
28. Ako ne bi platio misniku svoga truda ima se usilovati da plati, a u ligu groša 10 ...

U Zaostrogu, 13.9.1551"

---

40 Popravlja, usklađuje.

Statutes and Criminal Law of Makarska and Coast in the Sanjak of Herzegovina

Summary

Makarska and its Coast together with Lokva Rogoznica and largely Poljica were in the medieval period for a long time under the rule of the Ottoman Empire, despite bilateral agreements with the Venetian Republic from 1444, 1561, 1571 and 1646. The result, however, was not an absolute domination of Turkey over domestic population and the stratification of the existing administration. In contrast, and consequently, except the supreme tax and the abolition of the nobility, there were no traces of feudal Timaru, Sharia law or a violent expulsion and Islamization of people in the time of peace. All of these circumstances positively influenced not only the maintenance of the already existing public-legal relations, but also the creation of new legal and factual norms, which were described in Croatian folk customs before Turkish rule and during it, as well as the position of the "natives" in this "era of dependence". The best indicator of this is the statutes of Makarska and the Coast from 1551 adopted by a sovereign nation or by the league and preserved in the monastery archives in Zaostrog. The paper presents the statutes without going into a detailed analysis but with an introductory interpretation of some legal and historiographical thoughts of Makarska coastal region at the time, in correlation with other territorially or institutionally related fields.

Keywords: Makarska and the coast; Makarska Statutes 1551; Ottoman rule in Dalmatia; Statutes of Lokva Rogoznica from 1236; Dalmatian league and criminal law.

APOKRIFNI POPIS PLEMIĆKIH RODOVA BOSANSKOGA KRALJEVSTVA

Stjepan ČOSIĆ
Filozofski fakultet Split
Odsjek za povijest
Sinjska 2
HR- 21000 Split
E-pošta: stjepan.cosic@ffst.hr

UDK: 929.7(497.6)(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 16. studenoga 2016.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Sažetak

Dulje od dva stoljeća u historiografiji i publicistici prisutne su veoma slične verzije popisa plemićkih rodova Bosne i Huma iz predosmanskoga doba. Jedna inačica objavljena je i u dvjema poznatim zbirkama izvora za povijest BiH čime je popis dobio na znanstvenoj vjerodostojnosti. Međutim, podatci o podrijetlu i nastanku popisa ne potvrđuju njegovu autentičnost. Popis je jedan od apokrifnih dokumenata koji je nastao u sklopu tzv. ilirske heraldike. Riječ je o kompleksnom ideološkom fenomenu koji se razvijao na tragu protuosmanske politike 17. i 18. stoljeća, s ciljem da se legitimiraju feudalni interesi određenih rodovskih krugova, kao i "povrat" njihovih privilegija i posjeda, prvenstveno na području BiH. Na tu tradiciju pozivali su se i neki rodovi Makarskoga primorja, a u makarskom se franjevačkom samostanu čuva i najstariji prijepis popisa kojega je, prema jednoj vijesti, 1724. iz Fojnice donio fra Marijan Lekušić. Popis se sastoji od donekle modificiranog i proširenog slijeda rodova iz *Fojničkoga grbovnika* koji je nastao nakon 1675. godine. Znatnom broju rodova u popisu je dodano i mjesto podrijetla i to na temelju spoznaja o njihovu zavičaju početkom 18. stoljeća. Nakon ma-

karske verzije popisa koju su publicirali fra Andrija Kačić Miošić i fra Luka Vladmirović, pojavio se i veoma sličan popis što ga je u franjevački samostan u Budimu iz Bosne donio fra Josip Jakošić. Godine 1789. Martin Juraj Kovačić tiskao je taj popis kao dodatak knjizi Gabrijela Kolinovića. Prema budimskoj inačici popis su kasnije, u svojim zbirkama vrela, objavili Grgur Čevapović i Euzebije Fermendžin. Širenje i nekritičko prihvaćanje apokrifnih podataka iz popisa i drugih izvora ilirske heraldike prouzročilo je brojne pogriješke i zablude u genealoškim i heraldičkim istraživanjima.

Ključne riječi: Popis bosanskoga i humskoga plemstva; Marijan Lekušić; Andrija Kačić Miošić; Luka Vladmirović; Makarska; Fojnica; Budim; ilirska heraldika; *Fojnički grbovnik*; *Korjenić-Neorićev grbovnik*; Gabrijel Kolinović Šenkvički; Josip Jakošić; Martin Juraj Kovačić; Grgur Čevapović; Euzebije Fermendžin.

U drugom izdanju *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* fra Andrije Kačića Miošića iz 1759. tiskana je "Pisma od Stipana Kristića i njegovih svatova". U njoj je opjevana svadba bosanskoga kralja Stjepana Tomaša i Katarine Kosače ("Kate Hercegovke"), događaj koji se zbio godine 1446. Među svatovima koje kralj poziva, pjesnik niže vlastelu dodajući svakome od njih mjesto ili kraj iz kojega potječe. Dalje u svojoj *pismarici* Kačić je na više mjesta varirao fabule o plemićima i rodovima koji se spominju u toj pjesmi. Prošireni niz od 167 rodova, od kojih je većini pridodao mjesto podrijetla Kačić donosi i u proznom zapisu u obliku dokumenta pod naslovom: "Slide knezovi i vlastela naroda slovinskoga".¹ Isti popis vlastele (dalje: *Popis*), s jednakim naslovom, pretiskao je Kačić i u svojoj *Korabljici* godine 1760.²

U kojoj mjeri je ovaj *Popis* autentičan te kada je i kako nastao? Gotovo jednak, nešto opširniji niz od 179 bosanskih plemićkih rodova s podacima o njihovu podrijetlu, tiskao je tri desetljeća nakon Kačića

1 ANDRIJA KAČIĆ MIOŠIĆ, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Stari pisci hrvatski XXVII., knjiga prva, TOMO MATIĆ (prir.), HAZU, Zagreb, 1942., str. 207-210, 380-389.

2 ANDRIJA KAČIĆ MIOŠIĆ, *Korabljica*, Stari pisci hrvatski XXVII., knjiga druga, TOMO MATIĆ (prir.), HAZU, Zagreb, 1942., str. 290-295.

ća njegov subrat i prijatelj fra Luka Vladmirović (1718.-1788.). *Popis* predstavlja prvi dodatak u Vladmirovićevoj knjizi *De Regno Bosniae, ejusque interitu, narratio historica etc.* iz 1781. koju je objavio u Veneciji pod pseudonimom Prudentius Narentinus. Odjeljak nosi naslov: "Dodatak u kojemu se iznosi popis plemićkih obitelji koje su postojale u Bosanskom Kraljevstvu u doba njegove propasti".³ U uvodnoj bilješki tumače se okolnosti nastanka *Popisa*. Vladmirović kaže da se njegov izvornik nalazi u samostanu Svetoga Duha u Fojnici, a da ga je godine 1724. prepisao tadašnji tajnik provincije Bosne Srebrene, fra Marijan Lekušić (1685.-1742.) koji ga je potom pohranio u franjevačkom samostanu Svete Marije u Makarskoj gdje se i danas čuva. Taj prijepis uvezan je kao jedan od dodataka rukopisu makarskog ljetopisca fra Nikole Gojaka (1680.-1772.).⁴ Očito, Kačić je koristio ovaj Lekušićev prijepis pa su se preko njegova popularnog *Razgovora* podatci o podrijetlu bosanske vlastele proširili među franjevcima i pukom. Vladmirović je *Popisu* tendenciozno dodao nekoliko rodova iz Dalmatinske zagore i Hercegovine (Domazetović, Dragičević, Matić, Milatović, Radosaljić, Radivojević, Vukšić itd.) kojih nema u Lekušićevu dokumentu. Osim dodavanja novih "plemića", u ovim i kasnijim prijepisima *Popisa* nastale su stanovite razlike u redosljedu, imenima rodova i nazivima mjesta njihova podrijetla. Neka dvojna prezimena u različitim verzijama *Popisa* razdvojena su, a mnoga su u prijepisu iskrivljena ili su krivo zapisana već u Lekušićevu rukopisu po čemu se vidi da je taj dokument nastao "iz treće ruke". Od Kačića i Vladmirovića *Popis* je preuzeo i makarski svećenik don Petar Bartulović te ga je uza sitne preinake i dodatak nekoliko primorskih rodova objavio u svojoj knjižici o povijesti Hercegovine iz 1791.⁵

Odakle zapravo potječu podatci iz *Popisa*? Provenijencija i svrha *Popisa* postaje nam znatno jasnija kada znamo da je fra Marijan Lekušić izradio i jedan od prerisa *Fojničkog grbovnika* koji se čuvao u ma-

-
- 3 PRUDENTIO NARENTINO [Luka Vladmirović], *De Regno Bosniae, ejusque interitu, narratio historica etc.*, Venetiis, 1781., str. 48-55 (Appendix I. In qua Catalogus exhibetur Familiarum Nobilium in Bosnensi Regno existentium tempore ipsius destructionis).
  - 4 JOSIP ANTE SOLDO (prir.), *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, Književni krug, Split, 1993., str. 76. *Popis* je uvezan u svezak *Ljetopisa* fra Nikole Gojaka koji se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana u Makarskoj (sign. S – 38 f. 78-80').
  - 5 PIETRO BARTULOVICH, *Antico Ducato s. Sabba Chelmo Herzegovina dalle barbare rovine*, Venezia, 1796., str. XXXIV-XXXV.

karskom samostanu, a danas je izgubljen.⁶ Glavni korpus *Popisa* ili njegova nepoznatog izvornika, ako je uopće postojao, obuhvaća rodove iz *Fojničkoga* i drugih *ilirskih* grbovnika. Ovom spoznajom *Popis* gubi značenje vjerodostojnoga izvora za predosmansko razdoblje, a njegov apokrifni karakter dobiva smisao u kontekstu ranonovovjekovnih koncepcija povezanih s ilirskom heraldikom. Vjerojatno je prvi *Popis* kreirao sam Lekušić, ekscerptirajući imena rodova iz *Fojničkoga* i *Korjenić-Neorićeva grbovnika* te drugih izvora i rodoslovlja povezanih s ilirskom heraldikom. Nekim rodovima, uglavnom poznatim i raširenim patronimicima te onima koji su se prema homonimiji mogli povezati s grbovničkim, dodano je "podrijetlo" prema njihovu trenutačnom obitavalištu. Naime, osim imenâ i grbova, *Fojnički grbovnik*, kao ni ostali ilirski armorijali, ne sadrži podatke o podrijetlu pojedinih rodova. U svakom slučaju, "izvorni" *Popis* u Fojničkom samostanu već se polovicom 19. stoljeća smatrao davno izgubljenim pa je Lekušićev makarski prijepis iz 1724. zapravo "najstariji".⁷

Nakon ovih uvida jasno je da se sam *Popis* i njegov sadržaj moraju tumačiti u sklopu ilirske heraldike. Budući da je *Fojnički grbovnik* nastao potkraj sedamdesetih godina 17. stoljeća, ili nešto kasnije, kao preris *Korjenić-Neorićeva grbovnika* iz godine 1595., potrebno se osvrnuti na genezu toga fenomena. Po uzoru na *Korjenić-Neorićev grbovnik*, prvu zbirku grbova zemalja, dinastija i plemićkih rodova zamišljenog "cesarstva ilirskog", izrađene su do polovice 19. stoljeća brojne verzije u literaturi poznate kao ilirski grbovnici. Uz original, poznata su još 24 primjerka različitih redakcija. U literaturi su se uvriježila i pogrješna tumačenja po kojima se *Korjenić-Neorićev grbovnik* smatra kopijom još starijeg "virtualnog" *protografa* Petra Ohmućevića. Zbog toga se često naziva i Ohmućevićevim, a ponekad ga se poistovjećuje sa znatno mlađim ali "poznatijim" *Fojničkim grbovnikom*. Sadržajno vezani uz original, svi ilirski grbovnici izra-

---

6 Drugi preris spominje se 1748. u vlasništvu Makaranina don Klementa Grubišića ali se i njemu izgubio trag. O dva prijepisa *Fojničkoga grbovnika* u Makarskoj, vidi: SRĐAN RUDIĆ, *Vlastela ilirskog grbovnika*, Istorijski institut, Beograd, 2006., str. 78-79; FRANO GLAVINA, *Makarske teme*, Gradska galerija Antuna Gojaka, Makarska, 2010., str. 18-19.

7 Povezanost popisa i grbovnika, uočio je već polovicom 19. stoljeća Ivan Franjo Jukić. Već je on zaključio da je imenoslov, kako ga zove, "mnogo kasnije pisan nego ona knjiga slikovna", te da izvornika više nema u fojničkom samostanu. IVAN FRANJO JUKIĆ, "Starine bosanske. Rodoslovlje popa Stanislava Rupčića", u: *Bosanski prijatelj*, 2, Zagreb, 1851., str. 82.

divani su, precrtavani, prilagođavani, čuvani i korišteni za slične potrebe, u različitim povijesnim okolnostima, od Napulja i Dubrovnika do Fojnice, Beča, Zagreba i Beograda. Sadržaj im je u osnovi jednak. Svi obuhvaćaju predosmanski korpus grbova zemalja i *navodnih* bosanskih, srpskih, humskih, primorskih, dalmatinskih, hrvatskih i albanskih, jednom riječi, "ilirskih" dinasta i vlastele neovisno o njihovoj konfesionalnoj pripadnosti, starosti, snazi i značenju. Kanonizirane predajom, ove "zakašnjele" zbirke grbova dugo su odolijevale kritičkoj analizi.⁸

Prema jeziku, osliku, starosti papira i genealogijama tvoraca može se zaključiti da je *Korjenić-Neorićev grbovnik* izrađen kada je i datiran (1595.) ili oko te godine. Iako su mnogi rodovi koji se u njemu spominju povijesno poznati, većinu grbova, njihove motive, tinkture (boje) i metale veoma rijetko možemo potvrditi u starijim izvorima. Stoga je opravdano pretpostaviti da mnoga znamenja u grbovniku nisu autentična i da predstavljaju rekonstrukcije ili potpuno nove kreacije. Međutim, brojni rodovi i/ili njihovi fiktivni nasljednici od 17. stoljeća koristili su grbove iz ovoga grbovnika i njegovih kopija, neki i na temelju vladarskoga odobrenja. S obzirom na vrijeme nastanka razumljiva je pragmatična svrha i ideološka poruka *Korjenić-Neorićeva* i kasnijih grbovnika. S jedne strane, njima su se legitimirala i potvrđivala stara plemićka prava i povlastice kršćanskih rodova u kraljevstvima, kneštvima i vojvodstvima nekoć moćne imaginarne Ilirije, posebno u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. S druge strane, ti su grbovnici predstavljali heraldičku projekciju križarske ideologije koja je u kasnom 16. stoljeću, u duhu katoličke obnove, a pod okriljem španjolske krune i papinstva, prodirala na područje "Ilirika". Svaka-ko, prije nego što je postao historiografskom temom, programski i ideološki sadržaj *ilirske heraldike* više od dvjesto godina bio je usko povezan s protuosmanskom politikom i reafirmacijom domaće elite.

Začetnici ideje i tvorci prvih grbovnika bili su potomci vlastelićičkih rodova iz neposrednoga dubrovačkog zaleđa, iz Huma i Trebinjske oblasti, koji su pred Osmanlijama prebjegli u Slansko primorje pod okrilje Dubrovačke Republike. Riječ je o pomorskim rodovima: Kor-

---

8 O kompleksnom problemu nastanka *Korjenić-Neorićeva* i *Fojničkog grbovnika*, o ilirskoj heraldici, njezinoj ideologiji i učincima te o literaturi u vezi s tom temom u ovom se članku piše na temelju zaključaka studije: STJEPAN ĆOSIĆ, *Ideologija rodoslovlja. Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595.*, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2015.

jenić-Neorićima, odnosno njihovim ograncima Jerinićima i Kmetovićima, Grgurić-Ivelja-Ohmućevićima, Dolisti-Tasovčić-Dinićima, Medvjedović-Orsinijima i o još nekima iz njihova kruga. Brojni pripadnici tih rodova od polovice 16. i tijekom 17. stoljeća istaknuli su se kao kapetani i zapovjednici u pomorskim pothvatima španjolskih kraljeva Filipa II., III. i IV. ali i kao franjevci, svećenici i biskupi. U političkoj perspektivi zapadnih protuosmanskih koalicija pripadnici slanskih rodova vidjeli su priliku da se nakon *reconquiste* etabliraju kao nova elita na širem području *Illirika*. Stoga je sadržaj grbovnika kreiran upravo po mjeri njihovih gentilnih odnosa i pozivanja na nekadašnje posjede u Bosanskoj kraljevstvu. Poznata znamenja zemalja, dinastija i srednjovjekovnih vladarskih rodova "cesarstva Ilirskoga" u grbovnicima bila su pokriće, odnosno aristokratska legitimacija za ove manje poznate ali rodbinski povezane ranonovovjekovne rodove. Mistifikacija o njihovu srednjovjekovnom plemićkom podrijetlu produbila se sa širenjem različitih redakcija i precrta *Korjenić-Neorićeva grbovnika*.

Uz poznate dinastičke i velikaške rodove i skupinu povezanih rodova koja je bila važna za njegov nastanak, u *Korjenić-Neorićevu grbovniku* nalazi se i velik broj u izvorima slabo poznatih ili potpuno nepoznatih rodova i njihovih grbova. Za mnoge od njih ne može se pouzdano tvrditi da su imali plemićki status, pa ni to da su uopće postojali. Toj skupini pripada tridesetak rodova. Ostali, manje poznati, otkrivaju nam svoj identitet ako pažnju usmjerimo na područje Hercegovine, neposredno dubrovačko zaleđe (Primorje, Popovo s Trebinjem i Zažablje) te ako u obzir uzmemo podatke iz genealogija Ohmućevića i Korjenić-Neorića. Ta su rodoslovlja važan izvor za tumačenje nastanka i sadržaja grbovnika. Ona nam potvrđuju da je grbovnička "moda" nastala oko jezgre primorskih rodova i bratstava koji su bili u stvarnom ili imaginarnom srodstvu i koji su svoje plemićko podrijetlo vezivali za bosansko-humsku političku tradiciju. Gotovo svi rodovi spomenuti u rodoslovljima tvoraca grbovnika pojavljuju se i u samom grbovniku. Čak 40 rodova iz rodoslovlja Korjenić-Neorića nalazimo i u njihovom grbovniku. Među tim rodovima 11 ih je i u genealogiji Ohmućevića koja pak sadrži još šest rodova kojih nema u Korjenić-Neorićevu rodoslovlju ali čiji su grbovi također u grbovniku. Dakle, u *Korjenić-Neorićevu grbovniku* zastupljeno je ukupno 46 rodova iz oba rodoslovlja.

Sudeći prema brojnim prerisima grbovnikâ, ilirska je heraldika tijekom 17. i 18. stoljeća doživjela značajnu recepciju, a grbovnički sadr-

žaji imali su odjeka u europskoj heraldici i genealogiji. Godine 1725. napuljski je plemić Giuseppe Lumaga objavio svojevrsni leksikon europskoga plemstva pod naslovom *Teatro della nobiltà dell' Europa etc.* u kojemu je uz popise plemićkih rodova u europskim državama i regijama, kao posljednji, donio i popis vlastele "Della Grecia over Schiavonia, e sue Provincie...". Riječ je o doslovnom prijepisu kazala vlastele iz *Korjenić-Neorićeva grbovnika* (uz odvajanja nekih dvojnih prezimena), bez podataka o podrijetlu ali s posve proizvoljnim talijanskim inačicama prezimena. Zanimljivo je da Lumaga, u napomeni koja prethodi popisu, kao svoj izvor ne spominje grbovnik nego se poziva na autoritet glasovitoga heraldičara Ménestriera i drugih autora.⁹ Na taj su način "ilirska vlastela" stjecala europsku legitimaciju. S druge strane, Lekušićev, Kačićev i kasniji prijepisi *Popisa*, u kojima se navodi i podrijetlo većega broja rodova, izrađeni su za lokalnu uporabu kako bi se, uz pomoć homonimije i predaje o podrijetlu i zavičaju pojedinih rodova, uspostavila njihova povijesna veza s predosmanskim Bosanskim kraljevstvom.

Za nastanak *Popisa* i širenje ilirske heraldike tijekom 18. stoljeća ključna je bila druga poznata inačica ilirskoga grbovnika iz franjevačkoga samostana u Fojnici. *Fojnički grbovnik* nastao je u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća, u vrijeme kada je pripadnik najmlađega ogranka dubrovačkih Ohmućevića, Pijer Damjan, sa sinom Antunom Damjanom, dokazivao svoje pravo na nasljeđe u Slanom ali i na stare posjede svoga roda u Bosni. Odgovor na pitanje kako je došlo do toga da je grbovnik slanskih Ohmućevića dospio u fojnički samostan zacijelo se krije u stoljetnim vezama slanskih franjevaca, od kojih su neki pripadali rodovima Ohmućevića i Korjenić-Neorić-Kmetovića, s Bosanskom vikarijom i provincijom ali i u činjenici da se Antun Damjan Ohmućević tijekom Velikoga rata istaknuo u borbama u Bosni te da je u to doba obilazio fiktivne posjede svoga roda i

---

9 [GIUSEPPE LUMAGA], *Teatro della nobiltà dell' Europa ovvero Notizia delle Famiglie Nobili, che in Europa vivono di presente, e che in lei vissero prima*, Giovan-Francesco Paci, Napoli, 1725., str. 381-387. Lumaga odvoja dvojna prezimena (Dobrašinović-Bogašinović i Vojković-Palikuća) te dvaput navodi Čihoriće pa njegov popis, za razliku od *Korjenić-Neorićeva grbovnika* sa 141, broji 144 roda. Vjerojatno Lumaga nije posve lagao kada je naveo da je popis vlastele preuzeo od drugih autora ali u dostupnim tekstovima francuskoga isusovca, heraldičara i antikvara Claude-François Ménestriera (1631.-1735.), na kojega se poziva, nema traga spominjanju ilirske vlastele, kao ni samoga grbovnika.

bio u kontaktu s domaćim franjevcima.¹⁰ Tako su franjevci provincije Bosne Srebrene postali glavni prenositelji grbovničkih sadržaja koji su se miješali s narodnom usmenom tradicijom i "epskom dominantom" u književnosti.

Od kraja 17. stoljeća utilitarnu matricu prvih grbovnika počeli su koristiti brojni pojedinci i rodovi iz različitih područja *Ilirije*, koji su u protjerivanju Osmanlija vidjeli priliku da se domognu svojih "starih" posjeda i titula. Fenomen "prisvajanja" grbovničkoga značenja, najčešće na temelju konstruirane predaje i homonimije, osobito se razgranao u Dalmaciji pod mletačkom vlašću pa je obnovljeno i novo plemstvo nicalo diljem "nove" i "najnovije stečevine". Nakon Morejskoga rata (1684.-1699.) i širenja granica te protomodernizacijskih zahvata mletačke vlasti u agrarnoj politici i upravi, heterogena je skupina "knezova", "vojvoda" i "harambaša", uza staro komunalno plemstvo, kao nova elita postala glavni oslonac države. Od godine 1661. mletačka institucija Magistrata nad feudima legalizirala je uporabu plemićkih naslova te otada možemo pratiti priznavanje titula "starom" i dodjeljivanje "novom" dalmatinskom plemstvu.¹¹ U prikupljanju dokumentacije kojom se dokazivala "bolja prošlost" nastale su brojne krivotvorine i obiteljske mistifikacije inspirirane sadržajem grbovnika.¹² Gradivo koje je omogućilo razvoj tog fenomena najčešće

---

10 Vidi opširnije: S. Ćosić, *Ideologija rodoslovlja. Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*, str. 154-157.

11 O tom procesu vidi u: MIROSLAV GRANIĆ, "Dalmatinske obitelji u 'Libro aureo dei veri titolati' mletačkog Magistrata nad feudima", u: *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru*, 30/17, Zadar, 1990./1991., str. 159-208.

12 Nakon što su u Veneciji isposlovali plemićki status za svoje rodove, trend genealoških mistifikacija što su ga potaknuli fra Andrija Kačić Miošić, a osobito fra Luka Vladimirović, proširio se Dalmacijom. Vidi: JOSIP ANTE SOLDI, "Luka Vladimirović i njegov krug", u: *Historijski zbornik*, 36, Zagreb, 1983., str. 189-213. Tijekom druge polovice 18. stoljeća objavljen je čitav niz djela u kojima se "dokazuje" najčešće bosansko-humsko plemićko podrijetlo pojedinih rodova Makarskoga primorja. Tako Ivan Josip Pavlović Lučić, u preradbi Mrnavičevoga životopisa Svetoga Save, makarske Batošice izravno povezuje s Nemanjićima, a Petar Bartulović u svojim knjižicama piše o starom plemstvu brojnih makarskih i primorskih rodova, napose o svojim Bartulovićima te o drveničkim Kostanićima, kozičkim Ravlićima, makarskim Ipšićima, velobrdskim Nemčićima i drugima. Vidi: IVAN JOSIP PAVLOVIĆ LUČIĆ, *Vita S. Sabbae Abbatis etc.*, Sebastian Coleti, Venetiis, 1789. te djela PETRA BARTULOVIĆA: *Epitome del privilegio e rolo di Macarsca, Primorie, e Craina etc.*, Simon Cordella, Venezia, 1794.; *Dalmazia antica e recente colle sue gloriose militari virtù*, Francesco Andreola, Venezia, 1795.; *Antico duca-*

je dolazilo iz franjevačkih krugova. Franjevački samostani u Makarskom primorju i zaleđu bili su sve do 1735. godine u sklopu Bosanske provincije, a početkom 18. stoljeća među pukom je još živjela predaja o hercegu Stjepanu i predturskim vremenima. Sjećanje na tri uzastopna rata s Osmanlijama također je bilo svježije, a privilegirani status u mletačkim okvirima poticao je starosjedilačke ambicije.

Kao starinar i zaljubljenik u domovinsku prošlost Lekušić je, bez paleografskoga znanje i kritičkoga odnosa prema gradivu, započeo prikupljati i prepisivati stare dokumente i isprave smatrajući da je *Fojnički grbovnik* autentični srednjovjekovni izvor. U tom smislu *Popis* predstavlja stanovitu dopunu grbovnika, pokušaj da se na temelju homonimije i suvremenih okolnosti, prikaže "raspored" i utvrdi podrijetlo "starih" plemićkih rodova. Uz podatke o podrijetlu dinastičkih rodova, poznate iz usmene predaje, u *Popisu* su zapravo zabilježena "ognjišta" niza Lekušiću poznatih bosanskohercegovačkih i dalmatinskih rodova.¹³

S obzirom da je navodni izvornik u fojničkom samostanu bio izgubljen, ili kao predložak nije ni postojao, intervencija je načinjena i u samome grbovniku. Naime, potkraj 19. stoljeća netko je na početku *Fojničkoga grbovnika* uveo kazalo: 3 lista papira, s abecednim popisom grbova i rodova te pripadajućim brojem stranice. Znatno kasnije, drugom rukom, uz neke je rodove u tom kazalu dodano i podrijetlo identično onome u Lekušićevu, odnosno Kačićevu *Popisu*. Pripisima je na dnu prve stranice kazala dodana bilješka koja to potvrđuje: "Ove

---

to S. Sabba Chelmo Herzegovina dalle barbare rovine, Venezia, 1796.; Nobil antica Rauliich da Coziza Gorska xupa Vargoraz, Venezia, 1796.; Chronicon della Dedizione e Privilegio di Macarsca, Primorie, e Craina in ugualità de Pastrovichio dalla Maestà Veneta, conceduto, e confermato, Francesco Andreola, Venezia, 1797.

13 U *Popisu* i u ilirskim grbovnicima mnoštvo je patronimskih prezimena, a mnoga od njih imaju više varijanti i homonimijski su prilagodljiva. Zavičaj rodova s tim prezimenima bio je poznat franjevcima pa su tako i nastali podatci u *Popisu*. Neki rodovi, ili njihovi pripadnici, bili su poznati u tim krajevima, a neki su na tim područjima i danas. Tako se npr. u *Popisu* navode sljedeći rodovi: Aljinić od Bobovca, Aračinović od Broćna, Brzojević iz Rogoznice između Omiša i Zadvarja, Bilošijević iz Raškog kod Mostara, Bibić od Midenog Brda iz Zagorja, Čubretić knezovi od Vrlike, Kopčić od Žrnovnice u Rami, Kosović knezovi od Cetine, Kružić bani, duke i markizi od Klisa, Mirilović iz Petrova polja, Rajković iz Ogorja, itd, itd. Stanovite pogrješke, to jest prilagodbe, u *Popisima* su zajedničke, poput pretvaranja starog humskog roda Čihorić u Čorić i njegova smještanja u Tuzlu.

nastavke mjestâ povadio sam iz jednoga kataloga manastira u Makarskoj, koji je 1724. ovdale iz Fojnice popisani ali ga ovde sada nejma. P. V." Prema inicijalima, autor tog dodatka vjerojatno je fra Paškal Vešara (1906.-1979.) koji se tijekom prošloga stoljeća bavio grbovnikom priređujući i njegovo prvo tiskano izdanje iz 1972. godine.

Autentičnost *Popisa* od njegove se pojave nije dovodila u pitanje pa je taj "dokument", osim simbolične vrijednosti za rodove koji su se na njega pozivali, preko više tiskanih verzija zadobio stanovito historiografsko značenje. Štoviše, s vremenom je uvršten u respektabilne zbirke izvora. Za to je, međutim, bio zaslužan kontinentalni pravac njegova širenja u granicama Provincije Bosne Srebrene. Franjevačkim je vezama, preko povjesničara i arhivista fra Josipa Jakošića (1734.-1804.) drugi prijepis *Popisa* dospio u knjižnicu budimskih franjevaca. Priređujući 1789. rukopise slovačkoga Hrvata i svoga sumještanina Gabrijela Kolinovića Šenkvičkog (1698.-1770.), Jakošićevu je verziju *Popisa* uočio arhivist Martin Juraj Kovačić (1743.-1821.) i objavio je kao dodatak Kolinovićevoj knjizi *Chronicon militaris ordinis equitum templariorum*.¹⁴ Ovaj budimski *Popis* pod naslovom *Nomina nobilium regni Bosnae familiarum* sadrži 172 roda i neznatno se razlikuje od Lekušićeva to jest Kačićeva i Vladmirovićeva s tim da su prezimena prepisana uz mnogo više pogrješaka. Prepisivač je *Popis* obogatio "panonskim" ogrankom bosanske plemićke dijaspore. U autorovu je čast dodan rod "Colonovich", uvršteni su još i daruvarski Jankovići, a nepoznati Pašačići pragmatično su pročitani kao požeški Patačići.

Na temelju Kovačićeve redakcije, u razdoblju poznanstvenjenja historiografije, uslijedile su još dvije identične edicije *Popisa*. Baveći se rukopisima i knjigama budimske knjižnice, *Popis* je pod istim naslovom (*Nomina nobilium regni Bosnae familiarum*) prvo objavio fra Grgur Čevapović (1786.-1830.) u svojoj povijesti Provincije Sv. Ivana Kapistranskog iz 1823.¹⁵ Najzad isti *Popis* je tiskao i fra Euzebije Fermeždin 1892. kao zadnji dokument u glasovitoj zbirci izvora *Acta*

14 GABRIELIS KOLINOVICS SENQUICZENSIS, *Cronicon militaris ordinis equitum etc.*, Pestini, s. a. [1789.], str. 131-138 (Appendix). O djelovanju priređivača knjige, slovačkoga Hrvata i učenjaka Martina Jurja i njegova sina Josipa Nikole Kovačića kao prvih službenih skupljača arhivskoga gradiva za budimski arhiv, vidi: IVICA FILIPOVIĆ, "Martin Juraj i Josip Nikola Kovačić u Hrvatskoj 1812-1815.", u: *Arhivski vjesnik*, 9, Zagreb, 1966., str. 273-284.

15 [GRGUR ČEVAPOVIĆ], *Synoptico-Memorialis Catalogus Observantis minorum provinciae S. Ioannis Capistrano olim Bosnae Argentinae etc.*, Typis Regiae universitatis hungaricae, Budae, 1823., str. 265-269.

Bosnae.¹⁶ Fermendžin se izrijekom poziva na Kovačićev dodatak u Kolinovićevoj knjizi, tumači da je riječ o prijepisu koji je u Fojničkom samostanu izradio fra Josip Jakošić te navodi i njegovu signaturu u knjižnici samostana Male braće u Budimu. Čevapovićeve i Fermendžinova djela postala su standardna istraživačka pomagala pa je, unatoč objašnjenju koje je Fermendžin iznio u pratećoj bilješki, *Popis* stekao auru autentičnosti te se kao pouzdan izvor često koristio, a i danas se koristi u akademskoj literaturi i publicistici. Pod autoritetom uglednih edicija proizvoljni podatci iz *Nomina nobilium regni Bosnae familiarum* tako su dospjeli u tekstove o ilirskim grbovnicima, njihovim rodovima i srednjovjekovnoj Bosni i Humu.

Zbog brojnih pogrješaka i konstruiranih atribucija apokrifni *Popis* već dva stoljeća unosi golemu zbrku u proučavanje grbovnika i genealogija rodova koji se u njima spominju. Evo najvažnijega primjera: Vrhunac zabune u tumačenju podrijetla grbovničkih rodova nastao je nakon što je Aleksandar Solovjev u svome radu o ilirskoj heraldici iz 1933. godine objavio "Plan i poreklo zbornika Korenića-Neorića".¹⁷ U pokušaju odgonetanja provenijencije brojnih nepoznatih rodova, Solovjev, uz druge izvore, u "Planu" redovito navodi i podrijetlo rodova koje je iz *Popisa* u svoju pjesmaricu uvrstio fra Andrija Kačić Miošić. Te podatke iz Kačićeva *Popisa* Solovjev je u "Planu" označio slovom "K". Sve do 1991. godine *Korjenić-Neorićev grbovnik* nije bio reproduciran pa je bio teško dostupan za istraživanje, a rad Solovjeva smatrao se najvažnijom studijom o tom grbovniku. Stoga su mnogi koji su o njemu pisali podatke o podrijetlu rodova s oznakom "K" prihvaćali kao vjerodostojne, a neki su i čitav Solovjevljev "Plan" smatrali integralnim dijelom grbovnika. Na Kačićeve (to jest Lekušićeve) i druge podatke iz *Popisa*, s više ili manje pouzdanja pozivali su se svi istraživači ilirske heraldike iako u samom *Korjenić-Neorićevu* i u drugim grbovnicima nema niti slova o podrijetlu i povijesti rodova i njihovih grbova.

---

16 EUSEBIUS FERMENTŽIN (collegit ed digessit), *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagrabiae, 1892., str. 559-562. Signatura budimskoga prijepisa je: Cod. msc. adversar. libr. VIII. num. 21.

17 ALEKSANDAR SOLOVJEV, "Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević", u: *Glasnik Skopskog učenog društva*, 12, Skopje, 1933., str. 96-99.

Apocryphal List of Nobility Kindreds in the Bosnian Kingdom

Summary

For more than two centuries, there have been very similar versions of the lists of noblemen of Bosnia and Hum from the pre-Ottoman period in historiography and publishing. One version was published in two well-known collections of sources for the history of BiH, which gave scientific credentials to the list. However, the data on the origin of the list do not confirm their authenticity. The list is one of the apocryphal documents that emerged within the so called Illyrian heraldry. It is a complex ideological phenomenon developed in the course of the anti-Ottoman politics of the 17th and 18th century with the aim of legitimizing the feudal interests of certain kinship circles, as well as the "return" of their privileges and possessions, primarily on the territory of BiH. Some families of the Makarska coast called upon this tradition, and in the Franciscan monastery of Makarska there is the oldest transcript of the list, which, according to some sources, was brought by Fr. Marijan Lekusic from Fojnica in 1724. The list consists of a somewhat modified and expanded sequence of kindreds from the *Fojnica Armorial*, which was compiled after 1675. A significant number of kindreds in the list have been added to their place of origin based on the knowledge about their homeland at the beginning of the 18th century. After the Makarska version of the list published by Fr. Andrija Kacic Miosic and Fr. Luka Vladmirovic, a very similar list was presented by Fr. Josip Jakosic who brought it from Bosnia to the Franciscan monastery in Buda. In 1789 Martin Juraj Kovacic printed this list as an addition to the book by Gabrijel Kolinovic. According to the Buda version, Grgur Cevapovic and Euzebije Fermendzin later published the list in their collections of sources. The widespread and uncritical acceptance of apocryphal data from the list and other sources of Illyrian heraldry caused numerous errors and misunderstandings in genealogy and heraldic research.

Keywords: the list of the Bosnia and Hum nobility; Marijan Lekusic; Andrija Kacic Miosic; Luka Vladmirovic; Makarska; Fojnica; Buda; Illyrian heraldry; *the Fojnica Armorial*; *Korjenic-Neoric armorial*; Gabrijel Kolinovic Senkvicki; Josip Jakosic; Martin Juraj Kovacic; Grgur Cevapovic; Euzebije Fermendzin.

STEPINČEVI INTERVENTI KOD PAVELIĆA

Ratko PERIĆ, biskup
Nadbiskupa Čule b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: cbismo@gmail.com

UDK: 94(497.5)"1941/1945"
272(497.5)"1941/1945"
Pregledni rad
Primljeno: 11. lipnja 2017.
Prihvaćeno: 4. srpnja 2017.

Sažetak

Srpski patrijarh Irinej Gavrilović obratio se deveterostraničnim pismom papi Franji, 30. travnja 2014., moleći ga da s dnevnoga reda skine kanonizaciju mučenika blaženoga Alojzija Stepinca, zagrebačkoga nadbiskupa (od 1934. koadjutor, od 1937. do 1960. ordinarij, od 1946. *sede impedita* - u zatvoru do 1952. i u zatočeništvu do smrti). Razlog protiv kanonizacije: nadbiskup je Stepinac "uglavnom šutio" na sve ono što se događalo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. A tko šuti, pristaje. Takav crkveni predstavnik ne može biti uzor kršćanskomu puku. Auktor na temelju gradiva objavljena prije Patrijarhova pisma prikazuje da je nadbiskup Stepinac u vrijeme četverogodišnjega trajanja NDH od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945. ili točnije kroz 48 mjeseci intervenirao više od 360 puta bilo u osobnim susretima s nositeljima hrvatske vlasti u Zagrebu bilo dopisima pojedinim hrvatskim ministrima, bilo u javnim propovijedima, nagovorima, predavanjima. Napose se usredotočio na kontakte između nadbiskupa Stepinca i poglavnika Ante Pavelića. Sažeto je i kronološki prikazao 21 dopis Stepinca Paveliću i 11 susreta Stepinca i Pavelića s kratkim komentarima. Pavelić nije uzvratilo ni na jedan posjet niti je osobno odgovorio i na jedan Stepinčev do-

pis. Unatoč tomu, Nadbiskup je bio uporan i nepopustljiv i intervenirao je uvijek kada je smatrao potrebnim to učiniti, bez obzira koliko se političke vlasti osjećale neraspoloženima zbog njegovih dopisa, molbi i zahtjeva. Nije, dakle, nadbiskup Stepinac šutio, nego je govorio, pisao i posredovao koliko je više mogao, ne gledajući na rezultate svojih intervenata. Barem se ne može reći da je nadbiskup Stepinac "uglavnom šutio" na sve što se događalo za vrijeme NDH. Kada je Pavelić vidio da je sve propalo i da mora bježati iz Hrvatske, pozvao je nadbiskupa Stepinca i ponudio mu da preuzme vlast u Hrvatskoj. Stepinac je odbio političku vlast ostajući na svome nadbiskupskom mjestu.

Ključne riječi: papa Franjo; patrijarh Irinej; blaženi Alojzije Stepinac, nadbiskup; poglavnik Ante Pavelić; Nezavisna Država Hrvatska; Hrvatska biskupska konferencija.

Uvod. Patrijarh Irinej Gavrilović, potpisujući 9-stranično pismo, u ime Svetoga Sinoda Srpske Pravoslavne Crkve, upućeno papi Franji, 30. travnja 2014., na str. 6-7, govori o odlučnoj osudi nacizma u govoru pape emeritusa Benedikta XVI., te kaže: "kakav se samo strašan obrt [obrat?] desio u Hrvatskoj, gde se u ovo bogoubistvo uključio, u znatnom broju, i rimokatolički klir, ali ne u ime izmišljene neopaganske vere nego u ime Crkve, na čijem ste Vi danas čelu! I šta je sa takvim predstavnicima jerarhije i klira - biskupima, sveštenstvom, redovnicima - činio kardinal Stepinac? Moramo se suočiti sa činjenicom da je, nažalost, uglavnom ćutao".¹

Ovdje bismo željeli dokazati da nije istinita ta Patrijarhova optužba, jer zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac (kardinalom je postao tek 1953.!), nije uopće šutio, nego je iz tjedna u tjedan sustavno pisao² - 211 pisanih svjedočanstava iz Nadbiskupove ruke ili ureda, i su-

---

1 <https://www.srbijadanas.com/vesti/srbija/ekskluzivno-pismo-patrijarha-irineja-papi-stepinac-je-cutao-kada-su-ustase-ubijale-pravoslavne-2016-10-16> (4. 11. 2016.).

2 Stepinčeva korespondencija s državnim vlastima i raznim organizacijama od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945. objavljena je u djelu: JURAJ BATELJA (prir.), *Blaženi Alojzije Stepinac - svjedok Evanđelja ljubavi* (dalje: BAS), Postulatura blaženog Alojzija Stepinca, Zagreb, 2010., sv. II., str. 116-618; sv. III., str. 5-125.

stavno propovijedao³ - 111 propovijedi i raznih nagovora i poruka, a izravno i u oči samomu poglavniku dr. Anti Paveliću barem 21 put napismeno i 11 puta osobno u susretu. Dakle u 48 mjeseci postojanja Nezavisne Države Hrvatske Nadbiskup nije "uglavnom ćutao", nego je 362 puta javno govorio i zauzima se pismom i djelom, eto ne iz tjedna u tjedan, nego, u prosjeku, svaki četvrti dan. I to je bilo sve objavljeno prije negoli je patrijarh Irinej iznio svoju dezinformaciju i difamaciju pred papu Franju na račun nadbiskupa Stepinca.

Ovdje ćemo samo o izravnim odnosima, u susretima i korespondenciji, između zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca i poglavnika Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelića za vrijeme NDH.

Ante Pavelić, sin ličkih roditelja, rođen u Bradini župa Konjic, 14. srpnja 1889. Gimnaziju pohađa u Travničkoj gimnaziji, 1902.-1906. Doktorira pravo u Zagrebu 1915. Zastupnik na listi Hrvatskoga bloka 1927. Svjedok atentata na hrvatske zastupnike u beogradskoj skupštini 1928. Osnivač revolucionarno-ustaške organizacije u emigraciji od početka 1929. U odsutnosti u Beogradu osuđen na smrt. Poglavnik NDH 1941.-1945. Bježi iz zemlje u svibnju 1945. i preko Austrije i Italije dopijeva u Argentinu. Nakon preživjela atentata 1957., bježi iz Argentine u Španjolsku, gdje umire 28. prosinca 1959.

Alojzije Stepinac, rođen u Brezariću, župa Krašić, 8. svibnja 1898. Gimnaziju pohađa u Zagrebu. Dvije posljednje godine kao sjemeništara. Nakon mature 1916. dignut u vojsku u Italiju. Na bojišnici ranjen i zarobljen. Solunsko bojište probijeno je 15. rujna 1918., a on se vraća u prosincu preko Soluna u Hrvatsku. Ne sudjeluje u borbama srpske vojske. Umjesto na bogosloviju upisuje se na agronomiju, 1919. Ipak odlazi u bogosloviju u Rim 1924. Doktorira filozofiju i teologiju na Gregorijani. Zaređen za svećenika 1930. Vraća se u Zagreb 1931. Imenovan zagrebačkim nadbiskupom koadjutorom 1934. Postaje rezidencijalnim 1937. Osuđen na 16 godina zatvora i daljnjih 5 godina lišen ljudskih prava 1946. Iz lepoglavskoga zatvora premješten u zatočeništvo u Krašić 1952., gdje umire 10. veljače 1960. Proglasio ga papa Ivan Pavao II. mučenikom i blaženikom na Mariji Bistrici, 3. listopada 1998.

---

3 Stepinčevi javni nastupi objavljeni su u djelu: JURAJ BATELJA (prir.), BLAŽENI ALOJZIJE STEPINAC, *Propovijedi, govori, poruke 1941.-1946.*, Postulatura blaženog Alojzija Stepinca, Zagreb, 2012.

Providnost je Božja vodila Stepinca kroz trogodišnju vojsku, zarobljeništvo i ranjavanje u Prvom svjetskom ratu, kao da ga je spremala za Drugi svjetski i još teži rat. Treba odmah reći da je nadbiskup Stepinac, kao iskren rodoljub, poučen gorkim iskustvom dviju državnih tvorevina, Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije, u kojima se hrvatski narod osjećao zapostavljenim, izričito bio za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu i 1941. i 1945.⁴ I da to nije smatrao nikakvim zločinom, nego izrazom duboke domoljubne svijesti. On je državu bitno razlikovao od konkretna režima,⁵ i ustaškoga 1941. i komunističkoga 1945.⁶ Stoga su njegovi pothvati išli za tim da se hrvatska država kao pravna institucija učvrsti i spasi, kao podloga za slobodu Crkve i naviještanja vjere, a da se režimske ljude popravlja i poziva na poštovanje Božjega zakona, koliko je moguće. A tu je upravo temeljni prigovor dobra dijela srpskoga vodstva, pogotovo velikosrpstva, pa i dijela Srpske Pravoslavne Crkve: Hrvati ne smiju imati nikakvu državnu tvorevinu:

ni Državu SHS [Slovenaca, Hrvata i Srba] koja je trajala od 29. listopada do 1. prosinca 1918.;

ni Banovinu Hrvatsku od 26. kolovoza 1939. do 27. ožujka 1941.;

ni Nezavisnu Državu Hrvatsku od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945.;

ni opravdane zahtjeve za većom državnom autonomijom 1971., kada se čulo iz usta druga Maršala da će prije Sava poteći od Zagreba prema Ljubljani negoli Hrvati imati svoju državu;

---

4 MARINA ŠTAMBUK-ŠKALIĆ, "Dokumenti obrane u sudskom procesu protiv nadbiskupa Alojzija Stepinca", u: *Fontes - Izvori za hrvatsku povijest*, 2, Zagreb, 1996., str. 90-94. Navodimo sa str. 91: "Ako mislite, da je hrvatski narod zadovoljan s ovom sudbinom, ili da mu još eventualno pružite priliku, da se izjasni s moje strane nema poteškoća. Poštivao sam i poštivat ću volju svoga naroda."

5 Poznata je njegova rečenica: "Hrvatska država je politički cilj svih dobrih rodoljuba, ali režim nije država", L. BRAJNOVIĆ, "Un defensor de la fe" u: *Stepinac* (3), El Alcazar, od 21. veljače 1960., str. 2. Navedeno u: IVAN MUŽIĆ, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1990., str. 78, vidi bilj. 55.

6 "Nisam radio protiv prve Jugoslavije, nisam radio niti protiv ustaške vlade, niti sam radio protiv komunističke države. To su stvari političara. Ali ako je bilo štogod protiv moralnih i vjerskih načela, kao biskup nisam mogao šutjeti", ALEKSA BENIGAR, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, ZIRAL, Rim, 1974., str. 580.

ni 1991. godine kada je uspostavljena Republika Hrvatska! I upravo ti prigovaratelji poistovjećuju poglavnika Pavelića s NDH! Što je god učinio Pavelić, to je učinila NDH!

Ipak Stepinac nije bio toliko politički zanesen državom da bi je preferirao svojoj crkvenoj nadbiskupskoj službi i sam se stavio kao vođa na čelo države kao što mu je Pavelić sugerirao kada je vidio da je sve propalo! "Pavelić mi nudi, da preuzmem vlast. Ni čuti o tome. To je Vaša stvar, kome ćete predati vlast, rekao sam mu. U politiku se ne miješam, nego ostajem tu, pa što bilo, da bilo."⁷ Stepinac je ostao u Zagrebu na svome mjestu. Bio je na svome mjestu i u Lepoglavi, na svome mjestu i u Krašiću, kao što je i danas na svome mjestu u zagrebačkoj katedrali iza glavnoga oltara! Sada je na svome mjestu - na oltaru! Pavelić nije bio na svome mjestu ni 1941. ni 1945. godine!

Predratno doba

Stepinac veleposlaniku Mirošević-Sorgi, 17. listopada 1940. - Uoči Drugoga svjetskog rata, pod nadnevkom 17. listopada 1940. nadbiskup Stepinac piše: "Danas je bio kod mene naš poslanik kod Vatikana g. Mirošević-Sorgo. Došao je opet da tuži neke svećenike iz dalmatinske biskupije da pristaju i pomažu Pavelića. Ja sam ga upozorio da je Pavelića stvorio Beograd i ludi centralizam."⁸

- Niko Mirošević-Sorgo,⁹ u ime jugoslavenske vlade, dolazi k Stepincu žaliti se na neke svećenike iz Dalmacije koji kontaktiraju s Pavelićem u Italiji, a Nadbiskup podsjeća veleposlanika na činjenicu da je nakon ubojstva četvorice hrvatskih zastupnika u lipnju 1928. u beogradskoj skupštini i smrti Stjepana Radića u kolovozu od posljedica toga atentata nastala u siječnju 1929. ustaška prevratnička organizacija u inozemstvu, a jugoslavenska vlada uvela protunarodnu diktaturu 1929. i Oktroirani ili nametnuti ustav 1931. proizvođači "ludi centralizam".

7 JOSIP VRANEKOVIĆ, *Dnevnik. Život u Krašiću zaslužnjenog nadbiskupa i kardinala Alojzija Stepinca*, Postulatura blaženog Alojzija Stepinca, Zagreb, 2011., pod nadnevkom: 29. IV. 1954., str. 297. Vidi i str. 463.

8 ALOJZIJE STEPINAC, *Dnevnik*, sv. IV. [neobjavljeno], pod datumom: 17. X. 1940. Dnevnik se nalazi u Postulaturi u Zagrebu.

9 Niko Mirošević-Sorgo (Dubrovnik, 1885. - London, 1966.), jugoslavenski veleposlanik pri Svetoj Stolici (1937.-1945.), zapravo samo do svršetka srpnja 1941., kada je prognan iz Italije. Njegova se dokumentacija nalazi u Arhivu Jugoslavije u Beogradu pod siglom: "Osobni arhiv Niko Mirošević-Sorgo", fasc. 21, fond 372.

Stepinac ne brani Pavelića, niti ga uopće pozna, nego ističe načelo: Ukloni, veleposlaniče, uzroke, pa ne će biti ni posljedica!

Stepinac nunciju Feliciju, 16. studenoga 1940. - "Jučer je otputovao Nuncij u Beograd nakon boravka od 7 dana u Zagrebu. Došao je po želji Sv. Oca da se informira povodom tužbe sa strane Kr.[aljevske] vlade o političkoj akciji svećenstva na strani Pavelića. Vlada je ogorčena, a i Maček je u dvosatnom razgovoru s Nuncijem iznio svoje žaljenje. Međutim Pavelića nije stvorila katolička Crkva nego luda beogradska politika. Nakon što je Nuncij izložio tužbu ustao sam kao predsjednik Konferencije i u ime cijelog Episkopata iznio sva *gravamina* [pritužbe] Crkve katoličke u Jugoslaviji protiv beogradskih nepravda i nasilja. Rekao sam otvoreno ako se ne uvede pravda i ne zavlada poštenje, Jugoslavija će se sama raspasti. Crkva odnosno biskupi ne može zavezati jezika narodu koji trpi od nepravda svake ruke. Nuncij je vidio da ima toga vrlo mnogo zbog čega se mi moramo žaliti više nego vlada na nas."¹⁰

- Nadbiskupu ni ovdje nije bio cilj opravdavati svećeničke kontakte s Pavelićem u Italiji, nego podsjetiti na sve "beogradske nepravde i nasilja", koja potječu od države kao institucije, odakle bi se očekivala pravda! Ne mogu biskupi zavezivati usta hrvatskomu narodu koji trpi od svakovrsnih nepravdi! Jasno i odlučno!

Ratno doba

Proglašenje NDH. - Na Veliki četvrtak, 10. travnja 1941. umirovljeni pukovnik Slavko Kvaternik na zagrebačkom Radiju proglašava NDH, koja traje pod pokroviteljstvom Mussolinijeve fašističke Italije do bezuvjetne kapitulacije 8. rujna 1943. i Hitlerove nacističke Njemačke do bezuvjetne kapitulacije 7. svibnja 1945.

"Na Veliku subotu [12. IV. 1941.] prije podne je preuzv. g. nadbiskup dr. A. Stepinac učinio službeni posjet Zamjeniku Poglavnika Države Hrvatske, generalu g. Slavku Kvaterniku. Tom je prigodom izrazio svoje čestitke prigodom obnove državne nezavisnosti."¹¹

---

10 A. STEPINAC, *Dnevnik*, sv. IV., pod nadnevkom 16. studenoga 1940.

11 *Katolički list*, Zagreb, 16/1941., 22. travnja, str. 195.

- Nadbiskup se kao istinski domoljub raduje uspostavi hrvatske države. On je to jasno izrekao i te 1941. i na montiranom komunističkom sudu 1946.: "Hrvatski se Narod plebiscitarno izjasnio za Hrvatsku državu i ja bih bio ništarija, kad ne bih osjetio bilo Hrvatskog Naroda, koji je bio rob u bivšoj Jugoslaviji."¹²

Pavelićev dolazak u Zagreb. - Stepinčev životopisac fra Aleksa Benigar bilježi: "Pavelić stigne, 14. travnja [1941.], u Zagreb, kad se već spustio mrak. Zbog toga je izostao doček, koji mu se pripravlja. Sutradan, 15. travnja, dr. Pavelić daje preko radija obavijest, da je u svoje ruke preuzeo vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u hrvatskom glavnom gradu Zagrebu."¹³

- Sada će čovjek, koji živi pod utegom smrtne kazne izrečene od beogradskih vlasti zbog "veleizdaje" (17. srpnja 1929.), kada preuzme vlast u svoje ruke pokazati koliko je moćan nadići strastvene osjećaje osvete i mržnje.

Stepinčev prvi SUSRET s Pavelićem, 16. travnja 1941. - "U srijedu 16. o. mj. [1941.] primio je Poglavnik Države Hrvatske dr A. Pavelić u posebnu audijenciju zagrebačkog nadbiskupa i metropolitu hrvatske crkvene pokrajine preuzv. g. dra Alojzija Stepinca."¹⁴

Sadržaj razgovora: "Prvih dana nakon povratka Poglavnika imao je Nadbiskup prvi sastanak s njime u nekadanjim Banskim Dvorima. Niti je prije Poglavnik poznao Nadbiskupa niti Nadbiskup njega. Razgovor je trajao poprilično petnaest minuta. Nadbiskup mu je poželio Božji blagoslov u radu i naglasio da se Crkva ni do sada nije miješala niti se želi ubuduće miješati u aktivnu politiku. Nadbiskup samo jedno moli od Poglavnika i nove državne vlasti, naime da se pošti-vaju katoličke tradicije naroda i omogući Crkvi slobodno djelovanje.

Poglavnik je pažljivo slušao, dok je Nadbiskup govorio. Možda i za to što je čuo po svoj prilici s raznih strana da je Nadbiskup bio tobo-

12 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 584. O povijesnom putu rečenice: "Hrvatski se narod plebiscitarno izjasnio za Hrvatsku državu" vidi osvrt: R. P., "Vrijednost i važnost Stepinčevih propovijedi", u: J. BATELJA, (prir.), *BLAŽENI ALOJZIJE STEPINAC, Propovijedi, govori, poruke 1941.-1946.*, str. 10-14.

13 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 361.

14 *Katolički list*, Zagreb, 16/1941., 22. travnja, str. 195.

že na solunskom frontu (kao Šubašić) i prema tome 'jugoslavenski' orijentiran što je dakako fabula, ako se to tvrdilo u smislu da želi centralističku Jugoslaviju sa dominacijom Srba. Poglavnik je, kad je Nadbiskup svršio, odgovorio, da želi u svemu ići na ruku Katoličkoj Crkvi. Rekao je da će istrijebiti starokatoličku sektu, koja nije drugo nego društvo za rastavu žena. Rekao je nadalje da neće biti tolerantan prema srpskopравoslavnoj Crkvi, jer to za njega nije Crkva nego politička organizacija.

Iz svega je Nadbiskup dobio dojam, da je Poglavnik iskreni katolik i da će Crkva imati slobodu u svom djelovanju i ako se Nadbiskup ne podaje iluziji da bi sve moglo ići bez poteškoća."¹⁵

- Bili su to prvi dojmovi. Stepinac je iznio tri načelne stvari: prvo, Crkva se ne će miješati u aktivnu politiku, niti će, naravno, dopustiti da se država miješa u crkvene stvari /kao da kaže: mi vama ne ćemo imenovati župane, a vi nama ne ćete imenovati župnike, što je Pavelić upravo htio u župi Sv. Marka/; drugo, zahtijeva da se poštuje katolička tradicija i očekuje slobodu za Crkvu i njezino djelovanje. Treće, Pavelić je rekao da će dati slobodu Crkvi, ali da ne će biti tolerantan prema starokatolicima i SPC-u koju ne smatra Crkvom nego "političkom organizacijom". Ali već nakon mjesec dana nastupila je kruta stvarnost i novi vlastodršci počeli su pokazivati svoje pravo lice: Nadbiskup je jasno vidio kako su iluzije nadjačale pozitivna obećanja.

Tajnik, koji je u 15 redaka zabilježio 15-minutni razgovor, i to 12 dana nakon susreta, nije zapisao Nadbiskupovu tadašnju reakciju na Poglavnikov osvrt na starokatolike i pravoslavce u NDH. Ne znamo kako je na to Nadbiskup reagirao. Ako je stekao dojam da je Pavelić "iskreni katolik", mogao je zaključiti da će se držati "katoličkoga morala", na koji ga je inače nerijetko podsjećao, i da ne će provesti istrjebljenje starokatolika, odnosno da "netolerantnost" prema "srpsko-pravoslavnoj crkvi" ne znači sam progon. Stepinac, i sam sumnjičav "da bi sve moglo ići bez poteškoća", govori o katoličkim tradicijama i načelima za koja je stekao dojam da će ih se držati i "iskreni katolik" Pavelić.¹⁶

---

15 A. STEPINAC, *Dnevnik*, sv. IV., nakon vijesti: "Hrv. Narod", 27. IV. 1941., str. 204: ("Zvjerstva četnika u Derventi") napisan je gornji tekst na str. 205, dakle najmanje 12 dana nakon susreta.

16 Poratni komunistički, izrazito srbofilski, anonimni pamflet, BIBLIOTEKA DRUŠTVA NOVINARA HRVATSKE (!), *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške "NDH"*, Zagreb, 1952., str. 31, ispuštajući bilješku pod tri točkice o

Stepinčevo 1. PISMO Paveliću, 25. travnja 1941. - Obaviješten od nekih svećenika iz Bačke, nadbiskup Stepinac moli Pavelića da poduzme "diplomatske mjere" kako bi završile brutalne akcije mađarskih vlasti, "u pitanju Hrvata - Bunjevaca", i nekih svećenika, i političara, i vojnika.¹⁷

- Ne znamo je li bilo državne intervencije na tu molbu. Nema zapisa na odgovora nadbiskupu Stepincu.

Stepinčevo 2. PISMO Paveliću, 14. svibnja 1941. - U Glini je počinjen užasan zločin nad više stotina Srba, na osvit 13. svibnja 1941. Stepinac je sutradan uputio Paveliću prosvjed ovoga sadržaja:

"Ovaj čas primio sam vijest, da su ustaše u Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da poduzmete najhitnije mjere, na cijelom teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, da se ne ubije nijedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti. Nadam se, da mi nećete zamjeriti ovu otvorenu riječ. Sa odličnim štovanjem."¹⁸

- Ovdje Stepinac razgovijetno opominje Pavelića da je taj zločin u nebo vapijući grijeh, da je "ovo po katoličkom moralu" nedopustivo, traži "da se ne ubije nijedan Srbin", kojemu se ne dokaže krivnja kojom zaslužuje smrt. I nastavi li se tako, ne će biti blagoslova, nego propast! Ovo je katoličko pa prema tomu i naravno načelo i s obzirom na Srbe i na

---

Stepinčevoj izvaji "da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset godina vladanja", prigovara Nadbiskupu da "spontano želi jednom razbojniku (i sudom uglavljenom ubici [sud u Beogradu 17. VII. 1929.]) 'božji blagoslov u radu'" te da je čuo "brutalne izjave Paveličeve o drugim crkvama, a osobito vrlo značajnu izjavu, da - ne će biti tolerantan prema srpsko-pravoslavnoj crkvi" i da "ne reagira ni pred Pavelićem a niti intimno u svom dnevniku, nekim negodovanjem ili kritikom takva stava".

17 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 118-119.

18 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 404; J. BATELJA, *BAS*, II., str. 123-124. Dvije se verzije razlikuju u interpunkciji i ponekom malom-velikom slovu. Verzija pisma u: *Službeni vjesnik Nadbiskupije zagrebačke (SVNZ)*, XXXII./1945., sv. 4, 6. studenoga 1945., uz to što je kraćena, razlikuje se od ovdje donesene u nekim formulacijama.

svakoga čovjeka, jasno napisano, makar se ne ponavljalo svaki dan. Nije bilo nikakva zapisana ili objavljena odgovora Stepincu. Kao da je Poglavniku bilo krivo što je Nadbiskup uopće intervenirao.

O manipulacijskoj historiografiji o pokolju u Glini te 1941. kritički se osvrnuo Glas Koncila u 14 nastavaka 2006.¹⁹ Uz užasnu istinu vezane su još užasnije neistine, fantazije, manipulacije i višestruke multiplikacije žrtava!

Stepinčevo 3. PISMO Paveliću, posredstvom Zakonodavnoga povjerenstva pri Poglavniku, 16. lipnja 1941. - Nadbiskup Stepinac kao predsjednik BK izravno moli predsjednika Zakonodavnoga povjerenstva, dr. Milovana Žanića, a ako on smatra potrebnim, neka izvijesti "i Poglavnika" o nekoliko stvari:

Hrvatski je narod u velikoj većini rimokatoličke vjere i toj vjeri kroz povijest zahvaljuje "da je mogao sačuvati svoj narodni značaj i održati svoju narodnu individualnost u najtežim vremenima".

U bivšoj Jugoslaviji Katolička je Crkva bila trn u oku državnoj vlasti, kojom je premoćno i javno, a još više iza zastora upravljala SPC sa svojim predstavnicima, tako da je kroz 25 godina KC vodila "tešku borbu za osnovna prava i opstanak zajedno sa svojim hrvatskim narodom".

Sada u NDH vlasti jamče čak "i Ustaška načela, koja prožimaju vjernost i odanost svetoj vjeri, a i svečane izjave Poglavnika da će u Hrvatskoj vladati harmonija između države i Katoličke crkve". To može osobito doći do izražaja sada kada se radi o zakonskim odredbama koje se tiču vjere i ćudoređa, Crkve i crkvenih službenika. Na primjer: "Zakon o vjerskim prijelazima, ženidbenoj zabrani rasno mješovitih brakova, o kažnjavanju pometnuća, o radnoj službi omladine itd." Bilo bi u interesu ne samo Crkve, nego u prvom redu i NDH i hrvatskoga naroda da se ti nacrti, "makar neslužbeno i kratkim povjerljivim putem", priopće zakonitom predstavništvu Katoličke Crkve u nas u svrhu da ono stavi "svoje možebitne primjedbe i sugestije".

Nadbiskup ne traži za Crkvu nikakvo "pravo prigovora ili veta niti pravo sudjelovanja u državnom zakonodavnom povjerenstvu", nego uljudno moli "samo to da se bezobvezno ispita u pitanjima koja se tiču Katoličke crkve i njezinih životnih interesa", kakvo stajalište zastupa

---

19 TOMISLAV VUKOVIĆ, "Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini' - povijesni događaj ili mit?", u: *Glas Koncila*, od 27. kolovoza do Božića 2006., brojevi: 35-52.

Crkva i kakve bi primjedbe stavila takvim nacrtima. A stvar je državne vlasti hoće li i koliko će "voditi računa o tim primjedbama".²⁰

- Stepinac ne samo da nije dočekao odgovora, nego je Poglavnik dokinuo Zakonodavno povjerenstvo i rekao ministru Žaniću, koji mu je dolazio sa zakonskim nacrtima: "Pa kako ću ja vladati, ako ćeš mi ti vezati ruke zakonima?"²¹ Pavelić je očito želio vladati kao apsolutni bez-zakonik! A svaka njegova i primisao na katoličku vjeru, "i u Ustaškim načelima", bila je otrcana floskula i fraza! Unatoč svemu, nadbiskup je Stepinac nastavio pisati i posjećivati Poglavnika makar bilo toliko bezizgledno kao da sv. Petar dođe caru Neronu na Palatin da ga zamoli da u zakonodavstvo unese zakon o zaštiti kršćanske manjine u Rimu! Eto kolik je u tome bio Stepinčev utjecaj na Pavelića!

Srpska Pravoslavna Crkva pokazala je koliko je "premoćno i javno, a još više iza zastora" - riječi su Nadbiskupove Nunciju 1940. - upravljala državnim vlastima kada je 1937. svojim prijetnjama anatema i demonstracijama uspjela srušiti već potpisan (1935.) Konkordat sa Svetom Stolicom!

Stepinčev drugi SUSRET s Pavelićem, 26. lipnja 1941. - Nakon uspostave Hrvatske biskupske konferencije i njezina prvoga zasjedanja, 25. i 26. lipnja 1941. u Zagrebu, skupina biskupa pohodila je 26. lipnja poglavnika Pavelića s nadbiskupom Stepincem na čelu. U svom je govoru Stepinac kao predsjednik BK rekao da nema sukoba između pravoga domoljublja i pravoga bogoljublja te nastavio: "Ta svijest dovodi nas danas pred Vas, da Vas kao legitimni predstavnici Crkve Božje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od srca pozdravimo kao njezina državnog poglavara s obećanjem iskrene i lojalne suradnje za bolju budućnost naše domovine." I ujedno upozorio: "Ako bismo kada, dakle, i morali po pastirskoj dužnosti reći otvorenu riječ, bu-

---

20 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 149-151; ISTI, *Rivellijeva zavjera laži, Blaženi Alojzije Stepinac i Srpska Pravoslavna Crkva*, Postulatura blaženog Alojzija Stepinca, Zagreb, 2015., str. 249-250, 260.

21 VILIM CECELJA, "Moja sjećanja na uz. kard. Stepinca", tipkopis kod A. BENIGARA, *Alojzije Stepinac*, str. 367. Ta je sjećanja vlč. Cectlja poslao uredniku *Hrvatske revije* da ih objavi nakon njegove smrti (umro je 3. srpnja 1989.), što je i objavljeno pod naslovom: "Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca zagrebačkoga nadbiskupa", u: *Hrvatska revija*, München - Barcelona, 4/1990., str. 690-737. Događaj prikazan na str. 728.

dite uvjereni, da nitko više od katoličkog biskupa ne nosi na umu opomenu sv. Apostola: 'Sve poštujujte, braću ljubite, Boga se bojte, kralja štujte!' (1 Pt 2,17)." I zaželio mu: da ga Otac svjetlila "obdari onim duhom, koji je glavaru države potreban, da svojim narodom upravlja 'in justitia et veritate - u pravdi i istini', kao najčvršćem temelju Bogom blagoslovljene budućnosti".²²

- Poglavniku je jasno dano na znanje da ne može očekivati biskupsku suradnju i lojalnost u državnim nepravdama i neistinama! Nije bila šutnja nego govor kakav se rijetko čuje!

Stepinac priopćuje svećenstvu Pavelićevu zakonsku odredbu, 27. lipnja 1941. - Pavelić je istoga dana kada su hrvatski biskupi bili kod njega datirao "Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed" da bi, prema glasinama, 28. lipnja započeli progoni protiv dijela pučanstva. Stoga Poglavnik odlučuje i određuje:

tko takve glasine širi, bit će stavljen pred prijeki sud;

tko izvrši bilo kakvo nasilje nad životom ili imovinom bilo kojega državljanina ili pripadnika NDH, bit će stavljen pred prijeki sud;

svi dužnosnici ustaških organizacija i svi zapovjednici osobno su odgovorni za svaki takav izgred;

svaki ustaški član, koji bi nešto takvo počinio, ima biti strijeljan;

ako bi se pojavili četnici ili ostatci srpske vojske, vlasti su dužne upotrijebiti hladno i vatreno oružje u obrani;

upozorava da će provesti lustraciju u hrvatskom društvu;

tko smatra da je povrijeđen zakon ili njegov probitak, neka to prijavi mjerodavnoj vlasti.

I točka, koja se po Benigaru odnosi na Stepinca: "...pozivam sve i svakoga da se okani bilo kakove intervencije kod bilo koje državne ili slične vlasti u osobnim kao i u materijalnim predmetima, jer će se svaka intervencija smatrati sabotажom i postupati će se po propisima prijekoga suda".²³

---

22 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 390.

23 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 405-406. Cjelovita Pavelićeva Izvanredna zakonska odredba i zapovijed u: J. BATELJA, *BAS*, II., str. 153-155.

- Unatoč tomu, Nadbiskup je tu državnu izvanrednu zakonsku odredbu razaslao kleru svoje nadbiskupije i zatražio da se pročita u crkvi pred narodom.²⁴ Stepinac nije ni shvatio ni prihvatio da se riječ "sabotaža" odnosi na njega, pa je on i dalje svjesno i hrabro kontaktirao državne vlasti.

Stepinčev treći SUSRET s Pavelićem, nakon 29. lipnja 1941. - Episkop bački Irinej Ćirić obratio se 29. lipnja 1941. nadbiskupu Stepincu moleći ga da se zauzme za njegova brata Stevana [minister prosvjete Kraljevine Jugoslavije 1934.-1935. i 1939.], koji je, bolestan, odveden "iz postelje u internaciju u Koprivnicu, gde nema uslova za lečenje".

Nadbiskup je Stepinac za vrijeme svoga procesa osobno napisao o tome izjavu koja je ovjerena na Duhovnom stolu 1. listopada 1946., a glasi:

"Episkop pravoslavni Irinej Ćirić obratio se na mene pismeno, da mu ishodim oslobođenje brata Stevana Ćirića, bivšeg ministra, kojeg su ustaše odveli u logor u Koprivnicu, a bolestan je. Pismo je došlo iz Mađarske iz Novog Sada. Odgovor se nije mogao poslati.

Ali sam otišao u stvari Stevana Ćirića osobno do Poglavnika i zamolio ga, da toga čovjeka pusti na slobodu, jer je bio vrijedan i sklon nama Hrvatima, makar je bio Srbin.

Poglavnik nažalost nije bio odviše sklon da popusti. Na koncu mi je rekao, da će ga dati otpremiti u Srbiju. Rekao sam, bolje i to, nego da pogine u logoru.

Kasnije nisam više ništa doznao, kako je ta stvar svršila.

Izgleda da je Ćirić prebačen u Srbiju."²⁵

Oslobođen je i živio do 24. svibnja 1955. u Srijemskim Karlovcima.

- Iako je Stepincu bilo zapriječeno da će mu se intervencija smatrati "sabotažom", on je i dalje intervenirao kod državnih vlasti, pa i kod Pavelića, kada je primio provjerene vijesti, a ne "glasine".

24 J. BATELJA, BAS, II., str. 155.

25 J. BATELJA, BAS, II., Irinejevo pismo: str. 182. Stepinčeva bilješka: str. 190; faksimil: ISTI, *Rivellijeva zavjera laži*, slika VIII.; talijanski prijevod pisma: FIORELLO CAVALLI, *Il processo dell'Arcivescovo*, Rim, 1947., str. 245-246.

Stepinčevo 4. PISMO Paveliću, 21. srpnja 1941. - Nadbiskup piše Poglavniku povodom nečovječna postupanja prema Srbima i Židovima prigodom deportiranja u sabirne logore i u samim logorima:

"Poglavniče! Slobodan sam kao nadbiskup i zastupnik katoličke Crkve skrenuti Vašu pažnju na neke pojave, koje me bolno diraju. Pripominjem odmah, da sam uvjeren, te se ove pojave dešavaju bez Vašega znanja, a da će se jedva tko naći, da Vas na njih upozori, pa da mi je to više dužnost, da ja to učinim.

Čujem s više strana, da se tu i tamo nečovječno i okrutno postupa sa Srbima i Židovima prigodom deportiranja u sabirne logore, a i u samim logorima; što više da od takva postupka nisu izuzeta ni djeca, ni starci ni bolesnici!"

I onda Nadbiskup ističe *općenito*: "odnosne mjere, koje se u tom smjeru provode, mogle bi se provoditi, a da postignu potpuni učinak, na humani i obzirniji način tako da se u čovjeku zaista gleda čovjeka i sliku Božju, osobito da se pokaže ljudski i kršćanski obzir prema slabim starcima i staricama, nejakoj i nedužnoj djeci i prema bolesnicima".

A potom prelazi na pet *pojedinačnih* stvari:

- a) da deportirani mogu spremati "najnužnije stvari" i srediti "obveze prema obitelji i prema službi";
- b) da se deportiranje ne vrši "u prenatrpanim plombiranim vagonima";
- c) da se deportircima "daje dovoljno hrane";
- d) da se "bolesnima omogući liječnička njega";
- e) da im se dopusti dopremanje "najnužnije hrane i omogući dopisivanje s obitelji".

Konačno, Nadbiskup se zauzima za *katolike konvertite* i traži da se prema njima primijene takve mjere da mogu obavljati svoje vjerske dužnosti.²⁶

- Na ovaj će Stepinčev glas stići nekakav odgovor nakon tjedan dana. O tome poslije.

---

26 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 173-174.

Stepinčevo 5. pismo Paveliću, 26. srpnja 1941. - Beogradski nadbiskup Josip Ujčić obraća se nadbiskupu Stepincu 24. srpnja 1941. prenoseći mu svoje razgovore s ponekim pravoslavnim episkopom i vjernicima, a tiču se stanja pravoslavnih u Hrvatskoj. Tuži se konkretno:

da "su Srbi nezadovoljni";

da se počelo govoriti kako se "sve to dešava connivente [convivente, consentiente - uz pristanak] Sede Apostolica";

da "ima toliko nevine krvi, - jer često stradavaju osobe, koje lično nijesu ništa sagriješile";

da "u Srbiji raste neraspoloženje protiv katolika" i da bi oni mogli platiti "račun" zbog zla koje su počinili "neki ljudi u Hrvatskoj";

da su Nijemci, pogotovo Talijani, neraspoloženi "radi nehumanog postupka, što se prakticira u Hrvatskoj sa Srbima";

"da je hrvatski narod izgubio mnoge simpatije, da je u zadnje doba mnogo trpio na ugledu".

"Neka pokaže hrvatski narod u jubilarnoj godini, da je doista narod kršćanske kulture, narod ljubavi i pravde... inače što će misliti Sveta Stolica o nama Hrvatima."²⁷

Prijepis toga pisma Stepinac je, sa svojim popratnim dopisom od 26. srpnja 1941.²⁸ proslijedio Paveliću na znanje i ravnanje, odnosno neka njegove službe provjere jesu li to "glasine" ili prolijevanje "nevine krvi". Ni na taj intervent nije bilo zabilježena odgovora. Ali ne može se blaženoga Stepinca optužiti da je "uglavnom ćutao"!

Pavelićev posredan odgovor Stepincu, 28. srpnja 1941. - Na Stepinčevo gore navedeno pismo o postupcima prema Srbima i Židovima, od 21. srpnja, na Pavelićevu adresu, stigao je iz njegova ureda posredan odgovor ovoga sadržaja:

---

27 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 174-176.

28 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 177.

"MINISTARSTVU PRAVOSUĐA I BOGOŠTOVLJA

Dostavlja se priloženi dopis nadbiskupa Alojzija Stepinca, u pogledu postupka sa Židovima i Srbima, time da se istome odgovori, da informacije, koje isti navodi ne odgovaraju istini.

U Zagrebu, dne 28. srpnja 1941. Prilog 1."²⁹

Ministarstvo prenosi nadbiskupu Stepincu sutradan, 29. srpnja, da se njegove "informacije osnivaju na obavjestima (*sic!*) koje su bez ikakova temelja".³⁰ Dakle "glasine"!

U odgovoru se ne navodi pismo nadbiskupa Ujčića, od 24. srpnja, koje je nadbiskup Stepinac poslao Paveliću 26. srpnja i koje je moglo prispjeti do 28. srpnja kada je reagirao Pavelićev ured.

- Ovakav diktatorski odgovor i Poglavnika i ministarstva nije se očekivao. A kako bi bilo na čast hrvatskim glavešinama, u prvom redu Poglavniku, da je upozorenje ozbiljno shvaćeno, a ne kao lažne glasine! Blaženi će Stepinac nerijetko doživjeti da je njegov vapaj toliko puta ostao glas vapijućega u pustinji, ali je bio glas, glas koji je svemogući Bog čuo, čuo ga je i Poglavnik, a mogao ga je čitati i Patrijarh 2010., četiri godine prije nego je optužio nadbiskupa Stepinca pred Papom 2014. godine zbog šutnje!

Stepinac ne dopušta podložnost Crkve državi, 4. kolovoza 1941. - Tajnik Apostolskoga vizitatora u NDH don Ramira Marconea, don Giuseppe Masucci, u svoj je dnevnik 4. kolovoza 1941. upisao: "Nadbiskup Stepinac prikazuje iskreno položaj u Hrvatskoj. On oštro osuđuje namjere, da se Crkva podloži državi. Ističe, da je velik rodoljub, ali ukazuje u isto vrijeme na mnoge diktatorske mjere, koje dan za danom postaju sve brojnije i štetne su također za Crkvu."³¹

- Kao što je bilo vrijeme "šestojanuarske diktature", tako je sada nastupilo vrijeme fašističke, nacističke i ustaške diktature, u kojoj "diktatorske mjere" iz dana u dan postaju "sve brojnije i štete također i Crkvi", koja očito ne surađuje s takvim režimom!

---

29 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 178-179.

30 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 181.

31 GIUSEPPE MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj*, Madrid, 1967., str. 32.

Stepinčevo 6. PISMO Paveliću, 3. listopada 1941. - Nadbiskup se izravno obraća na Poglavnika predstavljajući mu problem protjeranih trapista iz Slovenije, iz Rajhenburga, i privremeno nastanjenih u "Mariji Zvijezdi" kod Banje Luke. Protjerali su ih Nijemci pod optužbom da su surađivali s partizanima. Nadbiskup uljudno moli Poglavnika da se tih 30 redovnika "smjeste u ovoj nadbiskupiji i da budu tako u duhovnu i privrednu korist nadbiskupiji i u blagodat čitave Nezavisne Države Hrvatske". Stepinac sugerira: "Možda bi im se mogao dati srpski samostan u Orahovici (nekad samostan naših Pavlina)."³²

- Svi su trapisti ostali u Banjoj Luci, a na svršetku rata vratili su se u Rajhenburg, gdje su im partizani sve nacionalizirali 1947. "Stojković [...] pominje i pismo Stepinca Paveliću u kome traži da se pravoslavni manastir Orahovica, iz koga su srpski kaluđeri proterani ili pobijeni, preda na upotrebu katoličkom monaštvu."³³

Na taj je prigovor Nadbiskup odgovorio već na sudu 3. listopada 1946.: "Gospodin mi je predsjednik predočio prijepis, što sam tražio prazni pravoslavni manastir - nekoć naš pavlinski - u Orehovici, da se u nj smjeste trapisti, koje su Nijemci protjerali iz Rajhenburga. Smatram, da mi je bila dužnost, da pomognem braći Slovencima, koji su od Hitlerovaca bili izagnani, da se sklone."³⁴

Stepinčevo 7. PISMO Paveliću, 20. studenoga 1941. - U Zagrebu su 17. i 18. studenoga 1941. održane biskupske konferencije Hrvatskoga katoličkog episkopata, na kojima se razmatralo stanje u državi u vezi s prijelazima pravoslavnih vjernika na katolicizam. Saslušana su brojna svjedočanstva pojedinih članova Hrvatskoga episkopata o teškim zloporabama na terenu, a četvorica biskupa poslala su i svoja pisana izvješća: biskup banjolučki Jozo Garić, 4. studenoga; mostar-

---

32 Fotokopija pisma objavljena: Embassy of the Federal Peoples Republic of Yugoslavia, *The Case of Archbishop Stepinac*, Washington, 1947., str. 80-81; citat: str. 81, Predgovor napisao Sava Kosanović, ambasador; J. BATELJA, BAS, II., str. 199-200.

33 ANJA FILIMONOVA - VLADIMIR DIMITRIJEVIĆ (prir.), *Kanonizacija Alojzija Stepinca. Izazovi i odgovori*, Fond strateške kulture, Moskva - Bernar, Beograd, 2016., str. 21.

34 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 583; M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 90; JURAJ BATELJA (prir.), BLAŽENI ALOJZIJE STEPINAC, *Propovijedi, govori, poruke 1941.-1946.*, vidi osobito str. 512 i str. 518.

ski biskup Alojzije Mišić, 18. kolovoza i 7. studenoga; vrhbosanski nadbiskup Ivan Šarić, 15. studenoga, te kotorski biskup i dubrovački apostolski upravitelj Pavao Butorac, 4. studenoga 1941. Biskupi su sastavili 10 načelnih točaka, dogmatskih i kanonskih pravila, po kojima se moraju ravnati takvi prijelazi. Izabrali su trojicu svojih članova kao Odbor: Alojzije Stepinac, predsjednik; senjski biskup Viktor Burić i križevački administrator Janko Šimrak. A u Izvršni odbor imenovali su petoricu svećenika: Franju Hermana, Augustina Juretića, Janka Kalaja, Nikolu Borića i Krunoslava Draganovića. Stepinac je dva dana poslije toga uputio opširan memorandum Paveliću na znanje i ravnanje.

Budući da su "prijelazi" tema za sebe, prenosimo samo zaključak toga pisma:

"Poglavniče! - Nitko ne može poricati, da su se dogodila strašna nasilja i okrutnosti, jer ste Vi, Poglavniče, sami javno osudili nasilja raznih nazovi Ustaša, što više dali i strijeljati zbog izvršenih zločina. Zasluguje svako priznanje Vaša odlučnost, da u zemlji vlada pravda i red.

Hrvatski se je narod ponosio do sada svojom tisućljetnom kulturom i kršćanskom uljudbom. Stoga smo očekivali, da će ju u praksi pokazati, sada, kad je došao do svoje slobode, da će biti plemenitiji i čovječniji nego oni, koji su do jučer vladali njime.

Crkva mora sa stanovišta evanđelja osuditi zločinstva i ispade neodgovornih elemenata i nezrelih mladića te zahtijevati i puno poštovanje čovječje ličnosti bez obzira na dob, spol, vjeru, narodnost ili rasu, jer su svi ljudi djeca Božja i za sve je umro Krist - 'qui vult omnes homines salvos fieri' [koji želi sve ljude spasiti - 1 Tim 2,4].

Vjerujemo, Poglavniče, da dijelite isto mišljenje s nama i da ćete učiniti, što je u Vašoj moći, da se obuzda nasilje pojedinaca i da u zemlji upravlja i vlada samo odgovorna vlast. U protivnom slučaju iluzoran je svaki rad na konverziji skizmatizma."³⁵

- Nema nikakva pisana i objavljena odgovora na ovaj vapaj i priziv na pravdu i red. Stepinac ističe da je nužno poštovati ljudsku osobu "bez obzira na dob, spol, vjeru, narodnost ili rasu, jer su svi ljudi djeca Božja i za sve je umro Krist" te dodaje: ako se nasilja nastave, uzaludan je rad na prijelazima s pravoslavlja ili skizme, o kojima je Crkva dala svoja načela, u skladu sa smjernicama Svete Stolice. Ri-

35 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 224-233; talijanski: F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 210-229.

ječ "skizma", "skizmatizam" ili raskolništvo, koje praktično traje od 1054. do 1964., u kontekstu je ondašnje terminologije i teologije i ne možemo iz Stepinčeva pera očekivati nazivlje iz koncilskoga dekreta o jedinstvu kršćana *Unitatis redintegratio* iz 1964. godine!

Stepinčevo 8. PISMO PAVELIĆU, 29. studenoga 1941. - Nadbiskup se zalaže za prognane: "Radi se o slovenskim doseljenicima, koji su morali tečajem prošlih ljetnih mjeseci ostaviti svoje domove i sve, što su imali i posjedovali, te su bili, među ostalim, odpremljeni i u razne kotare NDH; ima ih danas oko 10.000, koji žive raštrkani posvuda od Varaždina do Mostara i Sarajeva, od Šida do Ključa i Slunja. Njihova je sudbina vrlo teška, često upravo nepodnosiva." Nadbiskup se zauzima za njih, moli smještaj, hranu, posao i kao predsjednik Biskupskih konferencija. O tome su biskupi raspravljali i na konferencijama u Zagrebu, u studenome 1941.³⁶

- Pavelićev odgovor nije registriran. A što se Stepinac prema Paveliću odnosi kulturnije i obzirnije, to se Pavelić prema Stepincu odnosi nekulturnije i bezobzirnije. Neka i slijepi vide i gluhi čuju da su to dva različita postupka i stajališta, a ne dva "kolaboratora", a pogotovo da Stepinac nije "uglavnom ćutao"!

Stepinčevo 9. PISMO PAVELIĆU, 6. prosinca 1941. - Nadbiskup i predsjednik HBK obraća se Paveliću moleći ga da se omogući da djelatnici Karitasa pohode za Božić sirotinju i bijednike, napose vjernike koji su smješteni po logorima u Jasenovcu i Loboru. "Ja Vas, Poglavniče, uljudno molim, za obavijest o toj stvari što skoriju, jer je Božić pred vratima već, a treba prilično vremena, da se pomoć kako tako organizira."³⁷

- Nije zabilježena povratna informacija na taj razumni katolički glas. Ni u jednom dosadašnjem pismu Stepinac ne zahvaljuje na eventualno iskazanoj Pavelićevoj usluzi. A to Nadbiskup sigurno ne bi propustio učiniti da je imao na čemu. A to ujedno znači da nadbiskup Stepinac nije šutio pokraj tolike sirotinje i bijede!

---

36 J. BATELJA, BAS, II., str. 241-243.

37 J. BATELJA, BAS, II., str. 247-248; faksimil pisma: ISTI, *Rivellijeva zavjera laži*, str. X; talijanski prijevod: F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 263-264.

Stepinčev četvrti SUSRET s Pavelićem, 31. prosinca 1941. - Primivši od beogradskoga nadbiskupa msgr. Josipa Ujčića pismo, od 29. prosinca 1941., kojim se zauzima za gornjokarlovačkoga episkopa Savu Trlajića, "navodno u Lepoglavi (?), ili u kojem drugom logoru" - piše Ujčić moleći Stepinčevu intervenciju, a nadbiskup Stepinac odmah odgovara nadbiskupu Ujčiću, 31. prosinca: "Osobno sam intervenirao kod Poglavnika zajedno s legatom Sv. Stolice Marconeom. Dobili smo odgovor, da toga nema u Lepoglavi. Što smo mogli?"³⁸

- Bila je to izvrsna prilika da se Poglavnik pokaže dobrohotnim vladarom pred dvojicom najuglednijih čestitara Nove godine amnestirajući episkopa Savu ako je i u čemu bio kriv, ali on onako. Ovo je drugi put da Pavelić uzvraća da nije istina što mu Stepinac govori i piše. A Nadbiskup sigurno nije iznio što nije bilo potpisano i ovjereno kao sigurna vijest. Bilo bi na čast Eparhiji gornjoj karlovačkoj da na njezinu portalu u životopisu "Sv. Save Gornjokarlovačkoga" čitamo i vijest da su se za njega zauzimala i dvojica katoličkih nadbiskupa!³⁹

Stepinčevo 10. PISMO Paveliću, 8. veljače 1942. - Nadbiskup prosvjeduje kod Poglavnika zbog upletanja Talijana, osobito Nijemaca, u život hrvatskoga naroda. "Moram naglasiti, da ih se ja baš ništa ne bojim, ali možda ne bi bilo loše, Poglavniče, da naše vlasti malo pripaze na njihovo djelovanje i pokažu više energije. Jer ako imadu oni svoj *Lebensraum* [životni prostor], Bog ga je dao i Hrvatskom narodu."⁴⁰

- I na ovaj je prosvjed Pavelić odšutio! Stepinac se osvrće na ovakve događaje u zatočeništvu u Krašiću 1954.: "Kasnije sam poslije tolikih nemilih ispada po dužnosti morao istupiti i napasti i osuditi neka djela ustaša i Nijemaca. Onda su mi predbacili, da rušimo hrvatsku državu. Nisam se time dao smesti i danas vidim, da se nisam prevario."⁴¹

Stepinčevo 11. PISMO Paveliću, 8. veljače 1942. - Nadbiskup odlučno prosvjeduje u pismu Poglavniku zbog uključenja svećenika u politiku, tj. u Hrvatski sabor, pozivajući se na svoje okružnice iz 1935. i 1938., u kojima je pod prijetnjom sankcija zabranio svećenicima

38 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 408; J. BATELJA, *BAS*, II., str. 256.

39 <http://eparhija-gornjokarlovačka.hr/Episkop-Trlajic-L.htm> (5. 11. 2016.).

40 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 280-281; talijanski: F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 192-196.

41 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, pod nadnevkom 3. veljače 1954., str. 262.

kandidiranje u političkim strankama: "Ja, Poglavniče, moram stajati i danas na tom stajalištu, uoči otvorenja Hrvatskoga Sabora. Za ono malo [koristi], koju donesu svećenici političari, ne isplati se nanijeti dvaput više štete i Crkvi i domovini, zanemarivanjem svećeničkih dužnosti, bili ti svećenici pripadnici HSS ili ustaškog pokreta."⁴²

- Na ovo pismo stigao je odgovor župana pri Poglavniku po Pavelićevoj naredbi, 19. veljače, koji piše da nije on, Pavelić, nego predsjednik vrhovnoga suda postavio svećenike za narodne zastupnike. Nije šija, nego vrat! I na kraju kaže da nije razumljiva ona stavka u pismu da "svećenik ne može danas primati na sebe odgovornost za političke čine".⁴³

- Loš primjer Pavelićeve zloporabe klera u političke svrhe, a dobar primjer Stepinčeva odnosa prema državnim vlastima u zabrani svećenicima da se miješaju u aktivnu politiku, što je Nadbiskup u prvom susretu jasno rekao Poglavniku 16. travnja 1941. Ne odgovara apsolutno činjenici Patrijarhova optužba da je Stepinac "uglavnom ćutao". Takvo pisanje nije više obična optužba nego kleveta, i to pred Papom!

Stepinčev peti SUSRET s Pavelićem, 23. veljače 1942. - Stepinac je pozdravio Pavelića na pragu saborne crkve sv. Marka u Zagrebu kratkim govorom, 23. veljače 1942., prije otvorenja Hrvatskoga sabora. Temeljna je Nadbiskupova poruka bila:

"Neka [Hrvatski sabor] donosi zakone poštene, koji se neće kositi sa zakonom Božjim, da se osigura blagoslov Boga Stvoritelja. Jer je pisano: 'Jedan je zakonodavac i sudac, koji može spasiti i upropastiti.' (Jak 4,12). Neka donosi zakone pravedne: gdje su jednaki tereti, neka su jednaka i prava! Neka donosi zakone moguće, da se narodu ne navaljuju tereti, kojih ne može podnositi." Stepinac nastavlja: "Poglavniče! Obnova Hrvatskog sabora dokazom je Vaše duboke i žive svijesti odgovornosti, koji golemi teret želite podijeliti sa svojim suradnicima. I tu molitvu prati molitva Crkve i naših srdaca: neka Vječni Sudac, koji upravlja udesima naroda, svojom svemoćnom desnicom uzida u temelje Hrvatskoga sabora i ureže u srce svijuju Vaših suradnika isto tako duboku živu svijest odgovornosti, da mogu Vas,

42 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 119-120; J. BATELJA, *BAS*, II., str. 282-283, cijelo pismo: str. 281-283.

43 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 287-288.

Glavara Nezavisne Države Hrvatske, uspješno pomagati u obnovi i podizanju drage nam Domovine na vječnim temeljima evanđeoskih Kristovih načela!"⁴⁴

- Ključne riječi: *poštenje, pravda, zakon, isti tereti - ista prava, svijest odgovornosti, suradnja, Božji sud, molitva, blagoslov*. Reakcija na taj crkveni govor nadbiskupa Stepinca bila je ta da je Pavelić - prema riječima Marka Došena, predsjednika Sabora - rekao da ga "ovaj balavac ne će učiti politiku".⁴⁵ Odnosno prema drugima: "Zar misli Nadbiskup, da će meni dijeliti lekcije?"⁴⁶ Ni godinu dana nakon prvoga susreta sa Stepincem, Pavelić je pokazao koliko je "iskreni katolik", kako se bio prvi put predstavio, i koliko je njemu stalo i do hrvatskoga naroda i do hrvatske države! Ovo nije više oholo ignoriranje, nego škandalozno vrijeđanje.

Stepinčevo 12. PISMO Paveliću, 26. svibnja 1942. - Očuvan je koncept pisma koje je Stepinac uputio Paveliću u povodu navodnoga iseljenja pravoslavnoga pučanstva s Korduna: "Nadam se, Poglavnice, da ćete učiniti sve, da se ne povrijedi zakon Božji i da će djeca biti potpuno zaštićena."⁴⁷

- Ne znamo što je bilo s izvornim pismom i eventualnom povratnom obaviješću.

Stepinčev šesti SUSRET s Pavelićem, 17. rujna 1942. - Stepinac zapisuje da je spomenutoga dana intervenirao kod Poglavnika za vjernike iz Pakraca koji su prešli na katoličku vjeru, a optuženi za kontakte s odmetnicima u šumi i potom odvedeni u logor kao taoci. Nadbiskup moli upravu logora u Staroj Gradiški da se što hitnije izvrši Poglavnikov nalog o puštanju spomenutih građana na slobodu.⁴⁸ Radilo se o razmjeni 200 talaca za 2 hrvatska državna službenika.

44 J. BATELJA, *BAS*, II., cio govor: str. 292-293.

45 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 95, 202; J. BATELJA, *BAS*, II., str. 292, bilj. 182.

46 V. CECELJA, "Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca, zagrebačkoga nadbiskupa", u: *Hrvatska revija*, München - Barcelona, 4/1990., str. 720.

47 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 320.

48 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 410-411; J. BATELJA, *BAS*, II., str. 375-376; talijanski: F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 240-241.

- Stepinac je učinio svoju kršćansku i biskupsku dužnost, a u ovom slučaju pretpostavljamo da je bilo koristi od njegove intervencije i kod Poglavnika i u logoru, jer su oba službenika oslobođena.

Stepinčevo 13. PISMO Paveliću, 24. veljače 1943. - Stepinac se "s velikim bolom u duši" obraća Paveliću da dozna za sudbinu sedmorice svojih svećenika koji su odvedeni u Jasenovac. Iz svega što se dogodilo zaključuje "da su svi poubijani". Prosvjeduje što nisu izvedeni na redoviti sud, ili na prijeki sud ili na pokretni prijeki sud. I nastavlja: "Ovo je sramotna ljaga i zločin, koji vapije u nebo za osvetom, kao što je sramotna ljaga čitavi Jasenovac za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Poglavnice! Što se mene kao svećenika i biskupa tiče, ja velim sa Kristom na križu - Oče, oprosti im, jer ne znaju što čine!"⁴⁹

- Ni na ovaj veliki bolni vapaj, kojim je Stepinac nazvao Jasenovac "sramotnom ljagom" za NDH, nije imao nikakva odgovora od Pavelića. Logori su ulazili u ratne mjere i zakone, ali i tu postoje mjere i zakoni. Nije dakle Stepinac "uglavnom ćutao" nego je s Kristom s križa vapio: "Oče, oprosti im jer ne znaju što čine!"

Stepinčevo 14. PISMO Paveliću, 6. ožujka 1943. - Stepinac piše prosvjed Paveliću zbog progona Židova i moli oslobođenje hrvatskih građana iz talijanskih logora.

- diže glas i odlučno otklanja miješanje državne vlasti u pitanje takovih brakova, koji su nerazrješivi, bez obzira na rasnu pripadnost;

- znano je da i na višim vrhovima državne uprave ima brakova koji su zaštićeni [Pavelićeva supruga bila je Židovka, kao i supruga njegova ministra Milana Žanića, ali one su zaštićene!];

- protiv logike je i pravde da jedni budu zaštićeni, a drugi nezaštićeni;

- takve odredbe nisu utemeljene ni u zdravu razumu niti su u skladu s državnim i narodnim interesima;

- moli da se zaštiti najosnovnije životno pravo onih pripadnika Katoličke Crkve, koji su to postali bilo krštenjem bilo prijelazom s pravoslavlja, a kojima se ne može dokazati nikakav osobni zločin protiv državnih prohibitika;

---

49 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 468, bilj. 182.

- moli da "i od ostalih podanika naše države" nitko nepravедno ne trpi;
- u sabirnim logorima ima mnogo njih koji su nedužni i ne zasluđu tako tešku kaznu;

- ako je posrijedi miješanje "koje strane vlasti u naš unutarnji narodni i politički život, onda se ne bojim, da ovaj moj glas i prosvjed dođe i do organa dotične strane vlasti. Katolička naime Crkva ne pozna nikakova straha pred ikojom zemaljskom silom, ako se radi o obrani najosnovnijih prava čovjeka";

Pismo završava: "Poglavniče! Ne dopustite, da se neodgovorni i nepozvani elementi ogrešuju o istinsko dobro našega naroda. Kršenje naravnog zakona u ime naroda i države osvećuje se na samom narodu i na državi: u zemlji se stvara ogorčenje, koje teži za osvetom, dok vanjski neprijatelj napada etičku našu vrijednost."⁵⁰

- Ni na ovo pismo nije bilo nikakva odgovora.

Stepinac se zalaže da "i od ostalih podanika naše države nitko nepravедno trpi", dakle ni Srbi! Nije to znak šutnje, nego glas prosvjeda.

Stepinčevo 15. pismo Paveliću, svršetkom ožujka 1943. - Nadbiskup upućuje Poglavniku pismo kojim ga moli da zagrebački Karitas može nesmetano skupljati hranu i otpremati je u Dalmaciju, osobito na otoke Hvarske biskupije.⁵¹

- Nismo našli odgovora.

Stepinčev sedmi susret s Pavelićem, u proljeće 1944. - Vlč. Cece-lja u razgovoru s hrvatskim provincijalom Družbe Isusove p. Karlom Grimmom iznio je ideju da se Stepinac i Pavelić sastanu i raščiste nespornazume, koji su nastali nakon Nadbiskupove propovijedi na blagdan Krista Kralja, 31. listopada 1943. Do susreta je došlo. Stepinac priča vlč. Cecelji: "Evo, upravo sam došao od Poglavnika! Iznenadio sam se, da je do toga sastanka tako brzo došlo. Mislio sam, da će sastanak biti negdje na Rebru, ali me Poglavnik danas po podne

---

50 J. BATELJA, *BAS*, II., cijelo pismo: str. 468-470; talijanski prijevod: F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 259-262.

51 J. BATELJA, *BAS*, II., str. 494-496. Na konceptu pisma dopisano drugom rukom da je primljeno 31. III. 1943.

telefonski nazvao iz Markova trga i ponudio mi, ako imam vremena, da mogu odmah doći k njemu na razgovor, jer je baš ovaj čas slobodan. Pošao sam odmah. Poglavnik me je primio u svom uredu i započeo je razgovor molbom, neka iznesem sve što mislim, da bi trebali između sebe raščistiti. Uzeo sam svoje opaske i iznio svih 18 točaka, o kojima bismo se trebali porazgovoriti. Poglavnik je mirno saslušao i kad sam svršio, reče mi:

- Preuzvišeni! Ima stanovitih ljudi, koji nemaju drugog posla pa intrigiraju između mene i vas. To je moje mišljenje.

Tim je riječima Pavelić prekinuo svaki daljnji razgovor i otprovio nadbiskupa i razgovor je bio svršen."⁵²

- Volio bih doći do tih 18 točaka - među kojima su bile i teme odnosa prema Srbima - a koje mu je Stepinac u oči izgovorio i pokazati ih patrijarhu Irineju da vidi da "kardinal Stepinac" nije "uglavnom ćutao"!

Pavelić prvi, posljednji i jedini put u zagrebačkoj katedrali, 1943.

- Stepinčev odvjetnik dr. Ivo Politeo u svom obrambenom govoru kaže da je Pavelić "jedan jedini put prisustvovao službi božjoj u katedrali, i to samo onda kad su Talijani godine 1943. priredili zadušnice za Vojvodu d'Aosta, a i taj jedini put nije ga na ulazu dočekao ni nadbiskup ni nitko od klera, nego samo obični sakristijan?"⁵³

- Iz crkvenih bilježaka i dnevnika nije potvrđena ova vijest, niti je uopće jasno što je posrijedi. Naime Aimone di Savoia-Aosta odrekao se naslova hrvatskoga kralja Tomislava II. nakon pada Italije 8. rujna 1943. (a preuzeo titulu sin mu, rođen u rujnu 1943., Amedeo di Savoia-Aosta, s naslovom Zvonimir II.). Aimoneov otac, također Amedeo, umro je 3. ožujka 1942.

Stepinčevo 16. pismo Paveliću, 9. veljače 1944. - Nadbiskup se Stepinac zauzima kod Pavelića za preinaku smrtne kazne pukovnika Vladimira Galića i dopukovnika Petra Bakote u lakšu kaznu. "...da služeći se svojom vrhovničkom vlašću, velikodušno oprostite ovoj

52 A. BENIGAR, *nav. dj.*, str. 484; V. CECELJA, *nav. čl.*, str. 727.

53 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 193-194.

dvojici osuđenika njihovu smrtnu kaznu, i pretvorite je u kojugod drugu pa i najtežu kaznu".⁵⁴

- Iz nekih podataka na internetu vidljivo je da je Pavelić smrtnu kaznu Galiću pretvorio u "5 godina teške tamnice", 21. veljače 1944.⁵⁵

Stepinčevo 17. pismo Paveliću, 8. kolovoza 1944. - Nadbiskup se zauzima kod Poglavnika da se udijeli pomilovanje za 54 hrvatska časnika, dočasnika i vojnika. Iz opširna pisma izdvajamo rečenicu da promjena "kazne smrti u drugu koju kaznu utjecat će bez sumnje kako na optužene tako i na njihove obitelji, koje bi njihovom smrću ostale bez hranitelja, da svoje živote stave u pravu službu naroda i države".⁵⁶

Stepinčev osmi SUSRET s Pavelićem, 14. kolovoza 1944. Nadbiskupov tajnik vlč. Stjepan Lacković bilježi: "Dne 14. VIII. 1944. u 12,30 sati nadbiskup zagrebački i papinski delegat posjetili Poglavnika, predali pojedinačne molbe [pedeset i četvorice] i zamolili pomilovanje za sve osuđenike."⁵⁷ Iz te skupine 11 ih je osuđeno na smrt.

- I nadbiskup Stepinac i apostolski izaslanik Ramiro Marcone interveniraju kod Poglavnika. Međutim, izgledi su maleni.

Stepinčev deveti SUSRET s Pavelićem, 16. kolovoza 1944. Isti tajnik Lacković zabilježio je: "Dne 16. VIII. 1944. u 12 sati i 45 minuta nadbiskup zagrebački i papinski delegat posjetili Poglavnika, te su ponovno molili za pomilovanje čitave skupine."⁵⁸

---

54 J. BATELJA, *BAS*, III., str. 17-18; Stepinčev *Dnevnik* (neobjavljeno), 5. svezak (1942.-1944.), str. 167.

55 <http://www.vojska.net/hrv/zivotopis/g/galic/vladimir/> (9. 11. 2016.); Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding - Novi Liber, Zagreb, 2010., str. 485, navodeći I.-S. Krajačića, piše: "Četvoricu, uključujući i Vladimira Galića, zapovjednika brigade Poglavnikova tjelesnog sdruga, ustaše su uhvatili i strijeljali..."

56 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 143.

57 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 144.

58 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 144.

- Dvanaest godina poslije, u zatočeništvu, kard. Stepinac komentira svoje pohode Paveliću: "Teško je bilo meni ići često k Paveliću. No, kad je bila veća stvar po srijedi, morao sam ići. Zanimljivo je, da Pavelić nikada nije bio u [nadbiskupskom] Dvoru. Da je barem jedanput došao, alaj bi komunisti uživali! Koliko bi to bio argumenat za njihove laži!"⁵⁹

- Ne samo da neustrašivi Nadbiskup nije "uglavnom ćutao", nego je "često" išao k Paveliću da intervenira u većim stvarima kao što smo i vidjeli.

Stepinčevo 18. PISMO Paveliću, 21. kolovoza 1944. - Nadbiskup moli Poglavnika "posljednji put" za pomilovanje jedanaestorice osuđenika na smrt zbog navodne suradnje s komunistima, uvjeravajući ga da će njegov "čin pomilovanja više koristiti Hrvatskoj nego li strijeljanja ovih nesretnika".⁶⁰

- Nadbiskupov tajnik S. Lacković bilježi: "Ujutro dne 22. VIII. 1944. 10 optuženih i osuđenih odvedeno u Maksimir i strijeljano."⁶¹

Stepinčevo 19. PISMO Paveliću, 28. prosinca 1944. - Nadbiskup intervenira za oslobođenje Vladimira Ubla, pričuvnoga zastavnika.

- Negativan odgovor iz Poglavnikova vojnog ureda od 1. veljače 1945. Nadbiskupu je stigao 6. veljače, kako je to pribilježio tajnik Lacković.⁶²

Stepinčevo 20. PISMO Paveliću, 20. ožujka 1945. - Stepinac se zauzima za ublaženje stanja u lepoglavskom zatvoru, u kojem su se već mjesecima nalazili neki sudionici "urote" poznate pod imenom Mladena Lorkovića, ministra vanjskih poslova, i Ante Vokića, ministra oružanih snaga, koji su potkraj kolovoza 1944. pali u Poglavnikovu nemilost te od 6. rujna i u zatvor. U Nadbiskupovu dnevniku stoji zapisano: "Rodbina ministra Dr. Lorkovića zamolila je Preuzvišenoga

59 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, pod nadnevkom 19. veljače 1956., str. 463.

60 J. BATELJA, *BAS*, III., str. 63-64.

61 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 144; J. BATELJA, *BAS*, III., str. 61.

62 J. BATELJA, *BAS*, III., str. 94; M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 156 donosi da je odgovor pisan 7. veljače. Možda je zabuna u čitanju brojeva 1 i 7.

Nadbiskupa, da bi se zauzeo za njegovo puštanje na slobodu. Tu se međutim ne može ništa učiniti! Interesantno je, da je isti g. Dr. Lorković prije nekog vremena predlagao na sjednici Hrv. drž. vlade, da se Preuzv. Nadbiskupa internira, jer je politički nepoćudan."⁶³

Ovo je pismo objavljeno samo u talijanskom prijevodu. Budući da mu ne nalazimo izvornika, prevodimo ga na hrvatski. "Poglavniče, osjećam dužnost obratiti Vam se još jednom kao glavaru države u pitanju zatočenih političara koji se nalaze u Lepoglavi i u drugim koncentracijskim logorima. [...]"

Doživljam veliku nepriliku da opet interveniram u ovoj stvari nakon što sam toliko puta razgovarao s predstavnicima državnih vlasti. Dopustite mi ipak da predložim rješenje ovoga problema. Neko Povjerenstvo sastavljeno od članova Hrvatskoga sabora neka se pošalje na lice mjesta, da istraži stanje zatočenih, koji mu mogu slobodno izraziti svoje želje i svoja žaljenja, kakva god bila njihova religija. Mislim da će se na taj način u većem dijelu ušutjeti neugodni glasovi javnosti, dok bi jedna takva gesta mnogo koristila našem međunarodnom ugledu i položaju.

Svrćajući Vašu pozornost na taj prijedlog, slobodan sam zamoliti Vas da mi dadnete na znanje ima li rodbina zatočenika manje razloga biti u strahu s obzirom na njihove mile."⁶⁴

- Umjesto odgovora, pred pad NDH glavni su zavjerenici likvidirani "pod nerazjašnjenim okolnostima", kako se to obično kaže.

Stepinčevo 21. PISMO Paveliću, 2. travnja 1945. - Stepinac uoči obljetnice NDH, a samo mjesec dana prije svršetka rata i propasti NDH po dvadeset i prvi put šalje osobno pismo Paveliću moleći ga da se posluži svojim vrhovnim ovlastima i poštedi petoricu Srba koji su osuđeni na smrt. Uvjerava Pavelića da će njegov "čin pomilovanja baš prigodom predstojeće godišnjice osnutka naše Države najbolje djelovati".⁶⁵

63 A. STEPINAC, *Dnevnik*, sv. V., str. 281. Objavljeno u članku J. BATELJA, "Temeljito i objektivno", u: *Marulić*, Zagreb, 5/2010., str. 1001-1013, citat: str. 1003.

64 F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 273-274.

65 J. BATELJA, *BAS*, III., str. 114-115; talijanski: F. CAVALLI, *nav. dj.*, str. 272-273.

- Odgovor je stigao 14. travnja "da je Poglavnik svojom milošću sve navedene pomilovao, zamienivši im smrtne kazne doživotnom težkom tamnicom".⁶⁶

Neutvrđena datuma

Pavelić poziva biskupe da brane državu. Stepinac u razgovoru s krašićkim župnikom 1956. kaže: "Kad je sve išlo svršetku, pozvao je Pavelić biskupe, da i oni kažu svoju riječ. Sastao se uži odbor Biskupskih konferencija. Izdali smo deklaraciju, što je bilo sasvim na mjestu, da i mi izrazimo volju i pravo hrvatskog naroda. Potpisnici svi izmakli, a ostao sam sâm, da i za to odgovaram. [Ivan] Šarić je pošao vani. [Jozo] Garić isto tako - i brzo umro. [Antun] Akšamović je zauzeo svoj stav. [Janka] Šimraka zatvorili i slomili, a ti nadbiskupe plati za sve! Hvala Bogu! Ali mi ne znamo za mržnju i zato opraštamo rado svima: Nijemcima, Talijanima, ustašama, partizanima, a i nekima iz naših redova. [...] Ali danas, nakon 11 g. kad sve to gledam, uvjerenja sam, sudeći po Fatimskoj poruci i prilikama, da će se 1960. g. sve smiriti u svijetu. [...] Ali jedno trajno stoji: Gospodin Bog nikada ne gubi bitku!"⁶⁷

- Godine 1960. nije se sve smirilo u svijetu. Preminuo je i smirio se u Gospodinu hrabri nadbiskup i kardinal Alojzije Stepinac. Gospodin Bog izvojštio je još jednu bitku! Možda je ovaj odlomak jedan od najsvjetlijih u Stepinčevu životu, izgovoren prije 60 godina: Poslovodni odbor petorice članova HBK sastaju se i sastavljaju famoznu deklaraciju kojom su osudili komunistička nasilja. I svi potpisali. Nakon potpisa: dvojica pobjegla, jednoga zatvorili i slomili, a drugoga slomili a da ga nisu ni zatvorili. Stepinac na bojišnici ostao sam kao Krist pred Poncijem Pilatom. On ne bježi, on se ne lomi, njega se zatvara i osuđuje i u zatočeništvu umire kao hrvatski heroj i kao katolički mučenik. Ali ni sve ovo ne bi bilo dostatno za proglašenje blaženim i svetim da nije izgovorio najkršćanskije riječi: "Ali mi ne znamo za mržnju i zato opraštamo rado svima: Nijemcima, Talijanima, ustašama, partizanima, a i nekima iz naših redova." Eto tako!

66 M. ŠKALIĆ-ŠTAMBUK, *nav. dj.*, str. 151; J. BATELJA, *BAS*, III., str. 122.

67 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, pod nadnevkom 19. veljače 1956., str. 464. Riječ je o Izjavi, od 24. ožujka 1945. J. BATELJA, *BAS*, III., str. 109-113.

Stepinčev deseti SUSRET s Pavelićem, prije sloma NDH. Pavelić je napustio Zagreb 6. svibnja 1945.⁶⁸ Stepinac se sjeća 1956. godine: "Ali kad je sve išlo kraju 1945. g., pozove me Pavelić. Vidio sam na njemu zabrinutost i on će *in medias res*: 'Znadete, da je tradicija, da su zagrebački biskupi vršili bansku čast u časovima, kad je izbila kakva nepritika. [...] I sada mi se kanimo na vrijeme povući, pa smatram, da biste Vi preuzeli i civilnu vlast u Hrvatskoj u svoje ruke...' - 'Poglavniče - velim mu - to je velika stvar i ja moram o tome dobro promisliti.' No, u duši imao sam gotov odgovor: Ne! Pristati na to značilo bi za nekoliko dana izgubiti život. I to bi bilo razumljivo. Naslijedio si Pavelića, znači: i prije si bio s njim - odgovoran si za sve... i vješala! Nije moj odgovor 'ne' bio zato, da bih se bojao smrti. Daleko od toga. Ali radi ovakve stvari - kada je već sve jasno bezizgledno, ići u smrt, a ostaviti dijecezu, kler, narod - činilo mi se nerazborito. I onda komu će predati vlast?"⁶⁹

- Time je Nadbiskup sve protumačio, a Pavelić pokazao kako mu je vlastita oholost, koju je najviše cijenio, bila prava životna neprijateljica.

Stepinac jedanaesti put intervenira, ali uzalud. Kao zatočenik u Krašiću 1953. Stepinac se prisjeća ne naznačujući nadnevak ratnoga vremena: "Veliki župan [Stjepan] Uroić molio me je da velim Paveliću, da raspusti vojnici, jer čemu dvije vojske? Učinio sam po želji tog župana, ali Pavelić će kratko: 'Bez ustaške vojnice nema hrvatske države.' - Pa što sam onda mogao?"⁷⁰

- Godine 1945. nastradale su obje: i domobranska vojska i ustaška vojnica! I hrvatska država!

Stepinčeva reakcija na atentat na Pavelića, 1957. Kada je preko radija čuo da je na Pavelića u Argentini izvršen atentat, Nadbiskup je rekao: "Žao bi mi bilo, da mu se zlo dogodi, makar se nismo u mnogom slagali i ljutih mi je jada zadao. Bog sâm može prosuditi. Ja ga

---

68 "Pavelić, Ante", u: *Hrvatska enciklopedija*, 8, Zagreb, 2006., str. 334.

69 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, pod nadnevkom 19. veljače 1956., str. 463. Vidi također str. 297.

70 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, pod nadnevkom 12. prosinca 1953., str. 236-237.

više puta nisam mogao razumjeti. Kad sam mu i prigovorio, znao je reći: 'Moja je savjest pred historijom mirna.'⁷¹

- Kako može biti mirna takva savjest koja je zadala toliko "ljutih jada" Nadbiskupu, što Bog zna i povijest bilježi, i toliko ljutih jada cijelomu hrvatskom narodu!

Zaključak. Ne znam je li bilo koje molbe, žalbe ili tužbe hrvatske, židovske, srpske ili bilo koje druge na Stepinčevu stolu a da on nije intervenirao kod državnih vlasti. U 48 mjeseci trajanja NDH Stepinac je kod Pavelića izričito i izravno intervenirao 32 puta: osobno 11 i napisмено 21 put. Pavelić mu nije izravno odgovorio ni na jedan dopis, a kamoli da bi ikada uzvratio posjet. Stepinac je dostojanstveno očuvao sve ljudske norme, forme i manire a pogotovo kršćanske vrline u ophođenju s Poglavnikom pokazujući mu kako bi i on trebao biti kulturni prema drugima. Stepinac je pokazao kako je velikodušan prema potrebnima, koji su se njemu obraćali za pomoć, a dostojanstven prema silnicima ovoga svijeta. Pavelić, međutim, kao da iz četverogodišnjega komuniciranja s Nadbiskupom nije ništa naučio, pogotovo nije ništa držao do ustaljena crkvenog stila i postupka. Nije se ni potrudio iz stadija neukročene osvete prijeći u pošteno čovjekoljublje niti se odrekao mržnje kao najrazornije ljudske strasti. Kako se osvetom i mržnjom jednu državu može stvarati i njome ravnati? Mržnja je propast za svaku osobu i za svako ljudsko društvo bez obzira na oblik, opseg i razinu.

Već 6. travnja 1941. skopski biskup Smiljan "Čekada bi teže ranjen, odmah pođe u svoj rodni kraj [Donji Vakuf] liječiti rane, a dođe u dodir i s nekim vrhovima NDH i otvoreno naglasi moralna načela, koja moraju voditi hrvatsku vladu i državu, ako misle opstojati pod nebom",⁷² zapisao je don Ivan Tomas, njegov tajnik (od studenoga 1940. do siječnja 1941.). Koliko se sjećam iz razgovora s don Ivanom u Rimu, možda je upravo tom zgodom biskup Čekada posjetio i podsjetio Pavelića i druge "vrhove NDH" na spomenuta "moralna načela". A on mu je s visoka htio zatvoriti usta: "Gospodine biskupe, Vi ne znate kako se država stvara." Na to mu je Čekada biskupski smjelo

71 J. VRANEKOVIĆ, *Dnevnik*, pod nadnevkom 11. travnja 1957., str. 535; vidi također str. 236.

72 I. TOMAS, "Nadbiskup dr. Smiljan Franjo Čekada /1902.-1976./", u: *Hrvatska revija*, Barcelona, 1/1977., str. 133.

uzvratilo: "Gospodine poglavniče, ja ne znam kako se država stvara, samo znam da se tako ne stvara!" Da je uistinu znao kako se država izgrađuje, ne bi onako postupio ni s hrvatskim narodom ni s hrvatskom državom. I povijest bi nam od 40-ih godina prošloga stoljeća do danas bila sigurno mirnija. Ne bi ni onoliko patnje bilo podneseno, ni onoliko krvi proliveno, ni onoliko suza istočeno. I nedavnoga Domovinskog rata možda ne bi bilo.

Kao što je Pavelić po mraku ušao u Hrvatsku 1941., tako je po mraku iz nje i pobjegao 1945. Kod Maribora dao je izjavu "neka se svaki spašava kako znade",⁷³ prepustivši narod u Hrvatskoj jugokomunističkoj nasilničkoj, osvetničkoj i mrziteljskoj kami i jami, i ostavivši za sobom Strahotu pustoši!

A nadbiskup Stepinac zbog svojih kardinalnih krjeposti razboritosti, pravednosti, jakosti i umjerenosti imenovan je kardinalom 1953., te zbog svoga evanđeoskog svjedočenja pod sva tri protuljudska totalitarizma - fašizmom, nacizmom i komunizmom - i zbog svoga herojskoga mučeništva bi ubrojen u antologiju katoličkih mučenika i blaženika 1998. Nije dakle "uglavnom ćutao", nego je uglavnom govorio i to glasom Evanđelja, katoličkoga morala i ljudskih prava!

Blaženi Alojzije, mučeniče, blaženuj i vjekuj u Bogu i moli za nas na zemlji!

---

73 V. CECELJA, *nav. čl.*, str. 733.

Stepinac's Interventions with Pavelic

Summary

Serbian Patriarch Irinej GavriloVIC addressed Pope Francis on April 30, 2014, asking him to reject the canonization of the martyr Blessed Aloysius Stepinac, the Archbishop of Zagreb (a coadjutor from 1934, an ordinary from 1937 to 1960, *sede impedita* from 1946 - in jail until 1952 and in detention until his death). The Patriarch's cause against canonization: Archbishop Stepinac was "mostly silent" about everything that was happening in the Independent State of Croatia (NDH). And, silence is consent. Such a church representative cannot be a Christian model. The author of this paper, based on the evidence published before the Patriarch's letter, has shown that Archbishop Stepinac, during the period of four years of NDH from April 10, 1941 to May 8, 1945, i.e. for 48 months, intervened more than 360 times in personal meetings with Croatian authorities in Zagreb either by mail to some Croatian ministers, or through public sermons, persuasions and lectures. In particular, the author has focused on the contacts between archbishop Stepinac and Ante Pavelic, the head of NDH. He summarized and chronologically presented 21 letters of Stepinac to Pavelic and 11 meetings of Stepinac with Pavelic, with brief comments attached. Pavelic neither returned a single visit nor personally responded to Stepinac's letters. Nevertheless, the Archbishop was persistent and resolute and intervened whenever he considered it necessary to do so, no matter how political authorities felt about his letters, inquiries and requests. Therefore, Archbishop Stepinac was not silent, he was speaking, writing, and mediating as much as he could, regardless of the results of his interventions. At least, it cannot be said that Archbishop Stepinac was "mostly silent" about all that was happening at the time of NDH. When Pavelic saw that everything went wrong and had to flee from Croatia, he invited Archbishop Stepinac and offered him to take control over Croatia. Stepinac rejected the offered political power remaining at his archbishop's position.

Keywords: Pope Francis; Patriarch Irinej; Blessed Aloysius Stepinac, Archbishop; poglavnik (leader) Ante Pavelic; Independent State of Croatia; Croatian Bishops' Conference.

VIRIBUS UNITIS

HRVATSKA POLITIČKA EMIGRACIJA POD KATOLIČKIM SKALPELOM ŽARKA VLAHE

Zlatko MATIJEVIĆ

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR - 10000 Zagreb
E-pošta: zlatko.matijevic1@zg.t-com.hr

UDK: 325.25(497.5):929 Vlaho Ž.

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. siječnja 2017.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

"Dilexi iustitiam et odivi iniquitatem, propterea morior in exilio." (Ljubio sam pravdu i mrzio nepravdu, stoga sada umirem u izgnanstvu.)

Papa sv. Grgur VII.

Sažetak

Žarko Vlaho, jedan od vodećih hrvatskih katoličkih intelektualaca u Hercegovini, našavši se nakon završetka Drugoga svjetskog rata kao emigrant u Argentini, nije pasivno promatrao politička gibanja među Hrvatima u izbjeglištvu. U knjižici *Viribus unitis* (1950.) oštro se obračunao s pokušajima bivših pripadnika ustaškoga pokreta da ustroje svoje nove stranačke organizacije u inozemstvu. Stavivši pod svoj katolički kirurški nož političko djelovanje Vladka Mačeka, Vlaho se zauzeo za okupljanje svih hrvatskih emigrantskih snaga oko njega, držeći da je riječ o jedinoj osobi koja svojim autoritetom i međunarodnim ugledom može dovesti do stvaranja samostalne hrvatske države.

Ključne riječi: Žarko Vlaho; Dominik Mandić; Vladko Maček; Alojzije Stepinac; *Viribus unitis*; Hrvatska; Katolička crkva; Hrvatski katolički pokret; ustaški pokret; totalitarizam; politička emigracija; političke stranke.

Početakom XX. stoljeća zaslugom je krčkoga biskupa Antuna Mahnića¹ u Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, Bosni i Hercegovini te Istri, zemljama u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, utemeljen Hrvatski katolički pokret (HKP).² Na biskupov je poticaj osnovan i Hrvatski katolički seniorat (1912./1913.),³ najvažnija i ujedno najkontroverznija organizacija HKP-a. Dio članova Seniorata poznatih pod imenom "nacijonalci"⁴ opredijelio se za jugoslavensku ideologiju.⁵

Tijekom Prvoga svjetskog rata, razmjerno svojoj brojčanoj snazi i društvenom utjecaju, seniori-"nacijonalci" aktivno su se uključili u

-
- 1 O A. Mahniću/Mahniću vidi: IGNACIJ RADIĆ, *Doktor Antun Mahnić biskup krčki*, Naklada "Dobra štampa" Z.S.O.J., Slav. Požega, 1940.; EDO ŠKULJ (ur.), *Mahničev simpozij v Rimu*, Mohorjeva družba v Celju, Celje, 1990.; ANTON BOZANIĆ, *Biskup Mahnić, pastir i javni djelatnik u Hrvata*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb - Krk, 1991.
  - 2 Vidi: JURE KRIŠTO, *Prešućena povijest - Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.; JURE KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.-1945.)*, Glas koncila - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.; ZLATKO MATIJEVIĆ (ur.), *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002.; STIPAN TROGRLIĆ, *Katolički pokret u Istri 1895.-1914.*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000.
  - 3 Vidi: ZLATKO MATIJEVIĆ, "Hrvatski katolički seniorat i politika (1912.-1919.)", u: *Croatia christiana periodica*, 24, Zagreb, 46/2000., str. 121-162.
  - 4 O sadržaju pojma "senior-nacijonalac" vidi: PETAR ROGULJA, "Pred zorom. (Prilog ideologiji katoličkoga pokreta u Hrvatskoj)", u: ZLATKO MATIJEVIĆ (ur.), *Lučonoše ili herostrati? - Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Erasmus naklada, Zagreb, 2006., str. 285. Također vidi: J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, str. 340-344; ZLATKO MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva - Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 1998., str. 48-56.
  - 5 JURE KRIŠTO, "Katoličko priklanjanje ideologiji jugoslavenstva", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 24, Zagreb, 2/1992., str. 25-45.

rušenje Monarhije i stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca/ Jugoslavije.⁶ Nakon osnutka nove države u Mostaru je, početkom 1919. godine, organiziran okružni seniorski zbor za Hercegovinu,⁷ kojem je na čelu bio fra Dominik Mandić,⁸ senior-"nacionalac". Žarko Vlaho,⁹ Mandićev prijatelj i suradnik, bio je jedan od najvažnijih članova tamošnjeg Seniorata. Svoje političke ideje seniori su nastojali

-
- 6 Vidi: J. KRIŠTO, *Prešućena povijest*, str. 331-366; Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, str. 37-75.
- 7 PREDsjedNIK, "Sarajevo", u: *Seniorski vjesnik*, 3, Zagreb, 2/1919., str. 29.
- 8 Vidi: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar - Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar - Hrvatski institut za povijest, Mostar - Zagreb, 2014.
- 9 Ž. Vlaho (Mostar, 11. svibnja 1895. - Buenos Aires, 1. siječnja 1960.) završio je osnovnu školu i položio ispit zrelosti na Velikoj gimnaziji u rodnom gradu (1913.). Na Filozofskom fakultetu bečkog Sveučilišta studirao je od 1913. do 1915. godine. Studij je nastavio na Filozofskom fakultetu zagrebačkoga Sveučilišta, ali ga nije završio. Tijekom studija u Beču i Zagrebu bio je član hrvatskih katoličkih akademskih društava *Hrvatska* i *Domagoj*. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata služio je u austro-ugarskoj vojsci (1915.-1918.). Iz rata je izašao s činom pričuvnog natporučnika. Između dvaju svjetskih ratova učiteljevao je u raznim mjestima te radio u gospodarskim i novčarskim institucijama (zadruga i štedionice). Tijekom službovanja u Livnu sklopio je brak s Milkom r. Tadić (1926.). U mjesnoj ih je crkvi vjenčao fra D. Mandić. Jedan od vjenčanih kumova bio je i tadašnji predsjednik HPS-a Stjepan Barić (1889.-1945.), budući ministar socijalne politike u vladi vlč. Antona Korošca (1872.-1940.). U braku se rodilo troje djece: Domagoj, Višnja i Tvrtko. Suradivao je u "Mjesečniku Pravničkog društva u Zagrebu" i zagrebačkom dnevniku "Hrvatsko gospodarstvo". Nakon završetka Drugoga svjetskog rata s obitelji je živio u Argentini. Anгаžirao se u akcijama za pomoć hrvatskim izbjeglicama i Hrvatima u domovini, osobito Hercegovini ("Društvo hrvatske uzajamne pomoći"). Vlaho je pokopan na buenosaireškom groblju "Flores". Na internetskim se stranicama pojavljuje njegovo ime kao osobe za koju je bivša jugoslavenska država tražila od argentinskih vlasti izručenje zbog navodnoga počinjenja ratnih zločina. Ivo LENDIĆ, "Prof. Žarko Vlaho", u: *Hrvatska revija*, 10, Buenos Aires, 2-3 (38-39)/1960., str. 274-276; T.(OMISLAV) M.(ESIĆ), "Smrt Žarka Vlahe", u: *Danica*, Chicago, 27. siječnja 1960., str. 4; VLADIMIR LONČAREVIĆ, "Žarko Vlaho - intelektualac, vjernik, Hrvat!", u: *Glas koncila*, Zagreb, 26. srpnja 2015., str. 21; HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV, fond 213, Računarski dvor Nezavisne Države Hrvatske (dalje: RDNDH), kut. 35, (T-Ž); MARKO SJEKLOČA, "Obilježnici razkosanja Jugoslavije", http://www.markosj.net/razkosanje_Jugoslavije.htm (18. 10. 2016.); UKI GOŃT, "The Odessa List", <http://ukigoni.com/odessa/list.htm> (18. 10. 2016.).

ostvariti preko Hrvatske pučke stranke (HPS).¹⁰ Kao jedan od stranačkih, ali i seniorskih prvaka Vlaho je uređivao mostarski dvotjednik *Narodna sloboda*, pučkaško glasilo za Hercegovinu.

U razdoblju višestranačke parlamentarne demokracije, pučkaši su bili najgorčeniiji politički i ideološki protivnici Stjepana Radića (1871.-1928.)¹¹ i njegove Hrvatske (pučke republikanske) seljačke stranke (HSS).¹² Uvođenjem šestosiječanjske diktature HPS je, kao uostalom i sve druge političke stranke, bio raspušten (1929.). Nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. u Marseillesu i ponovnoga oživljavanja višestranačja, seniori nisu obnovili HPS. Štoviše, najviđeniji članovi vodstva bivše stranke hrvatskih seniora, Petar Grgec¹³ i dr. Janko Šimrak,¹⁴ kasniji križevački biskup, izjavljivali su da "priznaju političkim vođom hrvatskog naroda dr. Vladimira Mačeka".¹⁵

Vojno-politički slom Kraljevine Jugoslavije i uspostavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH), Vlaho je dočekao u Sarajevu kao pročelnik pravnog odjeljenja i prokurist u Šumsko-industrijskom poduzeću "Šipad".¹⁶ Početkom rujna 1942., odlukom poglavnika Ante Pavelića,¹⁷ primljen je u državnu službu kao vladin nadsavjetnik Glavnoga

10 Vidi: Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, str. 77-333; Z. MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati?*, str. 139-221, 331-399.

11 Vidi: ZLATKO MATIJEVIĆ, "Hrvatska pučka stranka i Stjepan Radić (1919.-1928.)", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, Zagreb, 1999.-2000., str. 257-266; ZLATKO MATIJEVIĆ, "Politika Hrvatske pučke stranke u vrijeme atentata na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS (1927.-1928. godine)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 27, Zagreb, 2/1995., str. 233-245.

12 Vidi: HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1999.

13 P. Grgec (1890.-1962.), katolički književnik, novinar i političar.

14 J. Šimrak (1883.-1946.), grkokatolički svećenik, sveučilišni profesor, političar i novinar.

15 IVO LENDIĆ, "Hrvatska katolička akcija prema hrvatskoj kulturi, politici i socijalnim pitanjima", u: *Luč*, 31, Zagreb, 5-6/1936., str. 7. O V. Mačeku vidi: IVO PERIĆ, *Vladko Maček - Politički portret*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2000.

16 HDA, 213, RDNDH, kut. 12, (T-Ž). Također vidi: ŽARKO VLAHO, "Šumsko industrijsko poduzeće ŠIPAD D. D.", u: *Hrvatsko gospodarstvo*, Zagreb, 14. rujna 1941., str. 7-8.

17 A. Pavelić (1889.-1959.), odvjetnik i pravaški političar; utemeljitelj ustaškog pokreta.

tajništva Predsjedništva vlade NDH-a u Zagrebu.¹⁸ Nekoliko mjeseci kasnije, krajem siječnja 1943., imenovan je vijećnikom Računarskog dvora¹⁹ te je na toj dužnosti ostao do umirovljenja u rujnu 1944.²⁰

Krajem ožujka 1943. Vlaho se u Rimu sastao s fra D. Mandićem, s kojim je bio u stalnoj pisanoj komunikaciji, kako bi navodno poduzeli odgovarajuće korake u interesu opstanka hrvatske države i naroda u kolopletu ratnih događanja.²¹ Nakon sloma NDH-a u svibnju 1945., Vlaho s obitelji nalazi privremeno utočište u Italiji. Zahvaljujući fra D. Mandiću smjestio se u Grottaferatti, nedaleko od Rima, gdje je imao i zaposlenje u konviktu hrvatskih akademskih studentica "Pia opera di S. Francesco".²²

-
- 18 Prilikom stupanja na dužnost Vlaho je 7. rujna 1942. položio obveznu prisegu vjernosti hrvatskoj državi. Tekst prisege glasi: "Prisežem Bogu Svemogućemu i dajem svoju časnu rječ, da ću Državi Hrvatskoj i Poglavniku kao predstavniku njenog suvereniteta vjeran biti, da ću njene ustavne odredbe i zakone poštivati i njih se držati, da ću interese Države Hrvatske i naroda hrvatskog uvijek pred očima imati i požrtvovno promicati, da ću naloge pretstavljenih savjesno izvršiti. Tako mi Bog pomogao!" HDA, 213, RDNDH, kut. 12, (T-Ž).
- 19 Vidi: "Zakonska odredba o Računarskom dvoru", u: *Narodne novine*, Zagreb, 31. srpnja 1941., str. 2-3.
- 20 HDA, 213, RDNDH, kut. 12, (T-Ž). Zanimljivo je da je predsjednik vlade NDH-a dr. Nikola Mandić (1869.-1945.), prema tvrdnji T. Mesića (1912.-1995.), "vrlo cijenio Žarka Vlahu kao kulturnog i gospodarskog radnika i želio, da mu bude suradnikom". T. M., "Smrt Žarka Vlahe", str. 4. Određenu naklonost predsjednika vlade prema Vlaha treba sagledati i u svjetlu činjenice da je N. Mandić u Hercegovini izabran za zastupnika HPS-a u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS (1920.-1923.). Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, str. 156.
- 21 Vidi: IVICA ŠARAC, "Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u korespondenciji fra Dominika Mandića"; TOMISLAV JONJIĆ, "Mandićevo hrvatstvo i jugoslavenstvo", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*, str. 423; 459-463. Također vidi: VINKO NIKOLIĆ, *Pred vratima domovine - Susreti s hrvatskom emigracijom 1965. Dojmovi i razgovori*, I., Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1966., str. 216. O Vlahinu boravku u Rimu svjedočanstvo donosi i don Ivan Tomas (1911.-1992.), njegov bivši učenik, koji ga je susreo u društvu fra Vitomira Naletilića (1915.-1979.), tadašnjeg tajnika ekonomata u franjevačkoj kuriji u Rimu i suradnika fra D. Mandića. Vidi: DOMAGOJ TOMAS (prir.), *Pet redaka - Rimski dnevnik svećenika Ivana Tomasa 1943.-1944.*, Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima u Rimu - Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Odjel za kulturologiju - Biskupski ordinarijat Mostar, Rim - Osijek - Mostar, 2014., str. 106.
- 22 Konvikt je ujesen 1945. osnovao fra D. Mandić iz sredstava franjevačkoga reda. Vidi: JADRANKA NERALIĆ, "Mandićevo rimsko razdoblje (1939.-1951.)",

U prosincu 1946. Vlaho se sa suprugom i djecom uputio u Genovu odakle su brodom "Andrea Gritti" otputovali u Argentinu.²³ U Buenos Aires su stigli 25. siječnja 1947.²⁴ U organizaciji njihova, kao i puta ostalih hrvatskih poslijeratnih izbjeglica, odlučujuću su ulogu imali Bratovština sv. Jeronima u Rimu,²⁵ njezin tajnik vlč. Krunoslav Draganović,²⁶ fra D. Mandić,²⁷ fra Blaž Štefanić²⁸ i Oscar Ivanissevich,²⁹ tadašnji argentinski veleposlanik u Washingtonu (1946.-1948.).

---

osobito njegova nastojanja oko školovanja franjevačkoga pomlatka i hrvatskih studenata (Grottaferrata, Grottammare)", u: *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*, str. 729-731, 738; V. LONČAREVIĆ, "Žarko Vlaho", str. 21.

- 23 MILAN BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Izdavačka radna organizacija "Rad", Beograd, 1988., str. 671.
- 24 "Passenger list of the ship ANDREA GRITTI arriving to Buenos Aires on Jan 25, 1947", http://www.hebrewsurnames.com/ships_ANDREA%20GRITTI (18. 10. 2016.). Bila je to prva veća skupina hrvatskih izbjeglica koji su se iskrkali na tlu Argentine nakon završetka rata. MARKO SINOVČIĆ, *Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi - Pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od godine 1946. do 1990.*, Vlastita naklada, Buenos Aires, 1991., str. 39.
- 25 Vidi: ANDRIJA LUKINOVIĆ, "Bratovština sv. Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama", u: JURE BOGDAN (prir.), *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901-2001). Zbornik u prigodi stoljetnice Papinskoga hrvatskog zavoda svetog Jeronima*, Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima, Rim, 2001., str. 771-841.
- 26 Vidi: JURE KRIŠTO, "Krunoslav Draganović i spašavanje hrvatskih izbjeglica nakon Drugoga svjetskog rata", u: DARKO TOMAŠEVIĆ - MIROSLAV AKMADŽA (ur.), *Krunoslav Stjepan Draganović - svećenik, povjesničar i rodoljub. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog simpozija o Krunoslavu Stjepanu Draganoviću povodom 110. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti održanom na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu od 8.-10. 11. 2013. godine*, Katolički bogoslovni fakultet - HKD Napredak - Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo - Glas koncila, Sarajevo - Zagreb, 2014., str. 227-256; MIROSLAV AKMADŽA, *Krunoslav Draganović - Iskazi komunističkim istražiteljima*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2010.
- 27 JURE KRIŠTO, "Fra Dominik Mandić i hrvatske izbjeglice 1943.-1953.", u: *Dr. fra Dominik Mandić*, str. 694-720; Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru (dalje: AHFP), Mandićeva ostavština (dalje: MO), kut. 4, sv. 4, mp. 2, f. 335, "Pozajmice hrv. izbjeglicama iz Fonda Herceg. franj. Provincije", 1. Na popisu osoba koje su dobile novčana sredstva za odlazak iz Europe bio je i Ž. Vlaho.
- 28 B. Štefanić (1907.-1976.) je u četiri memoranduma tražio i dobio od predsjednika Juana Dominga Peróna (1895.-1974.) dopuštenje za masovno useljavanje Hrvata u Argentinu. M. SINOVČIĆ, *Hrvati u Argentini*, str. 22-23.
- 29 O. Ivanissevich (1895.-1976.), liječnik, diplomat i političar; ministar obrazovanja u vladi J. D. Peróna (1948.-1950.).

Nakon dolaska u novu sredinu, u kojoj stariji hrvatski useljenički naraštaj nije pokazivao znakove pretjerane dobrodošlice prema novopristiglim izbjeglicama iz stare domovine,³⁰ Vlaho se, nakon određenih problema, relativno brzo snašao³¹ te je zaposlenje našao kao šef računovodstva u buenosaireškoj bolnici "Marini". Pred kraj se života zaposlio u privatnoj klinici "Modelo" u Lanúsu, nedaleko od Buenos Airesa.³²

Iako se držao podalje od hrvatskih političkih organizacija, Vlaho nije bio nezainteresiran za probleme s kojima su se susretali njegovi sunarodnjaci u izbjeglištvu. Žaleći što njegova razmišljanja o političkim odnosima u hrvatskoj emigraciji nisu mogla biti "objelodanjena u kakovom izrazito katoličkom listu", Vlaho je, smogavši potrebna novčana sredstva, sam tiskao omanji rukopis od 32 stranice pod naslovom - *Viribus unitis*.³³ Primjerak je brošure poslao fra D. Mandiću, napisavši u posveti da mu je šalje "u znak dubokog poštovanja i odanosti" kao "prednjaku u borbi za zajedničke ideale".³⁴ Nažalost, u Mandićevoj ostavštini nije sačuvan nikakav pisani trag na temelju koga bi se moglo zaključiti kakav je dojam ostavila na njega Vlahina brošura.³⁵

U predgovoru je Vlaho istaknuo da je rukopis "ležao preko tri četvrti godine gotov" prije nego što ga je, uz neke "minimalne nadopune", koje se nisu odnosile na iznesene zaključke, predao na uvid zainteresiranoj javnosti.³⁶ Poticaj za pisanje našao je u svojoj izbje-

30 M. SINOVČIĆ, *Hrvati u Argentini*, str. 48.

31 Vlaho je izvijestio fra D. Mandića o poteškoćama na koje je naišao prilikom dolaska u Argentinu. AHFP, MO, kut. 3, sv. 3, mp. 2, f. 77-78, Ž. Vlaho D. Mandiću; pismo je datirano u Buenos Airesu, 10. ožujka 1947.

32 T. M., "Smrt Žarka Vlahe", str. 4; AHFP, MO, kut. 6, sv. 6, mp. 5, f. 68.

33 ŽARKO VLAHO, *Viribus unitis - Udruženim Snagama k Zajedničkom Cilju*, Vlastita naklada, Buenos Aires, 1950. Uz godinu izdanja posebno je istaknuo da je riječ o "Svetoj Godini", tj. godini svečanoga obilježavanja stote obljetnice smrti argentinskoga i peruanskoga nacionalnog heroja Joséa Francisca de San Martína y Matorrasa (1778.-1850.).

34 Brošura se čuva u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru.

35 Vidi: MARIO JAREB, "Mandićev odnos prema hrvatskoj (i inoj) političkoj emigraciji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata", u: *Dr. fra Dominik Mandić*, str. 567-582.

36 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 2. Predgovor je datiran na dan sv. Nikole Tavilića/Tavilića (14. studenoga).

gličkoj sudbini koja ga je podsjećala na onu njegova velikog uzora pape Grgura VII.³⁷

Vlaho je brošuru, nimalo slučajno, započeo riječima - "Bog, Narod i Socijalna pravda",³⁸ koje su bile geslo domagojskog časopisa *Luč* (Beč; Zagreb: 1905.-1942.), jedne od najvažnijih i najdugovječnijih periodičkih publikacija poniklih u krilu HKP-a.³⁹ Bio je to nedvosmislen znak da je Vlaho ostao vjeran idealima usvojenima u katoličkim organizacijama pokrenutima od biskupa Mahnića.⁴⁰

Budući da je svojedobno i sam bio član političke organizacije koja je svoj program i djelovanje temeljila na kršćanskim načelima (HPS),⁴¹ Vlaho nije mogao ne primijetiti da se, navodno, već "dulje vremena" u "užem krugu novih hrvatskih doseljenika" u Buenos Airesu razgovaralo o nužnosti osnutka "KATOLIČKE političke stranke" koja bi okupljala Hrvate.⁴² Ponukan tom viješću držao je nužnim izreći mišljenje o političkim prilikama među hrvatskim izbjeglicama.

Vlaho je bio upoznat s činjenicom da su hrvatski politički emigranti, prvenstveno iz ustaških redova, već osnovali ili pokušavali osnovati nove političke stranke. U Njemačkoj je, prema njegovim saznanjima, Janko Tortić⁴³ radio na organizaciji političkog pokreta, dok je u Buenos Airesu osnovana Hrvatska državotvorna stranka.⁴⁴

Krajem rujna 1949. Tortić je objavio poveći članak u kome se vrlo kritički osvrnuo na vodstvo HSS-a i njegovo djelovanje neposredno prije raspada Kraljevine Jugoslavije i u izbjeglištvu te ustaški pokret

37 *Isto*. Nakon niza sukobâ s Henrikom IV. (1056.-1105.), rimsko-njemačkim kraljem i carem Svetoga Rimskog Carstva, Grgur VII. (1073.-1085.) je morao 1084. napustiti Rim te ostatak života provesti kao prognanik u Salernu.

38 *Isto*, str. 3.

39 Vidi: VLADIMIR LONČAREVIĆ, "Svjetlo katoličke obnove. Uz stotu obljetnicu Luči - 'Lista hrvatskog katoličkog đaštva' (1905-2005)", u: *Obnovljeni život*, 61, Zagreb, 1/2006., str. 59-78.

40 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 3.

41 Vidi bilj. 10.

42 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 3.

43 J. Tortić (1902.-1962.), predratni član HSS-a; doglavljenik i ministar u vladi NDH-a. TOMISLAV MESIĆ, "Smrt Janka Tortića", u: *Danica*, Chicago, 10. listopada 1962., str. 2. Također vidi: JERE JAREB, "Svjedočanstvo Janka Tortića o Hrvatskoj seljačkoj stranci i o travanjskim događajima 1941.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 29, Zagreb, 2/1997., str. 325-367.

44 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 3.

i rezultate njegove vladavine u NDH-a, osporavajući im pravo da i nadalje zastupaju interese hrvatskoga naroda.⁴⁵ Polazeći od tvrdnje da većina Hrvata koja se nalazila izvan domovine nije bila politički organizirana, pokrenuo je inicijativu za osnivanje organizacije - "ZA SUVERENU DEMOKRATSKU DRŽAVU HRVATSKU", koja je trebala biti "obći hrvatski pokret sloge i rada". "Simbol i uzori" novoga pokreta bili su S. Radić⁴⁶ i Ante Starčević (1823.-1896.).⁴⁷ U konačnici je Tortićeva akcija trebala rezultirati obnovom hrvatske državne samostalnosti.⁴⁸ Pokret nije nikada zaživio i ostao je samo još jedan od neostvarenih planova hrvatske političke emigracije.

Vlaho je Tortićevu akciju vidio isključivo kao neuspjeli pokušaj jedne politički nedostojne osobe, za koju njezini bivši stranački drugovi nisu imali lijepih riječi, da dokaže kako V. Maček "nije i ne može biti vodja hrv. naroda".⁴⁹

Došavši u Argentinu A. Pavelić nije prestao s političkim djelovanjem. Krajem 1949., zajedno sa skupinom istomišljenika, osnovao je novu političku organizaciju pod imenom Hrvatska državotvorna stranka (HDS), koja je, lišena izvanjskih ustaških obilježja, definirana kao "stranka hrvatske državne neovisnosti".⁵⁰ Prema tvrdnji osnivača ona je, u skladu s programskim načelima, išla za "jedinstvenim nastupom celoga hrvatskoga naroda", kako u domovini tako i u inozemstvu.⁵¹ HDS je, međutim, ubrzo nestao iz emigrantskoga političkog života, a da nikada nije formalno raspušten.

---

45 JANKO TORTIĆ, "Za Suverenu Demokratsku Hrv. Državu", u: *Danica*, Chicago, 21. rujna 1949., str. 3, 7.

46 Vidi: BRANKA BOBAN, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1998.; TIHOMIR CIPEK, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, "Alinea", Zagreb, 2001.; IVO PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.-1928.*, Dom i svijet, Zagreb, 2003.

47 Vidi: KERUBIN ŠEGVIĆ, *Dr. Ante Starčević - Njegov život i njegova djela*, Tiskara Hrvatske stranke prava d.d., Zagreb, 1911.; JOSIP HORVAT, *Ante Starčević - Kulturno-povijesna slika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.

48 J. TORTIĆ, "Za Suverenu Demokratsku Hrv. Državu", str. 7.

49 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 24-25.

50 "Program Hrvatske Državotvorne stranke", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 1. studenoga 1949., str. 1; *Hrvatska Državotvorna Stranka*, Buenos Aires, 1950. Također vidi: BOGDAN KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, Globus, Zagreb, 1986., str. 231-235.

51 "Hrvatska Državotvorna Stranka", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 15. listopada 1949., str. 1.

Za Vlahu osnutak HDS-a nije bio ništa doli samo još "jedna karika u lancu mnogobrojnih očajnih naprezanja stanovite grupice ljudi, da uvjere svoje malobrojne pristaše (...), da će se oni u domovinu vratiti, da PONOVRNO preuzmu vlast, što im je svakako jedini cilj u životu".⁵²

Držeći da ne bi bilo korisno za "opću narodnu stvar" da se osnivač HDS-a i program njihove stranke izvrgne javnoj kritici,⁵³ iako su to, prema njegovu mišljenju, kao pripadnici ustaškoga pokreta i nositelji vlasti u NDH-a, u potpunosti zaslužili, Vlaho se zadovoljio tvrdnjom da je "ustaštvo po svojoj doktrini i po njezinoj primjeni u praksi" di-onik totalitarne ideologije⁵⁴ osuđene *ex cathedra* od poglavara Katoličke crkve.⁵⁵ Pritom je mislio na dvije glasovite okružnice (enciklike) pape Pija XI. (1922.-1939.), objavljene 14. i 19. ožujka 1937., u kojima je osudio nacionalsocijalizam ("Mit brennender Sorge")⁵⁶ i komunizam ("Divini Redemptoris").⁵⁷

Nastavivši se razračunavati s "ustaškim totalitarizmom", Vlaho je posegnuo za navodom iz *Hrvatske*,⁵⁸ glasila koje je promicalo program HDS-a, u kome je totalitarizam najoštrije osuđen: "Totalitarizam je po-

52 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 3-4.

53 "O programu hrv. državotvorne stranke mislimo da nije potrebno da se govori, prvo, što taj program, osim nekoliko rečenica o slobodi hrv. naroda i suverenosti hrv. države (što u ustima autora tih rečenica zvuči kao ruganje svakoj slobodi) ne kaže ni u kom pogledu ama baš ništa; a drugo, što su osnivači i nosioci te stranke sve od reda lideri bivšeg hrv. totalitarizma, a dosada se nisu nimalo promijenili, te im je jedina želja (iako srećom neispunjiva), da svoj režim opet nametnu hrv. narodu." *Isto*, str. 17.

54 O totalitarizmu vidi: HANNAH ARENDT, *Izvori totalitarizma*, prev. Mirjana Paić-Jurinić, Disput, Zagreb, 2015.

55 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 17-18.

56 Vidi: "Enciklika pape Pija XI. 'Mit brennender Sorge' o položaju katoličke Crkve u njemačkom Reichu", u: *Katolički list*, Zagreb, 6. svibnja 1937., str. 221-224; 13. svibnja 1937., str. 233-235; 20. svibnja 1937., str. 245-247; 27. svibnja 1937., str. 257-258.

57 Vidi: "Encikličko pismo pape Pija XI. 'Divini Redemptoris' o bezbožnom komunizmu", u: *Katolički list*, Zagreb, 1. travnja 1937., str. 161-164; 8. travnja 1937., str. 173-177; 15. travnja 1937., str. 185-186; 22. travnja 1937., str. 197-199; 29. travnja 1937., str. 209-212. Svoju osudu ustaške ideologije Vlaho je pojačao poslijeratnim izjavama pape Pija XII. (1939.-1958.) protiv totalitarizma. Vidi: Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 18.

58 *Hrvatska* je izlazila u razdoblju od 1947. do 1986.; prva su godišta uredili Vinko Nikolić (1912.-1997.) i dr. Frane (Franjo) Nevistić (1913.-1984.).

litički opasna stvar i onda, kad se on javlja unutar života i samo jedne stranke. Mjesto žive izmjene misli svih elemenata, koji žive u toj stranci, nastupa njihovo ukočenje POD DIKTATOM JEDNE VOLJE i jednog autoriteta. Taj stranački totalitarizam posebno je opasan onda, kad se pokušava nametnuti ga i izvan redova vlastite stranke, CIJELOJ NARODNOJ ZAJEDNICI.⁵⁹ Iako su se ove tvrdnje odnosile na V. Mačeka i HSS,⁶⁰ Vlaho ih je upotrijebio kako bi pokazao nesklad između ustaške prakse u NDH-a i aktualnoga političkog položaja u izbjeglištvu.

Kao očite primjere "ustaškog totalitarizma" Vlaho je naveo negativan odnos ustaških vlasti prema papi Piju XII. zbog njegova nepriznavanja hrvatske države (NDH); neodobranje imenovanja Petra Čule (1898.-1985.) za mostarskoga biskupa u travnju 1942. bez znanja i suglasnosti ustaških vlasti,⁶¹ pljenidbe propovijedi zagrebačko-

---

59 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 19-20. Vidi: "Na putu ujedinjenja svih hrvatskih snaga u emigraciji", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 1. siječnja 1949., str. 1.

60 "Taj absurдни slučaj imamo mi u našoj hrvatskoj emigraciji. Dr. V. Maček, kao šef ostataka vodstva HSS, preko svoje štampe u S. Americi, Kanadi i nekih listića u Europi, poriče svakom drugom pravo govoriti u ime hrvatskog naroda, osim samom sebi i svojim malobrojnim pristašama. (...) Mi smatramo ovaj ekskluzivizam i totalitarnost ostataka seljačke stranke vrlo opasnom stvari u redovima hrvatske emigracije. Najprije za to, jer nitko, pa čak i najvjerniji Mačekovi pristaše, ne znaju, što dr. Maček u ovom času radi za hrvatsku stvar, a zatim, što se tim načinom rada uvodi u život politički opasna praksa, da nitko ne smije prigovarati, kritizirati ni oponirati. Te zle navike dr. Maček može lako prenieti i u eventualnu buduću Državu Hrvatsku, ako se bude za nju borio i ako u toj borbi uspije. Medjutim, njegov su totalitarizam i izključivost u ovom času najopasniji radi toga, što se uporno šire vesti, da on uobće ne traži Države Hrvatske, nego se pokušava nagoditi sa Srbima u okviru jugoslavenske državne misli. To se često opravdava tobožnjom voljom velikih zapadnih demokracija." "Na putu ujedinjenja svih hrvatskih snaga u emigraciji", str. 1.

61 Vidi: JURE KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, I., Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 1998., str. 100, 102. Na Čulino imenovanje biskupom u ime vlade službeno je prosvjedovao Mirko Puk (1884.-1945.), tadašnji ministar pravosuđa i bogoštovlja. IVAN GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, Vlastita naklada, Zagreb, 2007., str. 236-237.

ga nadbiskupa Alojzija Stepinca (1898.-1960.)⁶² i samoga poglavara Katoličke crkve.⁶³ Posebno je mjesto zauzimao novinski napad Julija Makanca (1904.-1945.),⁶⁴ ministra narodne prosvjete, na Stepinčevu propovijed održanu na blagdan Krista Kralja 31. listopada 1943., u kojoj je nadbiskup osudio komunizam, rasizam i strijeljanje talaca u ratu.⁶⁵ Ustaški je režim nadalje bio odgovoran za "svjesno vrijeđanje i omalovažavanje katoličkih osnovnih principa (ustaška zakletva, koncentracioni logori, nečovječni postupak u logorima i ubijanje zatvorenika, rasni zakoni, židovsko pitanje, srpsko pitanje, cigani-ne-

-
- 62 Glede pitanja cenzure Stepinčevih govora vidi: J. KRIŠTO, *Katolička crkva*, I., str. 88, 91; I. GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac*, str. 228-230. O nadbiskupu Stepincu vidi: ALEKSA BENIGAR, *Alojzije Stepinac - Hrvatski kardinal*, Zajednica izdanja Ranjeni Labud, Rim, 1974.; JURAJ BATELJA, *Živjeti iz vjere - Duhovni lik i pastirska skrb kardinala Alojzija Stepinca*, Nadbiskupski Duhovni stol u Zagrebu, Zagreb, 1990.; VINKO NIKOLIĆ (prir.), *Stepinac mu je ime. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata*, I.-II., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.; JURAJ BATELJA, *Sluga božji Alojzije Stepinac - Spomen zbirka iz ostavštine Sluge Božjega Alojzija Stepinca*, Nadbiskupski Duhovni Stol, Zagreb, 1995.; ŽELJKO TANJIĆ (ur.), *Kardinal Stepinac - Svjedok istine*. Zbornik radova s međunarodnoga simpozija, Zagreb, 19. rujna 2008., Glas Koncila, Zagreb, 2009.; NATAŠA BAŠIĆ - VLADIMIR HORVAT - JOSIP MRZLJAK - JASNA PAVELIĆ-JUREŠKO (ur.), *Kardinal Alojzije Stepinac - Svjedok vremena i vizionar za treće tisućljeće (Stepinčev zbornik)*. Radovi sa znanstvenoga skupa, Lepoglava, 5. prosinca 2008., Glas Koncila, Zagreb, 2009.; JURAJ BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac - Svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenti i svjedočanstva - prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskoga rata*, I.-III., Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, Zagreb, 2010.; JURAJ BATELJA, *Rivellijeva zavjera laži - Blaženi Alojzije Stepinac i Srpska pravoslavna Crkva*, Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, Zagreb, 2015.; GORDAN AKRAP, *Kardinal Stepinac u dokumentima Gestapoa i OZNe*, Udruga sv. Juraj - Glas Koncila - Laser plus, Zagreb, 2016. i dr.
- 63 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 20. "Ustaše javno demonstriraju protiv crkve zbog papinog nepriznanja Nezavisne Države Hrvatske. Tako ne idu na tjelesne procesije, apstiniraju se od papinih proslava, zabranjuju pisati u novinama o papi i slično." "Izveštaj A. Juretića J. Krnjeviću, 10. VI 1942.", u: LJUBO BOBAN (ur.), *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1945. - Izveštaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Globus, Zagreb, 1985., str. 161.
- 64 O J. Makancu vidi: ENIS ZEBIĆ, *Od liberalnog do totalitarnog - Filozofija politike Julija Makanca*, Izdanje Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2013.
- 65 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 20. Vidi: J. KRIŠTO, *Katolička crkva*, I., str. 113, 115; I. GABELICA, *Blaženi Alojzije Stepinac*, str. 215-218; E. ZEBIĆ, *Od liberalnog do totalitarnog*, str. 184-191. Nadbiskupovu propovijed i ministrov članak vidi u: *Stepinac mu je ime*, I., str. 45-53.

muslimani, ubijanje taoca, likvidiranje pol. protivnika makar bili i dobri Hrvati, namjera osnutka Hrv. nar. crkve,⁶⁶ itd., itd.)".⁶⁷

Za Vlahu nije bilo dvojbe da se iz sadržaja Stepinčevih propovijedi i njegovih službenih dopisa poglavniku Paveliću i ustaškim vlastima "može i mora jasno zaključiti, da je ustaštvo bilo onaj pravi, od Sv. Oca osudjeni totalitarizam".⁶⁸ Zato što je "osudjivao i suzbijao grijehe ustaškog režima", Pavelić i ustaše, naglašava Vlaho, "nisu trpjeli" nadbiskupa Stepinca.⁶⁹

Vlaho je posebno isticao Stepinčevo stajalište prema onim katoličkim svećenicima u NDH-a koji su bili dio ustaškog režima ("hrv. svećenici ustaše").⁷⁰ Nadbiskup u propovijedi, održanoj u zagrebačkoj prvostolnici 26. listopada 1941., u kojoj su osuđene "razne bezbožne teorije i ideologije" jer su "svijet zatrovale mržnjom", kaže: "Postoji pogibao za neke, koji se ponose da su katolici, ili jasnije rečeno, koji imaju duhovni poziv, da će podleći kao žrtve strasti i mržnje nijecući najveći zakon kršćanstva - zakon ljubavi."⁷¹

66 Vlaho ovdje vjerojatno misli na glasine o ponovnom dopuštanju djelovanja Hrvatske starokatoličke crkve koja je bila zabranjena nakon uspostave NDH-a (1941.). "Izvyještaj A. Juretića J. Krnjeviću, 10. VI 1942.", u: *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade*, str. 187; "Francuski konzul u Zagrebu Gueyraud predsjedniku vlade Lavalu", u: JURE KRIŠTO (ur.), *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. - Dokumenti*, II., Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 1998., str. 193-194. O starokatolicizmu, odnosno "narodnoj crkvi" u Hrvatskoj vidi: *Isprave o Hrvatskoj starokatoličkoj crkvi*, Biskupska kancelarija Hrvatske starokatoličke crkve, Zagreb, 1940. Također vidi: *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, Savez starokatoličkih crkava u FNR Jugoslaviji, Beograd, 1960.; ZLATKO MATIJEVIĆ, "Geneza starokatolicizma u Hrvatskoj (1917-1924)", u: *Naše teme*, 33, Zagreb, 9/1989., str. 2346-2447.

67 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 20.

68 *Isto*, str. 20-21. Vidi: VLADIMIR HORVAT, "Nadbiskup Alojzije kardinal Stepinac i totalitarni režimi", u: *Obnovljeni život*, 51, Zagreb, 1-2/1996., str. 149-166.

69 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 21.

70 *Isto*, str. 19. O stajalištu katoličke crkvene hijerarhije prema svećenicima koji su bili aktivno uključili u ustaški pokret i obnašali razne državne službe vidi: J. KRIŠTO, *Katolička crkva*, I., str. 122-137.

71 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 19. Ovdje se nije radilo o navođenju nadbiskupovih riječi iz crkveno-pastoralnog časopisa "Katolički list", gdje je propovijed objavljena, nego o Vlahinu prijevodu sa španjolskog jezika. Vidi: FIORELLO CAVALLI, *El proceso de Monseñor Stepinac*, Ediciones Acció Católica Española, Madrid, 1947., str. 68. U izvornom obliku Stepinčev navod glasi: "U ovo zadnjih nekoliko decenija uspjele su razne bezbožne teorije i ideo-

Da bi dodatno osnažio svoje tvrdnje o nepokolebivu držanju zagrebačkoga nadbiskupa prema ustaškom režimu, Vlaho je posegnuo za izjavom člana Francuske akademije François Charlesa Mauriaca (1885.-1970.), koji je, nakon što su jugoslavenske komunističke vlasti izrekle dugogodišnju zatvorsku kaznu A. Stepincu, zapisao: "Krivo je mišljenje, da je nadb. Stepinac suradjivao sa ustašama i da ih je pomagao. Naprotiv: nije prestajao da im se odupire, da protestira protiv militarizacije hrvatske mladeži i javno, u svojoj katedrali protiv ubijanja taoca i protiv progona židova... Radi njegovih protesta policija je nadzirala njegovu palaču, u kojoj je u raznim prigodama bio i konfiniran. Nije nikako odobravao držanje raznih svećenika, koji su - potječući iz drugih biskupija - suradjivali sa ustašama usprkos zabranama nadbiskupa."⁷²

Znajući da istina, koliko god bila čvrsto utemeljena u povijesnim činjenicama, nema uvijek odlučujući utjecaj na ideološko-politička uvjerenja pojedinaca, Vlaho je rezignirano ustvrdio: "Nažalost, ima znatan broj svećenika i u emigraciji, koji ne samo da su tvrdokorni u svojoj zabludi, nego još i pomažu, upotrebljujući u svakoj zgodi i uzvišenu osobu nadbiskupa Stepinca, da brane totalitarno ustaštvo i u najcrnijim djelima njegove prošlosti."⁷³

U tom je kontekstu Vlaho preporučio starijem iseljeničkom naraštaju da svakako pročita knjigu isusovca Fiorella Cavallija (1912.-2004.),⁷⁴ koja je bila dostupna i u Argentini, ne samo da bi imali potpunu sliku o montiranom sudskom procesu protiv zagrebačkoga nadbiskupa,

---

logije tako zatrovati svijet, da je mržnja postala reč bi glavnim pokretalom sviju ljudskih čina. Pogibelj je da i oni, koji se diče katoličkim imenom, da ne rečem čak i duhovnim pozivom, postanu žrtvom strasti i zaborave na zakon, koji je najljepša karakteristika kršćanstva, zakon ljubavi." Vidi: "Isuse, kralju srdaca, smiluj nam se!", u: *Katolički list*, Zagreb, 30. listopada 1941., str. 502. Cavalli je uz nadbiskupove riječi dodao sljedeći komentar: "Ne može biti jašnije aluzije na ustaše i na svećenike, kojih je istina malo bilo, *koji su slijedili ustaštvo na njegovom krivom putu.*" Nav. prema: Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 19.

72 Vlaho je Mauriacove riječi preuzeo iz buenosaireskog časopisa za kulturu "Lector". Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 19. Duži izvadak iz Mauriacova teksta, izvorno objavljenog u pariškom listu "Le Figaro" (2. studenoga 1946.), vidi u: *Stepinac mu je ime*, II., str. 449.

73 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 19.

74 Knjiga je izvorno napisana na talijanskom jeziku: FIORELLO CAVALLI, *Il processo dell'arcivescovo di Zagabria*, Edizioni "La Civiltà Cattolica", Rome, 1947.

nego da bi također dobili informaciju o ljudima koji su se u Buenos Airesu okupljali oko "Hrvatskog domobrana",⁷⁵ "Hrvatskog doma"⁷⁶ i "ostalnih ustaških društava i glasila, napose oko t. zv. Hrv. Državotv. stranke".⁷⁷

Potvrdu za svoje tvrdnje Vlaho je tražio i u izjavama bivših pripadnika ustaškog pokreta. Ivo Vučićević je,⁷⁸ polemizirajući s Jurjem Krnjevićem,⁷⁹ jednim od najistaknutijih predstavnika HSS-a u izbjeglištvu, ustvrdio da "Krnjević vjerojatno ima u mnogočem pravo, kad se obara na nedjela i žalostne događaje u četiri godine opstanka NDH-a. On joj može prigovarati, *da nije bila niti nezavisna, niti država niti Hrvatska*, ali ne može poreći činjenicu, da je hrvatski 10. travnja želio da bude i Nezavisna i Država i Hrvatska. (...) Mi se danas potpuno slažemo sa konstatacijom dra Krnjevića (...), da je zapadni svijet stekao loše mišljenje o ustašama i *bila bi politička ludost od Hrvata*, kad bi htjeli oživjeti ustaštvo kao jedinog spasonosnog nosioca hrvatske državnosti".⁸⁰ Ipak, za Vučićevića je presudan bio odnos vodstva HSS-a prema hrvatskoj državnoj samostalnosti: "hoće li naime Hrvatska seljačka stranka dobrovoljno priznati obnavljanje stare Jugoslavije i hrvatsku državnost 'uokviriti' srpskom dinastijom ili kakvom drugom jugoslavenskom kombinacijom ili će pak ova do sada najveća hrvatska stranka tražiti za hrvatski narod pravo samoodluke o njegovoj sudbini prije nego što Hrvati budu 'uokvireni'".⁸¹

---

75 O nastanku i djelovanju organizacije "Hrvatski domobran" vidi: MARIO JAREB, *Ustaško-domobranski pokret - Od nastanka do travnja 1941. godine*, Hrvatski institut za povijest - Školska knjiga, Zagreb, 2006. Organizacija je nastavila s djelovanjem i nakon završetka Drugoga svjetskog rata. B. KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, str. 223-225; IVAN JELIĆ, *Otvorena riječ - Sjećanja i oplakivanja*, Vlastita naklada, München, 1987., str. 181; HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2002., str. 248.

76 "Hrvatski dom" je osnovan sredinom 1949. M. SINOVČIĆ, *Hrvati u Argentini*, str. 60-61. Vidi: "Hrvati Argentine imaju Dom", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 14. srpnja 1949., str. 1-2.

77 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 21.

78 I. Vučićević (1920.-2007.), novinar i urednik radijskog programa za Hrvate u iseljeništvu.

79 J. Krnjević (1895.-1988.), političar; glavni tajnik i kasniji predsjednik HSS-a.

80 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 20-21. Vidi: IVO VUČIĆEVIĆ, "Da se razumijemo", u: *Danica*, Chicago, 15. prosinca 1948., str. 3.

81 I. VUČIĆEVIĆ, "Da se razumijemo", str. 3.

Dragutin Kamber,⁸² katolički svećenik, koji je 1941. obnašao dužnost ustaškog povjerenika za kotar Doboj, u emigraciji je objavio članak koji se dobro uklapao u Vlahinu sliku ustaškoga totalitarnog režima ustrojenog prema fašističkom i nacističkom uzoru: "A koliko se god mi prali, ne možemo uvjeriti ni svoje a kamo li strance, da smo prošli kraj fašizma i nacizma kao nevinna janjad. Imitirali smo uniforme, pozdrav, poze i sav vanjski izgled. A podijelili smo i vojsku - ludo - na dvije gotovo neprijateljske skupine kao i u Njemačkoj i u Italiji.⁸³ Ustaštvo, mjesto da bude ili narodni pokret ili stranka ili vojska, htjelo je (nespretnošću poglavara), da bude sve i povezalo se je osobno s njime. I u tom pogledu tragično smo imitirali primjer Hitlera i Mussolinija. Pa smo pomalo počeli usvajati ideje o nadčovjeku i podčovjeku i sofisticirani piskarati, kako se volja i misao jedne nacije znade kondenzirati u jednoj osobi (pa prema tome ta osoba ne treba da sluša ni narod ni pametne ljude, svi trebaju slušati nju), pa smo ponešto tu doktrinu primjenili na primjer na cigane ... Pa ne možemo nijekati da nijesmo slijepo preveli Mussolinijevski pozdrav pronto u spremno, 'Duce ha sempre ragione' u 'Poglavnik ima uvijek pravo'; 'Samo Poglavnik vodi politiku', itd., itd. Kakove je (...) još trebalo prihvatiti fašističko-nacističke elemente, da bi se vidjelo, da smo njihovi sateliti i šegrti?"⁸⁴ Unatoč oštrim riječima, Kamber se nije odrekao svoje prošlosti, ali se zauzimao za napuštanje ustaškog imena u političkoj borbi: "Ja se osobno ne stidim i ne poričem svoju suradnju sa upravom NDH, sa ustašama; upoznao sam među njima heroje, najljepše hrvatske karaktere i najidealnije borce i mladiće, kao i opet stanoviti broj najordinarnijih glupana i propalica. *To (ustaško) ime treba prepustiti povijesti...* Bacimo se radije na obćenarodni posao (...)."⁸⁵

Za dokazivanje totalitarnoga karaktera ustaškoga režima, Vlaha je poslužio i članak koji je objavljen u povodu obilježavanja sedme obljetnice proglašenja NDH-a.⁸⁶

82 D. Kamber (1901.-1969.), vojni vikar u Bosni i Hercegovini i pročelnik duhovnikâ Hrvatskih oružanih snaga u NDH-a.

83 Kamber aludira na dvojnost njemačke i talijanske oružane sile, tj. podjelu na Wehrmacht i SS, odnosno Esercito i Milicia fascista.

84 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 21-22. Vidi: "Poučna poruka sveć. Kambera njegovim bivšim prijateljima", u: *Hrvatski glas*, Winnipeg, 12. listopada 1948., str. 3.

85 "Poučna poruka sveć. Kambera njegovim bivšim prijateljima", str. 3.

86 "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (...) predbacili SU TOTALITARIZAM I KOLJAČTVO. AKO JE TO POGRJEŠKA REŽIMA, ne smije se osuditi državnu

Nastavivši analizirati "totalitarizam ustaškog pokreta" Vlaho se osvrnuo na poglavlje iz Pavelićevih tada još neobjavljenih uspomena iz vremena prije Drugoga svjetskog rata.⁸⁷ Posprdno nazivajući Pavelića - "povjesničarom", posebno se uhvatio za njegovu tvrdnju da Turci, nakon osvajanja Bosanskoga kraljevstva u XV. stoljeću, u kojem su važnu ulogu imali pripadnici Crkve bosanske ("bogumili"), nisu prisilno islamizirali domaće kršćansko stanovništvo nego da je bila riječ o dragovoljnom činu motiviranom prvenstveno političkim razlozima, tj. "neprijateljstvo prema hrvatsko-ugarskim kraljevima i Rimu", kao središtu zapadnog kršćanstva. Navodno je kod prijelaza "bogumila" na islam imala ulogu i stanovita "bliskost" dviju religija.⁸⁸ O Pavelićevu diletantskom tumačenju prošlosti trebao je posvjedočiti i podatak da mu je povijesna vrela u Vatikanskoj knjižnici 1932. s "neobičnom marljivošću, točnošću i urednošću" prikupljao Marko Fil. Vujeva (1898.-1945.),⁸⁹ osebujna pojava nesvakidašnjega životnog puta i predratni član ustaške organizacije, koji je navodno ubijen u tzv. Luburićevoj vojarni u Zagrebu.⁹⁰

Prikazavši Pavelićevu interpretaciju srednjovjekovne bosanske crkveno-političke povijesti, Vlaho je, ne posve uvjerljivo, ustvrdio da

---

misao i volju naroda, da bude slobodan u svojoj Državi." Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 21. Navod je sadržajno točan iako je Vlaho ispustio nekoliko riječi, a da to nije posebno označio. Također u izvorniku nema verzalom tiskanih slova. Vidi: "Hrvatska narodna duša", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 1. svibnja 1948., str. 1.

87 Vidi: ANTE PAVELIĆ, "Gjulhisar - jedno poglavlje iz rukopisnog djela 'Doživljaji'", u: FRANJO NEVISTIĆ - VINKO NIKOLIĆ (ur.), *Hrvatska - Kulturno-politički zbornik*, Izdala: *Hrvatska - glasilo Hrvata Južne Amerike*, Buenos Aires, 1950., str. 25-46. Vidi: ANTE PAVELIĆ, *Doživljaji*, I., Naklada Starčević, Zagreb, 1996., str. 83-115.

88 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 22-23. Vidi: A. PAVELIĆ, "Gjulhisar", str. 32-34.

89 Vidi: MARKO FIL. VUJEVA, *Moj politički životopis*, Vlastita naklada, Buenos Aires, 1928.

90 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 23. Vidi: A. PAVELIĆ, "Gjulhisar", str. 32. Također vidi: JERE JAREB (ur.), *Političke uspomene i rad dra Branimira Jelića*, Izdavač Mirko Šamija, Cleveland, 1982., str. 42-43; B. KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, str. 325; EUGEN DIDO KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja 1925-1945 - Prilozi za hrvatsku povijest*, JERE JAREB (ur.), Nakladničko društvo Starčević, Zagreb, 1995., str. 329; VJEKOSLAV VRANČIĆ, *Branili smo državu - Uspomene, osvrti, doživljaji*, I., HB PRESS, Washington, 2006., str. 120-121. Zanimljivo je da se Vujeva ne spominje u konačnoj verziji Pavelićevih uspomena. Usp.: A. PAVELIĆ, "Gjulhisar", str. 32; A. PAVELIĆ, *Doživljaji*, I., str. 93.

je time na "najzgodniji" način završio dokazivanje o "totalitarizmu ustaškog pokreta".⁹¹

Vlahi je bilo "nevjerojatno" da je u novoj generaciji emigranata bilo ljudi, kao onih okupljenih oko HDS-a, koji su držali da će oni biti odlučujući čimbenik u budućoj samostalnoj hrvatskoj državi te da će u njoj provoditi "pravu soc. pravdu i proti nekontroliranom pretjeranom kapitalizmu i proti svakoj staleškoj diktaturi".⁹² Za njega nije bilo dvojbe da je budućnost Hrvatske u rukama onih koji su ostali u obnovljenoj Jugoslaviji pod komunističkom vlašću. U tom je kontekstu trebalo sagledati i pitanje osnivanja političke stranke u budućnosti, tj. Hrvati u domovini će, prema Vlahinu mišljenju, "kad to ustreba" donijeti o tome "pravu odluku".⁹³ Nije moglo biti jasnije osude pokušaja stranačkog reaktiviranja ostataka bivših pripadnika ustaškoga pokreta iz pera jednoga katoličkog intelektualca.

Kritički osvrt na emigrantska nastojanja oko političkog organiziranja poslužio je Vlahi za postavljanje važnoga pitanja - "da li je HRVATIMA U SADAŠNJIM PRILIKAMA POTREBNA IKAKOVA POLITIČKA STRANKA, NAPOSE, DA LI JE POTREBNA POLITIČKA KATOLIČKA STRANKA".⁹⁴

Glede potrebe organiziranja "političke katoličke stranke" u emigraciji, Vlaho je držao da ima "legitimaciju" da o tome iznese gledište jer je "čitav život" bio angažirani katolički javni djelatnik.⁹⁵

Da bi dao konačan odgovor na gornje pitanje, Vlaho je ponovo, možda ne sasvim slučajno, posegnuo za citatom iz Paveličeve *Hrvatske*: "Sadašnja hrvatska narodna borba imajući pred očima kao jedini cilj odstranjenje boljševičkog režima sa hrv. drž. područja i uspostavu demokratske narodne vladavine, jest obćenarodna, te nema i ne smije imati stranačko-političko obilježje, niti sadržaja. Svako strančarenje u sadašnje doba jest štetno."⁹⁶

Za Vlahu je takvo stajalište bilo "JEDINO ISPRAVNO", čak i onda kada je dolazilo iz redova onih s kojima se najoštrije razračunavao na

91 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 23.

92 *Isto*, str. 3. Vidi: "Hrvatska Državotvorna Stranka", str. 1.

93 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 4.

94 *Isto*, str. 3.

95 *Isto*.

96 *Isto*, str. 5. Navod je u izvorniku pisan verzalom. Vidi: "Hrvatska 'Treća snaga'", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 1. lipnja 1948., str. 3.

stranicama svoje brošure. Ako se pred očima imalo rušenje komunističkoga sustava i uspostavu demokratske hrvatske države, iz toga je mogao slijediti samo jedan logičan zaključak - Hrvatima, u međunarodnim političkim okolnostima nastalima nakon Drugoga svjetskog rata, nisu "potrebne nikakove političke stranke".⁹⁷ Dosljedno tome, politička stranka s katoličkim predznakom također nije bila potrebna. Tek nakon državnoga osamostaljenja Hrvatske stvorile bi se pretpostavke za organiziranje višestranačkoga političkog života.

Dajući prednost hrvatskom narodu u domovini nad njegovim iseljennim dijelom, Vlaho nije namjeravao podcijeniti iseljeništvo. Izričito je tvrdio da je ono kao "dio narodnog organizma" u "prošlosti" bilo "prvoborac" za hrvatsku narodnu slobodu. Prema njegovu mišljenju "veći dio zasluga za pobjede hrv. narodne stvari izvojevane u prošlosti pripada baš zaslugi hrvatskih iseljenika".⁹⁸ Vlahina se pohvala odnosila na djelovanje hrvatskoga iseljništva u Južnoj Americi tijekom Prvoga svjetskog rata te rušenja Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja prve jugoslavenske države.⁹⁹

Uzimajući u obzir činjenicu malobrojnosti hrvatskoga naroda s jedne strane te velike ljudske gubitke pretrpljene tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća s druge strane,¹⁰⁰ Vlaho je, u "interesu biološkog održanja" naroda, pozivao na pribiranje svih snaga u nastojanju da "nijedan pojedinac ne bude za naš narodni život izgubljen".¹⁰¹

---

97 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 6.

98 *Isto*, str. 4.

99 Vidi: LJUBOMIR ANTIĆ, *Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.*, Školska knjiga, Zagreb, 1987.

100 Vidi: VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989.; VLADIMIR ŽERJAVIĆ, "Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 27, Zagreb, 3/1995., str. 543-560; JOSIP JURČEVIĆ, *Bleiburg - Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte - Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran - Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb, 2005.; MARTINA GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. - Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009.; VLADIMIR GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači' - Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 43, Zagreb, 3/2011., str. 699-749.

101 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 4.

Da bi mogao odgovoriti na pitanje o mogućem utjecaju iseljenih pripadnika hrvatskoga naroda na razvoj događaja u domovini, Vlaho je iseljenički korpus razdjelio u dvije osnovne skupine: staro i novo iseljeništvo, tj. je li se radilo o osobama koje su napustile domovinu prije Drugoga svjetskog rata ili tek poslije njegova završetka. Raščlanjujući strukturu starog iseljeništva Vlaho je podjednako uzimao u obzir namjeru njegova povratka u Hrvatsku, ali i mogućnost ostanaka u inozemstvu. Odluka iseljenika da se trajno nasele u zemljama koje su im pružile gostoprimstvo, postavljala je pitanje je li tu riječ o ljudima koji se "smatraju dijelom živog hrvatskog organizma" ili se radilo o osobama koje su "potpuno izgubile svoju hrvatsku narodnu svijest".¹⁰² Vlaho je nove iseljenike podijelio u tri skupine: a) aktivni nositelji i dužnosnici ustaškoga režima, b) bivši pripadnici partizanskoga pokreta, odnosno borbenih jedinica i c) četnici.¹⁰³

Svi su se iseljenici, neovisno o tome u koju ih je skupinu Vlaho razvrstao, mogli uključiti u slanje pomoći u raznim oblicima svojim sunarodnjacima u "zarobljenoj domovini" te ih na taj način spasiti od "propadanja u siromaštini i gladi".¹⁰⁴ To je trebao biti jedini pravi način da dokažu "iskrenost i poštene namjere" i da rade "iz potrebe političko-moralne obnove sebe i hrvatske sredine".¹⁰⁵

Prva je dužnost iseljenih Hrvata, a "napose intelektualca", bila da "OZBILJNO SPREME SAMI SEBE ZA RAD U OSLOBODJENOJ DOMOVINI".¹⁰⁶ U tom je smislu, kao misao vodilju, Vlaho naveo sljedeće riječi: "Trebamo najprije naći sebe kao ljude, katolike i Hrvate, proniknuti se idejom i spremom za apostolat, da bismo mogli nastupati s punim uvjerenjem i autoritetom".¹⁰⁷

---

102 *Isto*.

103 *Isto*.

104 *Isto*, str. 5-6.

105 *Isto*, str. 6-7. Vidi: "Pojava jedne nove revije", u: *Hrvatska*, Buenos Aires, 15. veljače 1949., str. 5. Riječ je o kritičkom osvrtu na mjesečnik *Sloboda* (Buenos Aires) koji je 1949. pokrenuo Ivo Bogdan (1907.-1971.), nakon što se politički udaljio od A. Pavelića.

106 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 5.

107 *Isto*. Vidi: EXUL, "Naša velika odgovornost", *Osoba i duh*, 1, Albuquerque, 5-6/1949., str. 7. Publikaciju su kao "reviju za duhovno-naučna/znanstvena pitanja" pokrenuli o. Hijacint Eterović (1913.-1981.) i Luka Brajnović (1919.-2001.). Časopis je u početku izlazio u Albuquerqueu, a kasnije u Madridu.

Da bi Hrvati mogli imati "slobodnu, samostalnu i demokratski uređenu vlastitu državu", u čemu im u datim povijesnim okolnostima nije mogla pomoći neka politička stranka, Vlaho se okrenuo traženju saveznika: "ako smo svjesni, da bez pomoći Zapada, a napose Sjed. Američkih Država, u čije je ruke konačno prešlo vodstvo svjetske politike, ne možemo postići našega cilja", postavlja se odlučujuće pitanje - tko će predstavljati Hrvate u njihovoj borbi.¹⁰⁸ Drugim riječima, tražila se osoba koja će "na pravom mjestu znati i umjeti ispravno i energično zastupati prava i volju hrvatskog naroda".¹⁰⁹

Vlaho je potražio odgovor u *Danici*,¹¹⁰ glasilo hercegovačkih franjevaca u Chicagu, i u ustaškoj *Hrvatskoj*.

Chicaški je list, u povodu Mačekova trajnog nastanjenja u Washingtonu,¹¹¹ objavio članak u kome se, između ostaloga, navodi i sljedeće: "Najvažnije je ipak to, da dr. Maček nije u Washingtonu tek kao predsjednik HSS, nego i kao predstavnik cijeloga hrvatskog naroda. Ovo ne velimo (...) jer želimo nekoga povući nekamo protiv volje, nego zato, jer je HSS posljednjih izbora¹¹² istupala ne kao stranka, nego kao opći hrv. narodni pokret, koji se borio ne samo za soc. program, nego i za pol. slobodu i samostalnost."¹¹³

Pavelićevo je glasilo u Buenos Airesu objavilo tekst u kome se o Mačeku govorilo sljedeće: "Mi Hrvati kao nacija, u ovom času, imamo samo dvije izrazito političke vrijednosti. To su Hrv. nar. otpor¹¹⁴ sa

108 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 7.

109 *Isto*.

110 *Danica* (1920.-1990.), vjersko-politički tjednik koji su hercegovački franjevci kupili 1945. od Ivana Krešića/Kresicha (1878.-1956.). List su od 1945. do 1951. uređivali fra Ljubo Čuvalo (1908.-1975.) i fra Kruno Pandžić (1912.-1965.).

111 Maček se doselio u Washington 30. kolovoza 1947. i u njemu je ostao sve do kraja života. I. PERIĆ, *Vladko Maček*, str. 285.

112 Misli se na posljednje parlamentarne izbore u Kraljevini Jugoslaviji. Vidi: TOMO JANČIKOVIĆ, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939.

113 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 7. Vidi: DR. V. V., "Predstavnik i vođa hrv. naroda u Washingtonu", u: *Danica*, Chicago, 24. rujna 1947., str. 4.

114 O nastanku Hrvatskoga narodnog odpora/otpورا vidi: ZDENKO RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Alfa d.d. - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 64-69. Istoimenu je organizaciju, nakon razlaza s A. Pavelićem, u Španjolskoj 1955. osnovao Vjekoslav Maks Luburić (1913.-1969.).

svojim borcima u šumama domovine i HSS s drom Mačekom na čelu u inozemstvu.... Prvi djeluju na terenu u domovini, a drugi bi trebali djelovati na diplomatskom području u inozemstvu. Ozbiljno diplomatski (...) u smislu istinske hrv. narodne i državne politike, mogao bi, barem zasad, djelovati na Zapadu samo dr. Maček. (...) Maček se osobno nije u ništa miješao, pa ima barem tu prednost, da mu se osobno ne može predbaciti ni s jedne strane, da je bio aktivan u korist ovih ili onih snaga, koje su bile u borbi za vrijeme ovog rata. *Svatko drugi živi u iluzijama, ako misli, da isto tako može, u ime hrv. naroda, djelovati diplomatski kod današnjih odlučnih diplomatskih faktora na Zapadu. Dok je politički aktivna ona generacija zapadnih političara, koja je učestvovala u ovom posljednjem svjetskom sukobu, u ime Hrvata, može, zasad, ozbiljnije djelovati samo dr Maček.*"¹¹⁵ U nastavku članka stoji: "Onima, koji nisu i ne mogu biti pristaše dra Mačeka, ostaje mjesto u Hrvatskom Narodnom Odporu, koji djeluje na temelju neposredne volje i snage hrvatskog naroda u Domovini, da svojim uspjesima na terenu podupre diplomatski rad dra Mačeka, odnosno, da loše posljedice njegovih eventualnih diplomatskih pogriješka spriječi i dovede do pobjede istinsku hrvatsku narodnu volju."¹¹⁶

Akcije koje je Hrvatski narodni odpor (HNO) vodio u domovini u prvim poslijeratnim godinama, doživjele su potpuni neuspjeh ("Akcija 10. travanj", "Operacija Gvardijan"), što je za posljedicu imalo gašenje organizacije u Buenos Airesu.¹¹⁷

Vlaho je, naravno, odlučno odbacivao bilo kakvu mogućnost da bi HNO kao "vrijednost" mogao stajati pokraj V. Mačeka.¹¹⁸

Za Vlahu nije bilo mjesta sumnji da bi se, nakon svega što je iznio, svi Hrvati "morali složiti" sa stajalištima objavljenima u *Danici* i *Hrvatskoj* i "biti sretni, da će težnju hrv. naroda za slobodom" i "vijekovno pravo na vlastitu državu, kao formu, izraz i stvaran sadržaj nacionalne individualnosti, samobitnosti i političke zrelosti dr. Vladko Maček, kao narodni predstavnik i dugogodišnji borac znati tumačiti te smjelo

115 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 7-8. Vidi: "Hrvatska 'Treća snaga'", str. 3.

116 "Hrvatska 'Treća snaga'", str. 3.

117 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 8; Z. RADELIĆ, *Križari*, str. 143-153. Također vidi: IVAN PRUSAC, *Tragedija Kavrana i drugova - Svjedočanstvo preživjelog*, Riječki nakladni zavod d.o.o., Rijeka, 1996.; IVAN PRUSAC, *Akcija Deseti travanj - U svjetlu svjedoka: dokumentacije*, Hrvatski oslobodilački pokret, Zagreb, 1989.

118 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 8.

i spretno nastupati pred Amerikom, njenom vladom i demokratskim zapadom".¹¹⁹ Stoga su, nastavlja Vlaho, pozivajući se na pozdravne riječi upućene Mačeku na stranicama *Danice*, "oči Hrvata uprte u Te; od Tebe očekuju izbavljenje, jer si im ostao zadnje utočište".¹²⁰

Znajući da će njegovo zauzimanje za Mačekovo prvenstvo u vođenju hrvatske politike pred službenim krugovima na Zapadu biti od mnogih osporavano, Vlaho je posegnuo za dodatnim argumentom koji je trebao razoružati sve one koji nisu dijelili njegovo mišljenje. Tu je ključnu ulogu trebao odigrati A. Pavelić, koji je pod "dojmom strahovite tragedije hrvatskog naroda" nakon završetka Drugoga svjetskog rata, u jednom "svijetlom momentu", izrekao isto ono mišljenje koje su *Danica* i *Hrvatska* iznosile na svojim stranicama vezano uz predmnijevanu političku ulogu V. Mačeka. Ustaški pukovnik Ante Moškov (1911.-1948.)¹²¹ navodno je, obilazeći hrvatske izbjegličke skupine u logorima po Italiji (Fermo i dr.),¹²² prenio i Pavelićevu poruku da "svi Hrvati sve snage moraju staviti na raspolaganje dru Mačeku, da mu ne treba nikakove smetnje praviti i da ga treba u cijelosti pomagati".¹²³ Vlaho je, među svjedocima koji su potvrđivali autentičnost Pavelićeve poruke, naveo i ustaškog pukovnika Božidara Kavrana (1913.-1948.), koji je u tom smislu dao izjavu tijekom sudskog procesa u Zagrebu sredinom kolovoza 1948.¹²⁴

Prije nego li se moglo donijeti konačnu odluku o tome smiju li se Hrvati "pouzdati u vodstvo dra Mačeka", trebalo je, nastavlja Vlaho, s "objektivnog nacionalističkog stanovišta" ispitati "kakovo stanovište on zauzima prema aktualnim, najvitalnijim problemima hrv. naroda", tj. kakvo stajalište V. Maček zauzima prema "težnji hrvatskog naroda za slobodom i nezavisnošću" te prema kralju Petru II. Karađorđeviću (1923.-1970.), Srbima i Jugoslaviji.¹²⁵

119 *Isto*, 9. Vidi: DR. V. V., "Predstavnik i vođa hrv. naroda u Washingtonu", str. 4.

120 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 9. Vidi: "Dobro nam došao!", u: *Danica*, Chicago, 27. kolovoza 1947., str. 1.

121 Vidi: ANTE MOŠKOV, *Pavelićevo doba*, Laus, Split, 1999.

122 O izbjegličkim logorima i sudbini u njima smještenih osoba vidi: BERISLAV JANDRIĆ, "Prijeponi saveznika oko zahtjeva Jugoslavije za izručenjem osumnjičenih za ratne zločine iz savezničkih izbjegličkih logora u Italiji 1945.-1947.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 38, Zagreb, 2/2006., str. 457-498.

123 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 9.

124 *Isto*.

125 *Isto*, str. 9-10.

Iako je držao da nije potrebno dokazivati da je V. Maček "proti SA-DAŠNJOJ JUGOSLAVIJI" i njezinu komunističkom vođi Josipu Brozu Titu (1892.-1980.), jer mu to ne spočitavaju ni najljući protivnici,¹²⁶ Vlaho se odlučio na navođenje nekoliko primjera iz kojih se, prema njegovu mišljenju, moglo najbolje vidjeti Mačekovo stajalište prema hrvatskoj državnoj neovisnosti.

Kao prvi primjer navedena je žalobna sjednica kluba Seljačko-demokratske koalicije održana 11. kolovoza 1928. povodom smrti Stjepana Radića nakon atentata u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS.¹²⁷ Tom je prigodom V. Maček izrekao i sljedeće riječi: "Iz prava hrvatskog seljačkog naroda, da sam sobom vlada, slijedi logičkom nuždom i *pravo toga naroda na svoju slobodnu državu Hrvatsku (...)*".¹²⁸

Maček je, u vrijeme Banovine Hrvatske,¹²⁹ preko svoga izaslanika Gjure Maršića (1894.-1970.), tijekom audijencije hrvatskoga izaslanstva 14. studenoga 1939. u Vatikanu, koje je predvodio hrvatski katolički episkopat na čelu s nadbiskupom Stepincem,¹³⁰ predao papi Piju XII. svečano pismo (adresu), u kojem je stajalo kako je hrvatski narod više od tisuću godina "ostao čvrsto i nepomično na braniku svoje zemlje *kao samostalne i nezavisne političke jedinice*".¹³¹

Našavši se nakon završetka Drugoga svjetskog rata u izbjeglištvu, Maček je svojim sunarodnjacima, koji su već od prije živjeli izvan domovine, morao dati nedvosmislen odgovor o svom odnosu prema hrvatskoj državnoj samostalnosti. Savez hrvatskih svećenika u SAD-

126 Mačekovo političko djelovanje u emigraciji napadano je iz ustaških redova. Vidi: DANIJELO CRLJEN, *Otvoreno pismo dru Vladimiru Mačeku predsjedniku Hrvatske seljačke stranke*, Nakladnik "Vratna Gora", Zagreb, 1999. Brošura je izvorno objavljena 1948. u Parizu.

127 O atentatu na S. Radića i zastupnike HSS-a vidi: ZVONIMIR KULUNDŽIĆ, *Atentat na Stjepana Radića*, Novinsko izdavačka kuća "Stvarnost", Zagreb, 1967.

128 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 10. Vidi: "Žalobna sjednica kluba SDK", *Narodni val*, Zagreb, 12. kolovoza 1928., str. 3.

129 Vidi: LJUBO BOBAN, *Sporazum Cvetković - Maček*, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1965.

130 Tom je prilikom, u povodu 1300 godišnjice prvih veza Hrvata sa Sv. Stolicom, u adresi episkopata zamoljeno papu Piju XII. da bl. Nikolu Tavelića (o. 1340.-1391.) proglašuje svecem Katoličke crkve. "Hrvati kod sv. Oca Pija XII.", u: *Katolički list*, Zagreb, 16. studenoga 1939., str. 557. Do kanonizacije je došlo tek 1970. godine.

131 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 10. Vidi: "Hrvati kod sv. Oca Pija XII.", str. 558.

u i Kanadi,¹³² sa sedmoga godišnjeg sastanka, održanog 19. listopada 1948. u Garyju, savezna država Indiana, uputio je Mačeku pismo u kojem ga je pozdravio kao "predstavnik hrvatskoga naroda u borbi za nacionalnu i suverenu hrvatsku državu", ali ga je ujedno zamolio da "u pitanju osnivanja samostalne i suverene hrvatske države" dade "autoritativnu izjavu".¹³³ Odazvavši se pozivu Maček je izjavio: "Već od godine 1918, dakle trideset godina u borbi sam za samoodredjenje hrvatskoga naroda, koje se samoodredjenje sastoji u tome, da i hrvatski narod kao i ostali narodi ima pravo na *svoju suverenu državu*. Tu borbu vodim i danas."¹³⁴

Polemizirajući s Adamom Pribičevićem (1880.-1957.), članom Srpskoga nacionalnog odbora,¹³⁵ Maček, prema Vlahinu mišljenju, "jasno izražava svoje stanovište o Srbima u hrvatskim zemljama, (...) o cjelovitosti svih hrvatskih pokrajina i o slobodnoj i samostalnoj Hrvatskoj", tako da mu nijedan "ultranacionalista ne može prigovoriti".¹³⁶ Na Pribičevićevo hipotetičko pitanje o mogućem osnutku neke buduće konfederacije na prostoru aktualne jugoslavenske države, Maček je odgovorio sljedeće: "pitanje hoće li narodi današnje Jugoslavije i nakon što se oslobode od komunističkog jarma ostati u (...) nekoj labavoj konfederaciji ili ne, a naročito, hoće li ostati u takvoj zajednici Hrvati, ovisi uz druge okolnosti, hoće li Hrvati moći sačuvati suverenitet Hrvatskog Naroda i svoje kroz vijekove gažene, kroz vijekove trgane i vijekove pokoravane Hrvatske".¹³⁷

---

132 Vidi: ČASTIMIR MAJIĆ, "Savez hrvatskih svećenika u SAD i Kanadi", u: *Kršni zavičaj*, 34 (32), Ljubuški, 2001., str. 97-114.

133 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 10-11. Vidi: "Pismo hrvatskog svećenstva u Sjevernoj Americi dru Vlatku Mačeku", u: *Glas sv. Antuna*, Buenos Aires, siječanj 1949., str. 5.

134 *Isto*, str. 11. Vidi: "Odgovor dra Vlatka Mačeka hrvatskom svećenstvu", u: *Glas sv. Antuna*, Buenos Aires, siječanj 1949., str. 5. Sličnu je izjavu Maček dao i u svojoj božićnoj poruci 1948. godine: "Hrv. selj. stranka u svojoj borbi za slobodnu Hrvatsku Državu često je naglašavala, a naglašava i danas, da ne mogu Hrvati biti slobodni bez slobodne Hrvatske". Nav. prema: Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 11.

135 Srpski nacionalni odbor osnovao je 1947. Konstantin Fotić (1891.-1959.) u New Yorku.

136 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 11.

137 VLATKO MAČEK, "Samostalna Hrvatska i Srbi", u: *Američki hrvatski glasnik*, Chicago - Calumet - New York, 16. ožujka 1949., str. 1.

U uvodniku prvoga broja novopokrenutog lista *Hrvatska riječ*, glasilu "hrvatskih radnika u slobodnoj Europi", iza kojeg su stajali pristaje HSS-a u Belgiji,¹³⁸ Maček je napisao: "Težnju Hrvata za svojom suverenom hrvatskom državom, mora razumjeti svatko tko zna, da smo mi Hrvati već pred više od tisuću godina imali svoju suverenu državu, ali smo uslijed neumoljive sudbine gubili komad po komad svog teritorija dok nismo od godine 1918. pa dalje spali na to, da nam se počne poricati ne samo pravo, na našu državnost, nego čak i pravo da postojimo kao posebna narodna individualnost - kao hrvatski narod."¹³⁹ Ipak, za Mačeka nije bila prihvatljiva bilo kakva državna tvorevina: "država je samo sredstvo koje ima zaštitivati i čuvati ljudska prava. To i samo to je ispravno shvaćanje slobodne narodne države. Jer što će mi država zvala se ona 'nezavisnom' ili 'republikom', vijale se u njoj na metre dugačke hrvatske trobojnice bilo čiste, bilo sa prikpranim 'U' ili crvenom zvijezdom, ako mi u toj državi nisu osigurana najelementarnija ljudska prava (...)"¹⁴⁰

Iako je ustvrdio da bi mogao "nizati" brojne Mačekove izjave u prilog suverene hrvatske države, Vlaho se zadržao na konstataciji da je izbor citata namjerno ograničio "uglavnom na one, koje je registrirala" i buenosaireška *Hrvatska*. To je učinio stoga da mu "nitko ni s njihove (ustaške) strane ne može prigovoriti njihovo postojanje i autentičnost".¹⁴¹

Iz svega što je naveo, Vlaho je izvukao dalekosežan zaključak da V. Maček "ne će srpskoga kralja Petra", odnosno da "hoće, želi, traži i bori se za slobodu hrv. naroda u njegovoj vlastitoj, slobodnoj, suverenoj državi Hrvatskoj, u svim njezinim povjesnim i etničkim granicama; da hrv. narod ima svoj novac u svom džepu, svoga hrv. vojnika sa vlastitom hrv. puškom na svom ramenu, na svojim granicama i svoje vlastite diplomatske predstavnike kod drugih slobodnih naroda".¹⁴²

Unatoč Vlahinu naglašavanju Mačekove državotvornosti, bilo je razvidno da se iz netransparentnih izjava i političkih akcija vođe HSS-a nije moglo nedvosmisleno zaključiti da on odlučno odbacuje svaki

138 Vidi: "Nov hrvatski list u Belgiji", u: *Glas sv. Antuna*, Buenos Aires, lipanj 1949., str. 7.

139 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 11. Vidi: VLADKO MAČEK, "Smisao države", u: *Hrvatska riječ*, Lueven, travanj 1949., str. 1.

140 V. MAČEK, "Smisao države", str. 1.

141 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 11.

142 *Isto*.

oblik državnog povezivanja Hrvata s drugim narodima, prvenstveno onima koji su živjeli unutar granica Jugoslavije.

Maček je nakon odlaska u emigraciju vodio više pregovora s predstavnicima srpskih političkih organizacija o prihvaćanju zajedničke političke platforme u svrhu mogućeg stvaranja neke jugoslavenske državne zajednice.¹⁴³ Svoje je stajalište najbolje obrazložio u pismu Vlaha A. Raiću (1895.-1972.): "Ja sam toliko oprezan, da se cijelo vrijeme boravka u emigraciji nisam nikada izjasnio ni za održanje ni za raspad Jugoslavije. Za ovo potonje ne ću se izjasniti, jer ne vidim ni maglovitih kontura, što bi od srušene Jugoslavije pripalo Srbima, što Madjarima, što Talijanima i što bi konačno ostalo nama."¹⁴⁴ Za Mačeka je tada u obzir dolazila i mogućnost stvaranja južnoslavenske ili pak neke srednjoeuropske konfederacije, u koju bi bila uključena i hrvatska država.¹⁴⁵

Iako je držao, zanemarujući pritom ukupno Mačekovo političko djelovanje, kako bi već samo na osnovi javno obznanjenih izjava "nacionalisti" okupljeni oko listova *Hrvatska* i *Danica* morali s "apsolutnim pouzdanjem prihvatiti vodstvo" predsjednika HSS-a kao jedinoga političkog predstavnika Hrvata, Vlaho se ipak odlučio za provjeru njegove vjerodostojnosti i s - "katoličkog stanovišta".¹⁴⁶

Da bi mogao govoriti o Mačeku kao katoliku, Vlaho je najodlučnije odbacio tvrdnju da je vjera privatna stvar te da je "najveća nesreća za hrv. narod klerikalizam", odnosno kako su ga "nacisti u borbi protiv kat. Crkve nazivali 'političkim katolicizmom'".¹⁴⁷ Jer, nastavlja Vlaho, "Crkva je uvijek strogo osudjivala sve one, koji bi htjeli da upotrebljuju svoj crkveni položaj ili vjerski ugled u čisto pol. pitanjima ponizujući vjeru na stepen pol. instrumenta".¹⁴⁸ Svoju je tvrdnju

143 JERE JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike - Povodom Mačekove autobiografije*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1960., str. 131.

144 Nav. prema: *Isto*. Vidi: BOGDAN RADICA, "Vladko Maček i njegova pisma - Povijest jedne suradnje"; DINKO ŠULJAK, "Da li bi Maček prihvatio i treću Jugoslaviju?", u: VINKO NIKOLIĆ (ur.), *Hrvatska revija. Jubilarni zbornik 1951-1975*, Knjižnica Hrvatske revije, München - Barcelona, 1976., str. 414-463; 464-478.

145 J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 131.

146 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 12.

147 *Isto*.

148 *Isto*.

potkrijepio navodima iz papinskih okružnica ("Pergrata nobis"¹⁴⁹ i "Mit brennender Sorge").¹⁵⁰ Vlaho već na temelju vlastitog iskustva nije dvojio da je bavljenje politikom "DUŽNOST i moralna i socijalna i vjerska" koju "svaki pravi kršćanin mora prihvatiti i vjerno izvršavati".¹⁵¹ Sudjelovanjem u političkom životu katolici, ali i ostali "pravi vjernici", sprečavaju da "vlast u državi ne preuzmu ideologije i pol. stranke koje su neprijatelji Boga, pa po tom i države i čovjeka, i koje su ozbiljna opasnost, da u prah pretvore i unište najveće narodne svetinje, da unište vjeru, da unište život i slobodu, da unište kršč. brak i obitelj, da unište kršč. školu, da unište i zemaljsku i vječnu sreću milijuna ljudi".¹⁵² Iz navedenih je tvrdnji bilo "lako zaključiti" kome hrvatski narod može povjeriti svoju sudbinu i "kakve kvalifikacije treba da ima i onaj, koji hoće da bude ili kojega narod odabire za svoga vodju".¹⁵³ Vlaho nije dvojio da je jedina osoba iz hrvatske političke emigracije koja je imala sve tražene kvalitete bio V. Maček.

Prvi svjedok koga je Vlaho pozvao da govori o Mačekovim vjerskim uvjerenjima bio je vrhbosanski nadbiskup Ivan Ev. Šarić (1871.-1960.). Prilikom zasjedanja biskupske konferencije u Zagrebu, krajem listopada 1939., Šarić je u nadbiskupskom dvoru primio V. Mačeka, tadašnjeg potpredsjednika jugoslavenske vlade.¹⁵⁴ Nadbiskup je nakon sastanka izjavio sljedeće: "sastao sam se prvi put s vodjom hrv. naroda drom Vlatkom Mačekom... Upravo sam se divio mudrosti i jakosti duha dra Mačeka; prošli smo u razgovoru naša važnija pitanja. Kad smo bili kod konkordata i Sv. Stolice,¹⁵⁵ izgovorio mi je dr Maček ove značajne riječi: 'Ne samo kao katolik, već i kao državnik moram biti uz Sv. Stolicu, koja je danas upravo na visini.' Kad sam se

---

149 Riječ je o okružnici pape Lava XIII. (1878.-1903.) objavljenoj 14. rujna 1886. pod naslovom "O Crkvi u Portugalu".

150 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 12.

151 *Isto*, str. 13.

152 *Isto*.

153 *Isto*.

154 "Dr. Maček kod preuzv. g. Šarića", u: *Hrvatska straža*, Zagreb, 28. listopada 1939., str. 1.

155 Vidi: IVAN MUŽIĆ, *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji - Politički i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije*, Crkva u svijetu, Split, 1978.

oprostio s njim, rekao mi je 'Bog s Vama'. *Doista, g. dr Maček, vodja hrv. naroda, u svemu svome radu misli na Boga*'.¹⁵⁶

U već ranije spomenutom svečanom pismu, uručenom papi Piju XII., pisanom latinskim jezikom na pergamentu te ukrašenom hrvatskim grbom i potpisanom od V. Mačeka kao "vodje hrvatskog naroda" ("dux populi croatici"), stajalo je, između ostaloga, da mu je dužnost posebno naglasiti "PRIVRŽENOST HRVATSKOGA NARODA RIMOKATOLIČKOJ CRKVI KAO NOSITELJICI VJEČNE ISTINE, SOCIJALNE PRAVDE I MEDJUNARODNE SOLIDARNOSTI U SVIJETU".¹⁵⁷ Za Vlaha je to bila "FORMALNA ISPOVIJEST VJERE u Kristovo Božanstvo i u vrhunaravnu misiju kat. Crkve" pred Kristovim Namjesnikom na zemlji.¹⁵⁸

Izjave nadbiskupa Stepinca, najvišega crkvenog autoriteta u Hrvatskoj, tijekom sudskoga procesa koji se vodio protiv njega 1946. u Zagrebu, također su trebale svjedočiti o Mačekovoj političkoj podobnosti kao vođi hrvatskoga naroda.¹⁵⁹

Mačekovo se duboko vjersko uvjerenje prepoznavalo i u njegovim pjesmama nadahnutima vjerskom tematikom i u božićnim porukama pristašama.¹⁶⁰

Čuvši neke Mačekove javne izjave, nadbiskup je Stepinac bio sumnjičav prema njegovu poznavanju katoličkih dogmi: "Po svemu vidim, da je Dr. Maček slabo potkovan u istinama vjere katoličke (...)".¹⁶¹

Zanimljivo je da je Vlaha, iako je s tim bio dobro upoznat, ignorirao, barem javno, činjenicu da predmnijevani vođa hrvatskoga na-

156 Nav. prema: Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 14.

157 *Isto*. Vidi: "Papa Pio XII. hrvatskom narodu", u: *Hrvatska straža*, Zagreb, 15. studenoga 1939., str. 2.

158 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 14.

159 Ž. VLAHO, str. 25. Vidi: MILAN STANIĆ (ur.), *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Izdavač Milan Stanić, Zagreb, 1946., str. 223, 285.

160 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 15. Vidi: "Vođa hrvatskog naroda dr Vladko Maček za Svetište", u: *Vjesnik Svetišta Kraljice Hrvata Majke Božje Lurdske*, 2, Zagreb, 1-5/1940., str. 8; VLADKO MAČEK, "Božić", u: *Hrvatski katolički glasnik*, 4, Chicago, 12/1945., [str. 406].

161 Nav. prema: "Alojzije Stepinac: nepoznati Dnevnik", u: *Danas*, Zagreb, 3. listopada 1989., str. 65.

roda nije svoj drugi brak sklopio u Katoličkoj crkvi.¹⁶² Ipak, Maček je, srećom po Vlahu, svoj bračni status uredio u skladu s rimokatoličkim crkvenim propisima prije nego što je knjižica *Viribus unitis* bila objavljena.¹⁶³ Prešućivanje te, s katoličke točke gledišta, neugodne istine bilo je u funkciji građenja nepomućene slike o Mačeku kao idealnom nacionalnom i katoličkom borcu za hrvatsku suverenost.

Unatoč svemu, Vlahin je zaključak bio očekivan: "KATOLICI mogu imati PUNO POVJERENJE u dra. VL. MAČEKA KAO VODJU HRV. NARODA, jer je njegov rad, napose njegovo nastojanje, težnje i borba za slobodu hrv. naroda *OSTALA DO DANA DANAŠNJEG U SKLADU SA OSNOVNIM NARODNIM IDEALIMA* i moralno-etičkim vjerskim pogledima hrv. naroda (...)".¹⁶⁴ Priznavanje Mačeka neprijepornim vođom hrvatskog naroda isključivalo je, barem privremeno, potrebu osnivanja političke stranke jer je "*svaka takva akcija protuhrvatska i štetna za stizanje cilju*", tj. uspostavu slobodne hrvatske države.¹⁶⁵

Privremeno odustajanje od organiziranja bilo kakve političke stranke trebalo je potrajati "sve dotle", dok se ne postigne "narodno oslobođenje i slobodnu i samostalnu demokratsku državu Hrvatsku".¹⁶⁶ U uvjetima postojanja samostalne države došlo bi na red "unutarnje uređenje i rješavanje kulturnih i socijalnih problema" te osnivanje političkih stranaka. Prema Vlahinu mišljenju "HSS može i u oslobođenoj domovini da bude većinska stranka hrv. naroda i da predstavlja i katolički elemenat".¹⁶⁷ To naravno nije značilo da će hrvatski

162 Nadbiskup Stepinac je u povodu Mačekova građanskog braka zapisao: "To bi dakle imao biti 'vođa' hrvatskog naroda, koji je pljunuo u zakon Božji i dok mu je zakonita (prva) žena živa već po drugi put vjenča se civilno. Mislim da takvi ljudi neće spasiti hrvatskog naroda". Nav. prema: "Alojzije Stepinac: nepoznati Dnevnik", u: *Danas*, Zagreb, 19. rujna 1989., str. 63-64.

163 BiH, AHFP, MO, kut. 4, sv. 4, mp. 3, f. 414, Ž. Vlaho D. Mandiću; pismo je datirano u Buenos Airesu, 6. listopada 1951. Stepinčeve riječi, izrečene još prije rata, pokazale su se, barem kada se radilo o Mačekovu građanskom braku, proročanskima: "No nadamo se, da će Bog dragi ipak i ovo zlo izvesti na dobro, i da će Dr. Maček ovo sve popraviti, pa u skladu s katoličkom crkvom raditi na dobrobit hrv. naroda". Nav. prema: "Alojzije Stepinac: nepoznati Dnevnik", u: *Danas*, Zagreb, 19. rujna 1989., str. 64.

164 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, 25.

165 *Isto*, str. 25-26.

166 *Isto*, str. 26.

167 *Isto*.

katolici prihvatiti ideologiju HSS-a kako ju je formulirao Rudolf Herceg¹⁶⁸ u svojim radovima, pogotovo kad je riječ o vjerskom nauku Crkve.¹⁶⁹ Vlaho je, ipak, izrazio duboko uvjerenje, da će vodstvo HSS-a znati pridobiti za suradnju "katoličke intelektualce" time što će svoj "program i rad" uskladiti s "osnovnim narodnim idealima" i njegovim "moralno-etičkim i vjerskim pogledima".¹⁷⁰ Katolički episkopat na čelu s "biskupima-mučenicima" Stepincem i Čulom¹⁷¹ trebao je biti jamstvo da će se stranačko-politički život u Hrvatskoj doista odvijati u željenom smjeru.¹⁷² Takav razvoj političkih odnosa u "samostalnoj Hrvatskoj" isključivao je potrebu osnivanja - "kat. pol. stranke".¹⁷³

Za Vlahu je bilo važno izreći sud i o suradnicima ("okolini") V. Mačeka. Prema njegovu mišljenju, Maček nije imao velik izbor u biranju suradnika te se morao osloniti na "one i onakve, kakvi su se našli u emigraciji i u njegovoj blizini".¹⁷⁴ Nekolicina politički ili moralno nedostojnih pojedinaca koji bi se eventualno našli među Mačekom suradnicima nije, prema Vlahinu shvaćanju, mogla "utjecati na dra Mačeka" i njegova politička stajališta nego su prvenstveno škodili interesima HSS-a.¹⁷⁵ Zanimljivo je da Vlaho u Mačekovu "okolinu" nije ubrajao J. Krnjevića,¹⁷⁶ za koga je ustvrdio da je riječ o osobi u koju hrvatski narod i njegov vođa mogu "bez ikakova straha" imati povjerenje.¹⁷⁷

---

168 R. Herceg (1887.-1951.), član Glavnog odbora HSS-a.

169 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 26.

170 *Isto*.

171 Biskup Čule je na montiranom procesu 1948. osuđen na 11 godina i 6 mjeseci zatvora. Na uvjetnu je slobodu pušten 1955.

172 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 26.

173 *Isto*, str. 26-27.

174 *Isto*, str. 29.

175 *Isto*.

176 Vidi: NEDA PRPIĆ, *Dr. Juraj Krnjević - Tri emigracije - Razgovori - pisma - prilozi*, I., Udruga za promicanje hrvatske političke povijesti "Neda Prpić-Gamiršek", Zagreb, 2004. Iz objavljene korespondencije vidljivo je da su Vlaho i Krnjević bili u bližim prijateljskim odnosima. *Isto*, str. 149.

177 Ž. VLAHO, *Viribus unitis*, str. 28.

Raščlanivši hrvatsku emigrantsku političku pozornicu, Vlaho je bio uvjeren da je dokazao kako je V. Maček bio jedina politička osoba koja je svojom vjerodostojnošću i međunarodnim ugledom jamčila ostvarenje suverene i demokratske hrvatske države. Svi hrvatski politički čimbenici, ukoliko su išli za istim ciljem, morali su poduprijeti Mačeka u njegovu radu.

Vlahine misli iznesene u knjižici *Viribus unitis* nisu naišle na razumijevanje širega kruga hrvatskih političkih emigranata raštrkanih diljem svijeta.

Viribus Unitis - Croatian Political Emigration under the Critical View of Zarko Vlaho

Summary

At the beginning of the 20th century, the Croatian Catholic Movement was founded in the Triune Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia, as well as in Bosnia and Herzegovina, the countries within the Austro-Hungarian Monarchy. In 1912/1913 the Croatian Catholic Seniority was established, the leading organization of the entire Catholic movement in Croatian countries. Part of the Seniors (so called "nationals") opted for Yugoslav ideology and actively engaged in the demolition of the Monarchy and the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia during the First World War. After the establishment of a new state, Seniority for Herzegovina (1919) was organized in Mostar, under the leadership of Fr. Dominik Mandic (senior national). One of the most important members of the Seniority was Zarko Vlaho (1895-1960), Mandic's friend and associate. Seniors sought to realize their political ideas through the Croatian People's Party. In the period of multi-party parliamentary democracy, their members were the most controversial opponents of Stjepan Radic and his Croatian Peasant Party.

After the end of World War II, Vlaho, after shorter detention in Italy, joined his family in Argentina (1947). Reflecting on the Croatian political emigration, in his book *Viribus Unitis* (1950), he fiercely criticized the attempts of former Ustashi movement members to organize their parties. Putting under his Catholic scalpel Vladko Macek, the president of HSS, Vlaho took up the task of gathering all the Croatian emigrant forces around him, holding that Macek was the only person who could, through his political authority and Catholic worldview and international reputation, lead to the creation of an independent Croatian state. In his endeavor, Vlaho deliberately neglected the facts that did not support his claims (Macek's non-transparent political statements, his civil marriage etc.).

Vlaho's thoughts did not echo among a wider circle of political emigrants scattered from Europe and Africa to North and South America.

Keywords: Zarko Vlaho; Dominik Mandić; Vladko Macek; Aloysius Stepinac; *Viribus Unitis*; Croatia; Catholic church; Croatian Catholic Movement; Ustashi movement; totalitarianism; political emigration; political parties.

RECEPCIJA HERCEGA STJEPANA VUKČIĆA KOSAČE U UDŽBENIČKOJ LITERATURI I INSTITUCIONALNOJ MEMORIJI U HERCEGOVINI U DRUGOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

Božo GOLUŽA

Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: bozo.goluza@sve-mo.ba

UDK: 94(073)(091)*19":929.7 Kosača S. V.

Prethodno priopćenje
Primljeno: 17. studenoga 2016.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Dijana KORAC

Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: dijana.korac@sve-mo.ba

Sažetak

U radu se nastoji prikazati recepcija hercega Stjepana Vukčića Kosače u Hercegovini u drugoj polovici 20. stoljeća s posebnim naglaskom na razdoblje u kojemu je Bosna i Hercegovina bila jedna od republika bivše Jugoslavije. S obzirom na činjenicu da bi se barem početno znanje o hercegu Stjepanu trebalo steći tijekom osnovnoga i srednjoškolskoga obrazovanja, najprije je dat osvrt na nastavne planove i programe u kojima su, između ostaloga, naznačeni ciljevi (zadatci) nastave povijesti, a zatim se analiziraju tekstovi u udžbenicima povijesti koji su bili u uporabi u bh. školama (osnovnim i gimnazijama), u kojima se u određenim nastavnim jedinicama obrađuje djelovanje hercega Stjepana. Sudeći prema nastavnim planovima i

programima, kao i sadržaju udžbenika iz druge polovice 20. stoljeća (barem nama dostupnima), mladež u Hercegovini u razmatranom razdoblju nije mogla mnogo saznati i naučiti o ovoj povijesnoj osobi, s čijom je titulom povezano ime prostora u kojemu žive. Na kraju istražuje se hercegova prisutnost u nazivima ulica, trgova i institucija u hercegovačkim gradovima i općinama. Istraživanje pokazuje da je tek u novije vrijeme evidentan interes nekih pojedinaca i institucija koje žele ovoj povijesnoj osobi dati značenje koje joj pripada. Naime, sve ulice u Hercegovini koje nose njegovo ime, kao i jedna institucija, imenovane su nakon 1990. godine.

Ključne riječi: herceg Stjepan Vukčić Kosača; Hercegovina; recepcija; udžbenici povijesti; ulice.

Uvod

S ciljem prikazivanja recepcije hercega Stjepana Vukčića Kosače u Hercegovini u drugoj polovici 20. stoljeća, u radu se analiziraju sadržaji u udžbenicima povijesti koji govore o životu i djelovanju ovoga velikaša. Naime, treba imati na umu da za usvajanje predodžbi o nekim povijesnim osobama i događajima možda najveći utjecaj imaju udžbenici povijesti, pa bi se barem početno znanje o hercegu Stjepanu trebalo steći tijekom osnovnoga i srednjoškolskoga obrazovanja. S obzirom da se razmatra razdoblje druge polovice 20. stoljeća, najviše pažnje posvećeno je vremenu u kojemu je Bosna i Hercegovina bila jedna od republika bivše Jugoslavije. Kako su po našem sudu za ilustraciju nastavnih sadržaja iz srednjovjekovne povijesti, odnosno vezanih uz hercega Stjepana veoma važni nastavni planovi i programi, najprije se donosi kratki osvrt na njih, a posebno na zadatke (ciljeve) nastave povijesti koji su u njima naznačeni. Nakon toga donosi se pregled tekstova u udžbenicima povijesti koji govore o hercegu Stjepanu, iz kojih se može vidjeti koliko je mladež u ovome razdoblju mogla naučiti o povijesnoj osobi s čijom je titulom povezano ime prostora u kojemu žive. No, treba naglasiti da pri tome nije razmatrano (ne)slaganje sadržaja u udžbenicima sa stajalištima suvremene znanosti, a ni s današnjom historiografijom. Vezano uz udžbenike povijesti iz razmatranoga razdoblja, također je važno naglasiti kako na području Hercegovine 90-ih godina 20. stoljeća nije

bilo službenih udžbenika, pa se u radu donose, ilustracije radi, samo tekstovi dva udžbenika (jedan za osnovnu školu, a drugi za gimnaziju) za koje znamo da su bili rabljeni u nekim školama u Hercegovini. Nakon toga analizira se drugi indikator koji govori o recepciji hercega Stjepana u Hercegovini, a to je imenovanje ulica i institucija koje nose njegovo ime.

Nastavni planovi i programi u službi komunističke ideologije

U komunističkoj Jugoslaviji poseban naglasak bio je na obrazovanju koje je mladež u toj i takvoj političkoj i društvenoj zajednici trebalo formirati u "svestrano razvijene ličnosti socijalističkog društva".¹ Prije svega treba imati na umu da su udžbenici pisani u skladu s nastavnim planovima i programima, koje su odobravala posebna povjerenstva, a poseban naglasak bio je na tzv. nacionalnoj skupini predmeta u kojoj je važno mjesto imala nastava povijesti.

Kako su tijekom razmatranoga razdoblja uvedene određene reforme u školskome sustavu, tako se i povijest prema nastavnom planu i programu učila u različitim razredima s drugačijom tjednom nastavnom satnicom, a od školske 1950./1951. počinje obvezno osmogodišnje obrazovanje u Bosni i Hercegovini.² Valja napomenuti da je u prvim poratnim godinama Bosna i Hercegovina imala brojne poteškoće u organizaciji nastave, a analfabetizam je bio daleko veći nego u nekim drugim republikama, pa je zanimljivo u tom kontekstu spomenuti kako je 1947. godine Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNJR), s ciljem popravljanja postojeće situacije uputilo poziv učiteljima s područja cijele FNJR za

---

1 MILJKAN TODOROVIĆ, "Neki problemi nastave istorije u osnovnoj školi", u: *Nastava istorije u osnovnoj školi*, Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja. Grupa za opšteobrazovne škole, Beograd, 1962., str. 1.

2 O tome vidjeti u: *Nastavni plan i program za osnovne škole Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Izdanje "Svjetlost" državnog izdavačkog preduzeća Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1948., str. 7; *Privremeni nastavni plan i program za niže razrede gimnazija i više razrede osmogodišnjih škola*, Svjetlost, Sarajevo, 1954., str. 3; *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo, 1960., str. 13; *Nastavni plan i program za osnovnu školu*, Republički prosvjetno-pedagoški zavod, Sarajevo, 1975., str. 189-201; *Nastavni plan i program zajedničke vaspitno-obrazovne osnove za srednje usmjereno obrazovanje i vaspitanje*, Republički prosvjetno-pedagoški zavod, Sarajevo, 1980., str. 157-175; MITAR PAPIĆ, Školstvo u Bosni i Hercegovini (1941-1955), "Svjetlost" OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, 1981., str. 113-114.

dobrovoljnim radom u BiH, pri čemu se iz Hrvatske i Srbije javilo po 79 učitelja, a iz Crne Gore tri.³ Osim toga, treba reći da se od početka ukazivalo na potrebe pisanja adekvatnoga udžbenika povijesti. O planiranju pisanja novih udžbenika povijesti govori dopis A. Matica, povjerenika za prosvjetu ZAVNOBiH-a upućen ministarstvu prosvjete DFJ iz 1945. godine u kojemu stoji: "Osjećamo veliku potrebu za novim udžbenikom istorije kao i priručnikom za nastavnike. Do sada nismo bili u mogućnosti da za izradu takovih knjiga sastavimo komisiju od lica koja bi imala dovoljno stručnog znanja i koja bi znala da pitanje naše istorije postave ideološki i ispravno."⁴ U prvim godinama komunističke Jugoslavije kao udžbenik učenicima učiteljskih škola i kao pomoćna literatura učiteljima u osnovnim školama služila je Gitisova *Metodika osnovne nastave istorije*,⁵ a u NR Hrvatskoj tiskana je knjiga Ante Babića, *Historija naroda Jugoslavije*.⁶ Naime, Babićevu je knjigu kao priručnik za srednje škole odobrio Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ 1946. godine ali je uskoro naišla na kritike, posebno Milovana Đilasa koji za ovaj udžbenik kaže da je: "nacionalno-nihilistički, on potire i prećutkuje ono što je veliko, herojsko i progresivno u našoj prošlosti, one konkretne ljude i pokrete koji su kretali razvitak naših naroda naprijed, a sve to radi prividnog zadovoljenja nekih apstraktnih pojmova o razvitku društva, odnosno principa istoriskog materijalizma (koje on, uzgred budi rečeno, takođe nepravilno shvata)".⁷

Sadržaj u udžbenicima povijesti imao je tendenciju prilagođavanja učeničkom uzrastu, a predstavljanje određenoga gradiva ovisilo je i o sposobnosti autora. No, treba imati na umu da su pri svemu tome važni zadatci nastave povijesti koji se donose u nastavnim planovima i programima, pa je prije iznošenja sadržaja vezanih uz hercega

---

3 IVAN HOFMAN, "Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1952", u: BRANKA DOKNIĆ - MILIĆ F. PETROVIĆ - IVAN HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, knjiga 1, Beograd, 2009., str. 77.

4 BRANKA DOKNIĆ - MILIĆ F. PETROVIĆ - IVAN HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, Knjiga 1, Beograd, 2009., str. 246 (dokument br. 93).

5 I. V. GITIS, *Metodika osnovne nastave istorije*, Prosveta, Beograd, 1946. (ćir.)

6 B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, str. 377 (dokument br. 161).

7 MILOVAN ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist*, III(1)/1949., str. 59-60.

Stjepana u bh. udžbenicima potrebno osvrnuti se na zadatke nastave povijesti u ovome razdoblju.⁸ Odmah valja kazati da je u nastavnim planovima i programima tijekom navedenoga razdoblja konstantan zadatak "širenje bratstva i jedinstva", odnosno "razvijanje patriotske svijesti kod učenika", te da je naglasak u učenju povijesti bio stavljen na "novije razdoblje". Tako se već u nastavnom planu i programu za osnovne škole u Bosni i Hercegovini, koji je odobren odlukom Ministarstva prosvjete Narodne Republike Bosne i Hercegovine 28. srpnja 1948., među zadatcima nastave povijesti, osim "upoznavanja s najvažnijim događajima", nalazi: "da učvršćuje i dalje razvija bratstvo i jedinstvo i ostale tekovine Narodnooslobodilačke borbe" te "da razvija osjećanje ponosa svojom domovinom, njenom slavnom prošlošću i uspjesima u sadašnjosti, da razvija nepomirljivu mržnju prema neprijateljima otadžbine, prema svima onima koji rade protiv tekovina Narodnooslobodilačke borbe".⁹ Nastavni plan za osnovne škole iz 1960. godine među zadatcima nastave povijesti na prvome mjestu navodi: "da upozna učenike sa najznačajnijim razdobljem prošlosti naših naroda i njihovom borbom za slobodu, a naročito sa novijim periodima naše istorije i Narodnooslobodilačkom borbom te da tako doprinese razvijanju patriotske svijesti u učenika".¹⁰

Valja napomenuti da su zadatci nastave povijesti bili isti u svim republičkim programima, a jedina je razlika bila u formulaciji i redosljedu tih zadataka.¹¹ Zanimljivo je vidjeti kako se ovih godina gledalo na promjene u obrazovanju i koje su to probleme u nastavi povijesti detektirali ondašnji školski stručnjaci. Ta tema bila je predmet rada objavljenoga u tadašnjem beogradskom časopisu *Nastava istorije u osnovnoj školi*.¹² Raspravljajući o razlikama u programima za nastavu povijesti po pojedinim republikama neki su bili mišljenja da ne

---

8 Ne ćemo navoditi sve zadatke nastave povijesti nego samo one koji po našem sudu najbolje ilustriraju položaj ovoga predmeta u nastavi, odnosno na kojim je razdobljima bio akcent.

9 *Nastavni plan i program za osnovne škole Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Izdanje "Svjetlost" državnog izdavačkog preduzeća Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1948., str. 22.

10 *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo, ²1960., str. 159. Sličnu formulaciju nalazimo i u nastavnom planu za osnovne škole iz 1964. godine. Usp. *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1964., str. 191.

11 O tome: M. TODOROVIĆ, "Neki problemi nastave istorije u osnovnoj školi", str. 3.

12 *Isto*, str. 1-2.

postoje objektivna opravdanja za te različitosti, apelirajući da "ako su neki momenti bilo iz opšte ili nacionalne istorije po svojoj obrazovnoj i vaspitnoj vrednosti bitni za realizaciju zadataka nastave istorije u osnovnoj školi, onda oni u svakom slučaju treba da nađu mesto u svim republičkim programima".¹³ Izgleda da je takva bila i nastavna jedinica "Propast feudalnih država Južnih Slovena" pri čemu se obrađivala i propast Hercegovine.¹⁴ Iste zadatke s izmijenjenim formulacijama nalazimo i u nastavnom planu i programu za osnovnu školu u SR BiH koji je odobren 1972. a dopunjen 1975. godine.¹⁵ Valja reći i da je u izvješću za XXXIV. međunarodnu konferenciju u Ženevi 1973. godine iznesen zaključak da su nastavni planovi i programi za gimnazije proopširni i da se planira njihovo sažimanje.¹⁶

Nakon što je 1981. godine potpisan *Dogovor socijalističkih republika i pokrajina* o zajedničkim osnovama u sustavu odgoja i obrazovanja, počelo se i s dogovaranjem oko zajedničke programske jezgre koja bi se predavala u svim republikama i pokrajinama, a svaka republika i pokrajina imala bi i svoje specifične sadržaje. Prema ovome dogovoru za nastavni predmet povijesti bilo bi 60 % zajedničke programske jezgre a u nekim razredima i više od toga. Ovu zajedničku programsku jezgru (posebno za osnovnu školu a posebno za usmjereno obrazovanje) odobrila je 1983. godine Međurepubličko-pokrajinska konferencija zavoda za unapređivanje odgoja i obrazovanja.¹⁷ U tom

---

13 *Isto*, str. 7-8.

14 *Nastavni plan i program za gimnaziju*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1963., str. 72.

15 Zadatci nastave povijesti jesu "da razvija kod učenika ljubav i poštovanje prema borbenim i slobodoljubivim tradicijama naših naroda, da u njima izgradi ubjeđenje o neminovnosti postojanja i dalje izgradnje samoupravne socijalističke Jugoslavije na bazi ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti", te "da doprinese formiranju učenika u svjesne graditelje našeg samoupravnog socijalizma i odlučne borce za zaštitu i odbranu socijalističke Jugoslavije, da ih vaspitava (odgaja) u duhu bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti, jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, međunarodne solidarnosti i internacionalizma". *Nastavni plan i program za osnovnu školu*, Republički prosvjetno-pedagoški zavod, Sarajevo, 1975., str. 189.

16 *Razvoj i promene u obrazovanju u SFR Jugoslaviji (1971-1973. g.)* Pripripremljeno za XXXIV međunarodnu konferenciju (Ženeva, septembar, 1973), Jugoslovenska komisija za saradnju s UNESKOM i Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd, 1973., str. 39, 47.

17 "Zajednička programska jezgra za nastavu povijesti", u: *Pouk zgodovine / Nastava istorije / Nastava povijesti / Nastava po istorija*, Zagreb, 1/1984., str.

tekstu među zadatcima nastave povijesti, između ostaloga, stoji i sljedeće: "da upućuje na povijesne korijene bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda i narodnosti...";¹⁸ dok u naknadnim objašnjenjima stoji: "Kao nastavni predmet povijest ima posebnu ulogu u odgoju mladih generacija i njihovoj pripremi za uključivanje u našu samoupravnu socijalističku zajednicu."¹⁹ Osim toga, valja naglasiti kako se ovdje također navodi da su "novija razdoblja - posebno međuratno razdoblje, drugi svjetski rat, narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija te socijalistička izgradnja Jugoslavije - dobila važnije mjesto ne samo zbog toga što su bogatija zbivanjima i složenija već i zato što su s gledišta odgojnih zadataka aktualnija".²⁰ Iz ovih navoda jasno se vidi kako se shvaćala nastava povijesti i koje je povijesno razdoblje bilo "najvažnije". Slijedeći ove smjernice, nije ni čudno što je čitava povijest zapravo gledana kroz prizmu revolucije koja je "kruna cjelokupne prošlosti", pa je u ovim postavkama malo ostalo mjesta za bilo što gdje se nije mogla uočiti nit koja povezuje povijest "naših naroda i narodnosti" s komunističkom revolucijom. U tom kontekstu u nastavi povijesti "bezlični srednji vijek" bio je u cijelosti drugorazredno pitanje, a dosljedno tomu i uloga i značenje hercega Stjepana Kosače.

O značenju srednjovjekovlja u nastavi povijesti govore i sljedeće činjenice. Naime, prema nastavnom planu i programu za srednje škole iz 1980. godine povijesna razdoblja od staroga vijeka do početka Prvoga svjetskog rata učila su se u prvome razredu, a u drugome razredu razdoblje nakon Prvoga svjetskog rata. Na kraju ovoga nastavnog plana i programa vezano uz predmet povijesti stoji: "dvije osnovne cjeline programskih sadržaja (Kulturno nasljeđe Starog vijeka i Doba feudalizma) date su da bi učenici jasnije uočili kontinuitet u razviku svjetske kulture i civilizacije i da bi bolje razumjeli novovjeku istoriju. Zato te cjeline treba obraditi u najsazetijem pregledu..."²¹ Za

---

2-3. Raspored četiri navedena naziva časopisa izmjenjivali su se na naslovnici. O časopisu više: DAMIR AGIČIĆ, "Pet godina časopisa Povijest u nastavi (2003-2007. godine). Bibliografija, broj 1-10", u: *Povijest u nastavi*, 11, Zagreb, 2008., str. 5.

18 "Zajednička programska jezgra za nastavu povijesti", str. 3, 13.

19 *Isto*, str. 11.

20 *Isto*.

21 *Nastavni plan i program zajedničke vaspitno-obrazovne osnove za srednje usmjereno obrazovanje i vaspitanje*, Republički prosvjetno-pedagoški zavod, Sarajevo, 1980., str. 166.

srednjovjekovno razdoblje stoji sljedeća napomena: "Naše zemlje u feudalno doba treba obraditi sintetički. Dovoljno je da se naše srednjovjekovne države samo bliže hronološki i teritorijalno odrede i da se ukaže na zajedničke karakteristike i specifičnosti njihovog razvitka."²² Prema ovim uputama, povijest staroga i srednjega vijeka treba učiti zato da bi se bolje razumjela "novovjeka istorija", pa zato "te cjeline treba obraditi u najsazetijem pogledu". Stoga imajući ovo u vidu, jasno je da taj školski sustav nije držao shodnim razviti bilo kakvu temu o hercegu Stjepanu.

Kako je pri provođenju takvih zadataka u nastavi povijesti glavnu ulogu igrao nastavnik, smatramo uputnim reći i nekoliko riječi o njegovoj ulozi i sposobnostima koje su mu bile potrebne za "uspješno" poučavanje nastavnih sadržaja. Tako se primjerice u djelu sovjetskoga metodičara A. I. Straževa *Metodika nastave istorije*, koje je nakon njegove smrti prevedeno i objavljeno u Sarajevu, navodi da se povijest ne može predavati "ako nastavnik nije naoružan dijalektičkim i istorijskim materijalizmom, marksističko-lenjinističkim shvatanjem istorije, ako nije čovjek koji iskreno i vatreno propagira komunističke ideje".²³ Odgovor na pitanje kakav je trebao biti idealan nastavnik povijesti možda najbolje ilustrira mišljenje tadašnjih "stručnjaka" za školstvo. Tako u časopisu *Nastava istorije u osnovnoj školi* jedan od autora, govoreći o odgojnoj ulozi nastave povijesti, navodi kako nastavnik povijesti "treba, pre svega, da bude svestan svoga velikog zadatka..." te da "nijedan nastavnik nema one mogućnosti da ulije ubjedjenja i revolucionarna nadahnuća u srca mladih ljudi kao što to ima nastavnik istorije",²⁴ i zaključuje: "Bratstvo i jedinstvo odigralo je, kao što smo rekli, kao što se zna, presudnu ulogu u našoj revolucionarnoj borbi. Nastavnik istorije baš zato što mora biti, baš on, idejno prekaljen i nadahnut idejom bratstva i jedinstva (bez obzira da li predaje istoriju u Mariboru, Sisku, Mostaru, Cetinju, Kragujevcu ili Bitolju), [treba] voditi računa o tome kakve nam mogućnosti daje nastava istorije za razvijanje osećanja bratstva i jedinstva."²⁵ Je-

---

22 *Isto*, str. 167.

23 A. I. STRAŽEV, *Metodika nastave istorije*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965., str. 228.

24 VUKAŠIN RADONJIĆ, "Vaspitna uloga nastave istorije u osnovnoj školi", u: *Nastava istorije u osnovnoj školi*, Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja. Grupa za opšteobrazovne škole, Beograd, 1962., str. 24.

25 *Isto*, str. 27.

dan drugi autor, gimnazijski profesor u Zagrebu, čak otvoreno kaže da je povijest politički predmet,²⁶ iz čega zaključujemo da je tadašnjim ideolozima škola služila uglavnom za "odgoj" i "preodgoj" djece i mladeži, pri čemu je nastava povijesti igrala najvažniju ulogu. Zato je ta nastava i bila koncipirana tako da je komunističkoj ideologiji i jugoslavenskoj komunističkoj revoluciji bilo posvećeno vremena i gradiva više nego svim stoljećima ljudskoga postojanja. Ako to tako sagledavamo, herceg Stjepan Kosača i njegova Humska zemlja, kao i njegovo doba uopće, bili su samo kamenčić u povijesnom mozaiku koji se izgubio u povijesnim bespućima komunističkoga režima.

Herceg Stjepan u bh. udžbenicima

Iz navedenih nastavnih planova i programa daje se naslutiti kako je srednjovjekovna povijest u ondašnjim udžbenicima sažeto prikazana pa time i podatci o životu i djelovanju hercega Stjepana. No, zanimljivo je vidjeti da je u starijim udžbenicima bilo više podataka o hercegu Stjepanu, dok su od 60-ih godina podatci o njemu u udžbenicima bitno reducirani. Ono što je također evidentno jest da svi udžbenici navode da je po njegovoj tituli nazvana Hercegovina i njezin pad pod osmanlijsku vlast, dok su drugi podatci koje spominju vezano uz njega različiti kako opsegom tako i sadržajem. Treba imati na umu da se u ovim udžbenicima pod nacionalnom poviješću obrađivala povijest "naših naroda" odnosno povijest Južnih Slavena. Tako podatke o hercegu Stjepanu nalazimo u nastavnim cjelinama s naslovima "Propadanje feudalnih država", "Pad naših srednjovjekovnih država", "Tursko osvajanje jugoslovenskih zemalja", "Slom feudalnih država Južnih Slovena" i slično u sklopu čega je pad Hercegovine nekada naznačen posebnim podnaslovom a negdje je obrađen pod naslovom "Pad Bosne i Hercegovine". U nekim nastavnim jedinicama pojedinih udžbenika postoji i posebni podnaslov "Postanak Hercegovine".

Zbog usporedbe broja podataka o hercegu Stjepanu u udžbenicima iz različitih godina, krenut ćemo od najstarijega, nama dostupnoga, udžbenika, a to je već spomenuta knjiga autora Ante Babića, u kojoj nalazimo brojne podatke o hercegu Stjepanu. U ovoj knjizi herceg Stjepan spominje se u nastavnoj cjelini koja obrađuje "Propadanje

---

26 LJUBOMIR KARGAČIN, "Ciljevi i zadaci nastave istorije", u: *Nastava istorije u osnovnoj školi*, Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja. Grupa za opšteobrazovne škole, Beograd, 1962., str. 30.

feudalnih država", i to u trećoj nastavnoj jedinici s naslovom "Propadanje bosanske države". Naime, autor jedan odlomak posvećuje temi "Vjerska gonjenja bogumila" u kojemu navodi kako je bosanski kralj Stjepan Tomaš bio priznat za kralja nakon što se odrekao "bogumilstva" i počeo progoniti pripadnike Crkve bosanske. Nakon toga stoji: "Nastala su velika vjerska progonstva. Narod je u masama bježao iz svoje domovine. Godine 1450 četrdeset starješina bogumilske bosanske crkve s mnogobrojnim narodom pobjeglo je iz Bosne i sklonilo se u Humskoj zemlji kojom je tada vladao Stjepan Vukčić, gorljivi pristalica bogumilstva i neprijatelj kralja Stjepana Tome".²⁷ U odlomku s naslovom "Slom bosanske feudalne države" autor, između ostaloga, navodi: u vrijeme upada Osmanlija u Bosnu "bjesnio je krvav rat između kralja Stjepana Tome i hercega Stjepana Vukčića, između hercega i njegovih sinova, između kralja i njegovog brata, te između pojedine male i velike vlastele".²⁸ U istoj nastavnoj jedinici dva dijela posvećena su Hercegovini. U prvome "Postanak Hercegovine" piše:

"Od kraja XIV stoljeća izdvajalo se iz bosanske države područje Humske zemlje ili Zahumlje koje je, uglavnom, zahvatalo sliv rijeke Neretve. U doba Tvrtka I Humska zemlja pripadala je njegovim vazalima, braći Sankovićima. Iza Tvrtkove smrti, najveći dio Humske zemlje prigrabio je bosanski vojvoda Sandalj Hranić koji je osvajanjem priključio tome području krajeve oko gornje Drine, Čehotine i Lima. Kad je godine 1435 umro vojvoda Sandalj, naslijedio je čitavu njegovu zemlju njegov sinovac Stjepan Vukčić Kosača koji je taj teritorij znatno proširio. Sinovima Pavla Radenovića oteo je Trebinje sa susjednim župama; u Dalmaciji je osvojio Poljičku župu sa gradom Omišem, a Mlečanima je oteo gradove u Crnogorskom primorju. Sa bosanskim kraljevima Tvrtkom II i Stjepanom Tomom bio je u stalnom neprijateljstvu te je svoju zemlju proširivao na račun bosanskog državnog područja, kad god bi mu se ukazala prilika za to. Bio je odlučan bogumil te je pod svoju zaštitu primao bogumile koji su zbog vjerskih progona morali da bježe iz Bosne. Da bi se zaštitio od svojih mnogobrojnim neprijatelja, bosanskog kralja, Mlečana i Dubrovčana, on je priznao vrhovnu vlast turskog sultana, plaćao mu godišnji danak i uz pomoć Turaka učinio se stvarno nezavisnim o bosanskom kralju. Da bi i vidnim znakom obilježio svoju nezavisnost prema Bosni, on se je godine 1448 proglasio 'hercegom od Sv. Save', a po tome se je i čitava njegova oblast počela nazivati Hercegovinom. (Prvi put je taj naziv zapisan godine 1454)."²⁹

27 ANTO BABIĆ, *Istorija naroda Jugoslavije I. dio*, "Svjetlost" Državno izdavačko preduzeće Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1946., str. 127.

28 *Isto*, str. 128.

29 *Isto*, str. 130.

Posljednji dio ove nastavne jedinice glasi "Pad Hercegovine", u kojemu se kaže:

"Herceg Stjepan nije pomagao bosanskog kralja u času turskog napada na Bosnu. No, bez obzira na njegovo držanje, Turci su 1465 napali na Hercegovinu i zauzeli najveći dio zemlje. Ostatak su naslijedili sinovi hercega Stjepana, Vladislav i Vlatko. No i Hercegovina je bila razrivena istim razdorima kao i Bosna. Vladislav je tražio pomoći od Mađara, a Vlatko od Mlečana. Mlečani zaposjednu Hercegovačko primorje i Neretvansku krajinu, a Turci zavladaju čitavim unutrašnjim područjem. Herceg Vlatko držao je još neko vrijeme grad Novi sa okolnim krajevima. Godine 1482 Turci su zauzeli Novi sa posljednjim ostacima Hercegovine. Bosna i Hercegovina spojene su tada u jedno područje, jedan turski pašaluk."³⁰

Također više podataka o ovim događajima kao i o hercegu Stjepanu navodi se u udžbeniku Vladimira Babića, tiskanom u Zagrebu 1950. godine, u kojemu se herceg naziva Stefan, a ne Stjepan. Naime, u nastavnoj cjelini "Pad naših feudalnih država pod Turke", a u nastavnoj jedinici "Pad Bosne i Hercegovine" autor navodi: "U isto vrijeme kada su Turci natjerali Tvrtka na plaćanje danka, počeo im je plaćati harač i nasljednik Sandaljev Stefan Vukčić Kosača. On je u početku svoje vladavine vodio teške borbe za oblast na desnoj obali Neretve s hrvatskim banom Matkom Talovcem, s nepokornim humskim velikašima i sa sinom Pavla Radenića Radoslavom Pavlovićem, koji je htio da povrati oblasti, što ih je oteo Sandalj, kad mu je ubio oca. Stefan je dobio pomoć od Turaka, pobijedio svoje protivnike i oteo od Radoslava Trebinje, ali je postao turski vazal."³¹ Nadalje, autor piše kako se bosanski kralj Stjepan Tomaš približava Mađarima i Zapadu, te "prelazi na katoličku vjeru". Opisujući situaciju u Bosni autor navodi kako "u Bosnu dolazi papina inkvizicija pod rukovodstvom franjevac i dominikanaca... Inkvizitori su slušali papin nalog i savjesno vršili svoj krvnički posao. Uvodeći rimsku vjeru i odvajajući narod od njegove narodne crkve, nametali su crkvene dažbine i nemilo tlačili narod. Mnogo naroda sa 40 bogumilskih starješina pobjeglo je u oblast Stefana Vukčića, koji je bio bogumil i neprijatelj kralja Tomaša. Ali i ondje su nastale slične prilike. I Stefan je tražio oslon na Zapadu, pa je pregovarao s kraljem južne Italije Alfonsom o savezu protiv Turaka, a on mu je, mjesto pomoći, poslao franjevce da krste 'heretike'. Tako se Zapad brinuo za spas kršćana na Balka-

30 *Isto*, str. 130-131.

31 VLADIMIR BABIĆ, *Povijest za VI. razred sedmogodišnje škole i II. razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb, 1950., str. 90.

nu!"³² U ovome se odlomku zapaža komunističko-ateistička ideologija, što dobro ilustrira tvrdnja da su inkvizitori "slušali papin nalog i savjesno vršili svoj krvnički posao". Nadalje u ovome udžbeniku stoji kako je herceg Stjepan bio turski vazal, te je uz pomoć Turaka postao neovisan o bosanskome kralju, da je proširio svoju vlast na Poljičku župu s Omišem i Zetsko primorje, ratovao s Dubrovčanima te s namjerom da istakne svoj neovisan položaj prema bosanskome kralju "prozvao se 1448. hercegom od sv. Save, jer je u njegovoj vlasti bilo Mileševo, gdje je bio sahranjen Sava Nemanjić".³³ Nadalje, govoreći o padu Bosne a zatim i Hercegovine pod osmanlijsku vlast autor navodi:

"Herceg Stefan nije pomogao Bosni, kad su na nju napali Turci, ali kad je kralj Matija sklopio savez s Mlečanima protiv Turaka, pridruži se on njima, te pomagaše Matiji pri zauzimanju Jajca i u prodoru dolinom Neretve. Ali mu zato Turci već iduće godine zauzeše prijestolnicu Blagaj, a Mlečani nato zauzeše Krajinu s ušćem Neretve. Kad je on 1466. umro bili su i njegovoj zemlji odbrojani dani. Od njegovih sinova Stefan je primio islam, Vladislav je nastojao da se održi pomoću Mađžara, a Vlatko pomoću Mletaka. Vladislav se najposlije preseli u Slavoniju, a Vlatku oteše saveznici Mlečani veći dio posjeda, tako da mu je ostao samo Novi s okolinom. Ali kad se pokušao odmetnuti, oduzeše mu Turci i taj grad 1482. Tako je pao i posljednji ostatak sredovječne Bosne u turske ruke."³⁴

Mnogo manje podataka o Stjepanu Kosači nalazimo u udžbeniku Miloša Perića iz 1956. godine. Naime, u nastavnoj jedinici "Pad bosanske države pod Turke", autor se dotaknuo teme o odnosu bosanskoga kralja prema Crkvi bosanskoj, te govori kako se kralj Stjepan Tomaš zbog osmanlijske opasnosti obraća rimskome papi koji traži od njega da se u Bosni iskorijeni "bogumilstvo" pa stoga Tomaš počinje progoniti pripadnike Crkve bosanske koji se onda sklanjaju kod Stjepana Kosače u Humsku zemlju.³⁵ U posljednjem dijelu ove nastavne jedinice tema je "Pad Hercegovine" gdje stoji sljedeće:

"Velikog vojvodu Sandalja Hranića naslijedio je njegov sinovac Stjepan Vukčić Kosača. On je nastojao da se potpuno osamostali. 1448 godine izdvojio je svoju oblast iz bosanske države i nazvao se hercegom. Zato se ta oblast i nazvala Hercegovina. Stjepan Vukčić je priznavao vrhovnu vlast Turaka. Iza pada Bosne počela se i Stjepanova oblast smanjivati. Otkidali su

32 *Isto*, str. 91.

33 *Isto*.

34 *Isto*, str. 92-93.

35 MILOŠ PERIĆ, *Istorija za V razred narodne šestogodišnje škole*, Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša", Sarajevo, 1956., str. 108 (ćir.).

komad po komad Turci, Mađari i Mlečani. Mlečani su zauzeli Primorje, a Turci ostale krajeve 1482 godine."³⁶

"Pad naših srednjovjekovnih država" nastavna je cjelina koju su također predviđali i nastavni planovi i programi iz 60-ih godina 20. stoljeća.³⁷ U sklopu ove teme govori se i o padu Hercegovine pod osmanlijsku vlast gdje se donose podatci o hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. No, za razliku od navedenih udžbenika iz poslijeratnoga vremena, u udžbenicima od 60-ih godina nadalje nalazimo mnogo manje podataka o hercegu Stjepanu. Tako u udžbeniku za sedmi razred osnovne škole u nastavnoj jedinici s naslovom "Propast Bosanskog kraljevstva" tema jednoga odlomka jest "Kako je postala Hercegovina" u kojemu stoji:

"U međusobnom oduzimanju posjeda kroz niz godina najviše je bila ojačala porodica Hranića. Sandalja Hranića naslijedio je bio sinovac Stjepan Vukčić. On je gospodario ne samo Humom već Podrinjem i Krajinom između Cetine i Neretve, pa Trebinjem i nekim gradovima u Zeti. U borbi protiv bosanskog kralja oslanjao se na Turke i postao je sultanov vazal. Da bi pokazao da ne ovisi o bosanskom kralju, proglasio se godine 1448. za '*hercega od sv. Save*'. To je početak Hercegovine."³⁸

U istoj nastavnoj jedinici o hercegu Stjepanu nalazimo podatke i u dijelu s naslovom "I Hercegovina je pala" u kojemu se kaže: "Turci nisu poštjedili ni hercega Stjepana. Kad se u zadnji čas bio pomirio s bosanskim kraljem, Turci su počeli otimati komad po komad njegove države. S druge su mu strane Mlečani oteli Krajinu. *Kada su Turci njegovu sinu oteli godine 1482. grad Novi u Boki Kotorskoj, pao je i posljednji ostatak Hercegovine.*"³⁹

U bh. udžbeniku Ivana Božića, iz 60-ih godina 20. stoljeća, nalazimo sljedeće podatke. U temi "Tursko osvajanje jugoslovenskih zemalja" u dijelu s naslovom "Pad Bosne, Hercegovine i Crne Gore" navodi se: "**Stjepan Vukčić Kosača** (1435-1466) proširio je, oslanjajući se na Turke, posjede svoje kuće, ratovao je i protiv bosanskog kralja i kao samostalni vladar uzeo 1448. god. titulu '**herceg od svetog Save**'. Ze-

36 *Isto*, str. 109.

37 *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Svjetlost, Sarajevo, ²1960., str. 164; *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1964., str. 193.

38 OLGA SALZER, *Istorija za VII razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1961., str. 22.

39 *Isto*, str. 22-23.

mlja kojom je vladao nazvala se po njegovoj tituli **Hercegovina**.⁴⁰ Autor nadalje govori o padu Bosne i pogubljenju bosanskoga kralja te piše da je Stjepan Kosača: "izbjegao njegovu sudbinu", te da su "Turci 1465. god. zauzeli veći dio njegovih zemalja. Ostao mu je samo uzani pojas uz more s gradovima **Novim i Risnom** u Boki Kotorskoj. Taj mali dio hercegeve zemlje Turci su osvojili od njegovog nasljednika pred sam kraj 1481. god."⁴¹ Na kraju nastavne jedinice u "Podsjetniku" stoji, između ostaloga: "**Stjepan Vukčić Kosača uzeo je 1448. god. titulu hercega, po kojoj se njegova oblast nazvala Hercegovina. Turci su zauzeli Bosnu 1463, najveći dio Hercegovine 1465, a njene ostatke (grad Novi) krajem 1481. god.**"⁴² Zanimljivo je da se u udžbenike iz iste godine a tiskanom u Beogradu nalazi mnogo više podataka o hercegu Stjepanu. Naime, u beogradskom udžbeniku iz 1961. u nastavnoj jedinici "Pojava Turaka i pad naših država pod tursku vlast" u dijelu "Pad Hercegovine i Zete" piše:

"Još početkom XV veka Sandalj Hranić je postao jedan od najmoćnijih velikaša u Bosni. On je bio skoro neograničeni gospodar na području 'od Prijepolja, Pljevalja i Nikšića do Cetinja'. Njega je nasledio Stepan Vukčić Kosača (1435.-1466. godine), koji se u svojoj politici oslanjao na Turke. Pošto se manastir Mileševo, gde je sahranjen sveti Sava, nalazio u sastavu njegove države, proglasio se 'hercegom od svetoga Save' po čemu je i cela njegova oblast dobila ime Hercegovina. Docnije je herceg napustio orijentaciju prema Turcima i počinje da se bori protiv njih, naročito posle pada Bosne. U savezu sa Mađarima uspešno je odbijao turske napade. Ali, kad su Mađari s Turcima zaključili mir, herceg je morao da im plaća veliki danak. Posle smrti hercega Stepana njegovi su sinovi priznali tursku vlast. Ali, i pored toga, Turci su napali njihovu zemlju i osvojili je 1482. godine."⁴³

S druge strane, u hrvatskome udžbeniku iz istih godina ti su događaji vrlo sažeti. Tako u jednome hrvatskom udžbeniku iz 1963. godine u nastavnoj jedinici s naslovom "Južnoslavenski narodi pod tuđinskom vlašću", stoji vrlo kratka opaska na pad Hercegovine. Naime, nakon što se autor kratko osvrnuo na pad Bosne i konstatacije "Bosna

---

40 IVAN BOŽIĆ, *Istorija za VI razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965., str. 189 (ćir.).

41 *Isto*, str. 190.

42 *Isto*, str. 191.

43 JOVAN NEŠIĆ, *Istorija. Udžbenik za VI razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, Beograd, ²1961., str. 140-141 (ćir.).

šaptom pade" napisao je samo: "Dokora su je slijedile Hercegovina (1482) i Crna Gora (1499) - kako se od 15. st. nazivala Zeta."⁴⁴

Više podataka o hercegu Stjepanu nalazimo u udžbeniku za drugi razred gimnazije iz 1969. godine u nastavnoj jedinici "Slom feudalnih država Južnih Slovena", a u dijelu koji obrađuje "Razjedinjenost Bosne" spominje se i herceg Stjepan: "Unutrašnje borbe su planule velikom žestinom poslije smrti Sandalja Hranića, koga je naslijedio sinovac *Stefan Vukčić*, a zatim i poslije smrti Tvrtka II, kada je na prijesto došao *Tomaš* (1443-1461). Iako je kralj Tomaš postao zet Stefana Vukčića, ipak je među njima stalno dolazilo do neprijateljstava. Pred sredinu XV v. njih dvojica su bili najmoćniji gospodari u Bosni jer su ostali feudalcu tokom vremena pali pod uticaj jednog ili drugog. Stefan Vukčić je 1448, da bi naglasio svoju samostalnost prema kralju, uzeo titulu hercega, koja je u evropskom feudalnom svijetu dolazila odmah iza kraljevske. Po ovoj tituli prozvana je poslije turskog osvajanja čitava Stefanova zemlja *Hercegovinom*. Tu oblast Stefan Vukčić nije stvorio, već je samo očuvao i proširio."⁴⁵ Također, u istome udžbeniku u nastavnoj jedinici s naslovom "Slom feudalnih država Južnih Slovena", a u dijelu koji obrađuje "Pad južnoslovenskih zemalja", herceg Stjepan spominje se u govoru o padu Bosne i padu Hercegovine. Autor navodi kako se kralj Stjepan Tomašević izmirio s hercegom Stjepanom, te nastavlja: "Snagu Bosne je u posljednjim godinama slabio i razdor između hercega Stefana i njegovog sina *Vladislava*, koji se sultanu obraćao za pomoć i dovodio Turke u Bosnu."⁴⁶ Nadalje autor navodi kako je za vrijeme osmanlijskoga pohoda protiv Bosne osvojen i "najveći dio teritorije hercega Stefana", ali je herceg odmah nakon povlačenja Osmanlija počeo oslobađati svoje gradove, te da uspostavljanje Jajačke i Srebreničke banovine nije pomoglo hercegu Stjepanu. Autor navodi: "Hercegovu zemlju to ipak nije spasilo. Najveći dio zauzeli su Turci 1465, a grad Novi (Herceg-Novi) i uzak pojas zemljišta u primorju držali su se pod hercegom *Vlatkom*, nasljed-

---

44 IVO MAKEK, *Prošlost i sadašnjost 1. Udžbenik historije za VI razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1963., str. 175.

45 SIMA M. ĆIRKOVIĆ, *Istorija za II razred gimnazije*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1969., str. 100-101. Na početku stoji da je ovaj udžbenik rađen prema udžbeniku istoga autora s naslovom *Historija ljudskog društva i kulture* koji je tiskan u izdanju Zavoda za izdavanje udžbenika SRS, a usklađen je prema nastavnom planu i programu za gimnazije u SRBiH.

46 *Isto*, str. 102.

nikom Stefana Vukčića. Vlatko Hercegović se sa svojom vlastelom održao do početka 1482, kada je predao Novi i sasvim izgubio zemlje naslijeđene od oca.⁴⁷ Među pitanjima na kraju lekcije nalazi se i ovo: "Da li je Hercegovina nastala kad je Stefan Vukčić uzeo titulu hercega?"⁴⁸ Zanimljivo je uočiti kako se u beogradskom udžbeniku iz 1969. godine od istoga autora, prema kojemu je rađen i ovaj udžbenik za gimnazije u BiH, herceg navodi kao Stjepan a u ranije spomenutom sarajevskom izdanju istoga autora kao Stefan.⁴⁹

Na području Bosne i Hercegovine 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća u osnovnim školama u uporabi je bio udžbenik čija je autorica Emina Omanović. U tri pregledana udžbenika ove autorice nalazimo identične odlomke u kojima se spominje herceg Stjepan, a razlika je u naslovima nastavnih jedinica. Tako u njezinu udžbeniku iz 1974. godine u nastavnoj jedinici "Pad Bosne, Hercegovine i Crne Gore pod tursku vlast" u dva dijela nalazimo podatke o hercegu Stjepanu, i to najprije u dijelu s naslovom "Postanak Hercegovine" u kojemu stoji: "Unutrašnji neredi, koji su od kraja XIV vijeka sve više zahvatili bosansku državu, najjače su se osjećali u južnim njenim krajevima, koji su bili i jače izloženi turskim napadima. Gospodar ovih oblasti, **Stjepan Vukčić Kosača** proširio je posjede, te kao samostalni vladar **1448. godine uzeo titulu Herceg od sv. Save**. Zemlja kojom je vladao nazvala se po njegovoj tituli **Hercegovina**."⁵⁰

Uz ovaj dio stoji i slika srednjovjekovnoga grada Blagaja s pojašnjenjem da se radi o ruševinama ovoga grada te se kaže: "U ovoj snažnoj tvrđavi kod izvora Bune živio je herceg Stjepan Vukčić Kosača."⁵¹ Nakon toga tema sljedećega dijela je "Pad Bosne i Hercegovine". U

---

47 *Isto*, str. 103.

48 *Isto*, str. 104.

49 Primjerice u beogradskom udžbeniku nalazimo: "Naročito ogorčeni sukobi bili su između kralja Tomaša (1444-1461) i Stjepana Vukčića Kosače (1435-1466), naslednika Sandalja Hranića, koji je 1448. god. uzeo titulu "herceg od svetog Save". Također: "Iz vremena turskog osvajanja potiče i naziv 'Hercegovina' za zemlje kojima je gospodario još Sandalj Hranić. Taj naziv je nastao prema tituli hercega Stjepana". SIMA M. ĆIRKOVIĆ, *Historija ljudskog društva i kulture (od XII do XVIII veka) za učenike II razreda gimnazije društveno-jezičkog smjera*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1964., str. 97.

50 EMINA OMANOVIĆ, *Istorija-povijest za VI razred osnovne škole*, IP "Svjetlost" OOUR Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1974., str. 88-89 (ćir.).

51 *Isto*, str. 89.

njemu autorica nakon opisa pada Bosne navodi: "Turci nisu pošte-
djeli ni Hercega Stjepana. Godine 1465. zauzeli su veći dio njegovih
zemalja. Ostao mu je samo uzani pojas zemljišta u primorju, sa gra-
dovima Novim i Risnom u Boki Kotorskoj. Ovako smanjenu i razri-
venu oblast ostavio je Herceg Stjepan svome sinu Vlatku, koji ju je
držao sve do početka 1482. godine. Te godine Turci osvojiše Novi,
i time pod tursku vlast pade i posljednji ostatak nekadašnje moćne
bosanske države."⁵²

U udžbeniku iz 1981. godine nalazimo iste sadržaje s razlikom da
su navedeni u dvije nastavne jedinice. Naime, na kraju nastavne je-
dinice "Uspon bosanske feudalne države" nalazimo identičan tekst
kao u udžbeniku iz 1974. godine u dijelu s istim naslovom "Posta-
nak Hercegovine". Jedina razlika u tekstu jest što ovoga puta autorica
navodi da je Stjepan Kosača uzeo titulu "Herceg" a ne "Herceg od
sv. Save", kako je stajalo u ranijem udžbeniku.⁵³ Također, autorica u
ovome izdanju navodi pojašnjenje titule herceg: "feudalac koji uprav-
lja jednom oblasti - u ovom slučaju Hercegovinom. To je njemačka
titula, koja ima značenje 'vojvoda'.⁵⁴ U drugoj nastavnoj jedinici u
istome udžbeniku obrađena je tema "Turska osvajanja Srbije,⁵⁵ Bo-
sne, Hercegovine i Crne Gore", a u njemu je tekst o padu Hercego-
vine (podnaslov glasi "Pad Bosne i Hercegovine") doslovce isti kao i u
udžbeniku ove autorice iz 1974. godine.⁵⁶ U udžbeniku iste autorice
iz 1985. godine nazivi nastavnih jedinica isti su kao i u udžbeniku iz
1981., a sadržaj tekstova koji spominju hercega Stjepana identični su
izdanjima iz 1974. i 1981. godine.⁵⁷

---

52 *Isto.*

53 EMINA OMANOVIĆ, *Istorija-povijest za VI razred osnovne škole*, "Svjetlost"
OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, ⁸1981., str. 73 (ćir.).

54 *Isto.*

55 Napominjemo da je u udžbeniku iz 1974. posebno bila nastavna jedinica o
padu Srbije pod Turke, a u drugoj je nastavnoj jedinici obrađen pad Bosne,
Hercegovine i Crne Gore.

56 Usp. E. OMANOVIĆ, *Istorija-povijest za VI razred osnovne škole*, "Svjetlost"
OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, ⁸1981., str. 95; E.
OMANOVIĆ, *Istorija-povijest za VI razred osnovne škole*, IP "Svjetlost" OOUR
Zavod za udžbenike, Sarajevo, 1974., str. 88-89.

57 EMINA OMANOVIĆ, *Povijest. Udžbenik za šesti razred osnovne škole*, "Svje-
tlost" OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo, ²1985., str.
84, 111 (ćir.).

Uvidom u tekstove navedenih udžbenika evidentno je da se navodi u udžbenicima razlikuju, osim po opsegu, i po naglascima na pojedine činjenice. Naime, u usporedbi navedenih podataka o hercegu Stjepanu u analiziranim udžbenicima nalazimo sljedeće sličnosti. Svi autori navode da je Stjepan Kosača uzeo titulu hercega 1448. (navodeći da je razlog tome njegova volja da pokaže neovisnost o bosanskoj kralju) i da se po njegovoj tituli nazvala Hercegovina. Razlika je jedino u tome što neki autori navode samo titulu "herceg", a drugi "herceg od sv. Save". Također, u svim udžbenicima naveden je i konačan pad Hercegovine pod osmanlijsku vlast.

Svi ostali podatci variraju od jednoga do drugoga udžbenika. Kako je spomenuto, stariji udžbenici donose mnogo više podataka o hercegu Stjepanu, a u njima se, za razliku od novijih smatralo bitnim spomenuti da je herceg pružao zaštitu pripadnicima Crkve bosanske, gdje ga decidirano nazivaju "bogumilom", dok se u udžbenicima od 60-ih godina nadalje ne govori o njegovu odnosu s Crkvom bosanskom, pa ni o njegovoj vjerskoj pripadnosti. Ako gledamo samo udžbenike od 60-ih godina koji su pisani za osmogodišnju školu i gimnaziju, uočavamo sljedeće razlike. Ne spominju svi godine hercegovina "vladanja" (samo u jednom udžbeniku je navedeno), a ni činjenicu da je naslijedio Sandalja Hranića, kao ni posjede koje je držao (navedeno u dva udžbenika), a samo jedan autor navodi da je njegov grad Blagaj i donosi sliku grada. Također, samo u gimnazijskome udžbeniku nalazimo da je hercegov zet bio bosanski kralj Stjepan Tomaš, ali se ne navodi ime njegove kćeri, bosanske kraljice Katarine, dok se samo u istom udžbeniku spominju njegovi sinovi Vladislav i Vlatko. U udžbenicima za osnovnu školu iz 70-ih i 80-ih godina navodi se da ga je naslijedio sin Vlatko, dok se to u ranijim udžbenicima ne navodi.

Puno sažetije nalazimo (ali i neke netočne podatke) u udžbenicima koji su bili u uporabi 90-ih godina prošloga stoljeća. Naime, kako u to vrijeme Hrvati u BiH nisu imali svoje domaće udžbenike, služili su se uglavnom udžbenicima iz Republike Hrvatske, pa ćemo za prikaz podataka u tim udžbenicima o hercegu Stjepanu navesti sadržaje iz dva udžbenika (jedan za osnovnu školu, a drugi za gimnaziju), koji su 90-ih godina bili korišteni u nekim školama u Hercegovini koje su radile po hrvatskom nastavnom planu i programu. U udžbeniku Ive Makeka u nastavnoj jedinici (na četiri i pol stranice) s nazivom "Bosna u srednjem vijeku" u podnaslovu "Slabljenje Bosne i njezin pad" nakon govora o tomu da je 1408. ugarsko-hrvatski kralj Sigismund poveo križarsku vojnu na Bosnu autor navodi: "Veći dio bosanskih

velikaša, obeshrabrenih Žigmundovom nadmoćnošću i okrutnošću, udružio se protiv njega s Turcima. A Turci nisu propustili priliku da se ukorijene u Bosni i da razaraju njezinu otpornu snagu. U takvim je okolnostima Stjepan Vukčić Kosača u južnoj Bosni 1448. godine uzeo naslov hercega (vojvode), čime je istakao svoju nezavisnost. Otada se taj dio Bosne zove - Hercegovina."⁵⁸ Nakon ovoga teksta navodi se pitanje: "Što ste upamtili o počecima Hercegovine?"⁵⁹ Iz navoda vidimo da autor Hercegovinu smatra "južnom Bosnom" i da nema spomena o Humskoj zemlji.

U gimnazijskome udžbeniku u nastavnoj jedinici s naslovom "Bosna u srednjem vijeku" (na tri stranice većega formata) u posljednjem (trećem) dijelu, nakon što je navedeno da je Bosna pala 1463. godine te da je posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević pogubljen, spominje se herceg Stjepan. Taj odlomak glasi: "Područje kojim je upravljao nećak Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Stjepan Vukčić Kosača, nazvano Hercegovina po tituli hercega što ju je uzeo 1448., nisu Turci zauzeli tada, već 1482. No, padom Ključa i pogibijom posljednjega kralja prestala je postojati srednjovjekovna bosanska država."⁶⁰ Na kraju ovoga dijela nalazi se i pitanje: "Po čemu je Hercegovina dobila ime?"⁶¹ Kako vidimo, navedeni odlomak donosi veoma šture podatke o hercegu Stjepanu, a uz to i pogrješne (umjesto Sandalja Hranića čiji je nećak bio herceg Stjepan, autori navode Hrvoja Vukčića Hrvatinića).

Herceg Stjepan Kosača u imenima ulica i institucija hercegovačkih gradova i općina

U kontekstu razmatranja recepcije hercega Stjepana Vukčića Kosače u Hercegovini zanimljivo je vidjeti koliko je hercegovačkih gradova i

---

58 IVO MAKEK, *Povijest za VI. razred osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 93.

59 *Isto*.

60 VLADIMIR POSAVEC - TATJANA MEDIĆ, *Stvaranje europske civilizacije i kulture (V.-XVIII. st.)*. *Udžbenik povijesti za II. razred gimnazije*, Profil, Zagreb, 1998., str. 108. U svezi s ovim udžbenikom imamo neobičnu pojavu da se na korici i unutarnjoj referentnoj stranici pojavljuju različiti podatci, pa su tako različito poredani autori na navedenim mjestima, a i sam naslov na unutarnjoj stranici drukčiji je nego na korici (*Povijest II. Udžbenik iz povijesti za II. razred gimnazije*). Pomutnju stvara i godina izdavanja, pa u CIP katalogizaciji stoji 1997. a u impressumu 1998. godina.

61 *Isto*, str. 108.

općina dalo ime ulici, trgu ili instituciji po ovom srednjovjekovnom velikašu. Zanimljiva je činjenica da nijedna od pet ulica u Hercegovini koje nose ime hercega Stjepana (Trebinje, Gacko, Posušje, Široki Brijeg i Ljubuški) nije imenovana u razdoblju komunističke Jugoslavije, nego u razdoblju od 1994. do 2015. godine. Ako znamo da je u to vrijeme komunistička ideologija bila prisutna u svim porama društva, nije čudno što su ulice i trgovi najčešće nosili imena raznih "narodnih heroja", pa je u tom kontekstu herceg Stjepan Vukčić Kosača za komunističke vlastodršce bio marginalna osoba. Imenovanje ulica u komunističkome razdoblju vrlo dobro ilustrira dokument od 12. lipnja 1945. koji potpisuje Martin Mencej, tadašnji pomoćnik ministra prosvjete DFJ, a koji je upućen republičkim ministarstvima prosvjete. U njemu stoji:

"Pojedini odbori i ustanove obraćaju se s pitanjem da li mogu podizati spomenike, škole, mostove i izvoditi slične radnje u spomen boraca Jugoslovenske armije.

Povodom toga smatramo potrebnim saopštiti da spomenutu inicijativu treba ne samo dozvoliti, već je treba preporučiti svim ustanovama i odborima. Plemenite pobude i korisne pothvate treba u tom pravcu svuda potsticati i starati se da se u narodu na što široj osnovi ostvaruju, te da se uspomena na zaslužne borce za slobodu naroda i takvim vidnim vanjskim znakom narodnog priznanja čuva, podržava i širi."⁶²

Koliko je imenovanje ulica, trgova i ostalih objekata po "narodnim herojima" uzelo maha govori dokument iz 1952. godine. Naime, CK KPJ, Komisija za agitaciju i propagandu upućuje svim republičkim CK KPJ dopis sa sljedećim sadržajem:

"Većina naših preduzeća, zadruga i drugih ustanova i organizacija dobila je svoje nazive a najčešće prisvojila sebi ime istaknutog državnog i partiskog (*sic!*) rukovodioca, narodnog heroja ili neki krupni istoriski (*sic!*) datum.

Svakako da je to u mnogim slučajevima imalo razloga i smisla. (Ako se na pr. radi o jednom preduzeću za koje je na neki način vezana ta ličnost.) Međutim, neosporno je da se tu otišlo do nepotrebne širine i u mnogim slučajevima izgubilo svaki kriterij, te se i najsitnijoj radionici, i svakoj radnoj zadruzi moralo po svaku cenu naći neko ime, (postalo je nekako nezgodno da se radna zadruga, na pr. zove imenom sela na čijem je tlu nikla).

Potrebno je na čitavoj liniji naših ustanova, preduzeća, zadruga, društava itd. ovo pitanje prodiskutovati, revidirati i svesti stvar na pravu meru. Treba još jednom obratiti pažnju na čišćenje preostalih sovjetskih naziva. (Ovih je naziva ostalo najčešće kod ulica, koje su neke u periodu iza oslobođenja, po više puta menjale imena). Ovaj posao treba izvršiti temeljito, kako bi se

---

62 B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, str. 247 (dokument br. 95).

stalno posle toga sa menjanjem imena i naziva, a samo izuzetno, ubuduće, treba neke specijalne nazive davati za pojedine institucije ili organizacije. AJ;507, VIII,I-(1-41)(K-2)"⁶³

Zanimljivo je uočiti kako u ovom dokumentu stoji kako treba "obratiti pažnju na čišćenje preostalih sovjetskih naziva", a recimo Lenjinovo ime ostalo je u nazivima ulica mnogih naših gradova sve do Domovinskoga rata.

Vratimo se imenovanju ulica u hercegovačkim gradovima i općinama koje nose ime hercega Stjepana. Prema podacima iz Službenih glasnika hercegovačkih gradova i općina, na području današnje Hercegovine najranije je imenovana ulica hercega Stjepana u Trebinju. Naime, Odlukom o određivanju naziva naselja, ulica, trgova, mostova, institucija i ustanova na području općine Trebinje u Trebinju je 1994. godine imenovana ulica Herceg Stefana.⁶⁴ Nakon toga, imenovana je ulica Herceg Stefana u Gacku 1996. godine.⁶⁵ Nekoliko godina kasnije donesena je odluka o imenovanju Ulice Herceg Stjepana u Širokome Brijegu (10. ožujka 2004.),⁶⁶ a godinu dana nakon toga, ulica hercega Stjepana Kosače imenovana je i u Posušju.⁶⁷ Posljednja je imenovana ulica hercega Stjepana Kosače u Ljubuškom, i to u siječnju 2016.⁶⁸ No, valja spomenuti da je u Ljubuškom ranije bio imenovan trg hercega Stjepana Kosače,⁶⁹ ali je ovom odlukom imenovana ulica koja nosi njegovo ime, a trg je preimenovan.⁷⁰ K tomu

---

63 *Isto*, str. 249-250 (dokument br. 100).

64 *Službeni glasnik opštine Trebinje*, 4/1994., str. 56.

65 "Odluka o davanju naziva trgu i ulicama u naseljenom mjestu Gacko (prečišćen tekst)", članak 10, objavljen je naziv ulice Herceg Stefana. *Službeni glasnik opštine Gacko*, 2/1996., str. 3.

66 *Službeni glasnik općine Široki Brijeg*, 1/2004., str. 27.

67 *Službeni glasnik općine Posušje*, 1/2005., str. 2.

68 *Službeni glasnik općine Ljubuški*, 1/2016., str. 3.

69 http://www.ljubuski.ba/images/stories/setnja_ljubuskim/prostorni_plan/mapa_ljubuskog_1280x853.jpg (18. 4. 2016.).

70 Valja spomenuti da "je od 2003. godine Ljubuški imao 103 ulice, 6 trgova i 1 park, a sada novim prijedlogom 56 naziva ulica je promijenjeno, 36 naziva ulica ukinuto, a novoimenovano 20 ulica". O tome kao i javnoj raspravi o novome imenovanju ulica i trgova u Ljubuškom, održanoj 12. listopada 2015., mogu se vidjeti podatci na: <http://www.radioljubuski.ba/ljubuskadogadnaj5/17479-odrzana-javna-rasprava-o-nazivima-ulica-trgova-i-parkova-u-ljubuskom-foto.html> (18. 4. 2016.).

dodajmo i instituciju Hrvatski dom "herceg Stjepan Kosača" u Mostaru, koja je imenovana 1994. godine.⁷¹

Što se tiče obitelji Kosača zanimljiva je činjenica da je najomiljenija bosanska kraljica Katarina Kosača Kotromanić. Naime, više je mjesta u Hercegovini posvetilo ulicu ili trg ovoj najpoznatijoj bosanskoj kraljici, kćeri hercega Stjepana (Mostar,⁷² Široki Brijeg,⁷³ Ljubuški,⁷⁴ Posušje,⁷⁵ Čapljina,⁷⁶ Neum,⁷⁷ Tomislavgrad,⁷⁸ Čitluk i Bijakovići⁷⁹). Također, osim ulice u Mostaru, u ovome gradu kraljica Katarina dobila je i spomenik ispred Hrvatskoga doma "herceg Stjepan Kosača", te galeriju u Hrvatskome domu "herceg Stjepan Kosača". Spomenimo i da su vjerojatno, čuvajući uspomenu na pobjedu vojvode Vlatka Vukovića nad Turcima, u Bileći imenovanjem ulice njegovo ime oteli zaboravu,⁸⁰ a također i u Trebinju jedna ulica nosi njegovo ime.⁸¹ Osim toga, vrijedi spomenuti kako je prema jednoj ranijoj odluci Ljubuški jednu ulicu nazvao i po Vlatku, sinu hercega Stjepana Kosače, no ulica s tim nazivom danas ne postoji u Ljubuškomu.⁸²

Iako su posljednjih godina poduzete neke aktivnosti u cilju očuvanja spomenika vezanih uz hercega Stjepana, čega je najbolji primjer kula hercega Stjepana u Ljubuškomu, teško se može razumjeti da još uvijek primjerice na putu Čapljina - Mostar nema nikakve oznake za hercegovo grad u Blagaju, niti ima bilo kakav putokaz prema tom

---

71 <http://kosaca-mostar.com/web/onama.php> (17. 4. 2016.).

72 http://www.mostar.ba/plan_grad.html (18. 4. 2016.).

73 *Službeni glasnik općine Široki Brijeg*, 1/2004., str. 30.

74 *Službeni glasnik općine Ljubuški*, 1/2016., str. 3.

75 *Službeni glasnik općine Posušje*, 1/2005., str. 8.

76 *Narodni list općine Čapljina. Službeno glasilo*, 2/2016., str. 50.

77 <http://mapeulica.com/mapa-neum-bih-3194514> (18. 4. 2016.).

78 *Službeni glasnik općine Tomislavgrad*, 3/1991., br. 28.

79 *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, 8/2013., str. 140-141; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, 5/2015., str. 85-86.

80 <http://mapeulica.com/mapa-bileca-bih-3204161> (8. 2. 2016.).

81 *Službeni glasnik opštine Trebinje*, 4/1994., str. 56.

82 http://www.ljubuski.ba/images/stories/setnja_ljubuskim/prostorni_plan/mapa_ljubuskog_1280x853.jpg (18. 4. 2016.). *Usp. Službeni glasnik općine Ljubuški*, 1/2016., str. 3-4.

spomeniku kulture, čak ni u samom današnjem naselju Blagaj. No, svakako treba reći da postoje neke naznake kako pojedinci i institucije žele ovoj povijesnoj osobi dati značenje koje joj pripada. Naime, u novije vrijeme entuzijasti su pokrenuli inicijativu za obnovu nekih srednjovjekovnih spomenika vezanih uz hercega Stjepana (Stjepan-grad u Blagaju i kula herceg Stjepana u Ljubuškom). Također, valja spomenuti i projekt "Tematske rute srednjovjekovne Hercegovine - tema srednji vijek", čija je realizacija u tijeku, a u sklopu ovoga projekta, između ostaloga, planira se rekonstrukcija ceste prema kuli hercega Stjepana u Ljubuškom.⁸³ Ostaje nam nadati se da će mjerodavne institucije na kulturu gledati kao na neprocjenjivo blago i da se tim vrijednostima ne će pristupati selektivno, odnosno kako nekoj grupaciji ili interesno-nacionalnoj politici odgovara.

---

83 <http://www.vecernji.ba/na-proljece-obnova-cesta-ka-kuli-hercega-stjepana-kosace-1056088> (17. 11. 2016.).

Reception of the Herzog Stjepan Vukcic Kosaca in Herzegovina in the Second Half of the 20th Century

Summary

With the aim of presenting the reception of the Herzog Stjepan Vukcic Kosaca in Herzegovina in the second half of the 20th century, the paper analyzes the contents of history textbooks that write about the life and work of the Herzog Stjepan and his presence in the names of streets, squares and institutions in Herzegovinian towns and municipalities. Considering the second half of the 20th century, most attention is paid to the period in which Bosnia and Herzegovina was one of the republics of the former Yugoslavia. To illustrate the contents from medieval history, or the ones related to Stjepan, most important are school curricula, in which, apart from the teaching units and lessons, the teaching of history was particularly indicative, when during this period the constant task was "spreading fraternity and unity" or "developing patriotic awareness among students", the emphasis being on teaching history of the "newer period". Judging by the curricula and the content of textbooks from the second half of the 20th century (at least those available to us), the youth of Herzegovina in the mentioned period could not learn much about this historical person whose name is associated with the name of the area in which they live. Namely, by looking at the texts of the textbooks up to the 90s, it is evident that the texts in the textbooks differ, both in scope and emphasis on certain facts. What all the authors mention is taking of the 'Herzog' title in 1448 and the fall of Herzegovina under the Ottoman rule, whereas all the other facts about the Herzog Stjepan vary from one text to another. As there were no official textbooks in the region of Herzegovina in the 90s of the 20th century, the paper, as an example, presents the texts only from two textbooks (one for elementary school and the other for grammar school) used in some schools in Herzegovina which worked according to the Croatian curriculum, where we can find hardly any information about the Herzog Stjepan.

Finally, the results of the research of the Herzog's presence in the names of streets, squares and institutions of the Herzegovinian cities and municipalities show that the in-

terest of some individuals and institutions, who want to give this historical person the significance he deserves, has only recently become evident. Namely, all the streets in Herzegovina named after the Herzog, as well as one institution, got this name after 1990.

Keywords: Herzog Stjepan Vukcic Kosaca; Herzegovina; reception; history textbooks; streets.

GOTIČKA UMJETNOST U PRIMORJU, GORSKOJ ŽUPI I RADOBILJI U VREMENU HERCEGA STJEPANA VUKČIĆA KOSAČE - IZMEĐU STVARNOSTI I PREDAJE

Marinko TOMASOVIĆ
Gradski muzej Makarska
Obala kralja Tomislava 17/1
21300 Makarska
E-pošta: marinko.tomasovic1@gmail.com

UDK: 7.033.5(497.5):929.7 Kosača S. V.
726.033.5(497.5):929.7 Kosača
S. V.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 31. siječnja 2017.
Prihvaćeno: 5. travnja 2017.

Sažetak

Pregledno se i uz kritičke napomene donosi prikaz i povijesne okolnosti pojave likovne umjetnosti na prostoru današnjega Makarskog primorja, donjeg toka lijeve strane Cetine, Zabiokovlja i donjoneeretvanskoga pojasa u 15. st., kojom se prezentira gotički stil. Osim arhitekture crkava, skulpture i slikarstva, obuhvaćene su i utvrde, u prvom redu naznakom njihove uloge u razdoblju vladavine hercega Stjepana Vukčića Kosače. Istaknute su i one gradnje koje za hercega Stjepana vezuje predaja, te su kao takve i toponimijski posvjedočene.

Gljučne riječi: gotička arhitektura crkava; liturgijsko posuđe; reljefni križevi; oslikani križevi; bilizi (stećci); nadgrobne ploče; učelci; križine; utvrde; *Hercegova kula*; *Ercegova gradina*.

Likovna umjetnost u 15. st. u Primorju (Krajini), Gorskoj župi i Radobilji, omeđenim donjim tokom Cetine i Neretve, bila je u osobitom razvoju kada je ovim krajevima, oko 1440.-1466., vladao bosanski vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, gospodar Huma. Sačuvani ostaci umjetnosti nose oznake zreloga gotičkog stila, zacijelo već definirana u vremenu vladavine hercega Stjepana sredinom stoljeća. Iako pisani izvori ne potvrđuju najizravnije, time i pouzdano, gradnje crkava i opremanje njihovih unutrašnjosti, kao i druge likovne aktivnosti, upravo u vrijeme njegove vlasti nad ovim prostorom, gotovo i nema sumnje kako je njihov veći, ili barem dobar dio, nastao upravo tijekom toga vremena. Pregled spomenika gotičke umjetnosti, osobito u kontekstu prvih navoda crkava u izvorima, potvrda su za takvo zauzimanje. Pak, upravo spomenici koji izravno svjedoče vlast hercega Stjepana, a to su brojne utvrde, u izvorima često navedene kao ključna uporišta u njegovu posjedu, pružaju i najmanje podataka o izgledu sredinom 15. st. Zbog čestih pregradnji, danas i njihova ruševnog stanja, najmanje ocrtavaju sliku "gotičkih" utvrda. Neovisno, predaja je pojedine gradnje vezala za ime Stjepana Vukčića Kosaču, čime je uz preostale spomenike na ovome prostoru uistinu naznačeno, o čemu će biti govora, vrijeme gotike u 15. st. kao razdoblja i njegove dugotrajne vladavine.¹

Crkve - arhitektura

Sačuvane crkve između donjih tokova Cetine i Neretve, te brojni lokaliteti i položaji, upućuju i na kasnoantičke i srednjovjekovne ostatke. Njima se pridodaju još uvijek dvojbene gradnje, ali izgledne u arheološkom kontekstu prostora, hagiotoponimije i toponomastičkih indicija.² Osobito na obali istaknut je i sloj crkava koji u povijesnom i spomeničkom kontekstu nesumnjivo pripada gotičkom razdoblju

---

1 Političke okvire hercegove vlasti u Primorju (Krajini), osobito u odnosu s dubrovačkom vladom, naznačio je: VINKO FORETIĆ, "O vezama starog Dubrovnika i Makarskog primorja", u: JAKŠA RAVLIĆ (prir.), *Makarski zbornik*, I., Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju, 28.-30. rujna 1969., Makarska, 1970., str. 184-194.

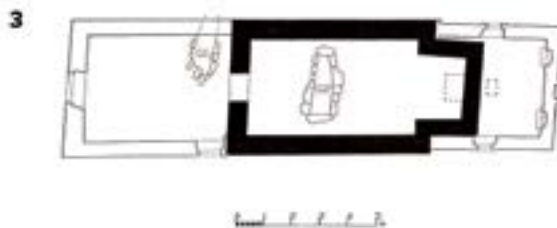
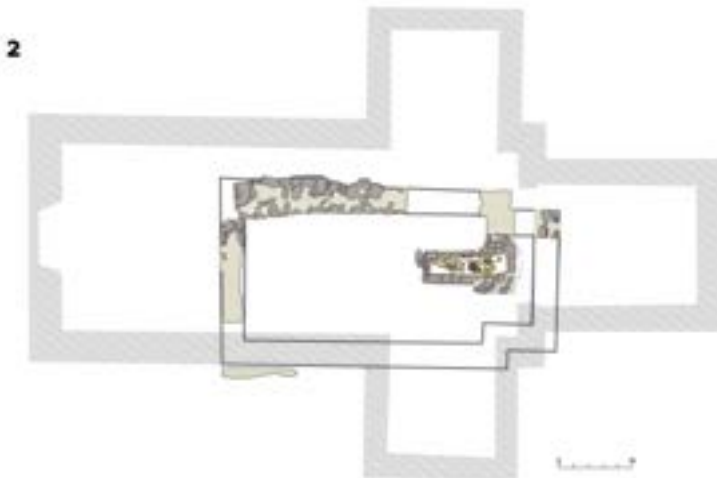
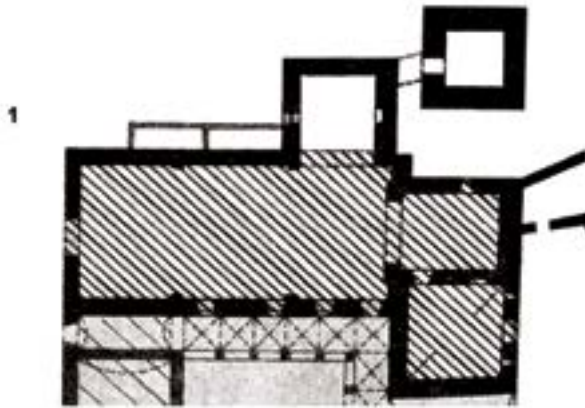
2 MARINKO TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagiotoponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", u: TOMISLAV ŠEPAROVIĆ (prir.), *Dani Stjepana Gunjače. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština. Međunarodne teme*, 2, Zbornik radova znanstvenoga skupa 18.-21. listopada 2011., Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Split, 2012., str. 115-147, gdje je sabrana i literatura.

od druge polovice 14. st., iako su iznimne gradnje koje arhitekturom govore o intaktnom stilskom izrazu. Mahom je riječ o pregrađenim, barokiziranim crkvama, čiji spomen u izvorima osmanskoga vremena 16.-17. st. gotovo i dokazuje ranije podizanje. Dvostoljetna osmanska vlast u ovim krajevima, od druge polovice 15. do kraja 17. st., uz povremene ratove, razaranja i pljačke, kojima se pridodaje i nemogućnost bržih obnova nakon razornih potresa i požara, umnogome su ovom velikom prostoru brisale izvorni gotički stil, na sjevernijem i južnijem uzorju, ali i otocima, dostatno sačuvan u arhitekturi crkava, i uređenju njezinih ponutrica. Uz to, u Primorju se kudikamo bolje sagledava arhitektura predromaničkih i romaničkih crkava 11./12. do 13./14. st., neovisno je li ova sačuvana u cijelosti ili temeljima, nego sloj koji je slijedio. Stoga od 28 crkava u današnjem Makarskom primorju, kojima je spomen u izvorima osmanskoga vremena pronašao zaslužni franjevac Karlo Jurišić, izuzetkom četiri (jedne ranoromaničke, dvije pregrađene ili produžene romaničko-gotičke, te jedne najvjerojatnije gotičke) izvorna gradnja nije sačuvana u cijelosti.³ Isto vrijedi i za 5 crkava u neretvanskoj krajini. Tek su arheološka istraživanja potvrdila gotički izgled pojedinih crkava, nužno prezentiran u tlocrtnim dispozicijama. Stoga se o njihovoj arhitekturi iz 14.-15. st. ponajprije govori kroz sintagmu barokiziranih gotičkih crkava u 17.-18. st. kada prestaje vlast Osmanlija na ovom području. Vjerojatno su njihove pravokutne apside kakve poznajemo, uz približnu veličinu i prostorne omjere, donekle nalik izvornim gradnjama. Osim spomena u izvorima osmanskoga vremena na pripadnost crkava 14.-15. st. upućuju i nadgrobni spomenici uokolo njih.⁴ Izlišno je ponovo opisivati sve crkve pretpostavljene kao gotičke, ali valja podsjetiti na dvije, nekada nesumnjivo reprezentativne u očitovanju gotičkoga stila. Riječ je o franjevačkim crkvama posvećenih Gospi, u Zaostrogu i Makarskoj, od kojih je potonja, unatoč pregradnjama nakon rušenja u 16. i 17. st. do nas dospjela u, gotovo se može sa sigurnošću reći, nebitno izmijenjenim arhitektonskim omjerima. Obje su morale predstavljati i stilski uzor manjim gradnjama 15. st. u Primorju, osobito u izgledu pravokutnih apsida. Makarska franjevačka crkva tlocrtom s jednim brodom i pravokutnom apsidom odražava karakterističan izgled propovjedničkih gradnji, iako od toga pone-

3 KARLO JURISIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", u: *Kačić*, II., Split, 1969., str. 101-154.

4 MARINKO TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2007.

T.

Tlocrti gotičkih crkava:

1. Franjevačka crkva sv. Marije u Makarskoj (prema A. Badurina, 1984.)
2. Sv. Luka u Kučićima (prema M. Tomasović, 2016.)
3. Sv. Nikola u Borovcima (prema M. Tomasović, 2001.)

što odudara prelomljenim svodom u lađi, svakako postavljenim još u izvornoj gradnji (T., 1).⁵ Podignuta je u 15. st. jer se već 1502. navodi kao trošna.⁶ Neovisno je li građena od franjevaca ili preuzeta,⁷ obnovom od temelja do 1523., upravo je uvjetom osmanske vlasti i zadržala raniji izgled. Podizanjem se vezuje za vrijeme do 1468., a potom "barem oko" 1438. zaslugom vladara Primorja Jurjevića-Vlatkovića, prilikom čega se u oba slučaja govori o preuzimanju crkve od strane franjevaca, a ne njihovoj gradnji.⁸ Potonja se mogućnost i dopustila, iako u domišljanju kako se franjevci tek vraćaju na svoj položaj.⁹

Odlaskom augustinaca iz Zaostroga 1468. crkvu i titular Sv. Mariju, izravno spomenutu 1494., preuzimaju franjevci.¹⁰ Dok je makarska

-
- 5 O najranijem nadstvođivanju makarske franjevačke crkve doznajemo iz pisma bosanskog provincijala fra Antuna Matkovića, koji se 1573. žali mletačkom duždu zbog rušenja samostana od strane njegovih podanika. Istom prilikom naglašava kako je to bio povod da Osmanlije poruše crkvu, za koju ističe da je bila nadstvođena: K. JURIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 148. Prelomljeni svod ima i franjevačka crkva u Slanom, dovršena 1461.: ANĐELKO BADURINA, *Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja*, Institut za povijest umjetnosti - Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990., str. 88-89. Ovim obje crkve donekle odudaraju od uvriježene predodžbe o crkvama propovjedničkih redova čije lađe imaju otvorena krovista ili drvenu tavanicu (*tabulatum*).
- 6 K. JURIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 109.
- 7 Razmatranja o boravku benediktinaca i augustinaca na mjestu Franjevačkoga samostana u Makarskoj vidi: M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagiotopeonomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 128, 133-135, bilj. 265.
- 8 K. JURIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 109; KARLO JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, *Analecta croatica christiana*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972., str. 13, 92.
- 9 K. JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, str. 93.
- 10 K. JURIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 121; K. JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, str. 13. Za augustinški samostan u Zaostrogu, Primorju ili Krajini, u blizini kojega je 1460. opljačkan korčulanski trgovac vidi: MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Dom i svijet/Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 268.

Gospina crkva u općim crtama zadržala rani izgled, zaostroška je izmijenjena u 18.-19. st.¹¹

Pak, Sv. Nikola u Gornjim Brelima, na zapadnom izdanku Biokova, vjerojatno je i jedina izvorno sačuvana manja gotička crkva u Primorju, iako se neizravno spominje tek 1597.¹² Unatoč tomu što je izgubila obrise i gotičku profilaciju otvora, jednobrodnom tlocrtom s pravokutnom apsidom i nadasve bez istaknutih baroknih intervencija na tijelu i u ponutrici, usamljena je u predodžbi o "klasičnom" izgledu jednostavne crkve iz 14.-15. st. na priobalju (slika 1).

Tip jednobrodnih crkava s pravokutnom apsidom javlja se u 14. st. i posve je karakterističan za 15. st. i stilsku pripadnost zreloom go-

Sl. 1. Crkva sv. Nikole u Gornjim Brelima
(foto: Marinko Tomasović)

-
- 11 ANĐELKO BADURINA, "Samostanska arhitektura podbiokovskog područja Franjevačke provincije presv. Otkupitelja", u: *Kačić*, XVI., Split, 1984., str. 236-249.
- 12 K. JURIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 104.

tičkom graditeljstvu kasnoga srednjeg vijeka.¹³ Iznimni su primjeri koji se datiraju u prvu polovicu 14. st.,¹⁴ dok se većina izostankom pisanih izvora vremenski ne može pouzdano odrediti.¹⁵ Crkva sv. Kuzme i Damjana u nedalekoj Lokvi Rogoznici nema sačuvanu apsidu, čime je otvoreno pitanje izvornoga izgleda (slika 2). Ipak, na

Sl. 2. Crkva sv. Kuzme i Damjana u Lokvi Rogoznici
(foto: Marinko Tomasović)

-
- 13 Pregled takvih priobalnih crkvice vidi u: MARINKO TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, Crkva u svijetu, Split, 2001., str. 16-32. Nadopunjuju se davno otkrivenim na gornjocetinjskom području, datiranih u kasni srednji vijek: ANTE MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1998., str. 98-100, sl. 161; str. 108, sl. 175; str. 134-135, sl. 221.
- 14 Za dvije takve crkvice: EMIL HILJE, "Kasnosrednjovjekovna sakralna arhitektura na Pagu", u: *Diadora*, 18-19, Zadar, 1997., str. 427-431.
- 15 Uz to, čitav je niz seoskih crkvice na obali i u zaleđu, čiji je spomen posvjedočen u osmanskom razdoblju, izgubio izvorni oblik. Za južnije krajeve, gdje je i tvrdokornije zadržavanje romaničkoga stila, vidi: MARINKO TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela (Neka problemska sagledavanja gradnji u srednjem vijeku)", u: IVICA LUČIĆ (prir.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa u Mostaru 5.-6. studenoga 2009., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 173-187.

njezinu kasnosrednjovjekovnu gradnju, osim spomena 1461.,¹⁶ upućuju i nadgrobne ploče uokolo.¹⁷ Obje gotičke gradnje, breljansku i rogozničku, povezuje i crkva sv. Luke u nedalekim Kučićima s lijeve strane donjeg toka rijeke Cetine. Selo se u pisanim izvorima spominje prvi put još 1237.,¹⁸ a potom i u ispravi kneza Jurja II. Šubića 1315. navodom stanovništva (*Cuchani*), zajedno sa Sviniščanima (*Yfnien/ses/*), Rogozničanima (*Rogosnien/ses*) i Breljanima (*Brolanenses*).¹⁹ Arheološkim istraživanjima 2016. otkriveni su njezini temelji pod većom baroknom crkvom. Ocrtavaju jednobrodnu crkvu s plicom pravokutnom apsidom, čija je veličina u odnosu na današnju osjetno manja (T., 2).²⁰ Datirana je od druge polovice 14. do sredine 15. st., svakako prije dolaska Osmanlija, što je vremenski uklopljivo i u razdoblje vladavine Kosača u omiškom zaleđu. Na ovom prostoru tada gotovo sigurno postoje i druge gotičke crkve. Zajedno s kućičkim Sv. Lukom, Gospinom u Sviniščima (navedenom kao kućičkom!), Gospinom i crkvom sv. Kuzme i Damjana u Rogoznici, kao i preostalim poljičkim crkvama, navedene su 1625. u popisu Ivana Tomka Mrnavića, suradnika papinskoga pohoditelja dalmatinskih biskupija Oktavijana Garzadorija, i crkve sv. Ivana Krstitelja u Slimenu, Gospina i Gospina rođenja u Radobilji, te Gospina crkva u Podgrađu.²¹ Nesumnjivo su sve podignute prije osmanske vlasti na ovom poljičko-radobiljskom prostoru, jer je teško povjerovati kako bi u nemilosti njihove dugotrajne vladavine uopće bilo moguće podizati toliko brojne

---

16 MILE VIDOVIĆ, *Splitsko-makarska nadbiskupija, Župe i ustanove*, Crkva u svijetu, Split, 2004., str. 378.

17 MARINKO TOMASOVIĆ, "Kasnosrednjovjekovne nadgrobne ploče starog omiškog i rogozničkog groblja", u: *Omiški ljetopis* (Župa sv. Mihovila arkanđela u Omišu), V/5, Omiš, 2009., str. 98-101.

18 SLAVKO KOVAČIĆ, "Najstariji je poznati spomen sela Kučića u dokumentu od 23. lipnja 1237.", u: *Zov rodnih ognjišta*, List župe Sv. Luke - Kučiće, XI./1(20), Kučiće, 2005., str. 12-15.

19 *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (ur. T. Smičiklas), VIII., listine g. 1301.-1320., Zagreb, 1910., str. 394.

20 MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološka istraživanja u Kučićima: otkriće temelja crkve Sv. Luke iz 14.-15. st.", u: *Zov rodnih ognjišta*, XXII./2(43), Kučiće, 2016., str. 15-28.

21 SLAVKO KOVAČIĆ, "Župe splitske nadbiskupije u Poljičko-radobiljskom dekanatu g. 1625.", u: MARIJAN STEINER (ur.), *Synthesis theologica*, Zbornik u čast p. Rudolfa Brajčića S. J. prigodom 75. obljetnice života, Zagreb, 1994., str. 646.

crkve.²² Srednjovjekovno postanje crkava iz Mrnavićeva popisa 1625. dokazivale bi i one rogozničke, osim Sv. Kuzme i Damjana spomenutog 1461., i crkva Uznesenja B. D. Marije, na mjestu današnje iz druge polovice 19. st., spomenuta u izvoru 1495. kao S. Dominiče de rosogniča,²³ te potom 1527.²⁴

Rjeđi spomeni crkava u zabiokovsko-vrgoračkom prostoru, nekadašnjoj Gorskoj župi, u vrijeme osmanske vladavine također upućuju na gotičke gradnje. Crkva Gospina Rođenja u vrgoračkoj Vlaci spomenuta je u vizitaciji 1636.,²⁵ a Sv. Petra u Dusini 1585.²⁶

Crkvi sv. Nikole u Borovcima s desne strane Neretve, nedaleko od srednjovjekovne utvrde Vrtar, konzervatorska i arheološka istraživanja 2000. dokazala su stariji sloj. Otkriveni temelji pravokutne apside (T, 3), uza sačuvane dijelove južnog zida crkve (slika 3), datiraju

-
- 22 Poneki izuzetci govore o kompleksnim okolnostima podizanja crkava u zabiokovskom Zagvozdu i Raščanima u vrijeme osmanske vlasti: K. JURJIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 133-140. Zapis o gradnjama crkava u župi Vrdol na prijelazu 16. u 17. st., Sv. Ivana u Župi Biokovskoj i Sv. Mihovila u Raščanima, govori i o položajima Orašje, Postinje i pod Kljenom kod Sv. Mihovila, na kojima se u nedostatku crkava slavila Misa na otvorenom: SLAVKO KOVAČIĆ, "Iz povijesti raščanske župe Sv. Mihovila arkandela", u: *Raščane - Sv. Mihovil 1600.-2000. g.*, Raščane, 2000., str. 10. Tumačenje ovih položaja kao vjerojatnih mjesta s crkvom i u predosmansko vrijeme, u pogledu biliga (stećaka) u blizini, ali i općeg slavljenja Misa na grobljima u to vrijeme, razumljivo je po sebi. O nedoumicama kod ubikacija spomenutih toponima u Župi Biokovskoj i susjednim Raščanima vidi: M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagiotoonomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 136.
- 23 LOVRE KATIĆ, "Popis župa iz XV. vijeka u okolici Splita", u: *List Biskupije splitsko-makarske*, LX., 3-5, Split, 1938., str. 52, gdje se prevodi kao Sv. Nediljica.
- 24 SLAVKO KOVAČIĆ, "Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu", u: *Omiški ljetopis*, 2, Omiš, 2002., str. 12.
- 25 SLAVKO KOVAČIĆ, *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u Tajnom vatikanskom arhivu*, Nadbiskupijski arhiv Split, Split, 1975., str. 41. Vjerojatno se radi o položaju današnje crkve B. D. Marije u Zavojanima s kontinuitetom od kasnog srednjeg vijeka, očitim u pogledu ugrađenih biliga (stećaka): M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagiotoonomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 123.
- 26 M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagiotoonomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 125, s navodima iz literature.

Sl. 3. Izvorni dio južnog zida gotičke crkve sv. Nikole u Borovcima
(foto: Marinko Tomasović)

je od kraja 14. do 15. st.,²⁷ čime postaje prethodnicom u očekivanju brojnijega arhitektonskog gotičkog sloja i na donjoneretvanskom prostoru.²⁸ On se zasigurno očitovao i na crkvama sv. Marije i sv. Vida spomenutih u Neretvi-Gabeli tijekom 14. i 15. st.,²⁹ a još je vidljiv u prelomljenom svodu crkve sv. Ivana na otočiću Osinju, iako joj polukružna apsida prije govori kako je podignuta u prijelaznom romaničko-gotičkom slogu, puno ranije od njezina spomena 1629.³⁰

---

27 M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, str. 16-33.

28 Za srednjovjekovnu crkvenu arhitekturu u slivu Neretve vidi: M. TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela (Neka problemska sagledavanja gradnji u srednjem vijeku)", str. 179-184.

29 MARIJAN SIVRIĆ, "Srednjovjekovna humska župa Luka", u: EMILIO MARIN (prir.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, 22, Zagreb - Metković - Split, 2003., str. 386.

30 K. JURIŠIĆ, "Crkve biokovsko-neretvanskog područja u doba turske vladavine", str. 127.

Sl. 4. Pravokutna apsida crkve sv. Stjepana u Slivnu Ravnom
preuređena u grobljansku kapelu
(foto: Marinko Tomasović)

Gotička je nesumnjivo crkva sv. Stjepana u Slivnu Ravnom, od koje je preostala pravokutna apsida preuređena u grobljansku kapelu (slika 4).³¹ Izgledne su i brojnije gotičke crkve u donjoneretvanskom kraju, možda tek pregrađene u vrijeme od kraja 14. st., jer se njihove nasljednice podižu gotovo redovito na kasnosrednjovjekovnim grobljima ili se, pak, očituju toponimijski i predajom u kontekstu kasnosrednjovjekovnih lokaliteta.³²

Možda je crkva sagrađena i u sklopu grada-utvrde Brštanik, kojega je 1383. podigao kralj Tvrtko I. uz lijevu stranu Neretve, a koji od osnutka i nosi naziv Sv. Mihovila (...*salem different ad forum sub*

31 Spominje je 1624. fra Blaž Gračanin i 1629. biskup Andrijašević: RADOVAN JERKOVIĆ, "Povijest neretvanskih župa", u: MILE VIDOVIĆ (prir.), *Don Rade Jerković, život i djelo*, Matica hrvatska, Metković, 2000., str. 444.

32 MARINKO TOMASOVIĆ, "Donjoneretvanska (hagio)toponimija u prilog crkvenih gradnji od kasne antike do kasnoga srednjeg vijeka", u: *Hrvatski neretvanski zbornik*, 8, Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, Zagreb, 2016., str. 126-131.

Sl. 5. Natpis iz Drašnica sa spomenom hercega Stjepana Kosače
(foto: Marinko Tomasović)

castro Brostanik Sancti Michaeli sappellatum...).³³ Na njezino postojanje, osim hagionima, upućivalo bi i podizanje crkvice sv. Nikole u omiškoj tvrđavi Starigrad, iako se ova navodi tek 1603. i u funkciji je do kraja 18. st.³⁴ Obje tvrđave aktivne su i u vrijeme hercega Stjepana Kosače, u čijem su kratkotrajnom posjedu i bile.

Navedenim crkvama, više ili manje posvjedočenim ili pretpostavljenim gotičkim gradnjama od druge polovice 14. do polovice 15. st., osobito treba pridodati Sv. Stjepana na Koledniku uza Stojno polje u primorskim Drašnicama. Njezina važnost istaknuta je u pogledu natpisa (vel. 29,5 x 28 x 8 cm; slika 5) sa spomenom hercega Stjepana Kosače i 1466. godinom (HIS + MA / 1466 / POIDE IERCEG / STI-

33 ĐURO TOŠIĆ, "Brštanik u srednjem vijeku (ćirilica)", u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXI.-XXVII., Sarajevo, 1976., str. 40, bilj. 19.

34 SLAVKO KOVAČIĆ, "Crkvena prošlost Omiša i okolice", u: ŽARKO DOMLJAN (prir.), *Omiš i Poljica*, Zagreb, 2006., str. 189.

PAN. V / DVBROVNIK.), a koja lokalnom predajom potječe s Kolednika. Neovisno o autentičnosti vremena izrade natpisa, za kojega je rečeno da je mogao nastati i početkom 17. st., sadržajem nedvosmisleno potvrđuje, ako ne sami prolazak, onda kakvu diplomatsku ili poduzetnu nakanu hercega Stjepana u Drašnicama.³⁵ Po svemu sudeći ona je ostvarena upravo gradnjom crkve, koju je herceg podigao u čast svecu imenjaku. Sami izostanak spomena crkve sv. Stjepana u pisanim izvorima osmanskoga vremena od kraja 15. do 17. st. ujedno govori kako je crkva tada bila ruševna te stoga, poput još nekih srednjovjekovnih u Makarskom primorju (Sv. Martin i Sv. Vid u Tučepima; Sv. Spas i Sv. Mihovil u Igranima; Sv. Andrija u Baćini) i nije mogla biti spomenuta. Do njezine korjenite obnove, u kakvom je izgledu danas (slika 6), očito dolazi krajem 17. ili početkom 18. st., nedugo po

Sl. 6. Crkva sv. Stjepana na Koledniku u Drašnicama nakon temeljite obnove u 18. st.
(foto: Marinko Tomasović)

35 O natpisu, danas u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, s ranijim osvrtima vidi: KARLO JURIŠIĆ, "Stariji hrvatski natpisi Makarskoga primorja (XV-XVIII st.)", u: *Starine*, JAZU, 53, Zagreb, 1966., str. 119-122.

prestanku osmanske vlasti u ovim krajevima.³⁶ Nema sumnje da je selo Drašnice, u pisanim izvorima prvi put spomenuto 1523.,³⁷ imalo značaj i u vrijeme vladavine Stjepana Vukčića Kosače i njegovih nasljednika. Upravo se susjedno Igrane navode u izvorima 1466., koje je herceg Stjepan kao selo poklonio mletačkome časniku,³⁸ ali i 1480. kada ga kao svoj posjed u darovnici priznaje kralj Matija Korvin.³⁹ Crkvu sv. Stjepana u Drašnicama mogao je temeljito obnoviti i Stjepan Kosača, pri čemu ne treba isključiti ni mogućnost promjene titulara. Vjerojatno bi arheološka istraživanja na Stojnom polju odgovorila na pitanje pripadaju li ulomci predromaničke pleterne skulpture iz 8.-9. st., nedavno nađeni kao spolije u crkvi sv. Stjepana, oltarnoj pregradi ranije crkve na njezinu mjestu ili u neposrednoj blizini.⁴⁰ Pak, izradom ukazuje i na dubrovački radionički krug, što je vezuje i za pleternu skulpturu s ljubušškoga Staroga grada. Na nju me upravo upozorio kolega i prijatelj Radoslav Dodig veliki znalac hercegovačke i uopće južnohrvatske povijesti.⁴¹ Pleterna skulptura u Drašnicama

---

36 MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološka topografija priobalnih Drašnica i Igrana do kasnog srednjeg vijeka i razmatranja o kontinuitetu lokaliteta", u: *Makarsko primorje*, 10, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2012., str. 24.

37 KARLO JURIŠIĆ, "Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje)", u: JAKŠA RAVLIĆ (prir.), *Makarski zbornik*, I, Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju, 28.-30. rujna 1969., Makarska, 1970., str. 99.

38 K. JURIŠIĆ, "Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje)", str. 99.

39 IVAN BOŽIĆ, "Mlečani prema naslednicima hercega Stevana", u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VI-2 knj., Beograd, 1962., str. 124, bilj. 53, (ćirilica). Na ovo podsjeća: ANTE PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", u: *Hercegovina*, 24, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, Mostar, 2010., str. 68, bilj. 115, iako s netočnom paginacijom kod pozivanja na Božićev rad. S pravom konstatira važnost planinskog prijevoja u Igranima, u biti na granici s Drašnicama.

40 M. TOMASOVIĆ, "Arheološka topografija priobalnih Drašnica i Igrana do kasnog srednjeg vijeka i razmatranja o kontinuitetu lokaliteta", str. 22-24. Skulptura gotovo dokazuje opstojanje zapadnog, benediktinskog reda na Stojnom polju, zastane li se na teorijskoj razini u dilemi razmatranog pitanja njegove redovničke pripadnosti. O tome: M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagioponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 135.

41 M. TOMASOVIĆ, "Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela (Neka problemska sagledavanja gradnji u srednjem vijeku)", str. 185, bilj. 116. Radi se o cjelovitom nadvratniku iz Arheološke zbirke Franjevačkoga samostana na Humcu u Ljubuškom (nađen oko 1970.),

i Ljubuškom još jedan je dokaz istoga geopolitičkoga i kulturnoga kruga u protoku nekoliko stoljeća, a nesumnjivo i zanimljiva asocijativna poveznica s kasnim srednjim vijekom. Naime, Stjepan Vukčić Kosača najvjerojatnije je podigao ili obnovio drašničku crkvu, dok se središnja kula Starog grada u Ljubuškom, koji je bio u njegovu posjedu, zove *Herceguša*.⁴²

Skulptura i slikarstvo

Dok se o gotičkim crkvama 14.-15. st. u Primorju i zaleđu, Gorskoj župi i Radobilji, glavninom doznaje neizravnim putem, naknadnim spomenom u izvorima osmanskoga vremena 16.-17. st., rjeđe i sačuvanim ili gradnjama predočenim u temeljima, ponajviše izostanak brojnijih djela likovne umjetnosti u njihovim ponutricama ili na pročeljima potvrđuje sliku opće "katastrofe" nakon osmanlijskoga osvajanja ovih krajeva od druge polovice 15. st., nerijetko i ne manje bezobzirnih, pljačkaških i rušilačkih naleta Mlečana i Uskoka. Od nekada zasigurno brojnije gotičke skulpture i slikarstva, možda i ukrašavanja knjiga minijaturama, zlatarstva i sitne plastike, nakita i uopće drvenih ili metalnih i kovinskih izrađevina umjetničkoga i zanatskoga obrta, misnoga ruha i luksuznih odjevnih predmeta, preostalo je premalo dokaza kojima se može ukazivati na specifičnosti ovoga prostora u likovnim prohtjevima ili ukusu, neovisno radi li se o nabavkama ili lokalnoj izradi umjetnina. O izgledu gotičke umjetnosti može se nagađati - zadržimo se tek na istom prostoru - i samim spomenom slikara i majstora u susjednom donjoneretvanskom kraju, čija su djela, radom ili samim podrijetlom umjetnika i zanatlija, barem posvjedočena u onodobnim pisanim vrelima, iako im ni tim putem nije nadoknativ nestanak u poharama osmanlijsko-mletačkoga sukobljavanja.⁴³ Tek je u dobro utvrđenom i od Osmanlija obranjenom Omišu sačuvano kasnogotičko drveno Raspelo u župnoj crkvi.⁴⁴ Napaćenoga i ekspresivnoga Krista s Raspela, sudeći prema

---

te cvjetnim motivom istorodnom, manjem ulomku nađenom 2006. Pleterna skulptura nosi karakteristike dubrovačkog radioničkog kruga. Nadvratnik, Ljubuška ploča iz 9.-10. st., uskoro je objavljena u: RADOSLAV DODIG, *Kulturno-povijesni vodič kroz Bosnu i Hercegovinu*, Matica hrvatska, Čitluk, 2010., str. 29.

42 R. DODIG, *Kulturno-povijesni vodič kroz Bosnu i Hercegovinu*, str. 47.

43 M. SIVRIĆ, *nav. dj.*, str. 387-388.

44 RADOSLAV TOMIĆ, "Umjetnička baština Omiša", u: ŽARKO DOMLJAN (prir.), *Omiš i Poljica*, Zagreb, 2006., str. 243-244.

boravku 1445.-1475. njegovog tvorca Jurja Petrovića, kanonika i prepozita u Splitu, Omišani su možda nabavili i nedugo nakon mletačkoga preuzimanja grada iz vlasti hercega Stjepana Vukčića Kosače. Moguće da se u kojoj crkvi unutar zidina nalazila drvena Bogorodica s Djetetom, danas u crkvi franjevaca na Skalicama. Ovu skulpturu, također datiranu u 15. st., franjevci su dolaskom u Omiš sredinom 18. st. preuzeli iz crkve Gospe od Karmela, spomenute početkom 17. st., a što je bio i uvjet za dobivanje stare crkve.⁴⁵ Pak, sveukupno je umjetnost gotike u Primorju i zaleđu ponajviše poznata zahvaljujući bezimenim majstorima - kovačima i bilizima (stećcima) koje su izrađivali, a čiji je broj i na ovome prostoru još uvijek dolično prezentiran u sačuvanosti. Vanjskom krugu te umjetnosti, iako u drukčijoj namjeni, pripadaju i rijetka klesarska djela još uvijek sačuvana na crkvama ili u izravnom kontekstu s njima. Dva nadvratnika s reljefnim križevima, dislocirani na groblju u Tučepima (slika 7) i onaj s južnih vrata crkve sv. Nikole u Borovcima (slika 8), dokazi su gotičkih crkava nad čijim su vratima postavljani.⁴⁶ Nadvratnici su datirani upravo gotičkim križevima, iako nerazvedenim i stilski ne posve izrazitim, u vrijeme od kraja 14. do polovice 15. st. Dakako, stoje u vremenskom kontekstu datacija crkava, ali i sagledavanjem niza istovrsno oblikovanih križeva na kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u Primorju i zaleđu. Oblikom potvrđuju tipološku dugotrajnost izraslu u dosta širokom kulturnom sloju romaničkoga razdoblja, te i nisu uvijek osjetljivi za datiranje. U pogledu starosti crkve, ali i usporedbom s kasnijim reljefima u njoj, kao gotička opredijeljena je i škropionica iz crkve sv. Luke u Kučićima (slika 9).⁴⁷

---

45 R. TOMIĆ, "Umjetnička baština Omiša", str. 257, 263.

46 MARINKO TOMASOVIĆ, "Je li srednjovjekovna prethodnica Gospine crkve u Tučepima imala dva identična nadvratnika s reljefnim križevima?", u: *Makarsko primorje*, 10, Makarska, 2012., str. 43-50; M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, str. 32-33, sl. 9-10.

47 MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološka istraživanja u Kučićima: otkriće temelja crkve Sv. Luke iz 14.-15. st.", str. 22-23, sl. 13. Sličan oblik neprofilirane škropionice s masivnijim križem opredijeljen je i u romaničko razdoblje: ZDENKO ŽERAVICA, "Križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim nadgrobnim spomenicima - mramori (tzv. stećci) u Konavlima", u: IVICA LUČIĆ (prir.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru 5.-6. studenoga 2009., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 361, sl. 42.

Sl. 7. Nadvratnik gotičke crkve na groblju u Tučepima
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 8. Nadvratnik južnih vrata crkve sv. Nikole u Borovcima
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 9. Gotička škropionica iz crkve sv. Luke u Kučićima
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 10. Oslikani gotički križevi u crkvi sv. Jurja u Tučepima
(foto: Marinko Tomasović)

Reljefni križ na njoj također je gotovo istostranični, tzv. grčki tip, dok skromni izgled bazena govori o prosječnom uređenju i opremi crkava toga vremena, zacijelo u skladu sa skromnim mogućnostima njihovih malih zajednica.

Primjeri gotičkoga slikarstva zastaju na oslikavanju freskama dvaju primorskih crkava. Romaničkoj Sv. Jurja u Tučepima prilikom obnove, gradnje prelomljenog svoda, oslikani su na zidovima unutrašnjosti posvetni križevi unutar kvadratnih polja (slika 10). Devet sačuvanih križeva, završecima nalik pupoljcima kao i odabirom crvene boje za oslikavanje, karakteristični su za gotiku. Datirani su u 14. st.,⁴⁸ iako se možda pri tome više povodilo za pretpostavljenim vremenom obnove crkve. Naknadno im se, stoga, datacija provukla i u 15. st.⁴⁹ Za očitovanje gotičkoga stila reprezentativniji su oslikani križevi i drugi motivi u predromaničkoj crkvi sv. Ivana u Podaci. Na njezinim unutrašnjim zidovima, pročelnom (slika 11-12), sjever-

Sl. 11. Oslikani gotički križ iznad vrata crkve sv. Ivana u Podaci
(foto: Marinko Tomasović)

-
- 48 ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ - ANITA GAMULIN, "Crkva Sv. Jure u Tučepima", u: *Konzervatorski bilten Regionalnog zavoda*, 14, Split, 1993.; ANITA GAMULIN, "Istražni i zaštitni konzervatorski radovi na crkvi Sv. Jurja u Tučepima", u: *Makarsko primorje*, 2, Gradski muzej Makarska, 1995., str. 16. NEVENKA BEZIĆ, "Crkva sv. Jurja u Tučepima", u: *Peristil*, 5, Zagreb, 1962., str. 9, križeve pogrešno uzima za romaničke.
- 49 MARINKO TOMASOVIĆ, *Vodič kroz kulturnu baštinu: Makarska i Makarsko Primorje, Biokovo i Zabiokovlje, Omiško-rogoznički i Neretvansko-stonski prostor*, 2. izd., Gradski muzej Makarska, Makarska, 2015., str. 60, 63.

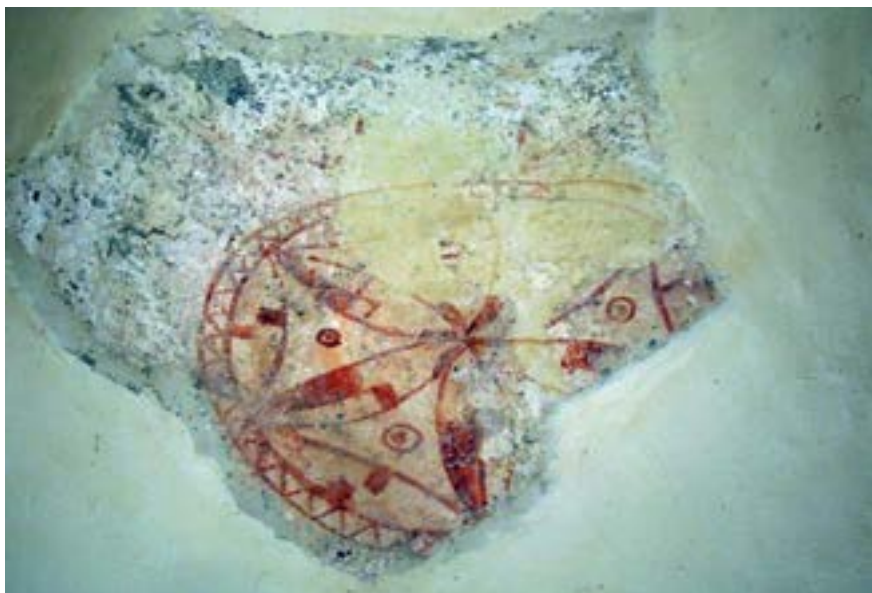

Sl. 12. Oslikani gotički križ desno od vrata crkve sv. Ivana u Podaci
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 13. Oslikani gotički križ na sjevernom zidu crkve sv. Ivana u Podaci
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 14. Oslikana gotička zvijezda u apsidi crkve sv. Ivana u Podaci
(foto: Marinko Tomasović)

nom (slika 13) i u apsidi (slika 14), prilikom konzervatorskih radova obnovljena su četiri oslikana križa i šesterokraka zvijezda, zapravo kompozicija triju križeva. Uz njih je, iako u manjim dijelovima, sačuvana i dekoracija traka i crta.⁵⁰ Za razliku od tučepskih križeva podački motivi, neizjednačene veličine u promjerima 36-65 cm, oslikani su u više boja. Razvedenošću i stilizacijom različitih križeva, redovito unutar dvostrukih dekoriranih kružnica, kakvu ima i zvijezda, iskazuju dio sačuvanoga, ali iznimno bogatoga dekorativnog i simbolički oslikanoga sustava. Podačka crkva oslikana je 1409., a ova se godina uspijeva čitati na inače nerazgovjetnom natpisu goticom iznad vrata, kada je negdje istih godina dekorirana posvetnim križevima i crkva u Tučepima. To što je podačka Sv. Ivana bogatija u raznovrsnosti i prikazu simbola i motiva ne znači kako oslikavanje tučepškoga Sv. Jurja treba datirati u drugo vrijeme. Uostalom, križevi desno od ulaza i na sjevernome zidu crkve sv. Ivana završetcima hasti, pupoljcima ili kuglicama, istorodni su jednostavnim i izjednačenim križevima Sv. Jurja.

50 BOSILJKA BEZIĆ, "Predromanička crkva Sv. Ivana Krstitelja u Podaci", u: *Pri-lozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split, 1985., str. 70-76.

Malobrojne izrađevine zlatarskoga obrta, stilski vezani za gotiku, sačuvani su u franjevačkim samostanima u Makarskoj i Zaostrugu. Makarskim liturgijskim predmetima datacija nije usklađena u okviru 15.-17. st., iako ih je većina iz kasnijeg razdoblja.⁵¹ Stoga i otpada mogućnost kako se radi o liturgijskom posuđu iz vremena dolaska ili najranijega boravka redovnika, time i izradi kojom bi se, osim nesumnjivoga stilskog izgleda, naznačila i umjetnost zlatarstva u vrijeme Kosača.⁵² Iz samostana Sv. Marije u Zaostrugu tek je srebrni kadionik sa sigurnošću opredijeljen kao rad 15. st.⁵³

-
- 51 Makarski pozlaćeni kalež iz groba biskupa fra Petra Kačića (+ oko 1660.) uzeo se kao gotički iz 15. st. i dokazom "cvjetnog doba hrvatskog zlatarstva u Dalmaciji": CVITO FISKOVIĆ, "Spomenici grada Makarske", u: JAKŠA RAVLIĆ (prir.), *Makarski zbornik*, I, Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju, 28.-30. rujna 1969., Makarska, 1970., str. 253. Potom se odredio kao kasnogotički, dok pozlaćeni pastorage iz groba biskupa fra Marijana Lišnjića (+ 1686.) i srebrno procesionalno raspelo datiraju u 15.-16. st.: IVO LENTIĆ, "Zlatarstvo u Franjevačkoj provinciji presvetog Otkupitelja", u: HRVATIN GABRIJEL JURIŠIĆ - JOSIP ANTE SOLDI (prir.), *Fra Filip Grabovac i njegovo doba*, Radovi simpozija Kačić, Sinj, 30. rujna - 2. listopada 1982., Kačić, 16, Split, 1984., str. 215-217, 222, 224. Kalež je, kao rad dalmatinskih zlatarskih radionica, datiran i u početak 16. st., dok je procesionalnom raspelel fojničke radionice izrada pomaknuta u 17.-18. st., kao i biskupskom štampu, djelu bosanske radionice, u 17. st.: ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ, "Srebrni liturgijski predmeti iz riznice Franjevačkoga samostana u Makarskoj", u: HRVATIN GABRIJEL JURIŠIĆ (prir.), *Franjevci i Makarska od 1502. do 2002. godine*, Radovi Znanstvenoga skupa Franjevci i Makarska u prigodi pet stoljeća prvoga pisanog spomena franjevaca u Makarskoj, Makarska 17.-20. listopada 2002., Kačić, 36-38, Split, 2004.-2006., str. 660, 665, 670.
- 52 Možda je datacija kaleža iz groba biskupa Lišnjića u početak 16. st. iznijeta u pogledu tvrdnje o nabavkama liturgijskih predmeta tek od 1502., kojom se neoprezno označio početak "službenog" boravka, umjesto prvog spomena franjevaca u Makarskoj: Z. DEMORI-STANIČIĆ, "Srebrni liturgijski predmeti iz riznice Franjevačkog samostana u Makarskoj", str. 648.
- 53 KARLO JURIŠIĆ, *Franjevački samostan Zaostrug*, Zaostrug, 1981., str. 11; IVO LENTIĆ, "Zlatarstvo u Franjevačkoj provinciji presvetog Otkupitelja", str. 219. Primjereniju ekspertizu nego što je učinjena zahtijevaju dva križa, pacifikala, iz zbirke samostana u Zaostrugu: DEŠA DIANA, "Liturgijska franjevačka baština na relaciji Split - Sinj - Zaostrug", u: ZDENKO RADELJIĆ (prir.), *Hrvatski rasadnik - Zbornik članaka znanstvenoga skupa Gornje makarsko primorje, Gradac - Zaostrug*, 26. 9. - 27. 9. 1996., Zagreb, 1999., str. 99, pri čemu se za njihovu stilsku oznaku rabi termin gotika, a da ih se nije ni nastojalo datirati.

Sl. 15. Groblje s bilizima (stećcima) u Crnoči (Staševica)
(foto: Tehno Trend D. o. o., Dubrovnik)

Nadgrobnni spomenici

Na kraju ovoga preglednog izlaganja o gotičkoj umjetnosti i njezinim indicijama u Primorju, Radobilji i Gorskoj župi, uopćeno će se obuhvatiti i njezina brojčano najimpresivnija, a likovnošću i kontekstom nastanka zasigurno najreprezentativnija baština iskazana u nadgrobnim spomenicima, bilizima (stećcima) i pločama kao najčešćim (slika 15), te drugim rjeđim primjerima obilježavanja grobova. O njima se za ovaj prostor odnedavno i najsustavnije pisalo, problemskim pristupom i kontinuirano topografskim prinosima.⁵⁴

54 M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobnni spomenici u Makarskom primorju*, 2007.; JOSIP BULOG, "Prilog poznavanju kamikâ Vrgorske krajine", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 34/2007., Split, 2007., str. 389-420; MARINKO TOMASOVIĆ - DOMAGOJ PERKIĆ - IVAN ALDUK, "Topografija stećaka u Hrvatskoj", u: JASMINKA POKLEČKI STOŠIĆ (prir.), *Stećci*, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori (4. IX. - 2. XI. 2008.), Zagreb, 2008., str. 68, 77-96; MARINKO TOMASOVIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobnni spomenici makarsko-neretvanskog područja", u: JASMINKA POKLEČKI STOŠIĆ (prir.), *Stećci*, katalog izložbe, Galerija Klovićevi dvori (4. IX. - 2. XI. 2008.), Zagreb, 2008., str. 120-129; MAJA

Sl. 16. Bilig (stećak) uzidan u crkvu sv. Mihovila u Raščanima
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 17. Bilizi (stećci) uzidani u crkvu sv. Stjepana u Raščanima
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 18. Bilig (stećak) uzidan u crkvu Svih Svetih u Kljenku
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 19. Bilizi (stećci) uzidani u crkvu Svih Svetih u Kljenku
(foto: Marinko Tomasović)

Stoga će tek biti riječi o nekim temeljnim aspektima korisnim za razumijevanje likovnosti biliga, kao poticaju za buduće, još određenije kulturno i kronološko razvrstavanje. Činjenicom kako su ugrađivani i u crkve potpomoći će, barem upozorenjem, na temelje ranijih gradnji čije spomene ne nalazimo u starijim izvorima (slike 16-19).

ŠUNJIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobni spomenici-stećci na lokalitetu Grebine pored Čeveljuše (Plina) kod Ploča", u: *Opuscula archaeologica*, 32, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2008., str. 133-166; MARINKO TOMASOVIĆ, "Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 35/2008., Split, 2008., str. 167-183; ANTE MILOŠEVIĆ - JURE SUČUR, "Lokalitet: Mišja Draga - prapovijesne gomile; Naselje: Šarića Struga; Grad/općina: Ploče; zaštitno iskopavanje", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2009., str. 699-701; MARINKO TOMASOVIĆ, "Stećci i ploče - Nadgrobni spomenici srednjeg vijeka na Makarsko-neretvanskom području", u: *Hrvatska revija*, Matica hrvatska, IX/1, Zagreb, 2009., str. 64-69; M. TOMASOVIĆ, "Kasnosrednjovjekovne nadgrobne ploče starog omiškog i rogozničkog groblja", str. 92-105; GORAN NOVOVIĆ - MARINKO TOMASOVIĆ, "Stećci u Kozici (Vrgorska krajina)", u: *Makarsko primorje*, 9, Makarska, 2010., str. 55-93; IVAN ALDUK, "Kovač iz Gorske župe", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Konzervatorski odjel Split Ministarstva kulture Republike Hrvatske - Književni krug Split, 42, Split, 2011., str. 161-186; MAJA BILIĆ - ANTE IVIŠIĆ - ŠIME VULIĆ, "Arheološka istraživanja u Istočnoj Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 263-266; MARINKO TOMASOVIĆ, "Kasnosrednjovjekovno groblje u tumulu 1 na Ogradi (Dražice) u Eracima (Istočna Plina)", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*. Katalog izložbe, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 307-311; MARINKO TOMASOVIĆ, "Crkva sv. Bartula i stećci na Krvavcu u Milušoj (Pasičina)", u: *Stavevica*, List župe Sv. Staša u Staševici, 1(8), Staševica, 2013., str. 13-18; MARINKO TOMASOVIĆ, "Tangarija u Milušoj (Pasičina) - Gradina, bojadisaonica i groblje", u: *Hrvatski neretvanski zbornik*, 6, Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, Zagreb, 2014., str. 110-112; MARINKO TOMASOVIĆ, "Greblje u Milušoj (Pasičina) - ukopište iz prapovijesti i sa stećcima iz kasnog srednjeg vijeka", u: *Stavevica*, List župe Sv. Staša u Staševici, 1(9), Staševica, 2014., str. 37-44; MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološka i povjestna topografija Desana", u: STJEPAN ŠEŠELJ (prir.), *Fra Jeronim Šetka - hrvatski franjevac, svećenik, profesor, jezikoslovac i književnik*. Zbornik radova jedanaestog Neretvanskog književnog, znanstvenog i kulturnog susreta izlaganih 24.-26. rujna 2015., Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti - Hrvatska kulturna zaklada - Južnohrvatski ogranak DHK Ston - Franjevačka klasična gimnazija Sinj - Matica hrvatska Neum - Hrvatsko slovo, Zagreb - Kula Norinska, 2016., str. 233-236; MARINKO TOMASOVIĆ, "Kasnosrednjovjekovna križina na groblju Svih Svetih na Bristi", u: *Stavevica*, List župe Sv. Staša u Staševici, 1(11), Staševica, 2016., str. 23-28.

Valja podsjetiti kako su u pogledu etničkih nositelja prepoznate indicije u odvojenom grupiranju biliga (stećaka) i ploča, različitih vrsta nadgrobnih spomenika, iskazanih u Primorju (Makarskom primorju). Kada je riječ o bilizima, iznijet je prijedlog za njihovu pripadnost Vlasima, dok se u nadgrobnim pločama prepoznala nesumnjiva vezanost za domorodački etnikum, nerijetko s heraldičkim obilježjima na njima (slika 20-21).⁵⁵ Za Vlahe, pokretljivu stočarsku populaciju, izvori od polovice 15. st. upućuju na postojanje nahija i u Primorju, Radobilji i Gorskoj župi.⁵⁶ Veće migracije Vlaha iz zaleđa u Primorje potaknute su sukobima s Osmanlijama. Vlasi, čiji je broj izrazit u trajanju vlasti hercega Stjepana Kosače u Humu, a i u vrijeme hercega

Sl. 20. Nadgrobnna ploča s groblja kod crkve sv. Stjepana u Brelima
(foto: Marinko Tomasović)

-
- 55 M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobnni spomenici u Makarskom primorju*, str. 77-78.
- 56 ŠPIRO KULIŠIĆ, "O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starinicima", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne*, V./3, Sarajevo, 1967., str. 206.

Sl. 21. Nadgrobnna ploča s grbom Kačića u crkvi sv. Petra u Makarskoj
(foto: Brankica Pejković)

Vlatka, suprotstavljaju se osmanlijskom uvođenju timarskoga sustava.⁵⁷ Pojedinačni spomen sela u Primorju i Gorskoj župi u defteru iz 1477. govori kako su pripadala vlaškim katunima, odnosno vremenu do kojega su Osmanlije proširile vlast u krajevima od Neretve sve do Cetine.⁵⁸ Među njima su primorska Brela i Bast, Tučepi i Drašnice, te Rašćane i Vrhodol kao mjesta s evidentiranim bilizima. Stupanj znanstvenoga istraživanja još uvijek ne može odgovoriti na pitanje

---

57 NEDIM FILIPOVIĆ, "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, I.", u: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne*, XII./10, Sarajevo, 1974., str. 160-161.

58 N. FILIPOVIĆ, "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini, I.", str. 166, 188. O vlaškim katunima kroz prizmu geneoloških razmatranja, poglavito za južnije priobalje vidi: STJEPAN ČOSIĆ, *Ideologija rodoslovlja - Korjenič-Nerorićevgrbovnik iz 1595.*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku - Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb - Dubrovnik, 2015., str. 143-146.

udjela vlaške populacije na ovom prostoru (pretpostavljene kao nositelja etničke skupine koja se glavninom pokapala pod bilizima) i u nešto ranijem razdoblju, prihvati li se uvriježena datacija biliga u vrijeme od kraja 14. do druge polovice 15. st. Za pretpostaviti je (ili to valja podrazumijevati) ranije prisustvo Vlaha u predjelima zapadno od donjega toka Neretve, iako pri tome pojedina pitanja zahtijevaju odgovore temeljene na kompleksnijim istraživanjima. Jedno od njih odnosi se i na izostanak biliga uz donji tok Cetine (prostor sela Kučiće i Svinišća), na dijelu radobiljskoga prostora iste strane (selo Slime), te priobalnom rogozničkom prostoru. Ovaj problem nije ni naznačen u literaturi, a izravno stoji u vezi pitanja o prisustvu Vlaha na tome prostoru, ne samo od sredine 15. st., nego i u ranijim razdobljima, uostalom kako je i istaknuto za susjedno Makarsko primorje. U arheološkoj literaturi nazočnost Vlaha na prostoru lijeve strane donjega toka Cetine tek se sugerirala, iako nekoegzistentno.⁵⁹

Kontekst datiranja biliga (stećaka) u zapadnom Humu sukladan je i vremenu vladavine hercega Stjepana Kosače, a stilske poveznice spomenika u Primorju i Gorskoj župi sa širim humskim ili hercegovačkim prostorom, osobito ljubuškim, ukazuju i na isto, ili barem

---

59 Riječ je o istraživanjima *Greblja* u Kučićima, na kojemu se ukopavanje isprva odredilo u 12.-14. st., potom do sredine 14. st., te konačno distingviralo svojom mlađom fazom od druge polovice 13. do kraja 14. st., odnosno početka 15. st.: VEDRANA DELONGA, "Srednjovjekovno groblje u Kučićima - novo arheološko nalazište u omiškom zaleđu", u: *Mosorska vila*, II./5-6, Centar za kulturu, Omiš, 1993., str. 155; VEDRANA DELONGA, "Srednjovjekovno groblje u Kučićima - novo arheološko nalazište u omiškom zaleđu", u: *Zov rodnih ognjišta*, List župe Sv. Luke - Kučiće, V./1(8), Kučiće, 1999., str. 21; VEDRANA DELONGA, "Arheološka istraživanja u Kučićima", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 27, Split, 2000., str. 73, 75. Tek se u novijem radu, neznatno dopunjenoj verziji ranijih tekstova, pretpostavilo kako je groblje pripadalo novopridošlom stanovništvu, izravnim sugeriranjem kako se (u prvom redu u pogledu grobnih daća) radilo o Vlasima. Ovaj zanimljivi problem, na žalost, ostao je nedorečen samom činjenicom što se na njega više nije navraćalo, a opterećen i nekim topografsko-kronološkim nesporazumima, o čemu je bilo govora: MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine", u: JACQUELINE BALEN - HRVOJE POTREBICA (prir.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 27, Hrvatsko arheološko društvo - Muzej Cetinske krajine, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011., str. 243-245; M. TOMASOVIĆ, "Arheološka istraživanja u Kučićima: otkriće temelja crkve Sv. Luke iz 14.-15. st.", str. 23-25.

Sl. 22. Bilig (stećak) na Kostanića grebu u Drveniku
(foto: Brankica Pejković)

Sl. 23. Bilig (stećak) iz Brista
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 24. Bilig (stećak) na Crnoči (Staševica)
(foto: Marinko Tomasović)

veoma srodno, radioničko okruženje (slike 22-24).⁶⁰ Podrobnijom analizom ukrašavanja na ovaj likovni krug upozorio je i Ivan Alduk, čiji se zaključci o izglednoj izradi biliga i duže od polovice 15. st. posve uklapaju u ovdje naznačeni problem njihove prostorne i vremenske disperzije,⁶¹ zahvaćene na prostoru pod izravnom vlašću hercega Stjepana Kosače. Podsjećanje na brojne tipološke analogije i raznolikost motiva, kao i "sporednih" likovnih uzoraka, uopće determinaciji nadgrobni spomenika 15. st. u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji kao krugu gotičke umjetnosti, u ovoj je prilici svakako izlišno. Tek u prilog nešto udaljenijih poveznica, ali s istoga geopolitičkog sustava Kosačine vladavine, valjalo bi istaknuti do sada nespomenute sličnosti u oblikovanju kamenih križina. Neovisno o njihovoj (dvojbnoj) tipološkoj determinaciji kao stećaka, činjenica je kako se vremenskom i kulturnom pojavom uglavnom uklapaju u njihov krug. Na donjoneoretvanskom prostoru istaknute su križine

60 M. TOMASOVIĆ, "Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-nere-tvanskog područja", str. 124-126; M. TOMASOVIĆ, "Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini", str. 174-177.

61 I. ALDUK, "Kovač iz Gorske župe", str. 183-184.

Sl. 25. Križina s Grebina u Perki (zapadna Plina)
(foto: Marinko Tomasović)

sa zaobljenih hastama i stražnjom stranom (slika 25).⁶² Nalik su primjercima u istočnoj Hercegovini,⁶³ čime predstavljaju tipološki i uže kulturni antipod učelcima s gotičkim rascvjetalim reljefnim križevima, evidentiranim u Primorju kao klesarskim radovima prispjelim s matičnog dubrovačkog primorja (slike 26-27).⁶⁴ Datacijom ćirilice natpisa iz Huma u prijelaz 15.-16. st. dobiva se uža vremenska okvira izrade ovoga tipa križine. Svakako, on još uvijek zastaje u širem kontekstu izrade biliga (stećaka) u ovom dijelu Hercegovine, pri čemu je

62 M. TOMASOVIĆ, "Kasnosrednjovjekovna križina na groblju Svih Svetih na Bristi", str. 23-28.

63 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Popovo, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, VIII., Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966., str. 132, sl. 34, 54; 86-87; RADMILO PEKIĆ, "Nekropola u srednjovjekovnoj župi Fatnica (ćirilica)", u: *Tribunia*, 10, Muzej Hercegovine Trebinje, Trebinje, 2003., str. 96, 103, sl. 2; ĐURO TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku* (ćirilica), Istorijski institut SANU, Posebna izd., knj. 30, Beograd, 1998., str. 45. Moguće je auktoru križina poznata terenskim uvidom, jer joj izostaje opis u starijoj literaturi na koju se referira: OBREN ĐURIĆ-KOZIĆ, "Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini (ćirilica)", u: *Srpski etnografski zbornik*, V., Naselja srpskih zemalja, knj. 2, Beograd, 1903., str. 1151.

64 M. TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, str. 28, 50-51, 66, 88, 98-99, T. III, 2; T. XIV, 1.

Sl. 26. Grobni učelak na groblju u Bastu
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 27. Grobni učelak na groblju u Drveniku
(foto: Marinko Tomasović)

istaknuto vrijeme Hercega Stjepana Kosače i Vlatka Kosače.⁶⁵ Ono se podrazumijeva i za područja desne obale rijeke Neretve, ljubušskog prostora i Gorske župe, na kojemu je obitelj knezova Jurjevića (Vlatkovića), ojačana upravo politikom hercega Stjepana Kosače i nasljednika, i "omogućila" izradu glavnine nadgrobnih spomenika,⁶⁶ čije se izravne analogije razaznaju na bilizima (stećcima) u Primorju.

Utvrdre uz Cetinu, u Gorskoj župi i na donjoneretvanskom prostoru u doba hercega Stjepana Vukčića Kosače

U vremenu Stjepana Vukčića Kosače u Omišu već postoje dvije utvrde, *Peovica* (slike 28-29) i uzdignutiji *Starigrad* (slika 30). Obje su morale preuzeti ulogu u obrani grada tijekom vojnog nasrtaja ovoga bosanskog velikaša. Tvrđava Starigrad (castrum Stary; civitate An-

65 Š. BEŠLAGIĆ, *Popovo*, str. 86-87, 95.

66 MARKO VEGO, *Ljubuški, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine*, VI., Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1954., str. 5-6, 45; G. NOVOVIĆ - M. TOMASOVIĆ, *nav. dj.*, str. 84.

Sl. 28. Utvrda Peovica u Omišu
(foto: Miroslav Tomasović)

Sl. 29. Utvrda Peovica u Omišu
(foto: Miroslav Tomasović)

Sl. 30. Utvrda Starigrad iznad Omiša
(foto: Marinko Tomasović)

tiqua) podignuta je krajem 14. st. ili u prvoj polovici 15. st.⁶⁷ Njezino jezgro proširivano je već u idućim desetljećima, a potvrdu skore obnove Starigrada imamo u nalazu grba mletačkog dužda Nicola Marcella (1473.-1474.) na tvrđavi.⁶⁸ Starigrad se spominje 1443. u vezi s hercegom Stjepanom, ali i 1448. i 1454. kada tvrđavu drži u rukama.⁶⁹ Ipak, teško je ukazivati na kakve veće graditeljske intervencije na njoj koje je poduzeo Stjepan Vukčić Kosača tijekom vladavine Omišom. Vjerojatno je tvrđavu tek obnovio nakon oštećenja prilikom osvajanja grada, kao i Peovicu u kojoj je navodno imao rezidenciju. Slično se može reći i za preostale srednjovjekovne utvrde uz donji tok Cetine, na kojima je danas teško raspoznavati slijed graditeljskih faza. Među njima je najstarija, ujedno i najznačajnija utvrda *Visuč*, sagrađena na teško pristupačnoj klisuri samo nekoliko kilometara uzvodno od Omiša (slika 31).⁷⁰ *Visuč* se spominje još 1324. kao vlasništvo bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića,⁷¹ a potom i u povelji istoga vladara 1351. godine.⁷² Spominje se kasnije u povelji kralja Sigismunda 1412. i listini kninskoga kaptola 1434. kao posjed

---

67 VANJA KOVAČIĆ, "Omiška tvrđava Starigrad", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split, 1985., str. 162.; VANJA KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", u: *Omiški ljetopis*, 1, Omiš, 2002., str. 75.

68 V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 78. Korjenitu izmjenju, u vizuri kakvu danas poznajemo, doživljava tijekom 16.-17. st.: V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 79; IVAN ALDUK, *Srednjovjekovne tvrđave uz rijeku Cetinu*, Zagreb - Split, 2010., str. 127-130.

69 MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957., str. 109.

70 Netočno se stoga piše kako je tvrđava *Visuč* na istoimenoj planini: M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 126, jer je na uzdignutoj klisuri sjevernog izdanka omiške planine Dinare okrenute donjem toku Cetine.

71 Prvi spomen *Visuč*a 1324. neodređeno se vezuje za bana Stjepana Kotromanića (kojeg?), netočnim pozivanjem na vrijeme kasnijih borbi s Nelipićiama (1337.-1340.): V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 82. Neprikladno je pri tome i referiranje na: M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 126, gdje se prvi spomen *Visuč*a sagledava kroz povelju bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića iz 1351.

72 M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 126.

Sl. 31. Položaj utvrde Visuč iznad Cetine kod sela Svinišće pogledom iz Poljica
(foto: Marinko Tomasović)

Nelipića.⁷³ Položaj kao granična točka suprotne strane Cetine spominje se u dopunjenom Poljičkom statutu iz 1482.⁷⁴ Podno Visuća, u Podviseću gdje se naplaćivala carina, herceg Stjepan namjeravao je 1457. preko Cetine sagraditi most, ali ga Venecija odvraća od toga nauma.⁷⁵ Visuć je 1473. zauzeo Stjepanov sin herceg Vlatko,⁷⁶ iako

---

73 RADOŠLAV LOPAŠIĆ, "Cetinski i lički Vlasi" u: IVAN MUŽIĆ (prir.), *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2010., str. 22.

74 ALFONS PAVIĆ, "Prinosi povijesti Poljica", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XV./1, Sarajevo, 1903., str. 28; IVAN BANIĆ (prir.), *Poljički statut*, Gata, 1995., str. 9.

75 MIROSLAV VULIĆ, "Herceg Stipan", u: *Poljica*, List Poljičkog dekanata, IX./1(9), Gata, 1984., str. 45. Carine pod Visućem (*et gabellas subtus Visech(es)ium*) spominju se u povelji kralja Ostoje 1408. kojom se braći Radivojevićima daje u posjed zemlja između Neretve i Cetine: FERDO ŠIŠIĆ, "Nekoliko isprava iz početka XV st.", u: *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. XXXIX., Zagreb, 1938., str. 316; PAVAO ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna župa Večerić (Večerić) i postanak Mostara", u: PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN ŠIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 167.

76 M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 127; I. BOŽIĆ, *nav. dj.*, str. 116; A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 53, bilj. 53.

se vjerojatno radilo o privremenom gubitku utvrde koja je još 1466. bila u nadležnosti Stjepana Kosače.⁷⁷ Utvrdu je predao Mlečanima 1478. kako bi se lakše obranila od Osmanlija.⁷⁸ Stoga Mlečani na Visuću 1481. i 1488. poduzimaju opsežne graditeljske radove, dok popis naoružanja utvrde govori o njezinoj iznimnoj ulozi u strategijskom otporu nadolazećim Osmanlijama.⁷⁹

Danas je nemoguće naznačiti opseg i izgled tvrđave u vrijeme hercega Stjepana Kosače, osobito što se ostatci njezinih zidova jedva razaznaju. Visuć je kao već postojeću utvrdu zacijelo mogao tek neznatno obnoviti. Glavnina graditeljskih radova na utvrdu pripada vremenu nakon njegove smrti, sve do kraja 16. st., jer od druge polovice 17. st. Visuć gubi svoju ulogu.⁸⁰ Za vrijeme hercega Stjepana još teže je dokazivati postojanje, nekoliko kilometara uzvodnije, ranije jezgre utvrde na položaju *Kunjak* u Kućicama, zasnovane na mjestu prapovijesne gradine.⁸¹ Njezino podizanje vezuje se za graditeljsku aktivnost Žarka Dražojevića, negdje 1473.-1479., iako se u prilog tome nisu iznijele potvrde.⁸² *Kunjak* je, sudeći prema izostanku učestalih spomena u izvorima, zastalno imao kratkotrajniju ulogu. Najvjerojatnije da je i porušen u ranom nasrtaju Osmanlija, do 1492.,⁸³ iako se tek 1669. govori o ruševnom stanju utvrde.⁸⁴ Uostalom, to je i ra-

---

77 A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 53, bilj. 53. Mlečani se u godini smrti hercega Stjepana 1466. obvezuju naoružati i braniti njegovu utvrdu Visuć: V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 82, bilj. 24.

78 V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 82.

79 *Isto*, str. 83-84.

80 *Isto*, str. 84-85.

81 M. TOMASOVIĆ, "Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine", str. 234-235.

82 Tvrđnju je iznio: TOMISLAV HERES, "Poljički knez Žarko Dražoević u povijesti i književnosti", u: *Poljica*, List Poljičkog dekanata, IX./1(9), Gata, 1984., str. 37; I. ALDUK, *Srednjovjekovne tvrđave uz rijeku Cetinu*, str. 111, dopušta takvu mogućnost. S druge strane netočno se govori o spomenu *Kunjaka* u poljičkom Statutu 1482.: V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 85; V. KOVAČIĆ, "Urbanistički razvitak i arhitektura", u: ŽARKO DOMLJAN (prir.), *Omiš i Poljica*, Zagreb, 2006., str. 240.

83 T. HERES, "Poljički knez Žarko Dražoević u povijesti i književnosti", str. 37.

84 V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 85, bilj. 30.

zumljivo u pogledu zamiranja dominantnijega Visućana zapadu, a s kojim je Kunjak bio u vizualnoj povezanosti.

Također ni tvrđavi *Duare* (Zadvarje), izravno spomenutoj ("pod grad Zadvarje") 1482. kao međašu Poljica,⁸⁵ nije moguće utvrditi raniju jezgru u vremenu hercega Stjepana. Iznijet je prijedlog kako tvrđava u njegovo vrijeme nije ni postojala, odnosno sagrađena je od posljednje godine njegova života, negdje 1466.-1482., moguće i od 1478.-1482.⁸⁶ Ipak, s pravom se dopušta mogućnost postojanja manje utvrde oko 1408., na istom mjestu gdje se kontinuirano nadograđivala sve do kraja 17. st.⁸⁷ Ona je podrazumljiva i u pogledu spomena mjesta 1408. (...*locum Duarum cum provincia Radobilie...*) u povelji kralja Ostoje.⁸⁸ *Duare* su nesumnjivo u posjedu hercega Stjepana 1440. kada osvaja Omiš i Poljica,⁸⁹ a moguće i istoimena utvrda. Ipak, prostor *Duara* s Radobiljom predstavlja jedino pouzdano očitovanje graditeljske poduzetnosti hercega Stjepana na donjem toku Cetine. Ona se u prvom redu odnosi na njegovu namjeru gradnje ili korjenitoga adaptiranja jedne već postojeće utvrde u Radobilji i gradnje mosta preko Cetine za lakši pristup Poljicima.⁹⁰ Po svemu sudeći do gradnje utvrde je i došlo, ali nije poznat njezin položaj.⁹¹ Mletačka

---

85 I. BANIĆ (prir.), *Poljički statut*, str. 9.

86 IVAN ALDUK, "Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje (1. dio - do turskog osvajanja)", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 35, Split, 2005., str. 225. Očito omaskom 1478. uzima se kao godina preuzimanja Visuća od strane hercega Vlatka, jer tada ovu utvrdu predaje Mlečanima.

87 I. ALDUK, "Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje (1. dio - do turskog osvajanja)", str. 224, 226.

88 F. ŠIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 316; P. ANĐELIĆ, *nav. dj.*, str. 167.

89 I. ALDUK, "Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje (1. dio - do turskog osvajanja)", str. 223.

90 V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 86. Kod opetovanja navoda spominje Mandušića kulu u Katunima, čime neizravno sugerira kako je herceg Stjepan vjerojatno na njenom mjestu namjeravao (ili započeo) graditi utvrdu: VANJA KOVAČIĆ, "Urbanistički razvitak i arhitektura", str. 241; I. ALDUK, *Srednjovjekovne tvrđave uz rijeku Cetinu*, str. 102, za položaj hercegovine utvrde veli kako se nalazila "negdje u Radobilji".

91 I. ALDUK, "Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje (1. dio - do turskog osvajanja)", str. 224, gdje se napominje kako nije jasno radi li se o jednoj ili dvije utvrde. Navodi položaje uz rijeku na kojima je herceg mogao podići tvrđavu: Blato na Cetini, te nizvodnije Kreševo i Golu glavu južno od župne crkve u Katunima. Auktor, možda i nepotrebno, isključuje mogućnost

vlada 1457. i 1458. traži od Hercega da spornu tvrđavu poruši, ali ona ostaje netaknuta.⁹²

Ranije podignut Vrgorac, u Gorskoj župi, u izvorima 1444.-1445. i 1448. navodi se kao posjed hercega Stjepana.⁹³ Do 1470. u posjedu je hercega Vlatka, kada mu ga oduzimaju braća Vlatkovići.⁹⁴ Prema kasnijem crtežu u podnožju tvrđave bio je podignut gradski bedem s karakterističnim srednjovjekovnim elementom gibelinskog, zupčastog kruništa i kulama sa strane.⁹⁵ Prema izvještaju mletačkog vojnog inženjera I. F. Rossinija iz 1749., koji navodi i kruništa, razvidno je kako su tada još sačuvani dijelovi srednjovjekovne utvrde.⁹⁶

Herceg Stjepan Kosača u onodobnim pisanim izvorima povezuje se i za grad Vratar na desnoj strani Neretve (slike 32-33). Značenje utvrde, spomenute 1434., opisom i kroz izvore najuspješnije je prikazao R. Dodig, naznačivši 1444.-1466. kada se Vratar redovito spominje s

---

kako se radilo o proširenju već tada postojeće tvrđave Duare, osobito što je prethodno dopustio mogućnost kako se radilo i o gradnji dvaju utvrda: str. 224, 226.

92 U literaturi se ne razaznaje uvijek što Mlečani 1457. zahtijevaju od hercega Stjepana. V. KOVAČIĆ, "Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija", str. 86, piše kako je herceg Stjepan tek naumio sagraditi utvrd i most u Radobilji. Za protivljenje Venecije takvoj inicijativi, u strahu da gradnje u konačnici ne posluže Osmanlijama za pristup Poljicima, netočno referira Božičev rad u kojemu se govori o događajima iz 1471. kada je glavnu ulogu imao herceg Vlatko: I. BOŽIĆ, *nav. dj.*, str. 119. Pak, JOSIP ANTE SOLDI, *Župa Radobilja (Katuni-Kreševo)*, Omiš, 1970., str. 12, ne pozivajući se na izvore, govori o započetoj gradnji tvrđave, a zahtjev Mlečana stavlja u 1455. Navodno, unatoč traženja Venecije 1455. da odustane od tih planova, herceg Stjepan započinje graditi utvrd i most. Moguće su porušeni ili oštećeni od strane Splićana, jer Senat na hercegovu pritužbu 1457. obećava kako će splitski knez nadoknaditi štetu. Na datom mjestu Soldo spominje neimenovanu tvrđavu 1462., ali u jasnoj kontekstualizaciji kao sporne hercegovne gradnje. Teritorij župe Radobilje u posjedu je Kosača i nakon smrti hercega Stjepana, jer Venecija 1467. potvrđuje ranija prava njegovom sinu i nasljedniku hercegu Vlatku: A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 53, bilj. 53.

93 M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 135.

94 I. BOŽIĆ, *nav. dj.*, str. 119; A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 53, bilj. 53.

95 CVITO FISKOVIĆ, "Najstariji opisi i slike Vrgorca", u: *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, IX./3, Zagreb, 1961., str. 128-129.

96 C. FISKOVIĆ, "Najstariji opisi i slike Vrgorca", str. 125.

Sl. 32. Položaj utvrde Vratar kod Borovaca
(foto: Marinko Tomasović)

Sl. 33. Utvrda Vratar kod Borovaca
(foto: Marinko Tomasović)

imenom hercega Stjepana Kosače.⁹⁷ Kako se njegovo podizanje pretpostavilo krajem 14. st., a pad u ruke Osmanlija 1472., godinu nakon Počitelja,⁹⁸ radilo bi se o tek manje opsežnim zahvatima na Vrataru u samom trajanju hercegove vlasti nad njim 1444.-1454.⁹⁹ U rukama hercega Stjepana bila je i utvrda Brštanik kod Opuzena, značajna u ratu s Dubrovčanima 1451.-1454.¹⁰⁰ Dubrovčani ga preuzimaju navodno još 1450., kada ruše i hercegovu utvrdu na Osinju na samom ušću Neretve, a 1452. šalju pomoć hercegovu sinu Vladislavu.¹⁰¹ Moguće je da su Brštanik 1472. i porušili Dubrovčani, kada spaljuju i Posrednicu na mjestu današnjeg Opuzena.¹⁰² Drugdje se veli, iako

---

97 RADOSLAV DODIG, "Grad Vrtar i njegovi gospodari", u: *Dubrovnik*, N. s., IX./4, Dubrovnik, 1998., str. 71-80.

98 R. DODIG, "Grad Vrtar i njegovi gospodari", str. 80.

99 M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 134.

100 A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 57, bilj. 66.

101 Tvrđavu na Osinju navode dubrovački izvori 1422. i 1426.: M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 87; MIHAILO DINIĆ, "Trg Drijeva u srednjem veku" (ćirilica), u: *Godišnjica Nikole Čupića*, XLVII., Beograd, 1938., str. 140, sa sigurnošću govori o Osinju kao položaju na kojemu splitski knez J. Marcelo 1465., nakon što je zagospodario Primorjem i Drijevima, dobio odobrenje za gradnju utvrde. Nije poznato je li se započelo s njenom gradnjom, točnije obnovom. Sudeći prema kasnijim izvorima utvrdu na Osinju, ušću Neretve, podigli su 1471.-1472. Dubrovčani, čime su najizravnijim nadzorom ulaza u rijeku nastojali nadoknaditi gubitak Posrednice: A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 65.

102 RADE JERKOVIĆ, "Dvije stare tvrđave na ušću Neretve (Brštanik i Koš)", u: *Kalendar Napredak*, p.o., Sarajevo, 1941., str. 11. U novijoj literaturi, pozivanjem na Jerkovića, pretpostavlja se kako je tada porušen tek Brštanik: Đ. TOŠIĆ, "Brštanik u srednjem vijeku", str. 49. Tošićevu referencu o rušenju Brštanika 1472. preuzima: R. DODIG, "Grad Vrtar i njegovi gospodari", str. 80. Spaljivanje Posrednice od strane Dubrovčana 1472. nije značilo kako je položaj od tada napušten, jer se na tom mjestu i dalje nalazi utvrda kralja Matije Korvina, često spominjana u dubrovačkim izvorima 1481.-1491. kao Koš (*fortezza Koso ovvero Opusena*). Navodno ju je kralj, uz suglasnost Dubrovčana, i podigao oko 1463., te obnovio nakon spaljivanja Dubrovčana. Čini se uvjerljivijim kako je već 1490.-1491. osvojena od Osmanlija: A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 73, nego 1500. kako piše: M. SIVRIĆ, *nav. dj.*, str. 383, pozivajući se na Jerkovića. Pak, drugdje se veli kako su Dubrovčani 1472. podigli utvrđenje na Posrednici nakon pada Počitelja u ruke Osmanlija, ali ga iste godine i spalili nakon pritužbe hercega Vlatka Porti: I. BOŽIĆ, *nav.*

pozivanjem na stariju literaturu, kako je utvrda Brštanik porušena od Osmanlija prije 1483.¹⁰³

Između predaje i stvarnosti: manje poznate utvrde *Hercegova kula* i *Ercegova gradina* u Primorju

U Primorju su poznata dva položaja s gradnjama koje nose naziv *Hercegova kula* i *Ercegova gradina*, a o kojima se ništa ne doznaje iz pisanih izvora. Tek su spomenute u literaturi kao indikativni toponimi, dokazi gradnje hercega Stjepana.¹⁰⁴ *Hercegova kula*, ili *Kula hercega Stipana*, u Gornjim Brelima nalazi se oko 300 m istočnije od zapuštenoga zaseoka Sokoli (slike 34-36). Pregledno sagledavanje spomeničke baštine uključilo ju je u krug gradnji kojima se pouzdano ne razaznaje vrijeme nastanka, iako uključuje i 15. st.¹⁰⁵ Gradnja predstavlja solidno zidani dvokatni kaštel adaptiran uz abrij litice, veličine 3 x 5 m u prizemlju, odnosno 2,4 m širine prostora od stijene do nasuprotnog dužeg jugozapadnog zida. S te strane se i ulazilo na prvi kat kaštela, dok je manji ulaz vjerojatno vodio u prizemlje s istoka, na mjestu porušenog zida debljine 0,63 m. Pravokutnim tlocrtom donekle upućuje na kasni srednji vijek, iako se na njemu ne očituju izrazite stilske karakteristike toga vremena. I uz litice zapadno od kaštela nalaze se ostatci, moguće kasnijih, suhozidnih gradnji.

---

dj., str. 121, bilj. 38. Na temelju navedenog ne čini se stoga pouzdanim Hrabakovo pozivanje na Klaića o tobožnjoj želji kralja Matije Korvina da 1488. ponovo podigne porušenu utvrdu Koš, osobito što nazočnost njegove vojske i nabavke prije potvrđuju kako se radi o njenoj obnovi u smislu održavanja ili ojačanja: BOGUMIL HRABAK, "Uskočke akcije krajišnika na ušću Neretve (1482-1537)", u: *Historijski zbornik*, XXIX.-XXX., 1976.-1977., Zagreb, 1977., str. 182.

103 R. JERKOVIĆ, "Dvije stare tvrđave na ušću Neretve (Brštanik i Koš)", str. 12. Ostaje nepoznat uži položaj utvrde (možda i sustava utvrda) u Desnama s desne strane Neretve, čiji se kaštelan spominje u dubrovačkim izvorima 14. i početka 15. st. Za prijedlog njezine približne ubikacije vidi: M. TOMASOVIĆ, "Arheološka i povijesna topografija Desana", str. 237-238.

104 K. JURIŠIĆ, "Stariji hrvatski natpisi Makarskoga primorja (XV-XVIII st.)", str. 122.

105 Spomenuta je u pogledu toponima kao lokalitet koji "možda čuva uspomenu na bosanskog velikaša i hercega Stipana Vukčića Kosaču...": IVAN ALDUK - MARINKO TOMASOVIĆ, "Sakralna arhitektura i ostali kulturno-povijesni spomenici na području Biokova", u: ROMAN OZIMEC (prir.), *Biokovo*, Grap-his - Park prirode Biokovo, Zagreb, 2008., str. 167.

Sl. 34. Ulazna strana Hercegove kule (Kula hercega Stipana) u Gornjim Brelima (foto: Marinko Tomasović)

Sl. 35. Unutrašnjost Hercegove kule (Kula hercega Stipana) u Gornjim Brelima (foto: Marinko Tomasović)

Sl. 36. Položaj Hercegovine kule (Kula hercega Stipana) u Gornjim Brelima
(foto: Marinko Tomasović)

Za sada je dopušteno tek iznijeti neke primjedbe u pogledu moguće datacije kaštela kao kasnosrednjovjekovnoga. Apstrahira li se izostanak osjetljivih stilskih pokazatelja na gradnji, osim tlocrta koji je možda i rezultat prilagodbe terena i nevelikog prostora, za pripadnost 15. st. (neovisno, hercegu Stjepanu ili nasljednicima) upućuje spomenička kontekstualizacija užeg prostora. Zapadnije od Sokola podignuta je na uzvisini u 14.-15. st. gotička crkva sv. Nikole, uokolo koje su nadgrobne ploče,¹⁰⁶ čime je obuhvaćen i vremenski okvir vlasti hercega Stjepana na ovome prostoru. Međutim, vrijednost ovoga dijela terena je i u pogledu iznimnoga strateškog značaja uokolo crkve sv. Nikole, zbog čega se i iznio prijedlog ubiciranja Berulije iz 10. st., poznate iz djela bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta.¹⁰⁷ S

106 M. TOMASOVIĆ, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju, str. 21-23, 81-83, T. I, 2; M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagioto-ponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 125.

107 MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova *De administrando imperio*", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. s., 36, Split, 2009., str. 305-307.

položaja crkve, ranije prapovijesne nadzorne točke, izvrsno se gleda komunikacijski prijevoj ka moru, a osobito širi pojas Radobilje i tvrđave Duare na sjeverozapadu. Takve vrijednosti izostaju na položaju *Hercegove kule*, koja je posve zaklonjena i bez mogućnosti nadzora iole bitnijih pravaca i šireg pristupnog terena.¹⁰⁸ Ovim prije govori kako je podignuta kao kaštel refugijalnog značaja, osobito što je dobro skrivena u blizini naselja. Teško je vjerovati kako bi se vladari, osobito u posve nemirnom i politički prevrtljivom vremenu sredine 15. st., odlučili za podizanje manje utvrde na tako pasivnom položaju kakvog ima *Hercegova kula*. Uostalom, na refugijalne važnosti kaštelela s puškarnicama upućuju i suhozidine zapadnije od nje, najvjerojatnije gospodarskoga karaktera. Stoga naziv položaja u planinskom predjelu Brela, što će se donekle sličnim determiniranjem kasnije objasniti u slučaju kasnoantičke eremitaže i mletačkoga grba u Omišu, primarno odražava značaj hercega Stjepana Kosače. Uostalom, riječ je o kraju s trajnijom hercegovom vlašću, s Radobiljom u susjedstvu i spomenutim događajima uz rijeku Cetinu tijekom zadnjeg desetljeća njegova života. Samu pripadnost gradnje vremenu hercega Stjepana, zanemari li se sama predaja o utvrdi kao njegovoj, valja ostaviti otvorenom ili je dopustiti tek kao pretpostavku u povijesnim okvirima 15. st.

Okvirom vlasti hercega Stjepana Vukčića Kosače na ovom prostoru, od 1440. do 1466., a osobito njegova nasljednika, sina hercega Vlatka, s većom sigurnošću ipak treba sagledati podizanje *Ercegove gradine* na planinskom predjelu sela Veliko Brdo iznad Makarske (slike 37-40). Ova nevelika pravokutna kula, dužine zidova 16 x 8 m i sačuvane visine do 2 m, podignuta je na klisuri gotovo nepristupačnog izdanka masiva Biokova zapadnije od sela. Podizanje *Ercegove gradine* može se promotriti u okviru plana o tadašnjem utvrđivanju Makarske, čime je njezina datacija od sredine do druge polovice 15. st. gotovo neupitna. Vlatko Kosača uputio je Mlečanima 1477. zahtjev, ili podsjećanje na ranije obećanje Senata, za pomoć u utvrđivanju Makarske.¹⁰⁹ Teško je dokazati kako se uopće započelo s ovom grad-

108 Hercegova kula podignuta je uza sipar ispod Prve vode na planinskoj oputini za uzdignuti Bukovac, isključivo planinskog, stočarskog karaktera. Komunikacija je posve izvan uloge u kakvom pristupu zabiokovskim selima u podnožju visokog biokovskog hrpta. Uz to, put se i ne nadgleda dobro s Hercegove kule u podnožju.

109 I. Božić, *nav. dj.*, str. 123. Upadljivo je kako se *Macarscha*, iz izvora koji se donosi, preslobodno mijenja u Makar (selo iznad Makarske): NEVEN ISAILOVIĆ,

Sl. 37. Ercegova gradina na planinskom predjelu sela Veliko Brdo iznad Makarske
(foto: Matko Jurčević)

Sl. 38. Ercegova gradina na planinskom predjelu sela Veliko Brdo iznad Makarske
(foto: Matko Jurčević)

Sl. 39. Ercegova gradina na planinskom predjelu sela Veliko Brdo iznad Makarske
(foto: Matko Jurčević)

Sl. 40. Ercegova gradina i Makarska u južnom obalnom podnožju
(foto: Matko Jurčević)

njom,¹¹⁰ ali je razložno pomišljati o podizanju barem manje utvrde kakva je *Ercegova gradina*. To što se ova gradi sjevernije od grada razumljivo je u pogledu njezine iznimne mogućnosti za nadgledavanje širokog morskog i priobalnog prostora, iako nije postavljena uz pješačku komunikaciju prema planini. Obranu naseobinske jezgre uz more na sebe je mogla primiti, možda ovom prilikom obnovljena, utvrda na Sv. Petru.¹¹¹ Pak, ono što dodatno upućuje na *Ercegovu gradinu* kao utvrdu iz sredine 15. st. odnosi se na njezinu udaljenost od sela Veliko Brdo smještenog u biokovskom podnožju iznad Makarske. To je dokaz kako nije predstavljala refugij, kakve su zazidane pećinice i kašteli iz osmansko-venecijanskog 16.-17. st. na užem prostoru makarskih sela, Velikog Brda, Makra i Kotišine,¹¹² nego samosvojno utvrdu koju je podigao moćni vlastodržac. Stoga, možemo s većom sigurnošću zaključiti kako *Ercegova gradina* uistinu pripada vremenu uprave hercega Stjepana ili, vjerojatnije, Vlatka Kosače u Primorju ili Krajini.¹¹³ Po svemu sudeći, ona nije jedini arhitekton-

---

"Crtice o Kačićima u Makarskom primorju u XV veku (ćirilica)", u: *Istorijski časopis*, LV., Istorijiski institut SANU, Beograd 2007., str. 127, bilj. 41.

- 110 Do utvrđivanja sa sigurnošću dolazi tek stoljeće kasnije, kada je Makarska već dugo pod osmanskom vlašću: MARINKO TOMASOVIĆ, "Zidine grada i položaj muslimanskog groblja u osmanskoj Makarskoj 16.-17. stoljeća", u: *Makarsko primorje*, 10, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2012., str. 71-79, s reperkusijama o fortificiranju još od kasnoantičkog razdoblja.
- 111 Faze gradine na Sv. Petru, od prapovijesti do osmansko-venecijanskog razdoblja, pregledno vidi: MARINKO TOMASOVIĆ, "Lokalitet: Makarska - Sv. Petar. Naselje: Makarska; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 8/2011., Zagreb, 2012., str. 620-625; M. TOMASOVIĆ, "Lokalitet: Makarska - Sv. Petar...", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 9/2012., Zagreb, 2013. (u tisku); M. TOMASOVIĆ, "Lokalitet: Makarska - Sv. Petar...", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 10/2014., Zagreb, 2015. (u tisku); M. TOMASOVIĆ, "Lokalitet: Makarska - Sv. Petar...", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11/2015., Zagreb 2016. (u tisku).
- 112 KARLO JURISIĆ, "Priroda i kulturna baština na području Makarskog primorja", u: *Acta Biokovica*, I., Institut planina i more, Makarska 1981., str. 295; I. ALDUK - M. TOMASOVIĆ, *nav. dj.*, str. 169-170.
- 113 Pak, donekle je otvoreno značenje naziva *Rta Erceg* (inače, u Makarskom primorju i zabiokovlju učestalog prezimena) koji s južne strane poluotoka Osejava zatvara makarsku luku. Pojas ima hidroarheološki značaj, ali je nalazima nedostatan za jasnije predočavanje kasnosrednjovjekovne faze: M. TOMASOVIĆ, "Neka pitanja uz sagledavanje podmorskih nalaza u Makarskoj", u: LUKA BEKIĆ (prir.), *Jurišičev zbornik*, Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića, Zagreb, 2009., str. 409.

ski ostatak srednjovjekovne fortifikacije u Primorju, obalnom pojasu između Cetine i Neretve, koji bi se i nazivom očitovao kroz pripadnost razdoblju Kosača. Kao tadašnja utvrda pretpostavljen je *Jugovića grad* na podjednakom nepristupačnom Viteru u Zaostrugu.¹¹⁴ Njegova gradnja predstavlja kvadratičnu kulu s korištenjem žbuke kao veziva, vel. 7 x 7 m i s produžetkom zida ka jugu. Elaboriranjem povijesnoga konteksta, izvora i predaje, utvrda je promovirana kao gradnja Vukmana Jugovića, vjernog podanika hercega Stjepana, ali i nasljednica promatračnice Porfirogenetova kastruma Ostrog u podnožju.¹¹⁵ Ranosrednjovjekovni kastrumima, predočivim u izvoru, topografija još nije usuglašena u povijesnim znanostima, a izostaju im i pouzdani dokazi kontinuiteta u kasnom srednjem vijeku.¹¹⁶

Gotovo sigurno, utvrda u 15. st. nalazila se na *Gradini* u Drveniku, u gornjem Makarskom primorju, selu spomenutom još 1276., a kao posjed i 1417.¹¹⁷ Međutim, bez istraživanja nije lako reći u kakvom je opsegu ukorporirana u nesumnjive nadogradnje iz osmansko-venecijanskog razdoblja. Spomenički kontekst najužeg, ali i njezina tek nešto šireg pojasa, sa sigurnošću dokazuje duži kontinuitet drveniće utvrde, najvjerojatnije još od 13.-14. st.¹¹⁸

-
- 114 KARLO JURIŠIĆ, "Despotov Zaostrug kroz povijest (ulomci iz prošlosti)", u: ŽARKO DESPOT (prir.), *Život i djelo Ivana Despota, Radovi sa znanstvenog savjetovanja, Makarska - Zaostrug*, 18.-20. prosinca 1986., *Makarski zbornik*, 2, Makarska, 1989., str. 291-296.
- 115 M. TOMASOVIĆ, "Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova *De administrando imperio*", str. 294-297.
- 116 Ubikacija im se predočava i pozivanjem na strukturiranje kasnoantičkih naselja u podnožju: M. TOMASOVIĆ, "Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova *De administrando imperio*", str. 293-313.
- 117 K. JURIŠIĆ, "Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje)", str. 102.
- 118 Na zapadnoj padini Gradine u Drveniku, zasnovane u ilirsko vrijeme, vidljivi su temelji jednobrodne crkve s polukružnom apsidom na istoku. Toponomastički se, *Na Kuzmi*, dokazuje njezin titular, dok tipologija upućuje na romaničku gradnju 12.-14. st., vrijeme spomena Drvenika sredinom 13. st. Crkva sv. Kuzme nesumnjivo je pripadala jezgri uz tvrđavu, dok je sjevernija Sv. Jurja s grobljem datirana u 15. st.: M. TOMASOVIĆ, "Toponomastika i hagiotoponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve", str. 122. Neuvjerljiva je interpretacija drveniće utvrde kod: ANITA GAMULIN, "Utvrde Gornjeg primorja", u: ŽELJKO RADELIĆ (prir.), *Hrvatski rasadnik - Zbornik članaka znanstvenog skupa Gornje makarsko primorje, Gradac - Zaostrug*, 26. 9.-27. 9., 1996., Zagreb, 1999., str.

Sl. 41. Kasnoantička eremitaža iznad Cetine kod Omiša
(foto: Marinko Tomasović)

Neutemeljene predaje o gradnjama i znamenjima Stjepana Vukčića Kosače

Kod Omiša, samo 2 km od ušća Cetine, uz teže pristupačne litice Dinare iznad ceste s lijeve strane rijeke, sačuvani su ostatci ožbukane gradnje s nadsvođenom cisternom i njezinim vanjskim pravokutnim kontraforima (slika 41).¹¹⁹ Postavljena je uz rub zaravnjenoga grebena

---

79-81, gdje se netočno tvrdi kako je spomenuta kao posjed humskih knezova Vlatkovića, pri čemu se auktorica poziva na S. Zlatovića, koji ne navodi izvor. Netočna je i tvrdnja o prvom spomenu Drvenika tek 1494., a razvidna i nesigurnost po pitanju same utvrde u 15. st., koja se pretpostavlja, a odmah potom uzima kao sigurna. Osloncem na uistinu benevolentno Zlatovićevo pisanje kako Osmanlije drveničku utvrdu nisu koristili iz straha od Uskoka i Mlečana (sic!), već samo stanovništvo za zbijeg, proisteklo je da se na tvrđavi i nije graditeljski interveniralo tijekom 16.-17. st. (ili su to, barem tako proizlazi, samoinicijativno poduzimali Drveničani, u što je uistinu teško povjerovati). Upadljivo je kako se, inače u većem odlomku teksta o utvrđi, ova uopće i ne pokušava datirati, iako se govori o nekim moguće starijim dijelovima.

119 MARINKO TOMASOVIĆ, "Ranokršćanska eremitaža nadomak Omiša", u: *Omiški ljetopis*, Župa sv. Mihovila arkandela u Omišu, VI./6, Omiš, 2011., str. 57-71; MARINKO TOMASOVIĆ, "Ranokršćanska eremitaža nedaleko ušća Cetine i pećina iznad Zelenog vira u Sviniščima", u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XLIII./1-2, Zagreb, 2011., str. 21-36.

dužine 37 m i širine 7 m, odakle se gledaju Cetina i Poljica. Podsjetilo se kako je za gradnju davno rečeno kako predstavlja utvrdu *Herceg Stjepana*,¹²⁰ iako se s nje nisu nadzirali bitniji putni pravci, riječni ni kopnjeni. Uz to, položaj bi za utvrdu bio i nelogično odabran, uvučen i posve izoliran, bez mogućnosti komuniciranja s drugim točkama. Gradnja je stoga determinirana, i u pogledu ulomaka amfora, kao eremitaža iz kasne antike, pustinjačko obitavalište u surovom i negostoljubivom krajoliku idealnim za meditaciju i molitvu, a koje nije zaživjelo nakon 5. ili 6. st. Ukoliko je i poslužila u ugarsko-hrvatskom i osmansko-venecijanskom razdoblju, uloga mu je bila beznačajna, možda u kakvom usputnijem događanju.

Pripisivanje kasnoantičke gradnje Stjepanu Vukčiću Kosači dokazuje naknadno, preaktivno sagledavanje povijesne epizode njegove vlasti nakon osmomjesečnoga opsjedanja i teškog razaranja Omiša (1440.-1444.),¹²¹ ali i ponovnoga posjedovanja grada 1448. i 1454.¹²² Sjećanje na hercega Stjepana ponajbolje se očituje u tumačenju, još sredinom 19. st., grba na spoju pročelja renesansne crkve Svetoga Duha i kasnijeg tornja gradskog sata u Omišu kao njegovog znamenja, iako pripada mletačkoj obitelji Memmo s početka 17. st. (slika 42).¹²³ Mišljenje Mijata Sabljara kako grb pripada bosanskom velikašu svojevrсна je lokalna memorija u povijesnom sagledavanju. Podudarna je mletačkim i austrijskim izvorima kada neizostavno vezuju događaje u Omišu upravo za Stjepana Vukčića Kosaču u razdobljima koji su prethodili njihovoj upravi.¹²⁴ Prirodu pogrješke o tumačenju kasnijeg grba kao Kosačina odaje Sabljareva zabilješka kako je na pročelje crkve prenijet "iz jedne gradine više Omiša".¹²⁵ Poznata je tradicija

---

120 JAKOV TOMASOVIĆ, *Omiš*, Omiš, 1932., str. 44. Predaja o hercegu Stipanu kao graditelju utvrde inače je ukorijenjena u uzvodnim Kučićima, zavičaju pisca.

121 MLADEN ANČIĆ, "Srednjovjekovni Omiš", u: ŽARKO DOMLJAN (prir.), *Omiš i Poljica*, Zagreb, 2006., str. 58.

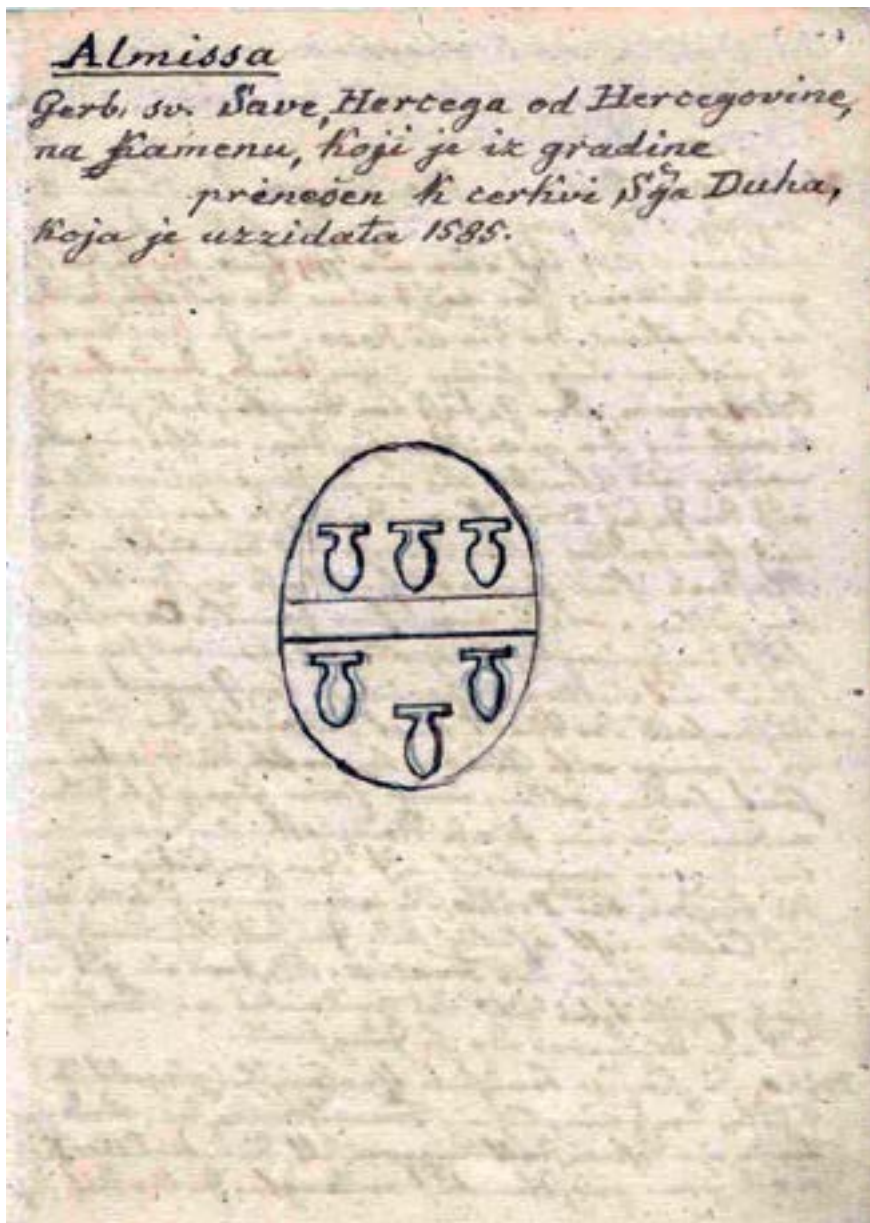
122 M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 85.

123 MARINKO TOMASOVIĆ, "Grb s pročelja crkve sv. Duha kao dokaz omiške memorije sredinom 19. stoljeća", u: *Omiški ljetopis*, Župa sv. Mihovila arkanđela u Omišu, VI./6, Omiš, 2011., str. 155-160.

124 VANJA KOVAČIĆ, "Fortifikacije grada Omiša", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16, Zagreb, 1992., str. 38, bilj. 5.

125 M. TOMASOVIĆ, "Grb s pročelja crkve sv. Duha kao dokaz omiške memorije sredinom 19. stoljeća", str. 155-160.

Sl. 42. Stranica terenske bilježnice Mijata Sabljara na kojoj pripisuje mletački grb hercegu Stjepanu Kosači (bilj. 20; Arhiv Ministarstva kulture Republike Hrvatske)

kako je kaštel sa sačuvanom romaničkom kulom Mirabellom (Peovica) iz 13. st. sadržavao i rezidenciju hercega Stjepana.¹²⁶ Nema dvojbi kako je Sabljar pomišljao na ovaj kaštel, možda i na uzdignutiju utvrdu Starigrad, pri čemu nije sagledao raskorak između Kosačina vremena i početka 17. st. kada su obje utvrde pregrađivane.¹²⁷ Stoga je navod o mletačkom grbu kao tobožnjem znamenju hercega Stjepana potvrda dugotrajne i žive tradicije o značenju bosanskoga velikaša u povijesnom tijeku utvrđenoga grada na ušću Cetine, zadržane sve do sredine 19. st.,¹²⁸ a ukorijenjene u omiškom zaleđu i dugo nakon toga.

Inače, predaje o pripadnosti gradnjama pojedinim srednjovjekovnim vladarima nisu česte za priobalni pojas. Osim *Hercegove kule* u Brelima i *Ercegove gradine* iznad Makarske, u Primorju je takva predaja istaknuta u još jednom slučaju, iako donekle ima folkloristički karakter. Predaja se odnosi na uzvisinu Matijaševicu u živogoškom Blatu, inače ilirsku gradinu bez kontinuiteta u antičkom i kasnijim razdobljima.¹²⁹ Položaj je navodno dobio ime po kralju Matijašu i njegovoj vojci koja je držala gradinu.¹³⁰ Na njoj su, prema priči, nađene i "grčke vaze", što je zanimljiva simbioza oznake drevnosti lokaliteta (koji, užom arheološkom determinacijom, zamire upravo uoči grčko-helenističkog razdoblja!) s "preciziranjem" funkcije uzvisine kao utvrde upravo, i isključivo, navodom posade jednoga kralja. Vezivanje gradine za hrvatsko-ugarskoga kralja Matiju Korvina (1458.-1490.) tek je manjim dijelom uklopljivo u vremenski kontekst

---

126 V. KOVAČIĆ, "Fortifikacije grada Omiša", str. 29.

127 Obnove gradskih fortifikacija u 16.-17. st. morale su zahvatiti i Peovicu kao dominantnu gradsku obrambenu točku: V. KOVAČIĆ, "Fortifikacije grada Omiša", str. 31, 34.

128 Zanimljivo je da Mijat Sabljar nije mario za izgled barokne punoće okvira grba, niti ga je crtao, očito u namjeri da mu poda izgled kakvim se je i mogla prikladnije dočaravati ideja njegove pripadnosti hercegu Stjepanu Kosači. Izvježbanim okom u iskustvu bilježenja obalne kulturne topografije Sabljar je ostavio traga i u kratkotrajnom omiškom boravku 1854. ili 1854.: MARINKO TOMASOVIĆ, "Bilješke Mijata Sabljara (1790.-1865.) o Poljicima i Omišu", u: *Omiški ljetopis*, Župa sv. Mihovila arkandela u Omišu, VII./7, Omiš, 2014., str. 106-124.

129 MARINKO TOMASOVIĆ, "Matijaševica u Blato/Živogošću - željeznodobna gradina u gornjem Makarskom primorju", u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII./1, Zagreb, 2005., str. 49-57.

130 Priču sam zabilježio 15. III. 2006. kazivanjem pučkog pjesnika Vice Jukića, prilikom jednog od arheoloških rekognosciranja Živogošća.

spomena Živogošća u srednjem vijeku, koje se nakon 13. st. ponovo spominje u izvorima i krajem 14. st.¹³¹ Primarno je sagledavanje kako Matija Korvin simbolizira posljednji odbljesak moći jednoga ugarsko-hrvatskog kralja u provedbi, makar kratkotrajnoj, uspjele pomorske politike na donjoneeretvanskom priobalju, u čemu je Primorje bilo od posebne važnosti.¹³² Pak, činjenica je kako se susjedne Igrane navode u izvorima 1466. upravo od strane Stjepana Vukčića Kosače, koji je ovo selo poklonio mletačkom časniku,¹³³ da bi ga 1480. kao svoj posjed u darovnici priznao kralj Matija Korvin.¹³⁴ Očitovanje takve lokalne historiografske simbioze dvaju vladara u stvarnosti je posvjedočeno i njihovim ulogama na općem, kudikamo značajnijem političkom planu. Herceg Stjepan sa sinom Vladimirom, netom nakon njihove pomirbe, krajem 1463. postaje saveznik kralja Matije Korvina u uspješnim vojnim akcijama povrata Bosne osvojene od Osmanlija.¹³⁵ Pak, o natpisu iz susjednih Drašnica sa spomenom

-
- 131 Živogošće se kao selo spominje sredinom 13. st. u dokumentu srpskog kralja Uroša I., kao posjed novoosnovane humske pravoslavne episkopije u Stonu nakon protjerivanja katoličkog biskupa: MIHAILO DINIĆ, "Tri povelje iz ispisa Ivana Lucića" (ćirilica), *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, III., Beograd, 1955., str. 69-94; 80; K. JURIŠIĆ, "Nazivi naselja Makarskog primorja...", str. 100, 111. Živogošće (Xiuogosc) u Krajini spominje se i 1391.: MLADEN ANČIĆ, "Ser Ciprijan Zaninov. Rod i karijera jednog splitskog patricija druge polovice XIV. st.", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39, Zadar, 1997., str. 50, bilj. 55.
- 132 A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 50; ANTE PAPONJA, "Neki aspekti osmanske strategije prodora na području zapadno od Neretve", *Hercegovina*, 23, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, Narodna knjižnica, Mostar, 2009., str. 111.
- 133 K. JURIŠIĆ, "Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje)", str. 99. Pri nizanju nekih imena posjeda iz Uroševe povelje iz 13. st. (uza Živogošće i Bivolje Brdo kod Počitelja) navode se i Igrane: M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, str. 157.
- 134 I. BOŽIĆ, *nav. dj.*, str. 124, bilj. 53. Na ovo podsjeća: A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 68, bilj. 115, iako s netočnom paginacijom kod pozivanja na Božićev rad. S pravom konstatira važnost komunikacijskog planinskog prijevoja u Igranima, nesumnjivo preko Strožca na granici s Drašnicama.
- 135 A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458-1490)", str. 51-52; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska vlastela u oslobođanju Jajca od Turaka 1463.", u: ANTE BIRIN (prir.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) - slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, Zbornik rado-

hercega Stjepana Vukčića Kosače u godini njegove smrti, 1466., već je bilo govora.

Nesumnjivo, buduća arheološka istraživanja na Koledniku uz Stojno polje u Drašnicama rasvijetlit će graditeljski niz crkava na tom prostoru, među kojima je i starija crkva sv. Stjepana. Onu koju je ruševnu 1466. zatekao herceg Stjepan Vukčić Kosača, možda korjenito obnovio, ili kao novu podigao u gotičkom stilu u blizini kasnoantičke i ranosrednjovjekovne prethodnice.

---

va sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. u Jajcu, Hrvatski institut za povijest - Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2013., str. 99-108.

Gothic Art in Primorje, Gorska Zupa and Radobilja in the Time of the Herzog Stjepan Vukcic Kosaca - between Reality and Folk Tradition

Summary

Gothic art in Primorje (Krajina), Gorska Zupa and Radobilja was emphasized during the rule of the Herzog Stjepan Vukcic Kosaca over the territories between Cetina and Neretva, around 1440-1416. Churches with rectangular shrine, mostly with partitions, mentioned in the Ottoman 16th-17th c. prove that they were built in the 15th century. The buildings were erected according to the model of the Franciscan churches of Our Lady in Makarska and Zastrog from the 15th century. The Makarska church even after the destruction in the 16th and 17th c., preserved the aisle with a rectangular shrine. Such is St. Nicholas' church in Gornja Brela and reconstructed St. Cosmas and Damian church in Rogoznica, mentioned in 1461. In the church of St. Luke in Kucici the foundations of an earlier church with a rectangular apse were discovered. During Stjepan Kosaca's rule in the Omis hinterland there were built other churches, mentioned in the list from 1625. In Gorska Zupa worth mentioning is St. Peter in Dusina from 1585. In Lower Neretva area, St. Stjepan in Slivno Ravno has preserved only a sanctuary, while the foundations of St. Nicholas's in Borovci prove its Gothic construction. The inscription with the name of the Herzog Stjepan from 1466 indicates that he constructed the church in Drasnica to honor the saint of the same name. The top door reliefs with relief crosses in Tucepi and Borovci belong to the churches from the 15th century, as well as the aspersionarium of St. Luke's church in Kucici. At the beginning of the 15th century, St. Juraj in Tucepi and St. Ivan in Podaca were painted with dedicated crosses, inside squares and decorated circles. Their tombstones and plaques are also worth mentioning. The tombstones were related to Vlachs, and plaques with heraldic features to the local ethnic groups. The number of Vlachs was significant at the time of the Herzog Stjepan, when most of the tombstones were made. In the Omis fortress of Pec, according to tradition, the Herzog had a residence, but he also owned Starigrad and Visuc up the river. In Radobilja he intended to raise the bridge across the river and a fortress, which the Venetians

in 1457 were seeking to destruct. He also owned Vrgorac in Gorska Zupa, whose wall had a Gothic crown and towers at the bottom. Additionally, there is Vratar on the right side of the Neretva, and Brstanik near Opuzen, important in the war with Dubrovnik from 1451 to 1454. *The Herzog's Tower* was preserved in Gornja Brela. It is an indication of the rule of Kosacas, as well as the *Erceg's hill* above Makarska, erected as a part of town fortification plan. Ermitage along the Cetina river from 5th- 6th c. is linked to the Herzog, as a remembrance of his rule (1440-1444) in Omis, as well as the interpretation of the Venetian coat of arms from the 17th century as his. The tradition was indirectly linked to the Herzog Stjepan in the name of the Illyrian fortress Matijasevica in Zivogosce, relating it to the Croat-Hungarian king Matija Korvin. Both rulers were allies in 1463 in the battles to return Bosnia from the Ottomans.

Keywords: Gothic architecture of churches; liturgical vessels; relief crosses; painted crosses; tombstones (stecaks); grave plaques; triangular gables; cross vaults; fortresses; *Herzog's tower; Erceg's hills.*

LIKOVNE UMJETNOSTI I OBITELJ KOSAČA

Tatjana MIĆEVIĆ-ĐURIĆ

Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: tanjamicevicdjuric@gmail.com

UDK: 72/76:929.5 KOSAČE

Pregledni rad
Primljeno: 1. prosinca 2016.
Prihvaćeno: 5. lipnja 2017.

Valerija SOLDI-REŠETAR

Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: valerija.soldo1@gmail.com

Sažetak

U radu se analizira odnos obitelji Kosača prema likovnim umjetnostima na temelju sačuvanih graditeljskih ostvarenja čiji su naručitelji Kosače. Ukazuje se na važnost pozicije humske zemlje kao granične sredine u kojoj se dodiruju i isprepleću različiti umjetnički utjecaji te utjecaj naručiteljeva ukusa na umjetnička ostvarenja.

Ključne riječi: Kosače; umjetnost; graditeljstvo; zlatarstvo.

Uvod

U srednjem vijeku feudalne su obitelji, uz Crkvu, najistaknutiji naručitelji i donatori umjetnina. Obitelj Kosača, kao jedna od najmoćnijih feudalnih obitelji na izmaku srednjeg vijeka u humskoj zemlji, nije izuzeta iz ovih praksi, unatoč činjenici da se od njihove bogate ostavštine ništa nije sačuvalo. U radu se analizom izvora i pregledom literature, pokušava rasvijetliti odnos obitelji Kosača prema likovnim umjetnostima, njihova naručiteljska djelatnost te veze s umjetničkim centrima na istočnoj obali Jadrana i šire, ne ulazeći u pitanje religijske pripadnosti pojedinih članova obitelji.

1. Graditeljstvo

Iako nemamo gotovo nikakvih pouzdanih podataka o umjetničkoj aktivnosti pod Kosačama, njihovim narudžbama čije realizacije s danas mogu vidjeti i ocijeniti, ipak, kada je riječ o graditeljstvu, postoje informacije dobivene na temelju arheoloških i arhivskih istraživanja. Prema dosadašnjim rezultatima tih istraživanja, utvrđena je veza između članova obitelji Kosača i jedne gradske palače te nekoliko sakralnih objekata.

1.1. Palača Sandalja Hranića u Dubrovniku - javna arhitektura Kosača

Od spomenutih građevina, iako se u ovom slučaju mora imati velika rezerva, najbolje nam je poznata palača Sandalja Hranića u Dubrovniku koja se kasnije nalazi u posjedu Stjepana Vukčića Kosače koji je naslijedio položaj vladara zemlje Kosača.¹

Za postojanje te palače zna se već dugo.² Međutim, tek prije nekoliko godina, zahvaljujući temeljitim istraživanjima arhivske građe,

---

1 Potrebnu rezervu objasniti ćemo u nastavku teksta, a odnosi se na činjenicu da je palača, otprije postojeća, pa adaptirana prema željama Sandalja Hranića, odražavala umjetničku klimu Dubrovnika te da nam ostaje nepoznat odnos prema umjetničkom ukusu Kosača i prostora kojima su oni vladali.

2 Prve studije posvećene toj palači objavljene su još 1923. godine. Vidi: VLADIMIR ČOROVIĆ, "Palača Sandalja Hranića u Dubrovniku" u: *Narodna starina*, 2/6/3, Zagreb, 1923., str. 263-264. VLADIMIR ČOROVIĆ, "Sandalj Hranić u Dubrovniku 1426", u: *Bratstvo*, XVII., Novi Sad, 1923., str. 104, 107. Nakon toga su uslijedila spominjanja te palače u: RISTO JEREMIĆ - JORJO TADIĆ, "Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, I.", u: *Prilozi*

koja su napravili Nada Grujić i Danko Zelić, ta nam se palača ukazala u svojem obliku i s točno utvrđenim fazama adaptacija koje su se događale tijekom gotovo tri desetljeća.³

Dubrovačka Republika godine 1405. poklonila je palaču Sandalju Hraniću kao zahvalu za njegovo zalaganje za Republiku kod bosanskih vladara i zaštitu interesa Dubrovnika.⁴ To je bila uobičajena praksa,⁵ ali kasnije darivanje susjedne palače 1419. godine nakon

---

zi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, sv. 33, Beograd, 1938., str. 18; JORJO TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik, 1939., str. 18. Potom su s povijesno-umjetničkog aspekta o palači Sandalja Hranića u Dubrovniku pisali: CVITO FISKOVIĆ, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb, 1947., str. 58, 103; LUKŠA BERITIĆ, "Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10, Split, 1956., str. 81-83; MILAN PRELOG, "Dalmatinski opus Bonina da Milano", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13, Split, 1961., str. 3-8; CVITO FISKOVIĆ, "Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni", u: *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1962., str. 162-263; VOJISLAV J. ĐURIĆ, *Dubrovačka slikarska škola* [Posebna izdanja SAN, knj. 363; Odeljenje društvenih nauka, knj. 45], Beograd, 1963., str. 253-254; CVITO FISKOVIĆ, "Neobjavljeni radovi Bonina Milanca u Splitu", u: *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, 3, Novi Sad, 1967., str. 173-174; NADA GRUJIĆ, "Balatorij u dubrovačkoj stambenoj arhitekturi XV. stoljeća", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, Split, 1997-1998., str. 140-145 i 151-153. Posljednju i do sada najtemeljitiju analizu Sandaljeve palače nalazimo u NADA GRUJIĆ - DANKO ZELIĆ, "Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku", u: *Anali*, 48, Dubrovnik, 2009., str. 47-132.

3 N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 47-132.

4 LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma. Knjiga I, Dubrovnik i susedi njegovi*, Prvi deo [Zbornik za istoriju, jezik i kulturu srpskog naroda, Prvo odeljenje, knjiga XIX.], Beograd - Sr. Karlovci, 1929., str. 253-254; V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 254; N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 52-53.

5 Dubrovačka Republika je imala običaj gospodarima prijateljskih zemalja za neke ustupke građanskih prava, darovati nekretnine. Tako su braća Sankovići (vojvoda Radić i župan Beljak, 1390.), bosanski kralj Tvrtko II., vojvoda (kasnije herceg) Hrvoje Vukčić (1399.) i vojvoda Radoslav Pavlović (1427.) dobili kuće u Dubrovniku. Vidi: JOVANKA MIJUŠKOVIĆ, "Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku", u: *Glas SANU*, CCXLVI. [Odeljenje društvenih nauka, knjiga 9], Beograd, 1961., str. 89-130; V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 254; N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 50-53.

Tu praksu su imali i druge srednjovjekovne komune, tako da je Sandalj Hranić imao poklonjene kuće i palače u Zadru, Kotoru i Veneciji. Vidi: IVO STJEPČEVIĆ - RISTO KOVIJANIĆ, "Hranići - Kosače u kotorskim spomenicima", u: *Istorijski časopis*, V., Beograd, 1953., str. 313, 318; N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 53.

darivanja Konavala Republici,⁶ položaj palače u gradu, kao i više-struke adaptacije i izrazito nastojanje da se tom objektu da što reprezentativniji izgled, svjedoče o iznimnom ugledu Sandalja Hranića u Dubrovniku.

Sam položaj palače svjedoči o važnosti koja je u Dubrovniku davana tome objektu. Smještena u neposrednoj blizini Kneževa dvora i Katedrale te na ulazu u grad od Vrata od Ponte, okrenuta svojim stražnjim dijelom prema luci tako da je činila jednu od glavnih vizura pri ulasku u grad, svakako je predstavljala veoma važan element vizualnoga identiteta Dubrovnika u 15. i 16. stoljeću. Naime, palača je bila smještena dvije kuće južno od Kneževa dvora i Vrata od Ponte, otprilike nasuprot apsidi srednjovjekovne dubrovačke Katedrale, srušene u potresu 1667. godine, kada je srušena i Sandaljeva palača i činila je sastavni dio gradskoga zida prema istoku, odnosno, gradskoj luci.⁷

Takav reprezentativni položaj, gotovo izuzetan kada je u pitanju Dubrovnik, u kojem se nastojalo izbjeći mogućnost svakog individualnog isticanja, slijedile su i adaptacije i uređenje palače, čime je dodavana i stalno potvrđivana reprezentativnost toj građevini. Grujić i Zelić su jasno utvrdili tijek građevinskih pothvata. Do 1419. godine, odnosno, do potrebe povezivanja i spajanja dvije kuće u jednu veću, nakon što je Republika darovala i drugu kuću Sandalju Hraniću, nema bitnijih spominjanja građevinskih zahvata na kući darovanoj 1405. godine. Međutim, od 1419. godine, kada je Sandalju darovana i druga kuća, informacije se množe. Iz tih informacija sa sigurnošću se zaključuje kako je Sandaljeva palača, popularno zvana "Hercegovina", trebala u funkcionalnom, dispozicijskom i oblikovnom pogledu ostvariti maksimalnu reprezentativnost, odgovarajuću svojem položaju i značenju unutar gradskog tkiva srednjovjekovnoga Dubrovnika. Već iz 1420. godine potječu dokumenti u kojima se spominje unutarnja reorganizacija prostora dviju spojenih kuća i izgradnja unutarnjeg stubišta koje će iz predvorja voditi na kat.⁸ Slijede potom odluke iz 1421. godine o promjeni broja, položaja i izgleda prozora na palači, a samo nekoliko dana kasnije donesena nova odluka o rušenju pročelja i izgradnji novoga.⁹ Nakon toga, iz gotovo svake naredne

6 Lj. STOJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 253-254; V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 254; N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 54-55.

7 N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 56-62.

8 *Isto*, str. 71.

9 *Isto*, str. 63-64.

godine toga desetljeća postoje podatci o sitnijim intervencijama na popravkama i zamjenama prozora, izradi rešetaka ili pozlaćivanju. U dokumentima je relativno mnogo podataka o gradnji balatorija, koji gradnju toga dijela palače smještaju u 1421.-1422.¹⁰ Iz 1422. godine potječe ugovor sklopljen između gradskih vlasti i Bonina iz Milana¹¹ koji se angažira na izgradnji balatorija i izradi kamenog, pozlaćenog cimerija koji je trebao biti smješten na pročelju prema luci.¹² Godine 1423. naručen je zidni umivaonik za glavnu dvoranu Sandaljeve palače.¹³ Iz 1425. godine potječu odluke o ostakljivanju kvadrifore na glavnom pročelju i postavljanju rešetke na njoj te pozlaćivanju prozora, grba i drugih dijelova pročelja, a 1426. godine, očekujući vojvodin dolazak u grad, odlučeno je izraditi još jedan pozlaćeni Sandaljev grb.¹⁴ Tom prilikom, također, odlučeno je da se zlatom i azurom oslikaju stropovi dviju prostorija na drugom katu i za taj posao pozvan je dubrovački slikar Ivan Ugrinović.¹⁵

Inače, često je spominjanje pojedinih sitnijih ili većih zahvata na uređenju unutrašnjosti "Hercegovine" koji nam svjedoče kako je palača bila u potpunosti uređena i opremljena prema ukusu toga vremena u Dubrovniku, možda, čak nešto raskošnije i luksuznije nego što je bilo uobičajeno za dubrovačke gradske kuće toga vremena. Tome u prilog govori i podizanje trijema prema Komunalnome trgu, o čemu prve tragove u dokumentima nalazimo, također, 1426. godine, u vrijeme kada se Grad pripremao za dolazak Sandalja Hranića.¹⁶

10 *Isto*, str. 66-69.

11 Bonino da Milano, tal. kipar (? - Šibenik, V. 1429.), rodом iz Lombardije. Veći dio života proveo je u Dalmaciji. Prvi put se spominje 1412. u Korčuli, gdje je izradio glavni portal s likom gradskog zaštitnika među lavovima na konzolama i manja vrata s reljefnim likom sv. Jakova na pročelju katedrale, te reljef sv. Petra za istoimenu crkvu. Stupivši u službu Dubrovačke Republike surađuje 1417. na gradnji crkve sv. Vlaha kojoj 1424. dovršava kor, te obavlja niz zadataka od kojih je većina uništena u velikom potresu 1667. U Splitu izvodi više radova, a najznatnije mu je ostvarenje kapela sv. Dujma u splitskoj katedrali. U Šibeniku je imenovan za prvog majstora stolne crkve za koju je isklesao većinu skulptorskih elemenata glavnog portala. "Bonino da Milano" u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1, Zagreb, 1959., str. 433-434.

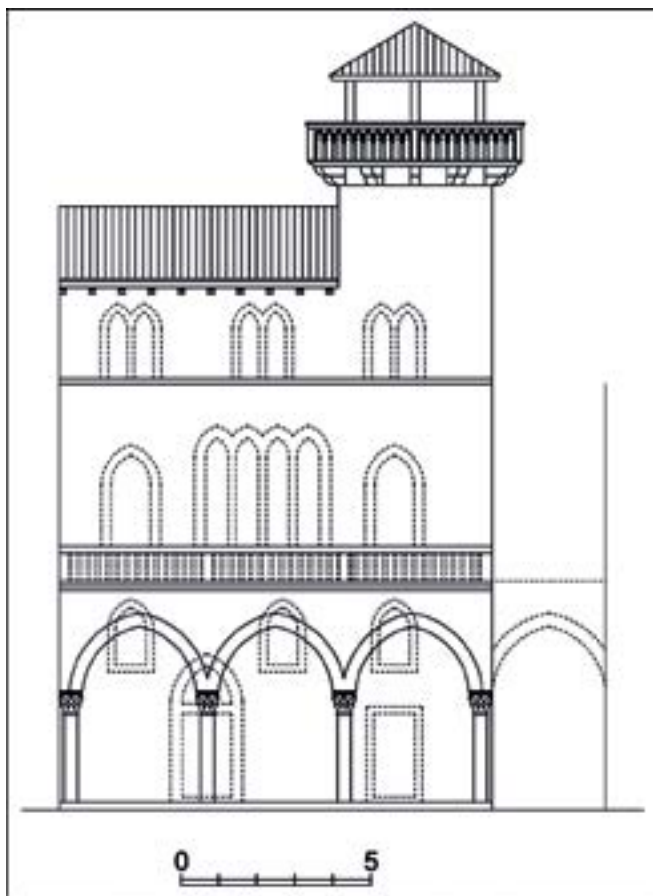
12 N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 69.

13 *Isto*, str. 75.

14 *Isto*, str. 64.

15 V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 254; N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 76.

16 N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 77.

Sl. 1. Prikaz mogućeg izgleda pročelja palače Sandalja Hranića u Dubrovniku

Preuzeto iz: NADA GRUJIĆ - DANKO ZELIĆ, "Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku", u: *Anali*, 48, Dubrovnik, 2009., str. 78.

Iz svih spominjanja palače Sandalja Hranića, opisa planiranih radova, kao i drugih dokumenata u kojima se vojvodina palača, odnosno, neki njezini dijelovi navode kao uzor drugim gradnjama te na temelju nekoliko veduta Dubrovnika na kojima se ona vidi, relativno dobro se može rekonstruirati njezin izgled, preciznije, izgled zapadnoga pročelja (slika 1). Palača je imala četiri etaže - prizemlje i prvi kat koje je obuhvaćao trijem svojom visinom, drugi kat koji je prema običajima toga vremena bio *piano nobile* o čemu svjedoči i kvadrifora spomenuta u dokumentima te treći kat u razini kojega su na zapadnoj

strani bile tri bifore. Izgled trijema nije siguran. Imao je tri ili četiri prelomljena luka, oblik koji je bio stalno tražen i primijenjen na svim prozorima. Balatorij kvadratnoga tlocrta s balustradom ili perforiranom ogradom oslonjenom na konzole, nalazio se iznad južnog dijela palače. S mnogo manje sigurnosti se može govoriti o prostornoj dispoziciji i unutarnjem uređenju Sandaljeve palače.¹⁷ Međutim, jasno je kako je palača bila organizirana, uređena i opremljena u najboljoj tradiciji onovremene reprezentativne rezidencijalne arhitekture u okviru onih tokova koji su u našim krajevima bili prihvaćeni. Postoje brojni podatci o uređenju pojedinih elemenata, a zapisi o pozlatama, nabavkama zlata i azura, angažiranju vodećih majstora Republike za radove na njoj, svjedoče njezinu reprezentativnost. U skladu s time je i potvrda da je jedini danas preostali materijalni ostatak Sandaljeve palače, nastao u vrijeme njezina prvog uređenja, bila i kruna bunara koja se danas nalazi u tvrđavi Revelin u arheološkoj postavci Dubrovačkih muzeja.¹⁸ Na sve četiri stranice glavni motiv je veliki grb Kosača, sastavljen od lava, zastave s križem, štita s prugama i akantusove vitice, nešto predimenzioniran u odnosu na veličinu stranice. Grb je smješten u ovalno polje uokvireno akantusom koji se penje do gornjega dijela brida krune, gdje je s akantusom sa susjedne stranice spojen jednostavnim cvijetom jednostrukoga reda latica. Ta kruna pokazuje osobine gotičkoga stila, ali činjenica da su sve četiri stranice bile jednako oblikovane i da im je pridana jednaka važnost, govori o tome da je bila postavljena u središte predvorja i da je činila važan element unutarnjega oblikovanja prizemlja palače.

Prema svemu rečenome zaključuje se da je palača Sandalja Hranića koja se nalazila na istaknutome i veoma važnome mjestu u gradu, *nel più bello logo della città*,¹⁹ predstavljala reprezentativan primjer dubrovačke gotičke rezidencijalne arhitekture na početku 15. stoljeća. Ona je odražavala ukus dubrovačke sredine u kojem je gotika

---

17 Pretpostavke o tlocrtima po etažama daju Grujić i Zelić. Vidi: *Isto*, str. 70-74.

18 Prvi je krunu bunara Kosačama, odnosno, palači "Hercegovina" pripisao Pavo Anđelić, ali nije bio siguran kojem od vlasnika palače, prvome - Sandalju ili njegovu nasljedniku - hercegu Stjepanu Kosači ona pripada. Bio je skloniji mišljenju da se treba vezati uz hercega Stjepana. Vidi: PAVAO ANĐELIĆ, "Grbovi hercega Stjepana Vukčića Kosače na kruni jedne kućne cisterne u Dubrovniku", u: *Tribunia*, 1, Trebinje, 1975., str. 83-90. Konačno i definitivno tu krunu na temelju arhivskih dokumenata Sandalju Hraniću pripisuju Grujić i Zelić. Vidi: N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 50, 74-75.

19 N. GRUJIĆ - D. ZELIĆ, *nav. dj.*, str. 57, bilj. 36.

bila dominantan umjetnički izričaj, tako da se sve elemente, kako prostorne dispozicije i elevacije (balatorij, trijem, oblik lukova), pa prema tome i elemente klesane dekoracije, izgubljene u potresu, kao i ostale elemente objekta i njegove opreme te uređenje palače određuje gotički stil.

To nam ipak ne govori gotovo ništa o sklonostima vojvode Sandalja i njegove obitelji, o umjetničkim potrebama i navikama, ukusima gospodara Zahumlja. Palača "Hercegovina" je narudžba i oličenje ukusa dubrovačke sredine. Moguće je da je ponešto neuobičajena reprezentativnost posljedica ukusa osobe kojoj je poklonjena, ali je prije moguće da je to bio način dodvoravanja i povlađivanja važnome savezniku i partneru koji je bio nesumnjivi prijatelj Republike. Prema riječima dubrovačkih poslanika Sandalju, nije se pamtilo da je od svoga osnutka Grad s nekim velikašem bio u većem prijateljstvu nego što je to bio s njim samim,²⁰ i kao da su to htjeli dokazati i izgledom palače.

Međutim, iz česte prepiske s gradskim vlastima, jasno je i kako je Sandalj Hranić ne samo primao ono što mu je Dubrovnik davao, nego i da je postavljao izvjesne zahtjeve koji su bili jasno određeni i, veoma često, zahtijevali ponekad i više od onoga što su Dubrovčani sami bili planirali. Iz njegovih se zahtjeva može shvatiti kako je on bio dobro upoznat s onovremenim umjetničkim tokovima i ukusima, što je u skladu s činjenicom da je bosanska i humska vlastela održavala česte i veoma tijesne odnose ne samo s Dubrovnikom, nego i s drugim primorskim gradovima, odakle su dobivali spoznaje o aktualnim kretanjima u različitim umjetničkim granama.²¹

Zato bi bilo opravdano pretpostaviti kako su i u gradovima u zemlji Kosača u Sandaljevo vrijeme i u vrijeme njegova nasljednika Stjepana Vukčića Kosače mogle biti građene palače sličnih oblika kao one koje su u primorskim gradovima gospodari Zahumlja posjedovali, odnosno, da su palače zahumske vlastele građene u njihovoj zemlji preuzimale neka oblikovna svojstva rezidencijalne arhitekture uobičajene u gradovima na istočnoj obali Jadrana. Međutim, veoma je malo, ili uopće nema materijalnih ostataka koji bi to potvrdili. Izniman je primjer stari grad Blagaj kod Mostara u kojem su arheološka istraživanja utvrdila postojanje palače koja je predstavljala najzna-

20 *Isto*, str. 51, bilj. 8.

21 Sandalj, a osobito njegova žena Jelena, često su upućivali narudžbe u zlatarske radionice Dubrovnika i Kotora. Vidi: V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 252-256.

čajniji objekt unutar grada, čiji je tlocrt imao oblik izduženoga nepravilnog četverokuta i koja je imala trijem sa stupovima ukrašenim plastičnim dekoracijama.²² Palača je datirana na kraj 14. i početak 15. stoljeća, u vrijeme vojvode Sandalja Hranića.²³ Takvi elementi daju opravdanje pretpostavci o postojanju palača nalik primorskim i u zemlji Kosača, ali u drugim gradovima, Samoboru kod Goražda ili Sokolu na Šćepan Polju, važnim gradovima Kosača koji su relativno dobro arheološki istraženi, nisu pronađeni slični tragovi njihova postojanja. Nameće se pretpostavka kako je fortifikacijski karakter grada u zemlji Kosača, njihov položaj na vrhovima uzvisina, zatvorenost unutar zidina, ojačanih kulama, učinio neprikladnim gradnju gotičkih palača s trijemovima i velikim otvorima, premda je vlastela bila upoznata s oblicima i opremom reprezentativnih gradskih palača iz primorskih gradova, i bila ih sklona prihvatiti.

1.2. Sakralna arhitektura Kosača

Kada je u pitanju sakralna arhitektura koja se veže uz donatorstvo Kosača, poznato nam je pet crkava koje su izgradili Sandalj Hranić, njegova žena Jela i Sandaljev nasljednik Stjepan Vukčić Kosača. Te građevine se mogu relativno dobro rekonstruirati, ali nedostaju informacije o detaljima poput ukrasa na pročeljima i dijelova unutar-njeg opremanja te zidnih slika.

Jedina za sada poznata ostavština Sandalja Hranića je **crkva sv. Stjepana na Šćepan Polju**,²⁴ inače najveća crkva koja je u prvoj polovici 15. stoljeća izgrađena na području kojim su vladale Kosače. Crkva se nalazila ispod grada, u sredini Šćepan Polja i bila je monumentalna, ukupne dužine s narteksom preko 25 m i širine narteksa i naosa s pijevnicama od otprilike 10 m.²⁵ Na temelju preostalih dijelova crkve - ostataka zidova mjestimično do 4 m visine te ulomaka pronađenih

22 Na lokalitetu je pronađen kapitel jednog pilastra.

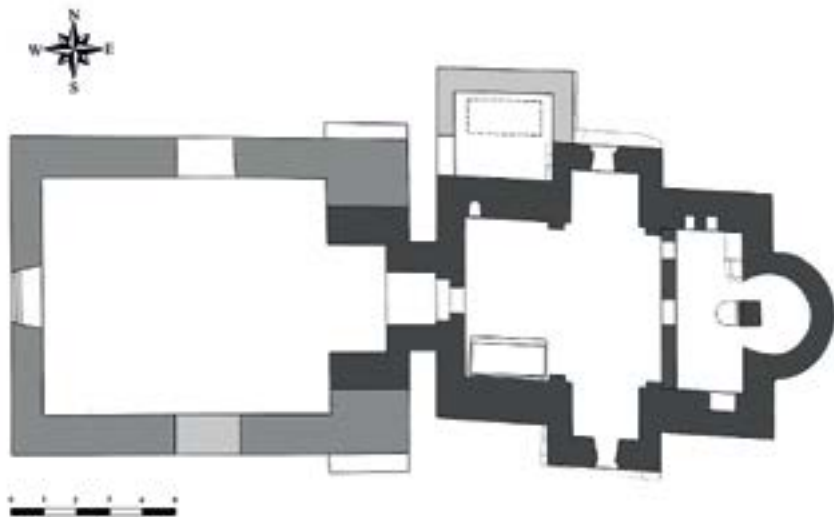
23 Potpun popis literature koja se bavi ovim srednjovjekovnim gradom nalazi se na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1863 (22. 11. 2016.).

24 Grad Sokol, najvažniji grad Kosača u prvoj polovici 15. stoljeća, najvjerojatnije se nalazio na Šćepan Polju. Na žalost, malo je sigurnih povijesnih podataka o tom gradu. Njihov pregled daje se u: MARKO POPOVIĆ, "Soko grad nad Šćepan Poljem", u: *Šćepan polje i njegove svetinje kroz vjekove* - Zbornik radova sa naučnog skupa, Berane, 2010., str. 18-19.

25 *Isto*, str. 21, 45.

tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta²⁶ dolazi se do podataka o arhitekturi crkve i fazama njezine izgradnje.

Crkva je izgrađena bez nartekse, a tlocrt najstarije faze izgradnje crkve bio je u obliku slobodnoga grčkog križa s nepravilnostima u ostvarivanju pravoga kuta, tako da zbog toga dolazi do laganoga odstupanja od orijentacije istok - zapad, koja je planirana (slika 2). Zapadni travej, do izgradnje novoga velikoga nartekse, vjerojatno je služio kao narteks.²⁷ Sjeverni i južni travej mogu se shvatiti pijevni-

Sl. 2. Tlocrt crkve sv. Stjepana na Šćepan Polju

Preuzeto iz: MARKO POPOVIĆ, "Soko grad nad Šćepan Poljem", u: *Šćepan polje i njegove svetinje kroz vjekove* - Zbornik radova sa naučnog skupa, Berane, 2010., str. 45.

- 26 Prva arheološka istraživanja izvršena su 1971.-1973. godine pod vodstvom V. J. Đurića. Istraživanja su poduzeta u sklopu priprema za konzervaciju ostataka crkve ugrožene planiranom izgradnjom hidrocentrale na Drini koja bi izazvala potapanje Šćepan Polja. Ti planovi nisu realizirani, crkva je konzervirana, ali rezultati istraživanja do sada nisu još objavljeni. Vidi: M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 19.
- 27 U zapadnome traveju nalazi se jedna grobnica označena velikim stećkom. Vjeruje se da je tu sahranjen vojvoda Sandalj Hranić, donator crkve, što bi bilo potpuno u skladu s običajima srednjovjekovnih vladara na prostorima koji su bili izloženi utjecaju bizantske tradicije. Jugozapadni kut crkve bio je rezerviran za grobove vladara ili za donatore crkve. U slučaju crkve sv.

cama karakterističnima za srednjovjekovne raške crkve, prostorno bliske i Šćepan Polju. Istočni travej je služio kao prezbiterij i bio je odvojen od naosa zidanom oltarskom pregradom u kojem su bila otvorena dva prolaza - centralni i bočni u sjevernome dijelu pregrade (ikonostasa?). Taj krak križa završavao je potkovičastom apsidom. Brojni ulomci svjedoče postojanje svoda, najvjerojatnije gotičkoga tipa s presjekom u obliku prelomljenog luka koji je bio ojačan dvama pojasnicama koje su se oslanjale na pilastre prizidane uza sjeverni i južni zid u istočnome i zapadnome traveju crkve. Prijelaz u svod bio je označen profiliranim vijencem. Pijevnice su također bile nadsvođene nižim polukružnim svodovima, postavljenima okomito na os glavnoga. Crkva nije imala kupolu.

Relativno je dosta ulomaka arhitektonske plastike koja nam predočava nekadašnji izgled crkve sv. Stjepana. Najinteresantniji je izgled vijenca koji je išao ispod dvovodnoga krova kojim je crkva bila pokrivena. Suprotno uobičajenom frizu visećih slijepih arkadica, na konzolice je bio oslonjen jednostavan vijenac u obliku tordiranoga užeta. Prozori, osobito oni u istočnome traveju, bili su nešto dekorativnije oblikovani. Najreprezentativniji prozor, trifora bez koloneta, nalazio se na apsidi, a njegov izgled može se predočiti na temelju ulomaka jednoga natprozornika prozora koji se nalazio na zidu istočnoga traveja, na kojem se vidi prelomljeni luk, uokviren jednostavno profiliranim pravokutnim okvirom unutar kojega se u gornjem dijelu, slijedeći oblik luka i popunjavajući preostali prostor širi jednostavni vegetabilni ornament izveden u reljefu, dok je linija otvora prozora ukrašena ornamentom dijamentnih vršaka.²⁸ Na crkvi se nalazio i skromno ukrašeni visoki, uski portal čije proporcije ukazuju na gotičke utjecaje. Ispred njega se nalazila neka jača konstrukcija, potpuno neuobičajena, o čijem značenju i funkciji se danas ništa ne može sa sigurnošću reći.²⁹

Stjepana na Šćepan Polju, oba kriterija su ispunjena. Uz položaj groba koji svjedoči o želji da se poštuje takva tradicija, postavljanje monumentalnoga stećka govori o postojanju svijesti o pripadnosti sredini u kojoj su stećci bili dominantan oblik nadgrobno spomenika, različit od nadgrobnika u susjednim srpskim zemljama koji su se nalazili na istim mjestima u crkvama, ali su bili drugačijih oblika. Vidi: DANICA POPOVIĆ, *Srpski vladarski grob*, Beograd, 1992.

28 *Isto*, str. 23.

29 Ta je struktura bila visoka, tako da je najprihvatljivija pretpostavka da je riječ o zvoniku. Na žalost, bez analognih komparativnih primjera, teško je bilo što sa sigurnošću govoriti. Vidi: M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 23.

Naknadno su uz crkvu dozidana dva aneksa - veliki narteks na zapadu i jedna mala kapela uz sjeverozapadni zid crkve. U toj kapelici malih dimenzija, vjerojatno bez svoda,³⁰ nalazio se veliki stećak, danas devastiran, ispod kojega je bio izvršen ukop³¹ što govori o funeralnoj funkciji aneksa, no bez dokumenata ili nalaza ne može se pretpostaviti identitet ukopane osobe.

Drugi dodatak prvotnoj crkvi je veliki narteks za kojeg se može reći da je bio gotovo dominantan element u konačnome izgledu crkve sv. Stjepana. Ta jednobrodna građevina koja ponavlja širinu naosa crkve, dužine gotovo jednake čitavoj crkvi, povezana je s neuobičajenom konstrukcijom - zvonikom (?) na istočnoj strani. Bila je bez svoda, s ravnom stropnom konstrukcijom od greda oslonjenih na snažne konzole. U unutrašnjosti crkve, i naosa i narteksa, ali i grobne kapele, izgleda da su svi zidovi bili oslikani freskama. Iako od toga slikarstva gotovo ništa nije ostalo, osim maloga dijela glave s kovrčavom kosom i donjih dijelova slikanoga sokla, jasno je da je riječ o slikarstvu koje je slijedilo bizantsku tradiciju, o čemu ponajprije svjedoče srpske ćirilične signature. Međutim, način slikanja koji je minimalno vidljiv na fragmentu s kovrčama kose, ali i arhivski izvori koji govore o tome da je Ivan Ugrinović, značajan slikar dubrovačke kasne gotike, na izričiti zahtjev vojvode Sandalja, nakon što je vidio kako je zlatom i azurom ukrasio strop njegove palače u Dubrovniku, bio poslan vojvodi 1429. godine i da se Ugrinović na tom zadatku zadržao gotovo godinu dana,³² ukazuju na mogućnost da je Ugrinović upravo bio tražen radi oslikavanja crkve sv. Stjepana.

Taj arhivski podatak, uz poznatu godinu smrti vojvode Sandalja Hranića - 1435., vrijeme kada je crkva bila potpuno završena, daju elemente za njezinu dataciju. Prema tome, prva crkva je mogla biti građena početkom trećeg desetljeća 15. stoljeća. Vjerojatno su aneksi dograđeni samo nekoliko godina kasnije, o čemu svjedoči isti način gradnje narteksa i crkve i veoma slična klesana dekoracija. Svi prostori su bili istodobno oslikani krajem toga desetljeća. Prema svemu tome, crkva sv. Stjepana bila je dovršena, sa svim svojim fazama, do

---

30 *Isto*, str. 28.

31 Ukopi su vršeni u svim dijelovima crkve sv. Stjepana, osim ispod spomenutoga stećka u zapadnome kraku i ovoga u grobnoj kapelici, grobovi su otkriveni i u narteksu i u naosu, kao i na čitavome prostoru oko crkve.

32 JORJO TADIĆ, *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII - XVI veka*, Beograd, 1952., str. 79; V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 243.

jeseni 1429. godine i potpuno spremna da primi zemne ostatke velikoga vojvode.

Već je rečeno kako se ne zna komu je bila namijenjena sjeverna grobna kapela uz crkvu sv. Stjepana na Šćepan Polju. Moguće je da je bila namijenjena ukopu Sandaljeve udovice Jelene, sestre despota Stevana, udane prvo za Đurđa Stracimirovića Balšića, ali se pouzdano zna da ona tu nije ukopana. Vjeruje se kako je ona pokopana u **Bogorodičnoj crkvi na Brezavici**, koju je ona dala sagraditi, što saznajemo prema natpisu sačuvanome na nadvratniku te crkve u kojem se navodi da je 1440. godine crkvu podigla Jela, kći kneza Lazara, udovica Đurđa Stratimirovića i Sandalja Hranića.³³

Crkva je jednobrodna, malih dimenzija - dugačka, okvirno, 6,5 metara, a široka 4,5 metra.³⁴ Jednim parom pilastara prislonjenih na sjeverni i južni zid podijeljena je na dva traveja jednake veličine. Na istoku ima jednu polukružnu apsidu i dvije polukružne niše za proskomidiju i đakonikon. Crkva je pokrivena prelomljenim svodom ojačanim jednom pojasnicom oslonjenom na pilastre. Ništa osim nekoliko fragmenata stupova nije sačuvano od klesane dekoracije. Ti stupovi su se nalazili u prigradnjama čiji se temelji nalaze oko crkve - dva trijema prislonjena uz sjeverni i južni zid crkve te narteks u zapadnome dijelu.³⁵

Crkva je vjerojatno bila i oslikana, ali o unutarnjem oslikavanju nisu sačuvani nikakvi dokazi, dok su tragovi fresaka na vanjskome zidu unutar slijepih niša na zapadnome pročelju bili vidljivi još u prvoj polovici 20. stoljeća.³⁶

Te slijepe niše predstavljale su rijetke elemente dekoracije pročelja. Bile su smještene u gornjoj zoni, postavljene simetrično u odnosu na portal, tako da se najveća nalazila u njegovoj osi, a dvije manje lijevo i desno od nje. Iznad njih je bio jedan visoki, uski, lučno zasvedeni prozor i na vrhu element sličan trolučnome zvoniku "na preslicu".

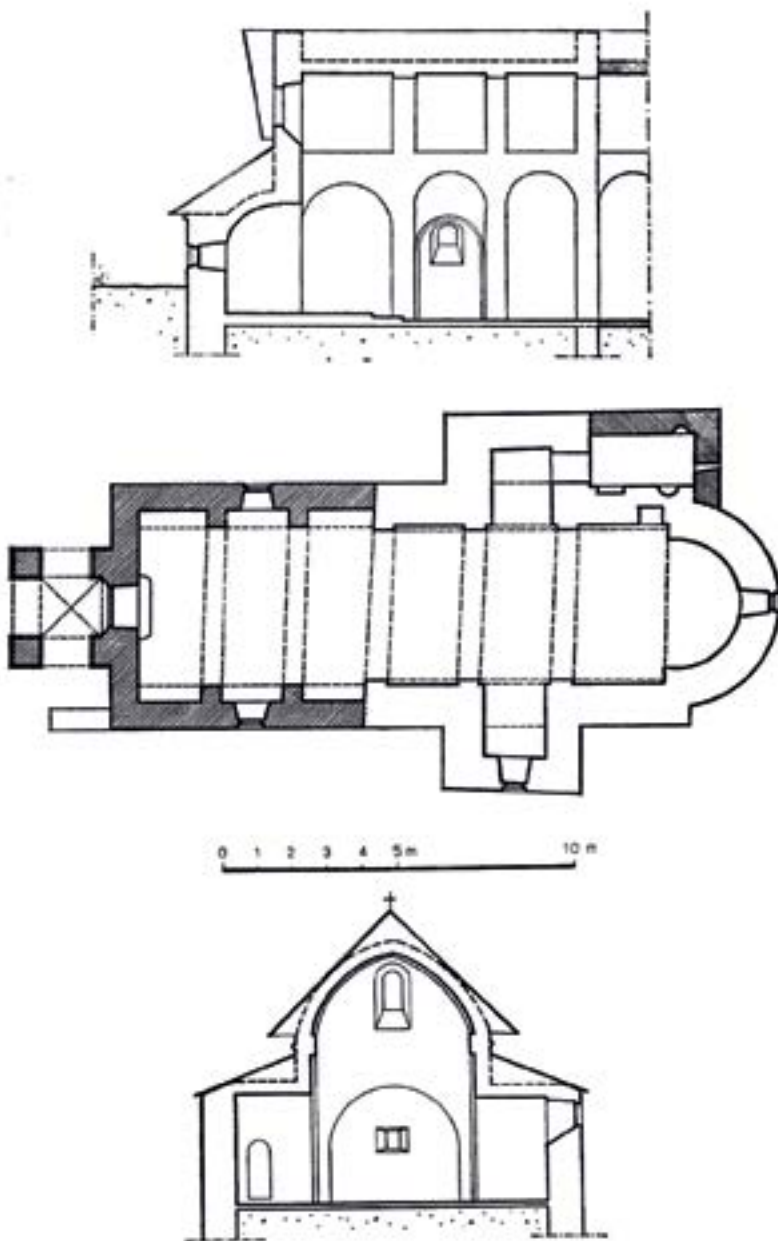
---

33 ĐURĐE BOŠKOVIĆ, "Izveštaj i kratke beleške sa putovanja", u: *Starinar*, III. serija, VI., Beograd, 1931., str. 161- 162; Lj. STOJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 394-397, br. 400; V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 255.

34 Đ. BOŠKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 161.

35 *Isto.*

36 *Isto.*

Sl. 3. Tlocrt crkve sv. Đorđa u Sopotnici kod Goražda

Preuzeto iz: DRAGAN VOJVODIĆ, "Ktitorska delatnost Stjepana Vukčića Kosače",
u: *Šćepan polje i njegove svetinje kroz vjekove* - Zbornik radova sa naučnog skupa,
Berane, 2010., str. 88.

Ostale tri crkve Kosača podigao je Stjepan Vukčić Kosača.³⁷

Najstarija od njih je već dugo poznata i s njim povezivana **crkva sv. Đorđa u Sopotnici kod Goražda** (slika 3). Ta je crkva, prema natpisu uklesanome na nadvratniku, izgrađena 1454. godine.³⁸ Upravo zahvaljujući tom natpisu, ta je crkva i najpoznatija ostavština Kosača.

Crkva je nastajala u nekoliko faza. Najstariji dio sličan je prvotnoj crkvi sv. Stjepana u Šćepan Polju, ali ne ponavlja oblik slobodnoga grčkoga križa, nego se grčki križ sužava u sjevernome i južnome kraku, dok se zapadni - narteks i istočni - prezbiterij, produžavaju. Istočni dio završava polukružnom apsidom. Ta je crkva bila nadsvođena prelomljenim, izrazito visokim svodom ojačanim pojasnicama i bila je bez kupole. Naknadno, ali ne dugo nakon gradnje crkve, dozidana je kapela u sjeveroistočnome dijelu, uglavljena između sjeverne pijevnice i oltarske apside iz koje se ulazilo u taj jednostavni pravokutni paraklis. Dok se tom prigradnjom nije bitnije utjecalo na izmjenu crkvenoga prostora, intervencija iz 16. stoljeća ga je u dosta velikoj mjeri promijenila. Tada je zbog želje da se prostor crkve poveća, zapadni dio dograđen i preuređen u veći nadsvođeni narteks.

Nisu sačuvani nikakvi ulomci klesane arhitektonske dekoracije. Jedino je preostao jednostavno profilirani završni vijenac na sjevernom i južnom pročelju te apside. Iz toga bi se moglo zaključiti kako crkva nije ni bogatije bila ukrašena na svojim pročeljima.³⁹ Unutarnji zidovi su bili raščlanjeni plitkim leznama povezanima lukovima čiji je raspored odgovarao rasporedu pojasnica. U crkvi se nalazio zidani ikonostas, koji je iz crkve uklonjen u 19. stoljeću.⁴⁰ Ikonostas je imao dva prolaza, središnji - "carski" i sjeverni, što ponavlja rješenje ostvareno petnaestak godina ranije u crkvi sv. Stjepana, koju je podigao

37 Stjepan Vukčić Kosača je 1448. godine sebi dodijelio titulu hercega. Vidi: SIMA ĆIRKOVIĆ, *Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964., str. 106.

38 Natpis se prvotno nalazio na nadvratniku portala, a onda je prilikom proširivanja crkve u zapadnome dijelu, stari portal rastavljen, a dio s natpisom ugrađen u dovratnik novoga. Inače, o natpisu je dosta pisano i raspravljano o datumu i spomenu "hercega" Stjepana u godini prije njegova uzimanja te titule. Kompletan literatura je dana u: ĐOKO MAZALIĆ, "Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine", u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, LII., Sarajevo, 1940., str. 37-39; ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1971., str. 56-58.

39 Nisu utvrđeni ulomci okvira prozora ili vrata.

40 Đ. MAZALIĆ, *nav. dj.*, str. 32.

vojvoda Sandalj. Inače, zidani ikonostasi s dva prolaza mogu se smatrati elementom koji omogućava datiranje crkve u 15. stoljeće, budući da se od 16. stoljeća pojavljuju drveni ikonostasi koji postaju redoviti nakon 16. stoljeća.⁴¹

Najvažniji dio dekoracije crkve sv. Đorđa u Sopotnici svakako su bile freske.⁴² Njihovi ulomci su se mogli vidjeti još krajem 19. stoljeća, o čemu postoje pisana svjedočenja koja spominju figuru arkandela Mihajla na zidu južne pijevnice.⁴³ Na žalost, zbog potpunog gubitka bilo kakvih tragova tih zidnih slika, nemoguće je reći nešto o provenijenciji slikara i slikarstva, ikonografskom programu ili dataciji. Prema mišljenju Z. Kajmakovića moglo bi se jedino smatrati vjerojatnijim da je crkva bila oslikana u vrijeme hercega Stjepana, a ne u vrijeme dogradnje narteksa u 16. stoljeću. Tada je oslik mogao biti proširen, uz popravke postojećega, i na zidove novonastaloga dijela crkve, ali nikada nisu poduzeta istraživanja kojima bi se to provjerilo.⁴⁴

Dok uopće nije upitno je li Stjepan Vukčić Kosača podigao crkvu sv. Đorđa u Sopotnici, jer to potvrđuje sačuvani natpis koji ujedno crkvu precizno i datira, dotle je dosada još uvijek nesigurno pripisivanje male **Bogorodičine crkve u manastiru Savini** tom naručitelju (slika 4). Povezivanje te crkve i hercega Stjepana izvodi se na temelju podataka uzetih iz deftera sandžaka Hercegovine (N° 484) iz 1585. godine.⁴⁵ U tom defteru crkva se ne spominje imenom, ali prema mišljenju D. Vojvodića, a ranije i V. J. Đurića,⁴⁶ veličina i oblik male crkve u Savini po svemu odgovaraju crkvi o kojoj se govori u tom defteru.⁴⁷ Pretpostavku o vezi hercega Stjepana s podizanjem te

---

41 *Isto.*

42 Sasvim je sigurno, o čemu svjedoči velika količina žbuke s tragovima fresaka "sahranjena" u dvorištu crkve, zapadno od nje, da su zidovi bili oslikani. Vidi: ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ, "Drina u doba Kosača", u: *Naše starine*, XIV.-XV., Sarajevo, 1981., str. 160-161.

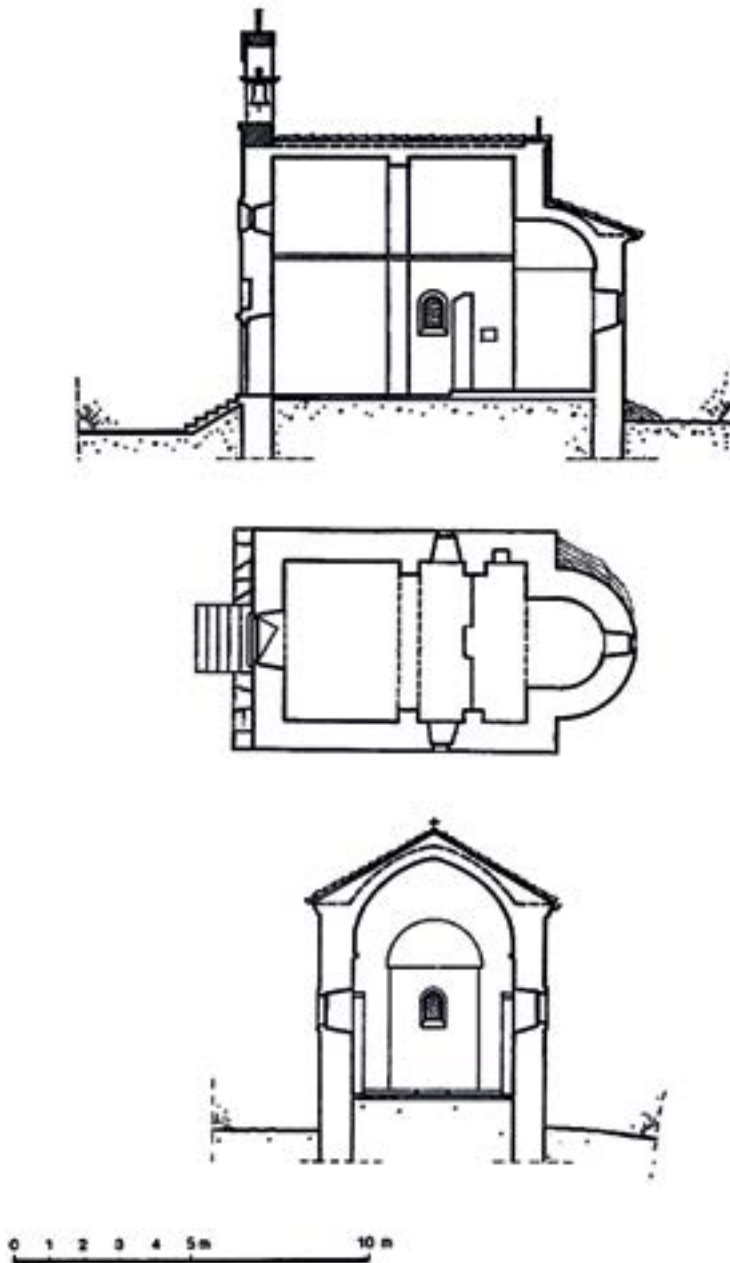
43 (Z)EČEVIĆ, "Zadužbina hercega Stefana kod Goražda", u: *Bosanskohercegovački istočnik*, Sarajevo, 1890., str. 244-247.

44 Z. KAJMAKOVIĆ, *nav. dj.*, 1981., str. 161.

45 DRAGAN VOJVODIĆ, "Ktitorska delatnost Stjepana Vukčića Kosače", u: *Šćepan polje i njegove svetinje kroz vjekove - Zbornik radova sa naučnog skupa*, Berane, 2010., str. 63.

46 VOJISLAV J. ĐURIĆ, "Mileševa i drinski tip crkve", u: *Raška baština*, 1, Kraljevo, 1975., str. 19; ISTI, *Savina*, Beograd, 1977., str. 15.

47 D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 63.

Sl. 4. Tlocrt Bogorodičine crkve manastira Savina

Preuzeto iz: DRAGAN VOJVODIĆ, "Ktitorska delatnost Stjepana Vukčića Kosače", u: *Šćepan polje i njegove svetinje kroz vjekove* - Zbornik radova sa naučnog skupa, Berane, 2010., str. 89.

crkve potvrđuje i činjenica da je Herceg Novi u to vrijeme bio u vlasti hercega Stjepana, čak je bio njegovo zimsko prijestolno mjesto.⁴⁸ Premda ne postoje nikakvi natpisi na samoj crkvi, a arhitektonskim tipom jednobrodne crkve s prelomljenim svodom ojačanim dvjema pojasnicama koje dijele crkvu na tri traveja, arhitektura crkve ne podupire, ali niti pobija pretpostavku o vezi s hercegom Stjepanom, Bogorodičina crkva u Savini bi se doista mogla povezati s njim kao donatorom.

Takvom zaključku u prilog govori i karakter fresaka izvedenih u oltarskome prostoru neposredno nakon izgradnje crkve. Ikonografski program toga slikarskog pothvata poštivao je ustaljena ikonografska pravila svojstvena bizantskoj umjetničkoj tradiciji, što je najočitije u tradicionalnom ikonografskom rješenju s Bogorodicom Platiterom u kaloti apside i Povorkom liturgičara u najnižoj zoni.⁴⁹

Za razliku od ikonografije odstupanja toga slikarstva od bizantske umjetničke tradicije su znatno veća na razini formalno-stilskih osobina. Svojim stilom te se freske prije uklapaju u tokove gotičkoga slikarstva, nego što ostaju bizantske. "Svetitelji pripadaju tipu kakav se na zapadnom Mediteranu tada često pojavljuje: lica su, skoro redovno, sa usko prorezanim očima, ponekad dosta ukošenim, i s istaknutim jagodicama, a draperije su čvrsto modelovane sa naborima koji se oštro prelamaju. Osnovni sklad boja - zelena i crvena, naročito cinober, inače redak u fresko-slikarstvu - pripada zreloj gotici. U njega se utkiva žuti oker i siva ili tamnoplava boja. Na naslikanom namještaju su najvidljivije gotičke crte u ornamentici i oblicima (klupa u Duhovima, ciborium u Blagovestima itd.)."⁵⁰ To slikarstvo u malo

48 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, str. 267.

49 Ipak u izvedenome programu uočavaju se i određene posebnosti. Prije svega, ciklusu Velikih blagdana dan je historijski karakter, narušen u vrijeme makedonske dinastije i nastajanja klasičnoga programa oslikavanja bizantskih hramova zbog usklađivanja sadržaja i značenja scena i simbolike ili liturgijske funkcije pojedinih prostora. Najveća se odstupanja uočavaju u srednjoj zoni apsidalnoga zida, gdje su prikazane četiri scene iz ciklusa Muke Kristove. Iako kompozicija Pričešća apostola nije nepoznata bizantskoj umjetničkoj tradiciji njezino prikazivanje u sastavu ciklusa koji posjeduje historijski, narativni, a ne simbolički karakter iskazivanja sadržaja, posve je neuobičajeno. Ta se pojava može objasniti lokalnim posebnostima, kao što je prikazivanje scena Stradanja, Raspeća i događaja neposredno vezanih za Kristovu smrt, koje se u 14. stoljeća pojavilo u nekim kotorskim crkvama zapadnoga obreda.

50 Valjana stilaska analiza tih fresaka danas je nemoguća zbog lošega stanja očuvanosti oslika. Osim toga, zbog propisa pravoslavnoga obreda, nije mi bio

crkvi manastira Savina na temelju stilskih obilježja pripisano je Lovri Dobričeviću te u okviru poznatih i sigurno datiranih njegovih radova, datirano u vrijeme oko 1455. godine⁵¹ (slika 5). Upravo takva

Sl. 5. Raspeće, Bogorodičina crkva manastira Savina, pripisano Lovri Dobričeviću (foto: Zoran Đurić)

---

omogućen ulaz u oltarski prostor u kojem se te freske nalaze. Iz toga razloga, ocjenu stila u potpunosti preuzimam iz: V. J. ĐURIĆ, *Savina*, str. 9.

51 *Isto*, str. 9-13.

spremnost da se angažira slikar formiran na tradiciji zapadne umjetnosti, kao što je bio Lovro Dobričević,⁵² svjedoči veliku otvorenost i visoki stupanj tolerancije naručitelja, a ta bi se osobina svakako, prema svemu poznatome iz povijesnih izvora, zasigurno mogla pripisati hercegu Stjepanu. To je još jedan od važnih elemenata koji govore u prilog pretpostavci o tome da je upravo on bio utemeljitelj Bogorodičine crkve u Savini.

Moguće je i da je crkva posvećena sv. Savi u Savini, također, ostavština hercega Stjepana Vukčića Kosače. Najviše u prilog tome govori datacija te malene crkvice koja je podudarna s vremenom kada Stjepan Vukčić sebi dodjeljuje titulu "hercega od sv. Save" i posveta crkve tome svecu.⁵³

Posljednja poznata nam ostavština hercega Stjepana je **crkva na Zagrađu** iznad Šćepan Polja, lokalitetu koji pripada Soko gradu (slika 6). Iako ne postoje dokumenti kojima se potvrđuje da je herceg Stjepan podigao tu crkvu, niti natpis na crkvi koji bi to dokazivao, smatramo kako nema dvojbi oko toga. Crkva je podignuta u gradu Sokolu, gradu kojega je razvio njegov neposredni prethodnik, vojvoda Sandalj i koji je bio hercegov "slavni dvor", što se čita iz brojnih dokumenata u kojima je Stjepan Vukčić Kosača određen kao "de Sochol" ili "de Zokol".⁵⁴ Činjenica da u blizini nije bilo drugih gradova, također pojačava tu pretpostavku, a osobito je u tom smislu važna narodna tradicija koja čuva uspomenu na "hercegovu crkvu" misleći na crkvu u Zagrađu.⁵⁵

Crkva je jedna od najvećih i najreprezentativnijih sakralnih građevina podignutih sredinom 15. stoljeća u srednjovjekovnome Zahu-

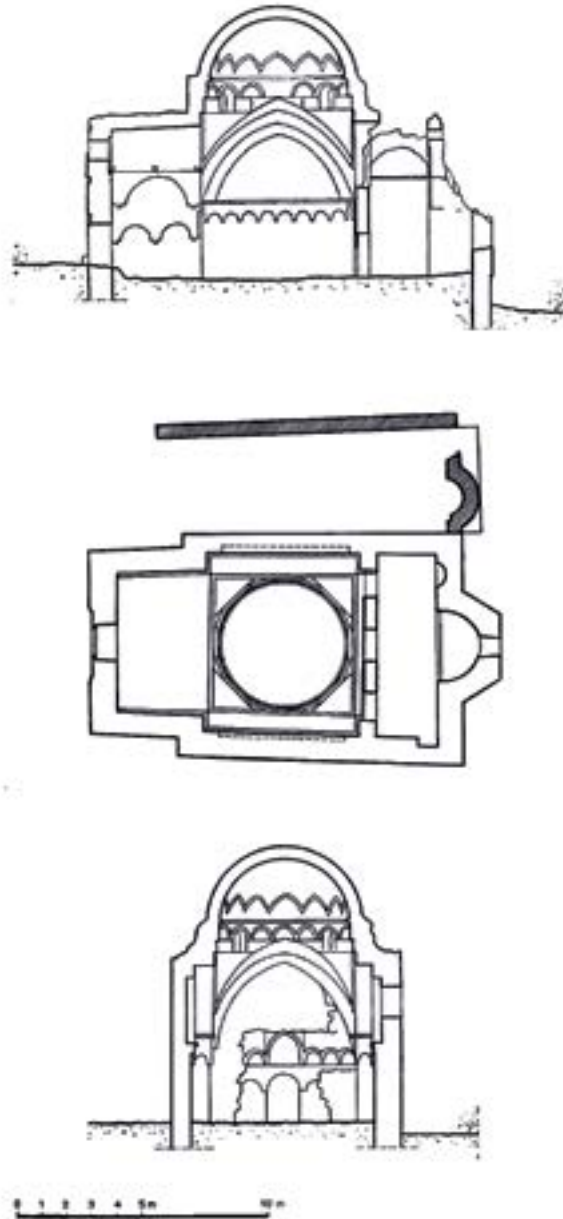
---

52 Dobričević, Lovro Marinov, hrvatski slikar (Kotor, ? - Dubrovnik, 1478.). Školovao se u Veneciji. Djelovao u Kotoru i Dubrovniku, gdje je otvorio veliku radionicu s mnogobrojnim pomoćnicima i; u njoj je izrađivao poliptihe i slike za Dubrovnik i dubrovačku okolicu, ali i za naručitelje iz Bosne. Dobričević je najistaknutiji umjetnik XV. st. u Dubrovniku, a njegova djela pokazuju stilsku evoluciju od ranijih, tvrdih gotičkih oblika prema ranorenesansnom shvaćanju volumena i kompozicije pod utjecajem ranoga slikarstva Antonija Vivarinija. "Lovro Marinov Dobričević", u: *Hrvatska likovna enciklopedija*, 3, Zagreb, 1964., str. 342.

53 D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 64; LJ. STOJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 64, br. 663.

54 MIHAJLO DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, 1978., str. 183, 195; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978., str. 104; D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 66.

55 D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 65-66.

Sl. 6. Crkva u Zagrađu

Preuzeto iz: DRAGAN VOJVODIĆ, "Ktitorska delatnost Stjepana Vukčića Kosače", u: *Šćepan polje i njegove svetinje kroz vjekove* - Zbornik radova sa naučnog skupa, Berane, 2010., str. 91.

mlju.⁵⁶ Tlocrt te crkve je nepravilan pravokutnik, sužen na zapadu, s malim proširenjem srednjega traveja iznad kojeg se dizala kupola. Istočni travej, najkraći, s jednom iznutra polukružnom, a izvana trokutastom apsidom i malom nišom u sjevernom dijelu istočnoga zida, odvojen je od naosa zidanom pregradom ikonostasa. Prezbiterij i zapadni travej pokriveni su gotičkim prelomljenim svodovima, a iznad središnjega dijela crkve podignuta je kupola neobičnoga oblika i konstrukcije. Uska proširenja perimetralnih zidova u prostoru naosa, odnosno, prostoru ispod kupole, nadvišena su prelomljenim lukom na koji se oslanja kupola. Prijelaz iz četvrtaste osnove u kružnu osnovu tambura izveden je preko jednoga niza trompi i jednoga niza pandantiva. Uz to je unutar kupole dodan čitav niz slijepih lukova. Takva složenost konstrukcije kupole i raščlanjenost elemenata konstruktivne, ali i dekorativne naravi, popraćena je sličnom artikulacijom unutarnjih zidova crkve koji su po svim površinama raščlanjeni plitkim prislonjenim arkadama, lukovima i lezenama. Najinteresantniji je način na koji je slijepim lukovima artikulirana površina zidanoga ikonostasa, gdje se uz tri propisana lučno oblikovana prolaza, nalaze drugi slijepi lukovi - dva velika između prolaza, jedan veliki u gornjoj zoni ikonostasa iznad centralnoga prolaza i jedna slijepa arkada sastavljena od manjih lukova. Izgleda kako crkva nije bila oslikana freskama,⁵⁷ pa ni ikonostas, ali nam ta lučna polja sugeriraju mogućnost da je bilo planirano njihovo oslikavanje, odnosno, izrada fresaka koje su trebale imati funkciju ikona ikonostasa.

Smještaj crkve ispod stolnog hercegova grada, monumentalnost građevine, izraziti trud pokazan u oblikovanju unutrašnjosti crkve, a osobito monumentalni stećak ukazuju na veliku vjerojatnost za pretpostavku o namjeri hercega Stjepana da izgradi svoj mauzolej na tome mjestu.⁵⁸

---

56 Dužina vanjskog zida iznosi oko 16 m, širina zapadnoga 7 m, istočnoga 9 m, a visina je dosegala do 11 m. Vidi: M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 29.

57 Različita su mišljenja o tome je li crkva u Zagradu bila završena i posvećena prije 1465. godine, godine kada su Turci osvojili Ščepan Polje. V. J. Đurić je iznio takvu tvrdnju, a nju je prihvatio i M. Popović. Međutim, D. Vojvodić zagovara suprotnu teoriju koju temelji na podatku da je crkva bila ožbukana, ne i oslikana te da je naknadno bila dograđena kapela sa sjeverne strane. Vidi: VOJISLAV J. ĐURIĆ, *Istorija srpskog naroda*, knj. II., Beograd, 1982., str. 348; M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 33; D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 67.

58 M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 33; D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 67.

Osim navedene tri crkve za koje se smatra da jesu ostavštine hercega Stjepana, za još neke crkve, već spomenutu crkvu sv. Save u manastiru Savina ili crkvu sv. Srđa i Bakha na Podima kod Herceg Novoga, opravdano se pretpostavlja da su izgrađene po njegovoj želji.⁵⁹

Također, džamije u Ključu kod Gacka ili u Samoboru na Drini nedaleko od Goražda, prema narodnoj tradiciji, izgrađene su na mjestu hercegovih crkava.⁶⁰ Napokon, turski izvori krajem 15. stoljeća navode crkvu u Kuknju, ljetnoj rezidenciji Kosača.⁶¹ Također, hercegov sin Vlatko je sa svojim rođakom vojvodom Ivanom Crnojevićem između 1473. i 1475. gradio crkvu u Novom, vjerojatno posvećenu sv. Stjepanu.⁶²

Sve to jasno ukazuje na dosada neutvrđenu činjenicu kako su herceg Stjepan, ali i Kosače prije, pa čak i poslije njege, bili aktivni u podizanju crkava. Ne ulazeći ovdje u pitanja vjerske pripadnosti, koja se neizbježno nameću zbog poznate, ali nejasne i do kraja neobjašnjene, složene vjerske situacije u srednjovjekovnome Zahumlju i Bosni, potrebno je utvrditi postoje li neka zajednička obilježja crkava Kosača i ako postoje kazuju li nešto o njihovu vjerskom opredjeljenju, shvaćanjima, običajima...

Navedenih pet, odnosno šest crkava, ako prihvatimo prijedlog da je crkvice sv. Save u Savini Hercegovina, daju neke smjernice za daljnja istraživanja. Te se crkve mogu podijeliti u dvije glavne skupine.

U prvu skupinu pripadaju crkva na Brezavici, Bogorodičina crkva u manastiru Savina i, veoma vjerojatno, i crkvice sv. Save u istome manastiru. Drugu skupinu čine Sandaljeva crkva sv. Stjepana u Šćepan Polju, crkva sv. Đorđa u Sopotnici kod Goražda i kao podvarijanta, crkva u Zagrađu.

Crkve iz prve skupine slične su po malim dimenzijama, arhitektonskom tipu longitudinalne jednobrodne građevine s polukružnom apsidom na istočnoj strani i načinu svodjenja. U crkvi na Brezavici i Bogorodičinoj crkvi u Savini, ti svodovi poduprti su pojasnicama oslonjenima na plitke lezene prislonjene uza sjeverni i južni zid crkve. U takvoj arhitekturi nije moguće utvrditi neke važnije osobine

---

59 D. VOJVODIĆ, *nav. dj.*, str. 67 sa starijom literaturom.

60 *Isto*, str. 65 sa starijom literaturom.

61 *Isto*.

62 V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 257.

stila, iako oblik svoda, prozorskih otvora i škrte klesane dekoracije u Brezavici, ukazuju na povezanost s gotičkim graditeljstvom.

Iako na crkvama u Savini nema elemenata klesane dekoracije u kojoj bi se očitovala povezanost s gotičkom umjetnosti, u Bogorodičinoj crkvi toga manastira sačuvan je izraziti primjer gotičke umjetnosti u prvome sloju fresaka kojima je ukrašen prostor prezbiterija. To, kao i oblik luka i svoda, jednako kao i pojave gotičke dekoracije u klesanoj ornamentici u Brezavici, daje nam razloga zaključiti kako su naručitelji tih crkava bili tolerantni prema unošenju novih i drugačijih umjetničkih tradicija, odnosno, da su bili naviknuti na stalnu izmjenu ili stalno istodobno prisustvo umjetničkih ostvarenja vezanih za oba umjetnička, kulturna i vjerska prostora kojima se nalazio na razmeđu, što predstavlja najvažniju osobinu prostora kojima su vladali Kosače. Položaj između istoka i zapada, istoka koji je bio na umoru, iscrpljen sve žešćim sukobima s rastućom osmanlijskom opasnosti i zapada kojega je zbog snažnoga i brzoga razvoja bilo sve teže pratiti, rezultirao je sporadičnim prihvaćanjem pojedinih elemenata iz oba ta kulturna kruga, bez nastojanja na ostvarivanju čistoće izričaja. To se još jasnije može prepoznati u crkvama druge grupe, većim i složenijim sakralnim građevinama, kojima glavne sličnosti predstavljaju veće dimenzije, složeniji tlocrti i gornje konstrukcije te zidani ikonostasi... Kod oblikovanja tih crkava možemo primijetiti i nastojanje da se na svojevrstan način iskaže i posebnost vezana za teritorij na kojemu se one grade i vlastelu koja ih naručuje za svoje posljednje počivalište, odnosno, izvjesne osobine koje bi se mogle povezati s prostorom Zahumlja.

Crkva sv. Stjepana i crkva sv. Đorđa u svojim prvotnim oblicima imaju gotovo jednak tlocrt. Taj tlocrt se u literaturi naziva "drinskim tipom" kojim se iskazuje takozvana "raška renesansa", zapravo, vraćanje ili pozivanje na oblike raške arhitekture iz vremena srpske srednjovjekovne države, prije svega na crkvu manastira Mileševa koji se cijelo vrijeme vladavina Kosača nalazio na njihovu teritoriju.⁶³ Jedno od glavnih obilježja raške arhitekture jesu pijevnice, bočni prostori prislonjeni uz naos sa sjeverne i južne strane, koje nastaju zbog potreba liturgije, a u formalnom smislu pretvaraju se u stilsko obilježje. Pijevnice, odnosno, takvi bočni prostori, jasno se uočavaju u tim dvjema crkvama, dok se u crkvi u Zagrađu oni javljaju, ali u nešto reduciranom obliku, gubeći funkciju, a zadržavajući

---

63 V. J. ĐURIĆ, *Mileševa i drinski tip...*, str. 17-32.

stilsko značenje. Zajedničko obilježje tim crkvama predstavlja i postavljanje zasebnih svodova različitih visina i oblika iznad pojedinih prostornih jedinica crkve, što se, također, može povezati s načinom presvođavanja crkava u raškoj arhitekturi. Međutim, oblik svodova, a osobito, nepostojanje kupole iznad središnjega prostora znatno ih razlikuje od raške arhitekture u kojoj je kupola predstavljala glavni akcent čitavoga prostora crkve. Ni crkva sv. Stjepana, ni crkva sv. Đorđa nisu imale kupolu, kako nam govore arheološki nalazi.⁶⁴ Obje crkve su bile pokrivena svodovima čiji je presjek bio prelomljeni luk, čija visina i šiljati oblik, osobito svoda u Sopotnici, ukazuju na izvorište u gotičkoj umjetnosti koja je u to vrijeme cvjetala u jadransko-mre prostoru. Jedino su prostori pijevnica u obje crkve bili pokriveni polukružnim svodovima koji su se nalazili i na manjoj visini.⁶⁵ Zanimljiv je primjer s dograđenim narteksom u Sopotnici, gdje, prema Đ. Mazaliću: "Ne mogući se pomiriti sa onim gotskim svodom i lukovima, naši monasi nadozidaše svoj dio po starom načinu, uobičajenom od starina za male crkve. I ako je bilo malo poteško, ipak nekako sastaviše najprije onaj prvi gotski, poprečni pojas, prepravljajući ga dozidivanjem u polukružni, sa poluobličastim svodom. I danas je taj pojas s jedne strane, sa zapadne, polukružan, dok je sa istočne strane u vrhu oštar."⁶⁶ Iz ovoga, kao i na temelju uočenih karakteristika tih svodova i načina njihove konstrukcije, sa sigurnošću se može zaključiti kako su svodne konstrukcije, pa i ravna stropna konstrukcija kakva je bila izvedena u narteksu crkve sv. Stjepana u Šćepan Polju, rezultati izravnoga dodira s gotičkim graditeljstvom koje se razvijalo u susjednim primorskim oblastima. Takav zaključak, uz brojne arhivske dokumente potvrđuju praksu srednjovjekovnih vladara iz Bosne i Zahumlja da pozivaju graditelje, ali i ostale majstore, iz gradova na obali radi obavljanja nekih poslova u njihovim gradovima. Gotovo sigurno se može zaključiti kako su primorski graditelji vodili izgradnju obiju crkava na Šćepan Polju. Oblik svoda u narteksu crkve sv. Đorđa, proširenju iz 16. stoljeća, upućuje na rad lokalnih majstora, onih koji su u drugoj polovici 16. stoljeća, u vrijeme snažnog reaktiviranja umjetničke djelatnosti pravoslavnih pod Osmanlijama, zahvaljujući obnovi rada Patrijaršije, svoje stvaranje temeljili na tradiciji srednjovjekovne srpske umjetnosti.

64 M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 22; Đ. MAZALIĆ, *nav. dj.*, str. 30.

65 M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 22; Đ. MAZALIĆ, *nav. dj.*, str. 32.

66 Đ. MAZALIĆ, *nav. dj.*, str. 33.

Kako vidimo, u vrijeme Sandalja Hranića i Stjepana Vukčića Kosače, utjecaji su bili raznoliki. U prostornoj dispoziciji crkava prepoznaje se povezanost s raškim arhitektonskim oblicima, ali u samome izvođenju jasno se očituju primjese zapadnjačke gotike. Osim u oblicima svodova i lukova, gotika je uočljiva i u elementima klesane arhitektonske dekoracije, na žalost, malobrojnima. Ipak, ono što je pronađeno - ulomci ornamenata karakterističnih za dubrovačku, odnosno, primorsku gotiku - žioka na raboš, dijamantni niz, jajašti štap, tordirano užje - otkrivaju svoje podrijetlo u okrilju zapadnoeuropskih umjetničkih pojava. Na žalost, danas nam nije sačuvan oslik ni u jednoj od tih crkava, ali su sigurni podatci da su crkve sv. Stjepana i sv. Đorđa bile oslikane. Za obje postoji pretpostavka da su ih oslikali dubrovački majstori.⁶⁷ Teško će biti dokazati da je freske u Sandaljevoj crkvi sv. Stjepana doista radio Ivan Ugrinović, ali je činjenica da se godina u kojoj je u dokumentima potvrđen boravak dubrovačkoga slikara kod vojvode Sandalja i pretpostavljeno vrijeme gradnje i dovršetka Sandaljeve grobne crkve podudaraju, što povećava vjerojatnost da je upravo taj majstor oslikao crkvu sv. Stjepana na Šćepan Polju.⁶⁸ Rad Ugrinovićev bi neminovno označio te freske izvjesnim stupnjem gotičkoga izraza, čak i ako su do kraja poštivali tradicionalni ikonografski program istočnokršćanske umjetnosti.⁶⁹

S druge strane, pak, sve tri crkve imaju još jedan zajednički element unutarne opreme - zidani ikonostas. Ikonostas je jedan od osnovnih elemenata koji karakteriziraju crkve istočnoga obreda,⁷⁰ što govori o

---

67 V. J. ĐURIĆ, *nav. dj.*, str. 243; Z. KAJMAKOVIĆ, *Zidno slikarstvo u BiH*, str. 53-58.

68 M. POPOVIĆ, *nav. dj.*, str. 28.

69 To ne bi bio jedinstveni slučaj. Već smo govorili o freskama u Savini, za koje se pretpostavlja da su ostvarenje Lovre Dobričevića, a i u kasnijim vremenima, pozivani su dubrovački majstori oslikavati crkve u pravoslavnim manastirima, kao što je slučaj Vice Dobričevića, Lovrina sina koji je 1508. godine radio u manastiru Tvrdošu. U svim tim slučajevima od majstora je traženo da rade "more greco", međutim, njihovo osnovno obrazovanje je pretežalo, pa je dolazilo do stvaranja zanimljivih stilskih mješavina.

70 Ikonostas (ikono + grčki *στάσις*; položaj), pregrada (kamena, drvena ili kovinska) koja u crkvi dijeli svetište od prostora za vjernike. Isprva je u starokršćanskim crkvama pregrada (*cancelli*, *kankeli*) bila sastavljena od uzdužnih i poprečnih drvenih ili kamenih greda, potom se preko Bizanta proširila po svim zemljama istočnopravoslavnoga kruga, gdje tijekom vremena polako izrasta u ikonostas, koji je od 14. st. bio sve bogatije rezbaren i pozlaćivan. U početku je bio nizak, poslije se proteže do stropa i zatvara cijeli oltarski prostor. Ikonostas

utjecajima koji dolaze iz istočne crkve na oblikovanje crkava u zemlji Kosača. Međutim, ikonostasi čiji se ostatci nalaze u te tri crkve,⁷¹ zidani, a ne drveni, mogu se smatrati prije dijelom konstrukcije, osloncem gornjih svodnih konstrukcija ili čak i kupole, nego paravanom čija je funkcija nošenje ikona i ostvarivanje simboličkoga značenja. U vrijeme izgradnje tih crkava, kasnom srednjem vijeku upravo se događa promjena oblika ikonostasa koji se od toga vremena, a osobito nakon 16. stoljeća počinje raditi od drveta i prestaju se zidati.⁷² Također, promjena broja vrata, od dvojica u crkvi sv. Stjepana do troja u crkvi na Zagrađu, svjedoči daljnji razvoj oblika ikonostasa, proces u kojem su presudnu ulogu imale Rusija i Sveta Gora i postojanje svijesti o tome i u Zahumlju.⁷³

U razmatranju crkava pripisanih Kosačama, onima koje se svrstaju u drugu skupinu, crkva na Zagrađu ponešto odstupa od svega rečenoga. U toj se građevini otkrivaju i neki novi i drugačiji uplivi kakvih nije bilo u nešto ranije podignutim crkvama. U toj crkvi, unatoč činjenici da njezin tlocrt ponavlja slične oblike proizišli iz raške arhitekture, a svodovi prezbiterija i zapadnoga traveja pokazuju isti oblik gotičkoga presjeka kao i u starijima, konstrukcija kupole, ali i opći izgled te crkve sugeriraju izvjesne reflekse osmanlijske arhitekture. Kupola je neobično izvedena. Osnovna silueta građevine i izgled snažne, relativno niske i široke kupole veoma podsjeća na osnovni vanjski oblik osmanlijske džamije. O takvom izvorištu govori i posve neobična kombinacija i istodobna upotreba trompi i pandantiva pri izgradnji kupole, kao i inventivno korištenje slijepih arkada i lukova koji olakšavaju zidnu masu kalote kupole, a koji se konačno nameću kao izrazito dekorativni element unutar crkve. Takav utjecaj koji potječe iz osmanlijske umjetnosti lako je objasniti vremenom u kojem se crkva gradi, izravnim i čestim kontaktima samoga Hercega

---

ima troja vrata (srednja, odmah iza oltara, nazivaju se *carske dveri*). "Ikonostas", u: *Hrvatska likovna enciklopedija*, 2, Zagreb, 1962., str. 659-662.

- 71 Tragovi zidanih ikonostasa jasno se vide u crkvama na Šćepan Polju i onoj posvećenoj sv. Stjepanu i onoj u Zagrađu. Međutim, postojanje zidanoga ikonostasa u Sopotnici poznat nam je samo zahvaljujući opisu te crkve u članku (Z)ečevića. Nema razloga sumnjati u istinitost tog opisa, budući da sve ono što je moguće provjeriti, odgovara tome tekstu. Vidi: (Z)ečević, *nav. dj.*, str. 244-247.
- 72 Đ. MAZALIĆ, *nav. dj.*, str. 33.
- 73 ZORAN M. JOVANOVIĆ, *Azbučnik pravoslavne ikonografije i graditeljstva*, Beograd, 2005., str. 197.

s Osmanlijama i neminovnim promjenama do kojih su dovele nove političke prilike i u neposrednoj blizini zemlje Kosača prisutnost Osmanlija i nove vjere i arhitekture koja ju je pratila. Tako se ponovo srećemo s otvorenošću Kosača kao onih koji u svojim crkvama povezuju veoma različite utjecaje koji su posljedice složenih prilika u kojima su živjeli, vladali i nastojali opstati što sigurnije i što duže.

U svemu tome oni ne zaboravljaju ni na svoje podrijetlo i pripadnost prostoru s kojega potječu. I jedan i drugi vojvoda, dvojica najvažnijih vladara te feudalne obitelji, u svojim ostavštinama koje su trebale biti njihove grobne crkve, određuju mjesto svoga ukopa i označavaju ga monumentalnim stećkom. Upravo se u tom obliku nadgrobnika, obliku tako karakterističnom za srednjovjekovlje Zahumlja i bosanskih prostora, jasno prepoznaje izražavanje svijesti o vlastitom identitetu.

S takvim se pojavama dovršava prikaz osobina sakralne arhitekture nastale pod Kosačama tijekom prve polovice i sredinom 15. stoljeća. To je bila arhitektura koja je odražavala i u kojoj se održavalo sve ono što se događalo u to vrijeme na tom prostoru, tako da zbog složenosti situacije toga doba, ali i kao posljedica stalnog obilježja prostora kojim su Kosače vladale, pozicije na razmeđu religija i kultura, ona govori o ukupnosti graditeljske, umjetničke, ali i vjerske problematike prostora Zahumlja kroz čitav srednji vijek. Prisutnost jakih i čvrsto uobličjenih umjetničkih izraza, kao što je bilo raško graditeljstvo, ili gotika na istočnojadranskoj obali, izričaja čvrsto povezanih s vjerskim institucijama koje su se s njima identificirale, uz istodobno periferan položaj u odnosu na važna središta tih umjetničkih pojava, uvjetovali su nastanak zanimljive i složene arhitekture. Svakako je u tome izvjesnu ulogu odigrala i lokalna tradicija, nama još uvijek nedovoljno poznata, kojom se nastojalo ukazati na vlastiti identitet različit od ostalih ili na identitet koji u sebi objedinjuje najbolje od svih susjednih. Takav pristup posjeduje izraziti stupanj otvorenosti i prijemčivosti za drugo i drugačije, toleranciju i spremnost za prihvaćanje i usvajanje različitih, naizgled nepomirljivih oblika, ali i razvijeni stupanj ukusa i poznavanja umjetničke kvalitete.

2. Primijenjena umjetnost

Kosače, kao jedna od najmoćnijih humskih obitelji, morali su posjedovati veći broj umjetnički oblikovanih predmeta. Na žalost, gotovo svi predmeti su danas izgubljeni te nam preostaje osloniti se na opise u izvorima da bismo pobliže odredili stilske karakteristike i funkciju predmeta, odnos obitelji prema djelima likovne umjetnosti te njihovu

naručiteljsku aktivnost. Unutar studija o naručiteljstvu izdvajaju se dva tipa: naručitelj tj. osoba koja financira izgradnju ili izradu predmeta te svojim odlukama utječe na izgled/oblik predmeta te donator čija je glavna funkcija financijska podrška, ali nema puno utjecaja na sam tijek izgradnje ili izrade predmeta. Proučavanje fenomena naručiteljstva može nam pobliže otkriti kontekst i slojeve kulturalnoga i povijesnoga značenja djela. Također, predmeti namijenjeni privatnoj upotrebi ne podliježu strogim zahtjevima vjerskih potreba i tradicije te održavaju stavove i potrebe osoba za koje su napravljene. Umjetnički oblikovani predmeti/predmeti umjetničkoga obrta bili su i ostali statusni simbol koji govori o ekonomskoj i socijalnoj moći vlasnika, a ukus naručitelja u većoj mjeri može utjecati na oblik, stilske karakteristike te ikonografiju predmeta. Za proučavanje materijalne kulture vezane za obitelj Kosača najznačajniji su izvori koji govore o depozitu obitelji u Dubrovniku, a dragocjeni su i dokumenti koji se odnose na zaloge, poklone, miraze te oporuke članova obitelji.⁷⁴

Opisi predmeta u izvorima su veoma šturi i većinom se odnose na vrstu predmeta i materijal od kojega je predmet izrađen, tako se navodi posuđe, nakit, pojasevi, konjska oprema ali i glazbeni instrumenti. Osim luksuznoga posuđa, Kosače su posjedovale i nekoliko ikona i relikvije; Lilek navodi četiri ikone, jednu malu srebrnu "s' zlamen'jem od' plemeniteh od zamorija", zatim jednu zlatnu ikonice "s' obrazom' gospogje prečiste" navodeći ukrase poput balasa i bisera, te još dvije male zlatne ikonice.⁷⁵ Opet, teško je govoriti o bilo kakvim stilskim odrednicama, no mogli bismo pretpostaviti da je ikona koju Jelena, udovica Sandaljeva, spominje u svojoj oporuci, uzevši u obzir Jelenino podrijetlo i vjersku pripadnost, imala stilske karakteristike bizantske umjetnosti.

Na osnovi ovako šturih opisa i bez samih predmeta, nemoguće je govoriti o stilskim karakteristikama predmeta u depozitu, no mogu

---

74 E. Lilek donosi detaljan popis predmeta koji su se nalazili u depozitu, vidi: EMANUEL LILEK, "Riznica porodice Hranići (nadimak Kosača)", u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, II., Sarajevo, 1889., str. 1-26; mehanizme i način funkcioniranja dubrovačkog depozita analizira ESAD KURTOVIĆ, "Državni deposit (Depozit barunice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406. - 1413. godine)", u: *Prilozi*, 28, Sarajevo, 1998., str. 57-103; oporuke hercega Stjepana Vukčića Kosače i Jelene, udovice Sandalja Hranića analizira DIJANA KORAĆ, "Neki aspekti religioznosti u Kosača", u: *Croatica christiana periodica*, 72, Zagreb, 2013., 51-72; DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2015., str. 159-215.

se izvući određene pretpostavke o odnosu obitelji prema umjetnički oblikovanim predmetima. Obitelj Kosača je svjesna ekonomske vrijednosti ovih predmeta što je jasno iz njihovih oporuka gdje najvrjednije legatave ostavljaju članovima svoje obitelji, no ovi luksuzni predmeti, osim što predstavljaju i ekonomsku sigurnost, govore o želji obitelji da svoju političku/društvenu moć iskaže naručiteljstvom skupocjenih predmeta, ali i angažiranjem stranih majstora, o čemu svjedoči zlatni pojas majstora Vachtera Rambota i "bucat' serpentina" iz oporuke Stjepana Kosače iz 1466. godine.⁷⁶ Bez ugovora o narudžbi pojedinih djela teško je govoriti u kojoj su mjeri pripadnici obitelji Kosača sudjelovali u izradi naručenih predmeta, no možemo pretpostaviti da su imali određene zahtjeve pri izradi predmeta poput čaša i hanapa s njihovim grbom/ znamenjem. Sandalj je bio zahtjevan naručitelj rafiniranog ukusa, tako u ugovoru sa zlatarom Živkom Gojakovićem u travnju 1431. godine stoji da, ukoliko se vojvodi ne sviđa srebrni vrč koji je naručio, može ga vratiti majstoru.⁷⁷ I članice obitelji Kosača su aktivne naručiteljice. Znamo da je Jelena, udovica Sandaljeva, preko svojega kancelara Doberka Marinovića 1441. godine naručila u Kotoru kod zlatara Andrije Isata srebrne korice za knjige s likom Krista, a Katarina, Sandaljeva supruga, daje izraditi dva relikvijara za crkvu sv. Marije u Zadru.⁷⁸

Kada je riječ o stilu izgubljenih predmeta, u slučaju stranih majstora poput Rambota možemo pretpostaviti jači utjecaj internacionalne gotike, a u talijanizmima koji se često sreću u izvorima, *bačin* i *brokete*, na primjer, nalazimo razloge pretpostaviti da su ti predmeti importirani iz Italije, jednako kao i za figuru srebrnoga lava, posebno ako se uzme u obzir da vojvoda Sandalj ulaže novac u Veneciji i tamo posjeduje kuću.⁷⁹

Osim importiranih predmeta, bilo iz Italije ili istočnojadranske obale, jaka je i domaća zlatarska produkcija za koju se može reći

---

75 E. LILEK, *nav. dj.*, str. 24.

76 E. LILEK, *nav. dj.*, str. 17; C. FISKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 169.

77 C. FISKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 172.

78 *Isto*, str. 171; ESAD KURTOVIĆ, "Doberko Marinić, poslanik bosanskog kralja Stjepana Tomaša", u: MARKO KARAMATIĆ (prir.), *Zbornik radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska - Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Kraljeva Sutjeska - Sarajevo, 2010., str. 100-101.

79 ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., str. 358.

na temelju potvrđenih veza sa srednjom i južnom Dalmacijom i Dubrovnikom kao najvažnijim centrom da je bila bliska zapadnome kulturnome krugu. Bosna je u to doba poznata po rudnicima srebra, stoga dubrovački majstori od 13. stoljeća odlaze u Bosnu.

Znamo da na dvoru hercega Stjepana 1454. godine rade Stipan i Radašin Radosalić. Umjetnička produkcija na istočnojadranskoj obali utječe na ukus u zaleđu, a ovaj transfer olakšava čitav niz bosanskih i humskih mladića koji odlaze u Dubrovnik i postaju šegrtima dubrovačkim zlatarima, a dobar dio njih se vraća u domovinu čime jačaju domaću zlatarsku produkciju.⁸⁰ Ipak, u Bosni koja u srednjem vijeku prima umjetničke impulse iz više različitih središta, uz dominaciju zapadnih oblika prepoznamo i druge, zajedno prerađene u vlastiti stil koji je zasvjedočen u izvorima kao *ad modo bosniensis*. M. Wenzel određuje taj stil na osnovi analize ukrašenih srebrnih posuda tzv. hanapa, čiji oblik potječe iz francuske srednjovjekovne umjetnosti. Bosanske specifičnosti ogledaju se u tipu dekoracije ruba hanapa te motiva zmajeva i groteski koje povezuju s umjetnošću stećaka. Za hanape M. Wenzel smatra da su ih bosanski velikaši dijelili svojim vazalima, te za hanap iz Muzeja za umjetnost i obrt predlaže vlasnika Ivana Crnojevića, dok su naručitelji vjerojatno Kosače s obzirom da je Ivan oženio hercegovu kćer Maru.⁸¹ U izvorima se pridjev bosanski često spominje uz pojaseve, a iz opisa jasno je da su bili bogato ukrašeni metalnim aplikacijama na baršunu, svili i drugim skupocjenim tkaninama, a ukrašavani su i biserima. Često su ostavljani uza zaloge u dalmatinskim gradovima, te su bili statusni simbol; no bez većega korpusa ovih pojaseva, možemo samo nagađati je li riječ o specifičnom bosanskom stilu.⁸²

Na temelju literature i objavljenih izvora teško je odrediti ulogu članova obitelji Kosača u naručivanju luksuznih predmeta, knjiga ili ikona. Istraživanja otežavaju i nejasnoće po pitanju njihove religijske

---

80 C. FISKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 525-526.

81 Upravo na tom hanapu M. Wenzel definira bosanski stil te predlaže bosansku radionicu kao mjesto izradbe, dok kasnije A. Koprčina sugerira moguće veze sa zadarskim radionicama. Vidi: MARIAN WENZEL, "A Bosnian Kingdom Metalworking Tradition", u: *Peristil*, 27-28, Zagreb, 1984.-1985., str. 5-41; ARIJANA KORPRČINA, "Prilog poznavanju bosanskih hanapa", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 35, Zagreb, 2011., str. 55-64.

82 MLADEN ANČIĆ, "Pojasevi i druge dragocijenosti u kasnosrednjovjekovnim obiteljskim riznicama", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III/22, Split, 1995., str. 151-160.

pripadnosti. No, jasno je da se oni ugledaju na viteške ideale i stil življenja te ovakve obrasce ponašanja prenose u područja kojima vladaju. Stoga zaključujemo s pretpostavkom, smatramo potpuno opravdanom, kako su Kosače bili aktivni naručitelji, bilo u arhitekturi, bilo u ostalim granama umjetnosti, i da se pri naručivanju pokazuje njihov ukus i stavovi.

Svrha ovoga rada bila je, pregledom literature i dostupnih dokumenata, ukazati na fenomen naručiteljstva kod obitelji Kosača te pokušati utvrditi u kojoj mjeri volja naručitelja utječe na finalan umjetnički produkt, bilo da je riječ o arhitekturi ili pak predmetima primijenjenih umjetnosti. Članovi obitelji se mogu povezati s pet sakralnih građevina kojima je zajednička karakteristika da se na njima ogledaju različiti umjetnički utjecaji, od gotičkih utjecaja svojstvenih gradovima na istočnoj obali Jadrana (šiljati svodovi, dekoracija arhitektonske plastike, ostaci fresko oslika), utjecaja raške škole (pijevnice kao karakterističan prostorni element), bizantskih (zidani ikonostasi, ikonografija) te refleksa osmanlijske umjetnosti (kupola crkve u Zagrađu). Kada je riječ o primijenjenim umjetnostima, dominantni su zapadnjački utjecaji, a Dubrovnik je, kao mjesto kontakta bosanske vlastele i zapadnoga kulturnog kruga, trajno izvorište umjetničkih utjecaja i razmjena, iako postoji i mogućnost preradbe različitih utjecaja u autohtoni "bosanski stil", no zbog malog broja sačuvanih umjetničkih predmeta, ovaj stil ostaje nepotvrđen. Kosače su vladale prostorom koji je kontaktno mjesto različitih kulturnih krugova i umjetničkih impulsa, a umjetnička djela nastala pod njihovim patronatstvom odražavaju tu otvorenost prema različitim utjecajima.

Fine Arts and the Kosaca Family

Summary

The paper presents an attempt to reconstruct the lost heritage. We will analyze the relation of the family members of Kosaca to painting. Art-designed objects have been the symbols of power and prestige throughout history, and it is quite certain that the Kosacas also possessed a large number of artworks. Regrettably, as judged by the sources, from the rich treasures of Kosaca there has not been preserved anything to the point that we can safely recognize as the artistic legacy of this great feudal family.

However, there are relatively many references to the members of the Kosaca family in the documents from the Dubrovnik archives, which include artistic items such as icons of the Herzog Stjepan, icons of Jelena, wife of Sandal Hranic and icons of Queen Katarina, jewelry, clothes, and expensive pottery. The Kosacas were also mentioned as architects. There is evidence that Herzog Stjepan raised churches in Stipan field and in Sopotnica near Gorazde. It is well known that Sandalj Hranic owned a palace in Dubrovnik and was fascinated by the work of Ivan Ugrinovic, whom he invited to decorate his residence.

This paper will try to illuminate the Kosaca family relationship with art, their phenomenon of collecting, as well as to point to the strength and importance of the connections between Zahumlje and Dubrovnik and to analyze the modes of artistic influences and tastes between Dubrovnik and the Zahumlje hinterland.

Keywords: the Kosacas; art; architecture; goldsmithing.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

MIRJANA SANADER, *Ranokršćanska arheologija. Od početaka do konstantinskog obrata*, Školska knjiga, Zagreb, 2016., 181. str.

Knjiga autorice Mirjane Sanader nastala je kao produkt njezina dugogodišnjeg bavljenja ovom granom arheologije, ali i kao rezultat priprema za predavanja na preddiplomskom i diplomskom studiju arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Kao takvu ju je Senat Sveučilišta u Zagrebu uvrstio u sveučilišne udžbenike.

U knjizi je obrađeno povijesno i arheološko razdoblje kada je kršćanstvo djelovalo u ilegali, dakle od njegove pojave do početka 4. st. i donošenja tzv. Milanskoga edikta. Kroz niz poglavlja i podpoglavlja autorica prati najnovija dostignuća ranokršćanske arheologije, znanosti koja svakim danom donosi nova otkrića, nove spoznaje i mijenja dosadašnje teze o određenim događajima te daje nove interpretacije. Autorica u samome *Predgovoru* (str. 5-7) naglašava da ova knjiga nije katalog stvaralaštva najranije kršćanske epohe i u njoj je predstavila one spomenike za koje drži da najbolje reprezentiraju aktualne spoznaje o arheologiji ranoga kršćanstva.

Obradu tema prati niz ilustracija, slika, karata i tlorisa kojima pokušava što jasnije približiti sadržaj knjige čak i širem čitateljstvu. Pojedine teme su obrađene tako da se navode osnovni podatci, ali autorica kroz obrazloženja u pozivnim bilješkama i navođenjem relevantne literature čitateljstvo upućuje na daljnje samostalno istraživanje. S druge strane, ključne teme su popraćene detaljnijom analizom, bogatim ilustracijama, a sami tekst prate dodatni komentari kroz koje autorica pojašnjava niz nejasnoća koje bi se možda mogle pojaviti čitatelju čitajući osnovni tekst.

Kroz prvi naslov *Domovina kršćanstva* (str. 9-14) autorica donosi kratki povijesno-politički pregled Judeje, same kolijevke ove velike svjetske religije. Odnosno, u kratkim crtama prezentira društveno-političke okolnosti u kojima se kršćanstvo pojavilo i počelo širiti Rimskim Carstvom. *Rano kršćanstvo i arheologija* (str. 15-20) jest naslov u kojemu autorica definira uže istraživačko područje ranokršćanske arheologije, daje joj vremenske odrednice i donosi kratku periodizaciju ranokršćanske materijalne kulture. Kroz poseban komentar definira pojmove kasnoantička, ranokršćanska i ranobizantska arheologija.

Treće poglavlje *Konstituiranje kršćanstva* (str. 21-88) podijeljeno je na nekoliko podnaslova koji prate najvažnija obilježja prvih kršćanskih zajednica te tijekom konsolidacije Crkve. Prvi rukopisi (Novi Zavjet, *Didache* i *Traditio apostolica* te spisi *apostolskih* i *crkvenih* otaca) jedino su svjedočanstvo tih praksi kršćanskih zajednica, dok se prvi kršćanski artefakti pojavljuju potkraj 2. i početkom 3. st. Nadalje, najnovija dostignuća ove arheološke grane vidljiva su kroz podnaslove posvećene ulozi žene u ranoj Crkvi, odnosu robovlasničkoga društva i Crkve, progonima kršćana i pojavi kulta mučenika kako na hrvatskome povijesnom prostoru, tako i na ostalim područjima gdje je kršćanstvo uhvatilo korijena. Znatna pažnja posvećena je prvim crkvenim naučiteljima (apostolskim ocima, crkvenim ocima i apologetima) i najranijim crkvenim raskolima, kako kroz osnovni tekst, tako i kroz posebne komentare.

Posljednje opširno poglavlje, *Kršćanska arheologija pretkonstantin-skog doba* (str. 89-148), posvećeno je materijalnoj ostavštini, tj. kulturi i umjetnosti naslovom definiranoga razdoblja. Teme kojima se autorica bavi jesu: ranokršćanska simbolika i arhitektura koja se u ovome pretkonstantin-skom razdoblju očituje u tri skupine privatnih objekata (*domus ecclesiae*, tituli i privatne kuće s kapelom), zatim slikarstvo i plastika, s njezine dvije važne podvrste a radi se o skulpturi i sarkofazima. Autorica svaki segment prati kroz usporedbu hrvatskih i inozemnih nalaza. Posebnu pozornost posvetila je kući crkvi (*domus ecclesiae*) pronađenoj u Dura Europosu kao i umjetničkim, simboličkim i arhitektonskim obilježjima rimskih katakombi (Kalistova, Priscilina, Domicilina, sv. Marcelina i Petra...) koje su još uvijek neiscrpan izvor proučavanja, u prvom redu freskoslikarstva, ali i svih ostalih elemenata ranokršćanske umjetnosti.

Umjesto zaključka donesen je *Epilog* (str. 149-154) u kojemu se daje kratki povijesni pregled okolnosti u kojima je donesen Milanski edikt, njegovo značenje i koji su bili Konstantinovi motivi takve odluke. Na kraju knjige naveden je *Tehnički aparat* (str. 155-179): popis kratica, popis izvora, opširne literature i Internet stranica kao i kazalo imena i autoričin životopis.

Ana Noković

NENAD CAMBI, *Dioklecijan. Vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum. Povijesne kontroverze i današnje dileme*, Književni krug Split - Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2016., 315 str.

Kao što je vidljivo iz samoga naslova, autor Nenad Cambi u ovoj knjizi obradio je lik i djelo cara Dioklecijana, njegov karakter i političko djelovanje. Dakle, nije obrađena cjelokupna povijest tetrarhijskoga razdoblja. Autor svoje zaključke temelji na kasnoantičkim izvorima i brojnim historiografskim raspravama.

Kako i sam navodi, Dioklecijan je jedna od najkontroverznijih ličnosti Rimskoga Carstva, ali za naše prostore i jedna od najzanimljivijih. Dioklecijanov opis u izvorima ovisi o religijskoj pripadnosti samoga pisca. Pa je tako za Eutropija i Aurelija Viktora *mudar, razborit i savjestan*, a za Laktancija, koji je kršćanski pisac, on je *začetnik zločina i poticatelj nedjela*. Analizirajući izvore za N. Cambija je, između ostaloga, bio *...vješt vojnik i mudar političar, okrutan, ali istodobno i suosjećajan, tašt i uvjeren u važnost forme i dvorskog ceremonijala...*

Nakon *Predgovora* (str. 7-10) autor donosi kratki osvrt na malobrojne izvore i razmjerno bogatu znanstvenu literaturu, koja je dijelom produkt niza znanstvenih skupova posvećenih tetrarhijskom razdoblju (str. 11-15). Već je spomenuto da je jedan od glavnih korištenih izvora u ovoj studiji spis kršćanskoga pisca Laktancija. Upravo je njemu posvećen sljedeći naslov (str. 17-20) kroz koji autor upoznaje čitateljstvo s djelima ovoga pisca. Laktancijev spis *De mortibus persecutorum* važno je djelo za kraj tetrarhijskoga razdoblja u kojemu se pisac osvrće na mnoge teme, od važnih događaja do opisa karaktera tetrarha i njihovih života. Pod naslovom *Kronologija* (str. 21-26) autor donosi poredbu četiriju kronologija važnih historiografa (T. Barnes, F. Kolb, H. Brandt i D. Kienast) koji su djelovali u zadnjih tridesetak godina. Iako autori ne spominju u svojim kronologijama iste događaje, ipak su pomogle autoru ove knjige da donese određene zaključke o problemima i redoslijedu događanja.

Životopis (str. 27-33) cara Dioklecijana obrađen je do njegova stupanja na prijestolje. Značajan prostor autor je posvetio pitanju Dioklecijanova rodnog mjesta, njegovu podrijetlu i događajima koji

su prethodili neposrednom stupanju na prijestolje. *Ideja tetrarhije* (str. 35-51) naslov je u kojemu se autor N. Cambi bavi temeljnim razlozima uspostave tetrarhije. Prema njegovu mišljenju riječ je o dobro osmišljenom sustavu koji je imao dvije svrhe: pomoć u upravi i obrani carstva i stvaranje stabilnoga mehanizma nasljeđivanja vlasti. Pretpostavlja da se Dioklecijanu nisu sviđale bliske rodbinske veze prilikom nasljeđivanja vlasti i pri raspodjeli dužnosti. Nadalje, autor se bavi sastankom u Karnuntu, pitanjem tko je sve od vladara sudjelovao i kakav je bio rasplet toga sastanka te primopredajom vlasti. Pod naslovom *Tetrarhijska imena* (str. 53-61) autor se bavi analizom imenske formule koju su tetrarsi uzeli, odnosno dobili, prilikom stupanja na prijestolje. Vrlo su zanimljive i karakteristike koje se daju iščitati iz *kognomena* tetrarha svih generacija.

Važan segment svakoga društva pa tako i rimskoga jest religija. To je očito i u tetrarhijsko vrijeme kada vladari istočnoga dijela Carstva nose epitet Jovija, a zapadnoga Herkulija. *Vjerska politika* (str. 63-93) je naslov koji se bavi štovanjem ovih božanstava, ali i drugih tradicionalnih religija kojima je Dioklecijan težio. Njegova vjerska opredijeljenost vidljiva je i u dekoraciji njegove splitske palače, kao i na brojnim epigrafskim spomenicima. Druga tema kojom se autor bavi u ovome naslovu jest progon kršćana i Dioklecijanova uloga u donošenju edikta koji su pokrenuli sva ta događanja. Za položaj kršćana u ovome razdoblju ključni su i edikti koji su dali kršćanima slobodu ispovijedanja vjere a donijeli su ih upravo njihovi progonitelji (Galerije, Licinije, Maksencije). Na kraju autor zaključuje da je povijesna nepravda zanemariti edikte u korist kršćana koje su izdali poganski vladari, a isticati isključivo Konstantina.

Tetrarhijski progono odrazili su se i na kršćansku zajednicu u Saloni. Arheološki potvrđeni salonitanski mučenici su: Domnije, Septimije, Asterije, Anastazije, Antiohijan, Gajan, Paulinijan i Telije. Ovim martirima autor se bavi u naslovu *Progono kršćana u Iliriku* (str. 95-101).

U izvorima je veoma malo podataka o Dioklecijanovoj rodbini i ženi Priski koja se kod Laktancija spominje samo u jednom kontekstu. Za razliku od nje, puno je više podataka o kćeri Valeriji i njezina sudbina je dobro poznata. Ovo poglavlje naslovljeno *Dioklecijanova rodbina* (str. 103-125) autor završava Dioklecijanovom smrću u kojoj je sporno je li umro prirodnom smrću ili je izvršio samoubojstvo, ali se i povijest i arheologija slažu da je umro i bio pokopan u svojoj palači u Splitu.

Posljednji naslov, *Ocjena Dioklecijanove vladavine* (str. 127-144), jest svojevrsni zaključak nekih autorovih prethodnih razmišljanja. Više se odnosi na carev karakter i psihološki profil, nego li na ocjenu povijesnih događanja tetrarhijskoga razdoblja.

Knjiga je napisana dvojezično, na hrvatskom (str. 7-144) i na engleskom jeziku (str. 145-288), te je obogaćena nizom fotografija. Na kraju knjige donesen je popis literature (str. 289-301), kazalo osobnih imena (str. 305-310) i geografskih pojmova (str. 311-315). Kako sam autor navodi, ova knjiga je prvi dio planirane trilogije posvećene caru Dioklecijanu.

Ana Noković

JACQUES LE GOFF, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, TIM press, Zagreb, 2015., 122 str.

Krajem 2015. godine nakladnička kuća TIM press iz Zagreba prevela je na hrvatski jezik knjigu francuskoga povjesničara Jacquesa Le Goffa *Treba li povijesti zaista dijeliti na razdoblja?*. Na početku djela nalazi se sadržaj, predgovor i uvod, a potom slijedi osam poglavlja. Izabrana bibliografija, zahvale te kratak tekst o autoru nalazi se na kraju knjige.

U predgovoru i uvodu ovoga djela autor naglašava kako ono ne predstavlja ni tezu ni sintezu, nego rezultat dugogodišnjih istraživanja i razmišljanja, pa je zbog toga naziva knjigom-pregledom. Okosnicu djela čini poimanje periodizacije pri čemu se nastoje propitati povijesni odnosi između onoga što je nazvano "srednjim vijekom" i "renesansom". Ujedno se naglašava kako za podjelu prošlosti koristimo različite pojmove, kao što su "doba", "epohe", "ciklusi". Međutim, autor je mišljenja kako bi bilo primjerenije govoriti o periodima. Etimološki riječ potječe iz grčkoga jezika i prvotno je označavala kružnu putanju, ali je između 14. i 18. stoljeća poprimila značenje "protoka vremena" ili "doba", da bi u 20. stoljeću nastala kovanica "periodizacija". Osim toga, poimanje "stoljeća", kao razdoblja koje traje sto godina i koje se javilo tek krajem 16., a proširilo u 17. stoljeću, ima određene nedostatke. Nekad je ono počinjalo ranije i završavalo kasnije, tako na primjer za povjesničare 18. stoljeće počinje 1715., 19. stoljeće 1789., a 20. stoljeće 1914. godine.

Prvo poglavlje u knjizi nosi naslov *Stare periodizacije*, te se ujedno naglašava kako će se autor zadržati isključivo na periodizacijama koje su prihvaćene u Europi. Tako je judeo-kršćanska predaja ponudila dva modela periodizacije pri čemu su oba rabila simboličke brojeve, broj četiri prema broju godišnjih doba ili broj šest prema broju životnih doba. Prvu periodizaciju predložio je Danijel u Starom Zavjetu. Prema jednoj viziji prorok je vidio četiri životinje koje ujedno utjelovljuju i četiri slijedna kraljevstva, a čija ukupnost predstavlja cjelokupno vrijeme svijeta od nastanka do svršetka. Drugu periodizaciju predstavio je sveti Augustin u devetoj knjizi djela *De civitate Dei*. Prema Augustinu postoji šest razdoblja, prvo je od Adama do Noe, drugo od Noe do Abrahama, treće od Abrahama do Davida,

četvrto od Davida do babilonskoga sužanjstva, peto od babilonskoga sužanjstva do Kristova rođenja, dok bi šesto doba trebalo trajati do svršetka svijeta. Šest Augustinovih razdoblja mogu predstavljati šest dana stvaranja ali i šest životnih doba, rano djetinjstvo, djetinjstvo, adolescenciju, mladost, zrelost i starost. Bitno je napomenuti kako su se ovim modelima periodizacije kasnije vraćali pojedini kroničari i teolozi, tako da su se ovi modeli zadržali općenito sve do 18. stoljeća.

Poimanje srednjega vijeka tema je drugoga poglavlja s naslovom *Kasna pojava srednjega vijeka*. Tijekom 14., a posebno 15. stoljeća, među pojedinim talijanskim pjesnicima i piscima javila se misao o tome da žive u jednom novom ozračju, a razdoblje za koje su bili uvjereni da ostaje iza njih označili su kao "srednje doba" odnosno *media aetas*. Ovaj izraz prvi je upotrijebio veliki talijanski pjesnik Petrarca u 14. stoljeću, a preuzeli su ga pjesnici, filozofi i moralisti u 15. stoljeću i to prije svega u Firenci. Prva uporaba pojma "srednji vijek" i to s vrijednošću kronološke periodizacije, nalazi se u djelu vatikanskoga knjižničara Giovannia Andreje 1469. godine. Tijekom 16. i 17. stoljeća u pojedinim zemljama javio se i termin feudalizam, a u Engleskoj se javio i pojam "mračna vremena", *dark ages*. Njemački povjesničar Christoph Cellarius 1688. godine prvi je odredio srednji vijek kao razdoblje od cara Konstantina Velikog do osmanskoga osvajanja Konstantinopola 1453. godine. Pejorativno značenje koje je srednji vijek stekao u razdoblju od 15. do kraja 18. stoljeća, počeo je gubiti, barem među povjesničarima, početkom 19., a napose u 20. stoljeću. Iako su humanisti skovali ovaj termin, treba imati u vidu da se pojam "humanizam" javlja tek u 19. stoljeću, a izraz "humanisti renesanse" tek 1877. godine. Slično je i s poimanjem antike, kao razdoblja koje je prethodilo srednjem vijeku. Još u srednjem vijeku pojam antika označavao je starenje, što govori o uporabi augustinovske periodizacije. Pojam se javlja tek u 16. stoljeću i to još uvijek s neodređenim značenjem.

Kako bi povijest uopće razumjeli, shvatili, a onda i poučavali povjesničari i nastavnici imaju potrebu da je podjele na razdoblja. To je ujedno i tema poglavlja *Povijest, obrazovanje, periodi*. Povijest kroničara koja je prevladavala do kraja 15. stoljeća nije bila primjerena za podučavanje, a stanje se lagano počinje mijenjati u razdoblju od 16. do kraja 18. stoljeća. Ona tijekom toga razdoblja, kako sam autor ističe, prolazi kroz "preobrazbu... književnog i čudorednog štiva u ogranak znanosti, stručnu disciplinu i nadasve predmet podučavanja". Vrlo važnu ulogu u tome odigrao je napredak erudicije tijekom

17. stoljeća te redovito objavljivanje izvora. Po svemu sudeći uvođenje povijesti u sveučilišnu nastavu najranije se javlja na području Njemačke. Na sveučilištu u Wittenbergu od početka 16. stoljeća zastupljeno je podučavanje svjetske povijesti. Od početka 17. stoljeća engleska sveučilišta osnivaju katedre iz stare, opće i moderne povijesti. Na talijanskim sveučilištima povijest se počinje podučavati u drugoj polovici 17. stoljeća i to najprije samo crkvena povijest. Francuska je donekle bila u zaostatku, pa se prva katedra za povijest i ćudoređe osniva tek 1775. godine.

Kroz poglavlja *Rođenje renesanse* i *Renesansa danas* autor dolazi do ključne teme u svome djelu u kojima želi odrediti odnose između srednjega vijeka i renesanse. Le Goff smatra da je pojam renesansa, kao povijesno razdoblje, uveo francuski povjesničar Jules Michelet. Michelet je 1838. godine izabran u Collège de France i tu je na predavanjima u razdoblju od 1840. do 1860. godine prvi put definirao renesansu kao razdoblje suprotstavljeno srednjem vijeku. Međutim, dugo vremena se, barem među francuskim učenim krugovima, otkriće renesanse pripisivalo švicarskom povjesničaru Jacobu Burckhadtu, Micheletovom suvremeniku, i u to vrijeme autoru veoma utjecajnoga djela *Kultura renesanse u Italiji* (1860.). Nakon što je termin skovan sredinom 19. stoljeća uglavnom je bio prihvaćen i vrlo brzo se proširio. Na kraju poglavlja Le Goff navodi nekoliko najvažnijih povjesničara renesanse u 20. i na početku 21. stoljeća, naglašavajući kako se renesansa kao razdoblje uglavnom veliča, ali da ima i suzdržanih mišljenja.

U konačnici, Le Goff upravo pripada krugu povjesničara koji su suzdržani kada se govori o renesansi kao posebnom razdoblju u povijesti. Kroz posljednja dva poglavlja pokušava i razjasniti takvo mišljenje. Najprije u poglavlju *Srednji vijek postaje "mračno doba"* odbacuje postavku da srednji vijek treba poimati kao mračno razdoblje. Autor ističe da su za negativnu sliku o srednjem vijeku ponajprije krivi pripadnici kulturne i znanstvene elite iz 15. i 16. stoljeća, a da su je najviše proširili i povećali znanstvenici prosvjetiteljstva u 18. stoljeću. Tu negativnu sliku srednji vijek je počeo gubiti u 19. stoljeću, kada se u gotovo svim europskim zemljama javio snažan poticaj za istraživanje ovoga povijesnog razdoblja i to najprije kroz objavljivanje povijesnih izvora. Kroz nekoliko primjera Le Goff naglašava da na srednji vijek ne treba gledati kao na razdoblje mraka, štoviše, u nekim slučajevima može se smatrati i kao *seculum modernum*. U posljednjem poglavlju, *Dugi srednji vijek*, Le Goff vrlo jasno ističe kako

se na gospodarskom, političkom, društvenom i kulturnom polju u 16., a zapravo sve do sredine 18. stoljeća, nisu dogodile nikakve temeljitije promjene koje bi renesansu odvojile od srednjega vijeka. On renesansu 15. i 16. stoljeća poima samo kao jednu u nizu renesansi koje su se dogodile tijekom srednjega vijeka, kao što je karolinška renesansa ili renesansa koja se događa u 12. stoljeću. Zbog toga autor smatra da srednji vijek ne završava otkrićem Amerike 1492. godine, on ga promatra kao dugo razdoblje koje je počelo između 3. i 7. stoljeća, odnosno od razdoblja koje su njemački povjesničari definirali kao *Spätantike* ili kasna antika, i trajalo je sve do sredine 18. stoljeća. Na kraju, Le Goff smatra kako je renesansa 15. i 16. stoljeća zapravo pripremila Europu, a onda i svijet, za ulazak u jedno novo i moderno doba koje počinje sredinom 18. stoljeća.

Jacques Le Goff (1924.-2014.) pripada redu, ako ne ponajboljih, onda u svakom slučaju najpoznatijih i najutjecajnijih francuskih povjesničara. Njegova plodna i bogata karijera medieviste započela je pedesetih godina prošloga stoljeća, a završila je djelom koje se pojavilo 2014. godine pod nazivom *Faut-il vraiment découper l'histoire en tranches?*, odnosno u hrvatskom prijevodu *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*. Ovo djelo 2015. godine prevedeno je i na engleski jezik i zasigurno će izazvati veliku raspravu, a posebno povjesničara koji se bave proučavanjem renesanse. Svakako treba naglasiti kako teza o "dugom srednjem vijeku" nije prvi put predstavljena u ovome djelu. Međutim, ona se odlično uklapa u koncepte škole *Anala*, kojoj je i sam Le Goff pripadao, gdje društveni odnosi i promjene dugo traju i obuhvaćaju šire područje. Postoji cijeli niz Le Goffovih razgovora i članaka koji su objavljeni u razdoblju od 1980. do 2004. godine i koji se odnose na ovu tematiku, da bi u konačnici 2004. godine na francuskom jeziku objavio knjigu pod nazivom *Un long Moyen Âge*. Ovo će djelo zasigurno privući pažnju, ne samo povjesničara koji se bave srednjim vijekom ili renesansom, nego i onih koji se bave periodizacijom, a koja bi prema autoru trebala biti jedno od glavnih polja istraživanja i promišljanja.

Goran Mijočević

TOMISLAV POPIĆ, *Krojenje pravde. Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358.-1458.)*, Plejada, Zagreb, 2014., 254 str.

Djelo *Krojenje pravde. Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358.-1458.)* prva je knjiga povjesničara Tomislava Popića i objavljena je u nakladničkoj kući Plejada u Zagrebu 2014. godine. Na početku djela nalazi se sadržaj, predgovor i uvod, a potom slijede četiri poglavlja, te zaključak i prilozi. Bibliografija, kazalo i biografija o autoru nalaze se na kraju djela. Na naslovnoj stranici ističe se prikaz o polaganju zakletve i posljedicama krivokletstva sa škrinje sv. Šimuna u Zadru.

Nakon predgovora, u kojemu je ukratko predstavljena povijest kانسrednjovjekovnoga Zadra, historiografija o srednjovjekovnom sudstvu te koncepcija djela, autor započinje djelo s naslovom *Teorijski okvir*. U njemu se daje odgovor na pitanje o izvorima ili tragovima prošlosti s kojima se autor susreo prilikom pisanja djela. Riječ je prije svega o bilježničkim i sudskim spisima koji su nastali u Zadru u drugoj polovici 14. i prvoj polovici 15. stoljeća. Između ostaloga daje se i odgovor na pitanje, kako su i zašto nastajali ovi izvori, zašto su bili pojednostavljeni i formalizirani, te u konačnici, tko je od toga imao korist. Sva složenost sudske djelatnosti može se vidjeti na primjeru sudskih postupaka koji su pokrenuti nakon smrti zadarskoga građanina Marina de Matafarisa 1394. godine.

Drugo poglavlje u knjizi, s nekoliko podnaslova, nosi naslov *Sudski zapisnici*. Zapisnici srednjovjekovnih zadarskih sudova čuvaju se u dvama arhivskim fondovima s ukupno osam kutija dokumenata. Građa unutar njih bila je potpuno zapuštena i ispremještana, pa su u njih ušli i dokumenti koji uopće nisu dijelom sudske dokumentacije. Vremenski gledano, spisi iz spomenutih fondova obuhvaćaju razdoblje od sredine 14. do sredine 15. stoljeća. Općenito se drži da su prve zadarske presude sačuvane u nekom registru s kraja 13. stoljeća, ali da se nalaze zajedno s ostalim bilježničkim ispravama, a tek kasnije dolazi do njihova odvajanja. Najstariji sačuvani registar zadarskih sudskih spisa potječe iz 1351.-1353. godine. U navedenim arhivskim fondovima tijekom druge polovice 14. i prve polovice 15. stoljeća sačuvan je tek manji dio sudskih presuda, pa autor procjenjuje da je izgubljeno oko 85 % presuda. Sudske zapisnike vodili su sudski notari, a od 1361. godine za poslovanje zadarskih svjetovnih sudova

postojala su tri notara. Jedan je bio zadužen za registre građanskih sporova, jedan za vođenje kaznenih predmeta i jedan za vođenje zapisnika Sudbenog dvora konzula i mora. Zadarski notari za građanske sporove vodili su poslovanje Velikoga sudbenog dvora građanskih sporova u nekoliko knjiga. Jedna od njih je i knjiga procesa, za koju autor drži da je najbolje sačuvana skupina zapisnika. Postojala je i knjiga iskaza svjedoka koja je sadržavala iskaze svjedoka i tvrdnje koje su stranke željele dokazati u postupku. Knjige iskaza svjedoka autor smatra najlošije sačuvanim, iako su izvorno bile najopširnije, razlog tomu je vjerojatno što ih nisu notari sastavljali nego su iskaze mogli zaprimiti i od odvjetnika. Postojala je i posebna knjiga presuda u koju su se unosile sve presude Velikoga sudbenog dvora građanskih sporova. Osim toga, sačuvani su i zapisnici Sudbenoga dvora konzula i mora. Za poslovanje zadarskoga Sudbenog dvora rektora bila su angažirana dva notara, jedan je vodio zapisnike rektorskih građansko-sudskih poslova, a drugi spise kaznenih predmeta. Postojale su četiri, ali ne u potpunosti sačuvane, knjige Sudbenoga dvora rektora, a riječ je o knjizi izvršenja presuda, knjizi oporučnih izvršitelja i skrbnika, knjizi ponuda za otkup zaloga te *acta civila extraordinaria*. Osim navedenoga, sačuvana su i četiri spisa koji su se odnosili na podnošenje priziva na presude. Autor poglavlje završava kroz transformaciju u vođenju sudskih spisa, te drži da se značajna prekretnica dogodila 1358. godine kada je sklopljen Zadarski mir. Međutim, promjene koje su se uvodile u vođenje sudskih spisa autor ne smatra dijelom nekog plana ili utvrđenog nacрта nego da su se one odvijale kroz praksu i razvoj sustava.

Sudstvo je naslov trećega poglavlja u knjizi. Na temelju sačuvanih vrela autor drži da se zadarsko srednjovjekovno sudstvo detaljnije može pratiti tek od 14. stoljeća. Za ranije razdoblje zna se tek toliko da su sporove rješavali knez i njegovi savjetnici ili sudci. Tijekom toga vremena sudska vlast nije bila odvojena od izvršne vlasti. Do određenih promjena dolazi tijekom prve polovice 14. stoljeća pa tako znamo da su u okviru Velikoga sudbenog dvora djelovali knez i njegovi sudci, a u sklopu Maloga sudbenog dvora niži gradski sudovi. U ovom razdoblju zanimljivo je promatrati i ponašanje lokalne vlastele. Lokalna elita je u svakom slučaju željela biti uključena u donošenje svih političkih i sudskih odluka. Kada je došlo do pogoršanja odnosa između Zadra i Venecije tijekom četrdesetih godina 14. stoljeća lokalna vlastela bila je potpuno isključena iz donošenja svih odluka. Zbog toga je Zadarski mir iz 1358. godine predstavljao pravu prekretnicu u organizaciji sudstva, ali i uprave. Tako se od Zadarskoga mira može

uočiti djelovanje znatno više sudova u okviru svjetovne vlasti. Na čelu grada nalazio se knez, kao osoba od kraljeva povjerenja a koja ujedno obavlja i funkciju hrvatsko-dalmatinskoga bana, te tri rektora kao pripadnici lokalne elite. Do određenih promjena dolazi 1409. godine kada grad ponovo dolazi pod mletačku vlast. Ukidanjem funkcije rektora i smanjenjem ovlasti Velikoga vijeća, čije prerogative preuzima knez, vodilo je u konačnici tome da su 1458. godine ukinuti i posljednji gradski sudovi. Ustrojstvo zadarskih sudova činili su sudci, egzaminatori, tribuni, gradski glasnici te odvjetnici za koje nije moguće uvijek utvrditi jesu li nastupali kao privatne osobe ili kao službenici sudbenoga dvora. Autor poglavlje završava s nadležnošću sudova pri čemu se jasno naglašava da se ona može iščitati tek iz vanjske forme sudskih zapisnika. Na temelju toga može se vidjeti za što je bio nadležan Veliki sudbeni dvor građanskih sporova, za što Sudbeni dvor konzula i mora, a za što Sudbeni dvor rektora.

Autor knjigu završava s poglavljem *Sudski postupak*. Tijekom srednjega vijeka svaka lokalna zajednica na svome području normirala je društvene odnose onako kako je ona smatrala da je najbolje. Vladari uglavnom nisu mogli kontrolirati zbivanja na cijelom području kojim su vladali, pa je nužno bilo da osiguraju podršku vlastele. U takvim slučajevima lokalnim elitama prepuštalo se reguliranje društvenih odnosa koji su se temeljili na lokalnom pravu (*ius proprium*). Osim toga, treba naglasiti da je u Zadru poznavano i opće europsko pravo (*ius commune*). Zadarski statut je regulirao razne javnopravne i privatnopravne odnose u životu Zadrana. Prema sačuvanim vrelima prvotno je postojala starija verzija statuta iz druge polovice 13. stoljeća, no danas poznata kodifikacija Zadarskoga statuta potječe iz 1305. godine i podijeljen je na pet knjiga. Sadržavao je odredbe o ustroju vlasti, izborima nižih gradskih službenika, plaćama i ovlastima, odredbe o sudcima i njihovoj djelatnosti, odredbe o pravima i obvezama članova zadarske komune, o pomorstvu, pomorskoj trgovini i slično. Organiziranje i djelovanje najviših organa vlasti bilo je uređeno i zbirka propisa koje su se nazivali kapitulari, pri čemu autor ističe da su se od svih kapitulara sačuvala samo dva. Jedan je Kapitular zadarskoga kneza iz 1278. godine, a drugi Kapitular paškog kneza iz 1372. godine, no izvori spominju još neke koji nisu sačuvani. Sve zadarske kapitulare ukinula je Venecija 1458. godine. Kapitularima su bili određeni i dani kada su sudci radili. Jedan građanski parnični postupak počinjao je tužbom i sudskim pozivom, gdje se naglašava da sudski poziv treba biti sastavljen točno prema određenoj formi. Ukoliko se tuženik nakon određenoga vremena ne

bi pojavio, nastupila bi ogluha što je vodilo stvaranju oglušne presude. Onoga trenutka kada se tuženik odazove otvarala se rasprava, kojoj je prethodila procesna sposobnost. Nakon toga slijedilo je izjašnjavanje o predmetu spora odnosno meritumu, a potom je iznošenje dokaza. Vrlo važnu ulogu imali su i rokovi koji su bili detaljno razrađeni za svaki dio procesnih radnji. Nakon toga slijedilo je donošenje i proglašenje presude, te u konačnici i njihovo izvršavanje. Zadarsko sudstvo poznavalo je i izvanparnične postupke gdje se radilo uglavnom o javnim dražbama i ostavinskim raspravama u bezoporučnom nasljeđivanju. Kazneni spisi u srednjovjekovnom Zadru nisu sačuvani u većem broju, autor navodi tek ulomak iz 1411.-1413. godine, ali su se kao i drugdje kazneni postupci javljali kao akuzacijski ili inkvizicijski. U konačnici, ukoliko neka od stranaka u određenom sporu nije bila zadovoljna presudom, imala je pravo na prizivni postupak.

Knjiga Tomislava Popića *Krojenje pravde. Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358.-1458.)* osvojila je nagradu "Mirjana Gross" za najbolju knjigu 2014. godine u polju historiografije. Ovo djelo iznimno je važno za hrvatsku historiografiju jer po prvi put donosi zanemarene spise zadarskih sudova koji otvaraju mogućnosti istraživanja ne samo pravne i političke povijesti, nego i društvene i gospodarske, pa je u tom smislu pravo interdisciplinarno djelo. Svakako treba imati u vidu da autor nije pravnik, nego povjesničar što je od njega tražilo da pređe granice vlastite struke. Djelo je iznimno važno za upoznavanje organizacije sudstva jedne srednjovjekovne lokalne zajednice, a osim toga, značajno nadopunjuje i dosadašnja znanja o organizaciji sudstva u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. U konačnici djelo je važno i za europsku povijest jer brojni primjeri potvrđuju kako je postojala živa interakcija između gradova na obje strane Jadrana. Zbog toga se djelo preporučuje ne samo znanstvenoj nego i široj javnosti.

Goran Mijočević

MIROSLAV PALAMETA, *Fikcionalnost životopisa Petra Berislavića*, Školska knjiga, Zagreb - Split - Mostar, 2016., 353 str.

Carlo Ginzburg u *Morfologiji priče* primjećuje: "Lovac je valjda bio prvi koji je 'pripovijedao priču', jer je jedini bio kadar u nijemim (nezamjetnim) tragovima što ih je ostavio njegov plijen pročitati povezan niz događaja."

Novom knjigom, objavljenom u nakladništvu Školske knjige, Miroslav Palameta ne samo da potvrđuje, nego i osnažuje status znanstvenika besprijekorno oblikovana autorskoga glasa. *Fikcionalnost životopisa Petra Berislavića* odlikuje pomno razrađena i dosljedno izvedena metodologija rada, vrsna istraživačka i teorijska kompetencija, studiozna posvećenost predmetu proučavanja, jezgrovita i napeta sintaksa, ali i živa i plodotvorna komunikacija s osnovnim misaonim postavkama suvremene kulturne historije. Korespondirajući jednako suvislo s korijenskim pitanjima hrvatske književne povijesti i funkcionalno orijentiranim pitanjima nove kulturne epistemologije, Palameta uspijeva dokazati kako je moguće donositi nedvosmislene i znanstveno utemeljene zaključke, čak i u okolnostima ekvivalentalne metajezične prakse.

On će, tako, već u prvoj rečenici uvoda naznačiti duboku problematičnost procesa u kojemu se jedna književna afera postupno i sigurno pretvorila u povijesnu činjenicu i tako opisala luk oko teksta. Povijest se u problemski navedenom slučaju otkriva kao zbirka krivotvorina: Alberto Fortis u *Putu po Dalmaciji* optužuje Ivana Tomka Mrnavića za plagiranje *Životopisa Petra Berislavića* i na taj način presuđuje i autoru i djelu. Fortisov autoritet i naknadna površna kritička čitanja, naglašava Palameta, oblikovat će receptivne mehanizme koji se danas čine neupitnim. Autor se stoga vraća na početak hermeneutičkoga kruga kako bi se pomnom rekonstrukcijom njegove putanje iznova približio optuženom tekstu. Pritom je suočen sa specifičnim interpretativnim izazovom: izostanak rukopisa Antuna Vrančića koji je, prema Fortisovim navodima, Mrnavić gotovo u cijelosti plagirao, usmjerava autora na fokusiranje analitičkoga očista prema filološkoj analizi teksta točnije, na utvrđivanje autorstva i datiranje djela. Na taj način su one razine teksta koje su dosadašnjim istraži-

vanjima bile nedostupne ili podložne spekulaciji konačno dobile na težini i uvjerljivosti.

Proučavajući odnos fabularnoga i diskurzivnoga vremena Palameta uspijeva uočiti dinamičke odnose u životopisu koji su u isključivo historiografskoj interpretaciji izostali. Na pitanje tko je autor *Životopisa Petra Berislavića* moguće je odgovoriti usporedbom provjerljivih povijesnih činjenica i načina na koji su predstavljene u tekstu. Upravo na ovom mjestu Palameta uočava nerazmjer. Ako se radi o životopisu i ako je Antun Vrančić autor, diskurzivno i fabularno vrijeme moraju se podudarati, no ako je riječ o fikciji i ako je autor Ivan Tomko Mrnavić, uočeni nesklad između diskurzivnoga i fabularnoga vremena ne samo da razjašnjava inherentna tvorbena načela teksta nego i probija činjeničnu opnu. Dijelovi životopisa koji ne odgovaraju provjerljivim povijesnim datostima nisu slučajna niti sporedna, nego su dokaz nazočnosti narativne strategije. Upravo ta spoznaja autoru daje za pravo da iznese svoju izazovnu tezu. Ujedno, eto i dokaza o učinkovitosti Palametina pristupa. Ne samo da je uspio dokazati Mrnavićevo autorstvo, i razriješiti jednu od najvećih afera u povijesti hrvatske književnosti, nego je žanrovskim određenjem životopisa kao potencijalno biografskoga romana otvorio mogućnost za potpuno nova čitanja. Ono što je bila tek arhivska fusnota ili književnopovijesni kuriozitet postaje umjetnički djelo.

Knjiga je podijeljena u četrnaest jasno strukturiranih poglavlja, a osim uvodne napomene i zaključka na hrvatskom i engleskom jeziku čine ju još pretisak *Životopisa Petra Berislavića* na latinskom jeziku, stručna literatura i izvori, pojmovnik, podatci o autoru i cijeli niz fotografija, slika, dokumenata pomoću kojih Palameta istodobno ilustrira i argumentira svoje teze - one su slikovita potvrda jednog konzistentno provedenoga istraživačkog truda, ali i dokazni materijal jedne konzistentno provedene književnopovijesne interpretacije.

Prvo poglavlje posvećeno je rekonstrukciji Mrnavićeva života i rada na osnovi dostupnih biografskih podataka, što se čini sasvim opravdanim s obzirom na usvojene predodžbe o motivskoj isprepletenosti lika i djela, nakon čega slijedi jezgrovita analiza poznatoga i priznatoga Mrnavićeva opusa. Već se ovdje nazire osnovna autorova teza: analizom sadržajnih i strukturnih podudarnosti pojedinih tekstova i životopisa, analizom i usporedbom stilskih osobitosti i retoričkih strategija koje karakteriziraju Mrnavićeve diskurs moguće je dokazati izvornost životopisa, i to posredstvom njegove prepoznatljive strategije uobličavanja - fikcionalnosti. Fokusiranjem analitičkog oči-

šta na narativni ustroj Mrnavićeva diskursa u kojem se "prepoznaju isti obrasci i načela aristotelovske retorike i latinština koja nastoji nadmašiti klasične uzore" Palameta zapravo dovodi u pitanje samu logiku prisvajanja mjerljivih tekstualnih učinaka: ako je životopis krivotvorina, onda se optužba mora dokazati na osnovi predrazumijevanja djela "kao klasične povjesničarske vrste koja operira autentičnim povijesnim sadržajima", no, ako je životopis fikcija, onda optužba gubi osnovu. Autorova racionalizacija tako razara usvojene predodžbe o tekstu i istodobno pristupa diskursu na nov način, prateći njegova tvorbena načela.

Naredno poglavlje bavi se recepcijom Mrnavićeva životopisa, prije i poslije Fortisove optužbe. Posebnu pozornost autor pridaje razmatranju i praćenju različitih receptivnih obrazaca i njihovom postupnom konvergiranju u percepciju. Autoritativno izrečene i naglašeno ekspresivne tvrdnje o krivotvorenom tekstu, tvrdi Palameta, ne samo da izobličuju prosudbu nego je i oblikuju, postaju dijelom predanja, uvjetne refleksije. Svako naknadno bavljenje Mrnavićevim životopisom, od Armina Pavića do Tamare Tvrtković, označeno je ovim diskurzivnim opterećenjem i ne može ga se odreći bez izmjene perspektive.

Zato se autor u poglavljima koja slijede, od četvrtog do trinaestog, posvećuje minucioznoj analizi i interpretaciji sintaktičkih, stilskih, motivskih i sadržajnih okosnica životopisa kako bi s jedne strane prokazao ustroj teksta i s druge izmjerio njegove učinke. Ovaj se postupak pokazuje osobito plodotvornim u razumijevanju Mrnavićeva životopisa kao fikcionalne tvorbe. Usporedbom dostupne arhivske građe, povijesnih dokumenata, pisama i činjenica kojima Mrnavić raspolaže i fabulativne strukture životopisa, dosljednim ukazivanjem na retorički svrhovito premošćene prijepore, akcentiranjem analeptičkih i proleptičkih obrazaca autor uspijeva ne samo rasterećiti tekst od nerefektiranih receptivnih viškova, već ga oslobađa i od podložnosti činjeničnim konvencijama. *Životopis Petra Berislavića* konačno postaje pripovjedački strukturiran tekst, koncipiran prema oblikovnim zahtjevima fikcije, a ne pretpostavljene povijesne istine.

Nadmoć fikcionalnoga nad egzaktnim činjenicama potvrđuje se pomnom usporedbom materije uporabljene u životopisu i dostupnih povijesnih podataka, ali znatno više problematiziranjem diskurzivnih postupaka kojima Mrnavić postiže tekstualne učinke. Na taj se način konkretni činovi pretvaraju u elemente narativne konstrukcije i pružaju uvjerljivo objašnjenje za propuste, pogriješke, nedosljedno-

sti unutar činjeničnoga sklopa - oni su manipulativni dio povijesnoga narativa. Palameta će iz poglavlja u poglavlje uvjerljivo argumentirati kako nazočnost pripovjedačke matrice unutar životopisa, tako i autorske svijesti o metodi prevladava nad povijesnim istinama. Pritom se fikcionalnost životopisa ne će provjeravati nadređenim pojmovnim sklopom koji izvana legitimira tekst, nego će se dokazivati analizom i rekonstrukcijom diskurzivne građe, onako kako je ona izložena čitanju. Na ovome metodološkome pristupu Palameta inzistira i on se pokazuje osobito učinkovitim u otklanjanju svake spekulativne interpretacije.

Uvodni biografski i općepovijesni podaci u životopisu, naznačit će Palameta u četvrtom poglavlju, svojim formalnim karakterom i retoričkom intonacijom nedvojbeno poštuju pravila Aristotelove retorike, baš kao što će "strukturiranje izmišljenih i povijesno relevantnih činjenica u fabuliranju kao stilsku osobitost prepoznati Mrnavićevom svi oni koji su čitali njegovu studiju *Vranski priorat ili Životopis blaženog Augustina Kažotića* u kojoj je rekonstrukcija povijesnih likova i događaja u vremenu i prostoru na najzanimljivijim mjestima plod uglavnom literarne imaginacije". Autorstvo se dokazuje prepoznavanjem i praćenjem narativne koherencije teksta, a ne spekulacijom o povijesnim ili činjeničnim konstruktima u kojima je tekst nastao.

Osobito uvjerljivim i konzistentnim čini se autorov postupak analitičkoga dokazivanja u petom poglavlju. Mrnavićevo umetanje mističnih priviđenja i neprovjerenih protagonista u strukturu životopisa autor prepoznaje "kao izrazit plod literarne fikcije bez ikakve bliskosti s egzaktnim povijesnim činjenicama" čiji smisao može biti jasan tek iz "perspektive njihove mitske kondicije: iz njih i kušnji koje su predočile izlazi junak, koji je nadvladao zemaljske i nebeske provjere". Osim što će u procesu tekstualne analize doći do relevantnih zaključaka o pragmatičnom ustroju životopisa, Palameta će uvidom u povijesne dokumente i arhivsku građu, dakle analizom konteksta, nepobitno ukazati na faktografske neusklađenosti i manipulacije koje se mogu pripisati samo autoriziranom postupku fikcionalizacije povijesne materije.

Nakon što u šestom poglavlju ukaže na "relativno oskudan katalog obavijesti" kojima Mrnavić barata i koji ga navodi da "ih na osnovi logičkih pretpostavka smješta u vrijeme i prostor odnosno da izgrađuje fabulativni kostur i popunjava ga maštovitim detaljima", Palameta se u sedmom poglavlju bavi središnjim dijelom životopisa: virtuožno koncipiranog narativa o autentičnom povijesnom svjedočanstvu

prestiliziranoga i preoblikovanoga za potrebe stvaranja naglašeno literarnih učinaka čija "opsežnost i zaokruženost probija tradicionalni oblik životopisa i istodobno je suprotstavljena fragmentarnim i kratkim povijesnim podacima o istom događaju". Osim što dosljedno i argumentirano primjenjuje metodološku proceduru, autor na ovim mjestima očituje sposobnost suverenoga baratanja arhivskim i povijesnim zapisima, kao i razumijevanja jezičkih i stilskih osobitosti analiziranih tekstova.

Osmo, deveto i deseto poglavlje Palametine knjige korespondiraju s dijelom životopisa u kojemu se autentični povijesni dokumenti i pisma utkivaju u fabulativnu strukturu i "okupljaju oko sebe kroničarske iskaze, anegdote ili kratke cjelovite priče, čijim se sadržajima pokušava rekonstruirati širi kontekst zbivanja". Upravo zaokruženost rukopisa, odnosno imaginarnu moć da se razasutim i neusklađenim zbivanjima prida cjelovit karakter za Palametu predstavlja krunski dokaz fikcionalnosti životopisa.

Jedanaesto poglavlje posvećeno je analizi epizode o pogibiji bana Petra "koja prati postupke glavnoga junaka i drugih likova, njihove reakcije prikazuje u živom i dramatičnom izlaganju ono što je bilo kojem povjesničaru u drugom planu ili izvan svakog zanimanja". Uvidom u povijesne izvore, analizom prostornih i vremenskih referenci i njihovom usporedbom s tijekom priče autor će i ovdje opetovati primjernu sposobnost prepoznavanja i povezivanja motivskih i tvorbenih uporišta teksta.

Dvanaesto i trinaesto poglavlje bave se interpretacijom i analizom završnih dijelova životopisa, uočava se kako je "čvrsta veza toga završnog dijela s cjelovitim kontekstom posve jasna, ne samo istaknutim sintetiziranjem, nego i na ravnini osnovne zamisli djela da se istakne zaboravljena slava velikoga kršćanskog ratnika". Referirajući se na jedan termin iz životopisa koji mikrostilistički ocrtava etičku figuru glavnoga junaka, i to posredstvom prividne historiografske distance Palameta poentira: "U tekstu na vrijeme katoličke obnove upućuje posebno upotrijebljen termin *horae canonicae* koji u svojim leksičkim sastavnicama sadržava misao propisanih dnevnih molitava odnosno čitanja časoslova. Taj stari običaj upravo poslije Tridentskog sabora postaje obveza za sve svećenike u Katoličkoj crkvi. I propis i termin koji ga implicira pripadaju pripovjedačevu vremenu koje je tako kontaminiralo povijesno i kulturološko vrijeme samih događanja. Tako sročeni početak važnog poglavlja u svakom tradicionalnom životopisu mogao je od dvojice pisaca napisati samo Mrna-

vić. A nipošto Antun Vrančić." Jednim zahvatom, jednim preciznim i dobro upućenim rezom u ustroj teksta Palameta uspijeva dokazati svoju tezu.

Nakon što je koncizno proučio fikcionalni ustroj životopisa autor se u četrnaestom poglavlju bavi kontekstualnom i tekstualnom analizom Fortisove optužbe. Usporedbom osovinskih dijelova njegova putopisa i životopisa Fausta Vrančića, uočavanjem "podudarnosti redosljeda istih tematskih jezgra" nedvojbeno će se ukazati na postojanje određenih modela krivotvorenja. Palameta će tako zatvoriti hermeneutički krug. Ono što je autoritativno nastupilo kao povijesna istina razotkrit će se kao narativna konstrukcija čija se "izdržljivost nije samo temeljila na autoritativnu izricanju ili površnom čitanju već i na tome da je i ona sama falsifikat".

Ne preostaje ništa nego zaključiti kako je Miroslav Palameta napisao knjigu od neprocjenjive važnosti kako za znanstvenu zajednicu, tako i za buduće čitatelje i štovatelje jedne zaboravljene, prešućene i ovom knjigom ponovo iskupljene književne veličine.

Jela Sabljic-Vujica

MIROSLAV AKMADŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, knj. II., 1967.-1990., Lektira d.o.o. - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Kostrena - Slavonski Brod, 2016.

U izdanju Hrvatskoga instituta za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Lektire d. o. o., povjesničar Miroslav Akmadža objavio je 2016. godine drugi dio knjige pod naslovom *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, za razdoblje od 1967. do 1990. godine. Knjiga se sastoji iz tri tematske cjeline koje obuhvaćaju crkveno-državne odnose u razmatranom razdoblju, zatim jugoslavensko-vatikanske odnose nakon obnove diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, te unutarcrkvene sporove i njihov utjecaj na crkveno-državne odnose. U prvoj tematskoj cjelini naslovljenoj *Crkveno državni odnosi* (str. 5-254) autor kroz pet poglavlja: "Promjene u crkveno-državnim odnosima nakon potpisivanja Protokola" (str. 5-25); "Povratak Krunoslava Draganovića u Jugoslaviju" (str. 26-48); "Utjecaj Hrvatskog proljeća na crkveno-državne odnose" (str. 49-101); "Crkveno-državni odnosi od Titove smrti do raspada Jugoslavije" (str. 102-147) i "Predmetna problematika" (str. 148-254), studiozno prati razvoj crkveno-državnih odnosa u razdoblju koje je uslijedilo nakon potpisivanja Protokola između Svete Stolice i Jugoslavije pa sve do raspada jugoslavenske države. Već iz samog naslova prvog poglavlja može se naslutiti kako je nakon 1966. godine nastupilo jedno povoljnije razdoblje u crkveno-državnim odnosima, što je, prema mišljenju autora, bio cilj ne samo Svete Stolice, koja je već na Drugom vatikanskom koncilu najavila zaokret Crkve u "Istočnoj politici", a to je imala priliku i potvrditi na primjeru Jugoslavije, nego i državnih vlasti koje su težile otići korak dalje od potpisanoga Protokola, kako bi ponovo ostvarili uspostavu punih diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, procjenjujući to kao pozitivan iskorak na međunarodnoj političkoj sceni. Dakle, ova obostrana zainteresiranost za suživot na jugoslavenskom prostoru vodila je, s jedne strane, ublažavanju dugo održavane države represije prema Crkvi, dok je s druge strane Crkva tu situaciju koristila za rješavanje postojećih crkvenih problema, vrlo često susprežući se nekih oštrijih reakcija kako bi izbjegla povratak na ranije razdoblje koje je obilježeno njezinim progonom. Međutim, unatoč tim obostranim težnjama za izbjegavanjem ozbiljnijih

konflikata, što nedvojbeno potvrđuje i reakcija vlasti kada je riječ o odustajanju od progona odnosno primjeni Zakona o amnestiji na Krunoslava Draganovića nakon njegova, prema autorovu mišljenju, "misterioznoga" povratka u Jugoslaviju, ipak su ti odnosi u promatranom razdoblju doživljavali kako uspone tako i padove. Stoga autor prezentira niz događaja koji su poremetili taj dugo očekivani pravocrtni sustav odnosa. Osim uhićenja šujičkoga župnika fra Bonifacija Barbarića koje je, zbog nepoštivanja zakonskih propisa, sam izazvao, te afere u Husinu kod Tuzle kada je dvoje nastavnika neopravdano dobilo otkaz zbog prijateljevanja sa svećenikom Lukom Brkovićem, za kojega je zatražen i premještaj u drugu župu, autor ukazuje i na vrlo ozbiljno remećenje odnosa lokalnih i državnih tijela vlasti s Hercegovačkom franjevačkom provincijom zbog tiskanja brošure Široki Brijeg u kojoj se spominju okolnosti stradanja širokobrijeških franjevaca 1945. godine. Drugi moment koji je još više zaoštrio ovaj sukob bio je i prijenos kostiju u širokobriješku crkvu dvanaestorice franjevaca za koje je u svom govoru provincijal fra Rufin Šilić naglasio da su *nevine žrtve i mučenici*.

Novi pozitivni iskorak u crkveno-državnim odnosima bila je uspostava diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Jugoslavije, a potom i Brozov posjet papi Pavlu VI. što je svakako trebalo doprinijeti poboljšanju međusobnih odnosa i u zemlji. Međutim, uskoro su uslijedila politička previranja u Hrvatskoj poznata kao Hrvatsko proljeće. Kako se Crkva postavila prema ovim događanjima autor pojašnjava u poglavlju naslovljenom "Utjecaj Hrvatskog proljeća na crkveno-državne odnose". Na temelju donesene arhivske građe autor zaključuje kako se Crkva, unatoč percepcije javnosti, nije u potpunosti distancirala od tih događanja. Iako se većina biskupa, s ciljem očuvanja postojećeg stanja u crkveno-državnim odnosima, zalagala za suzdržanost, držeći da je Hrvatsko proljeće rezultat nesuglasja unutar komunističkih redova, ipak, jedan dio biskupa predvođenih zagrebačkim nadbiskupom Franjom Kuharićem zagovarao je oštriju reakciju u obrani vjerskih i ljudskih prava koja su postajala sve ugroženija slomom Hrvatskog proljeća. Osim toga sve češći medijski istupi protiv vjere i Crkve, te zagovaranje zabrane rada u školi religioznim prosvjetnim djelatnicima rezultirali su Kuharićevom Korizmenom poslanicom iz 1972. godine u kojoj je iskazao svoju zabrinutost kada je riječ o problemima hrvatskoga naroda, te naglasio kako je suživot s drugim narodima "moguć samo u ravnopravnosti, slobodi i poštivanju zakonitih prava i zakonitih dužnosti". Nadbiskup je osudio i pokušaj da se školski odgoj nametne kao promicatelj

ateizma tumačeći to kršenjem prava i sloboda. Očekivano, poslanica je izazvala osudu državne vlasti ocjenjujući je kao tendenciozno posezanja u čisto politička pitanja. Autor nadalje razotkriva i posljedice sloma Hrvatskoga proljeća, kako u Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini, naglašavajući kako je unatoč službenoj politici primirivanja stanja, jedan dio političara i državnih dužnosnika krenuo u razračunavanja ne samo s hrvatskim nacionalistima, smijenjenim komunistima, nego i s Katoličkom crkvom, a posljedica je bila uhićenje većeg broja svećenika koji su poneseni nacionalnim zanosom koji put slobodnije naglašavali nacionalne interese. Državne vlasti unatoč reakcijama predstavnika Vatikana ustrajavale su na zabranama pojedinim državnim službenicima da javno izražavaju vjerske osjećaje, a sve više je potencirano potiskivanje svake religioznosti iz odgoja i obrazovanja, dok je naglasak stavljan na širenje marksističkoga učenja. Iz sadržaja ovoga poglavlja zanimljivo je spomenuti i pitanje odnosa crkvene hijerarhije prema Brozovoj kandidaturi za Nobelovu nagradu, te organiziranja Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS) koja se održavala u Beogradu tijekom 1977./1978. godine gdje autor na temelju dostupne arhivske građe prati cijeli niz akcija koje su državna tijela vlasti poduzela s ciljem zaustavljanja crkvenih krugova da upućivanjem peticije KESS-u skrenu pozornost svjetske javnosti na ograničavanje vjerskih sloboda u Jugoslaviji.

Pretposljednje poglavlje prve tematske cjeline, naslovljeno "Crkveno-državni odnosi od Titove smrti do raspada Jugoslavije" autor počinje Titovom bolešću naglašavajući kako u tim okolnostima ni Crkva nije ostala po strani. Osim organizirane molitve za Tita, usuglašen je i protokol u slučaju Brozove smrti koji je podrazumijevao brzogave sućuti Predsjedništvu SFRJ i predsjedništvu republika, nazočenje crkvenih predstavnika na komemoraciji te imenovanje izaslanstva koje će otići na ispraćaj, a dogovoreno je i da se u vrijeme pokopa na svim crkvama oglase crkvena zvona na pet minuta, te da se prve nedjelje nakon pokopa u svim crkvama održi Misa za domovinu. Autor ovaj dio zaključuje konstatacijom da su državne vlasti ponašanje Katoličke crkve u vrijeme Brozove bolesti i smrti ocijenile manje-više korektnim. Kao razloge novih nesuglasica na relaciji Crkva-Država autor navodi Izjave Biskupske konferencije iz travnja i listopada 1981., te međugorska "ukazanja" koja su državne vlasti, zbog okupljanja velikoga broja vjernika, prvotno okarakterizirale manipulacijom vjernicima "i sijanjem mržnje i praznovjerja pod vidom vjerskih sloboda". Autor u ovom dijelu vrlo objektivno, ne upuštajući se u bilo kakve zavrzlake kada je riječ o unutarcrkvenom razilaženju po pitanju

"ukazanja", prikazuje odnos državnih tijela vlasti prema ovoj problematici, koji se kretao od protucrkvene medijske kampanje, preko zaključka Savezne vjerske komisije da su događaji u Međugorju "izašli [su] iz vjerskih okvira i poprimili politički karakter", do uhićenja tamošnjega župnika fra Jozе Zovke, ali i glavnoga urednika i tajnika duvanjskoga lista *Naša ognjišta*, fra Ferde Vlašića i fra Jozе Križića, pod optužbom za kleronacionalizam i suradnju s "ustašama". Da su vlasti bile veoma osjetljive na spominjanje međugorskih "događaja" i izvan Hercegovine svjedoči i zatvorska kazna od 40 dana koju je dobio fra Berislav Ivan Kasalo zbog spominjanja međugorskih "ukazanja" u jednoj propovjedi na pokopu u blizini Banje Luke. Međutim, autor ukazuje i na zaokret kada je riječ o političkom držanju prema međugorskom pitanju. Naime, s vremenom, kako je broj hodočasnika rastao i državne vlasti počele su razmišljati na koji način se okoristiti dijelom turističke zarade. Ovaj dio oko nastojanja države da dođe do svog "dijela kolača" zaključujem autorovim citatom predsjednika Vjerske komisiji SR Hrvatske Zdenka Svete: "bili bismo budale da ovo devizno ne iskoristimo, jer će Međugorje ići kao svetište s nama ili bez nas".

Drugu polovicu osamdesetih godina XX. stoljeća, kako autor navodi, obilježio je nastavak borbe protiv jačanja utjecaja vjerskih zajednica, što se između ostaloga očitovalo i kroz operaciju *Vran* koju je proveo livanjski centar SDB-a u sklopu koje je veći broj svećenika optužen za "neprijateljsku djelatnost", a franjevački samostan Duvno označen kao "žarište iz kojega se kreira i inspiriše kleronacionalistička djelatnost na ovom području". Jednako spornim situacijama državne vlasti ocijenile su i Prvi susret livanjske mladeži, te tradicionalna hodočašća mladih na Široki Brijeg, koja su zbog pjevanja hrvatske himne, ili odijevanja u znaku trobojnice, ocijenjena kao produžetak "maspoka". S druge strane autor ukazuje i na sve intenzivnije zahtjeve predstavnika Katoličke crkve za određenim "povlasticama", kao što su proglašavanje Božića i blagdana Svih Svetih neradnim danima, veća poštivanja vjerskih i općeljudskih prava zatvorenika, ustrajnost na pravednosti i zakonitosti u sudskim procesima, itd. Iako se pomaci po ovim zahtjevima nisu očitivali kroza službene zakonske akte, ipak na temelju podataka koje autor donosi, primjerice kada je riječ o svetkovanju Božića (prema donesenim podacima u Duvnu na Božić 1986. godine nije radilo 60 trgovina od ukupno 67, nije radio nijedan matični ured, kao ni 43 ugostiteljske i zanatske radnje) može se zaključiti kako je došlo do određenog stupnja popuštanja.

Posljednje poglavlje prvoga dijela rada, naslovljeno: "Predmetna problematika", autor posvećuje pitanjima koja su bila aktualna u crkveno-državnim odnosima tijekom cijelog razdoblja komunističke vladavine, a riječ je o pitanju vjeronauka, vjerskih škola i njihovih polaznika, povrata matičnih knjiga, slobode tiska, povratka crkvene imovine, iseljenja ustanova i privatnih osoba iz crkvenih prostora, pitanje svećeničkih udruženja, te gradnja novih crkava. Iako je većina ovih pitanja ostala neriješena do samoga raspada Jugoslavije, autor donosi i neka pozitivna promišljanja državnih tijela posebice kada je riječ o vraćanju imovine koju koriste necrkvene institucije i privatne osobe. Tako Vjerska komisija SR BiH 1986. godine konstatira da je osnovni razlog kod većine neriješenih slučajeva povrata crkvene imovine zapravo "gotovo političko sljepilo, neshvatljiva indolencija i pomanjkanje dobre volje" što je dovelo do negativnih reakcija u vjerskim zajednicama.

Kada je riječ o gradnji novih crkava, autor ističe kako je u razdoblju nakon potpisivanja Protokola ovaj proces pokazivao određeni napredak iako se u postupku izdavanja dozvola za izgradnju pribjegavalo raznim administrativnim odugovlačenjima, a na području Hercegovine, prema zaključku autora, na gradnju crkava osim lokalnih tijela vlasti utjecao je i "Hercegovački slučaj". Da je proces gradnje crkava ometan unatoč odobrenju lokalnih tijela vlasti, autor pokazuje na primjeru u Novom Travniku, gdje se gradnji crkve na terenu suprotstavila omladinska organizacija, a onda i vodstvo općinskoga Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN-a). Ipak, bez obzira na sve zapreke, prema podacima donesenim u knjizi, broj crkava u ovom razdoblju znatno je porastao. Prema tim podacima Katolička crkva u BiH 1939. godine imala je ukupno 263 crkve, od kojih je 27 porušeno u ratu, dok je poslije rata izgrađeno 250 crkava i kapela, a obnovljeno 179, tako da je 1979. godine posjedovala 303 crkve i 347 kapela, s tim da je još 20 crkvenih objekata bilo u izgradnji. Hercegovački su franjevci u razdoblju od 1968. do 1975. godine sagradili 21 novu crkvu.

"Biskup Petar Čule i gradnja mostarske katedrale" naslov je podpoglavlja u kojem autor posebno izdvaja dugogodišnji mukotrpan proces koji je biskup Čule vodio kako bi od komunističkih vlasti ishodio dozvolu i lokaciju za mostarsku katedralu. Iako je prvi službeni zahtjev gradskim tijelima vlasti biskup Čule uputio 1959. godine, prema dokumentaciji koju autor donosi u knjizi, uslijedilo je petnaestogodišnje razdoblje dopisivanja, razgovora, sastanaka, pa koji put

i političkih ucjena, tako da je tek 22. travnja 1974. Zavod za urbanizam i komunalnu djelatnost u Mostaru izdao građevinsku dozvolu za njezinu izgradnju. Gradnja katedralne crkve završena je 1980. godine, a završetkom ovoga projekta i biskup Čule povukao se u mirovinu. Sveti Otac zbog Biskupova doprinosa Crkvi imenovao ga je naslovnim nadbiskupom Giufitanskim.

Prateći ulogu svećeničkih udruženja u postkoncilskom razdoblju autor zaključuje kako je njihov značaj znatno oslabio, ali za razliku od Hrvatske, Udruženje "Dobri pastir" nije zamrlo niti je gubilo svoje članstvo, nego je i u ovom razdoblju crkveno-državnih odnosa unatoč protivljenju i mjerama koje je poduzimala crkvena hijerarhija bilo spremno braniti svoje stavove. U tom smislu i na izjavu *Episcopi quidam* koju je 1982. godine donijela Kongregacija za svećenstvo pri Svetoj Stolici, a na temelju čega se ponovo oglasila i Biskupska konferencija Jugoslavije u kojoj je istaknuto da nikakva crkvena društva i udruženja čiji statuti nisu odobreni od mjesnih biskupa ne mogu djelovati, reagiralo je Udruženje "Dobri pastir" koje je ustvrdilo da u radu Udruženja "nikada nije bilo zastranjivanja, niti narušavanja crkvene stege te kao takvo ne može biti tretirano kao antihijerarhijsko, ili kao ono koje pretendira da predstavlja Crkvu, da se protivi ili mimo biskupa upliće u život Crkve te ga se stoga na temelju Izjave ne može smatrati zabranjenim". S druge pak strane, kako ističe autor, državne su vlasti želeći ojačati značaj udruženja, nastojale uključiti što veći broj svećenika u rad SSRN-a, tako da je 1982. godine 250 svećenika u BiH bilo uključeno u ovaj savez, iz kojega su se povukli netom prije raspada Jugoslavije.

Jedno od spornih pitanja između vlasti i hercegovačkih franjevac, koje, čini se, nije uspijevalo ublažiti ni Udruženje "Dobri pastir", bilo je djelovanje svećeničke emigracije, posebice franjevaca Hrvatskog franjevačkoga komisarijata Svete Obitelji u SAD-u, koje je ocjenjeno "neprijateljskom djelatnošću", pa su stoga vlasti svoj odnos prema Provinciji uvjetovale promjenom politike Komisarijata. Međutim, unatoč učinjenim prividnim promjenama u vodstvu Komisarijata, prema pisanju autora, jugoslavenske vlasti smatrale su da uprava Hercegovačke provincije nije dovoljno učinila u razrješavanju ovog pitanja prvenstveno zbog financijske podrške koju je Provincija imala od ove organizacije.

Druga tematska cjelina *Jugoslavensko-vatikanski odnosi* (str. 255-302) sastoji se iz tri poglavlja. "Obnova jugoslavensko-vatikanskih diplomatskih odnosa" (str. 255-265), naslov je prvog poglavlja u kojem

autor prati korake koji su nakon potpisivanja *Protokola* sa Svetom Stolicom vodili uspostavi punih diplomatskih odnosa što je, na obostrano zadovoljstvo, realizirano 14. kolovoza 1970. Da ni ovaj proces nije tekao bez problema autor pokazuje na primjerima nezadovoljstva kojega su iskazale jugoslavenske vlasti po pitanju pripreme proslave kanonizacije Nikole Tavelića, a zaoštavanje odnosa javilo se i zbog članka o kardinalu Stepincu u povodu desetogodišnjice od njegove smrti, objavljenog u *L'Osservatore Romano*. Budući da je ovaj članak preuzeo i *Glas Koncila* vlasti su zabranile njegovo distribuiranje, tako da je na kraju sporni broj *Glasa Koncila* izišao bez devete stranice na kojoj je trebao biti navedeni članak. Međutim, ova kao i druga sporna pitanja, poput pokušaja jugoslavenskih vlasti da utječu na imenovanje biskupa, nisu zaustavili diplomatske procese.

U drugom i trećem poglavlju naslovljenima "Od Titova posjeta papi Pavlu VI. do Titove smrti" (str. 266-284) i "Postitovsko razdoblje jugoslavensko-vatikanskih odnosa" (str. 285-302), autor prikazuje razvoj jugoslavensko-vatikanskih odnosa u posljednjih petnaestak godina postojanja jugoslavenske države. Ovo turbulentno razdoblje započinje Brozovim posjetom papi Pavlu VI. kao još jedan korak koji je obilježio napredak u međudržavnim odnosima. Prema pisanju *Relazioni religiose* ovaj posjet rezultirao je i ukidanjem Brozova izopćenja iz Katoličke crkve koje datira iz vremena pape Pia XII., zbog Titove uloge u Stepinčevu progonu tijekom 1946. godine. Autor u ovom dijelu ukazuje na tri problema koja su još uvijek opterećivala relativno dobre jugoslavensko-vatikanske odnose a riječ je o pitanju neusklađenosti granica biskupija s državnim granicom prema Italiji, pitanju svećeničkih udruženja koja su djelovala bez crkvene dozvole, te za državne vlasti uvijek sporno pitanje svećeničke emigracije, koja je po njihovoj procjeni i dalje djelovala protujugoslavenski. Sa smrću pape Pavla VI. i izborom kardinala Wojtyle za papu, s jugoslavenske strane nastupilo je razdoblje određene suzdržanosti i opreza. Nesigurnost jugoslavenskih komunista kada je riječ o stavu i potezima novoga pape Ivana Pavla II. prema Jugoslaviji autor iskazuje govorom jednog od vodećih jugoslavenskih dužnosnika, Jakova Blaževića: "Papa daje ovu ili onu izjavu, blagoslovi nesvrstane i nama dosta. To je veoma opasna hipokrizija, nama je manje bio opasan Pio XII. Bio je jasniji, bio je fašistički papa. Ali ovaj je drugačiji... Da li je to pomoć nesvrstanosti ili je to pokušaj 'poloniziranja' svijeta? Za mene je ta Papina politika veoma opasna, ona je pokušaj da on postane rukovodeća politička snaga svijeta".

S Brozovom smrću jugoslavensko-vatikanski odnosi postaju još zategnutiji, bez obzira na činjenicu što je u kolovozu 1980. Predsjedništvo SFRJ uputilo službeni poziv Papi da posjeti Jugoslaviju. Međutim, Papina odlučna namjera da taj posjet ostvari u listopadu 1984. ili početkom 1985., nije optimistično prihvaćena u državnim krugovima. Naime, u postojećim uvjetima kada je zemlju već zahvatila gospodarska kriza, te sve intenzivnija politička i nacionalna previranja, Papin posjet, prema procjeni vlasti, bio bi "vjetar u leđa" Katoličkoj crkvi, u smislu njezina jačanja položaja u društvu, a onda i utjecaja na političke prilike u zemlji, što je za vlast bilo nedopustivo. S druge strane povlačenje poziva izazvalo bi negativne reakcije kako domaće tako i inozemne javnosti, pa se stoga izlaz tražio u stalnom odugovlačenju i raznim uvjetovanjima poput popustljivosti biskupa prema državnim vlastima, tako da je Sveta Stolica tijekom 1985. godine odustala od inzistiranja na realiziranju Papina posjeta.

Autor knjigu završava tematskom cjelinom *Unutarcrkveni sporovi u svjetlu crkveno-državnih odnosa* (str. 303-350) u kojoj razmatra "Hercegovački slučaj" (str. 303-331), koji datira još iz 1899. godine a odnosi se na spor vezan za provedbu Dekreta Svete Stolice o preraspodjeli župa između svjetovnog svećenstva i franjevacu u hercegovačkim biskupijama, te "Slučaj Haljinići" (str. 332-350) gdje je riječ o sporu koji je izbio između franjevacu u Kraljevoj Sutjesci i Vrhbosanskog ordinarijata zbog odluke o osnivanju nove župe Haljinići koja je povjerena svjetovnom svećeniku. Kada je riječ o odnosu državnih tijela vlasti prema ovim sporovima, autor ističe njihovu načelnu suzdržanost, tretirajući ovo pitanje čisto crkvenim, što je s njihove strane i naglašavano u kontaktima sa sukobljenim stranama, iako su nekim svojim postupcima pripomogli produbljenu sukoba, svjesni da on vodi slabljenju i diferencijaciji Katoličke crkve.

Na kraju knjige nalaze se Prilozi u kojima su donesena dva do tada neobjavljena iskaza Krunoslava Draganovića koje je dao komunističkim istražiteljima: *Iskaz od 28. listopada 1967.* (str. 357-389) i *Iskaz od 30. listopada 1967.* (str. 390-426). Nakon priloga autor donosi Popis predsjednika bosansko-hercegovačke i Savezne Vjerske komisije od 1945. do 1990. (str. 427), te popis korištenih izvora i literature (str. 428-431), popis kratica (str. 432-433), kazalo imena (str. 434-443) i sadržaj (445-447).

Miroslav Akmadža, povjesničar koji je svojim dosadašnjim istraživačkim radom potvrdio svoju opredijeljenost za sustavnu analizu položaja Katoličke crkve u vrijeme jugoslavenske komunističke vla-

sti, i ovaj svoj uradak posvetio je istoj tematici, ali na specifičnom bosansko-hercegovačkome području, i to u jednom vrlo turbulentnom razdoblju postojanja jugoslavenske države. Autor na temelju veoma bogate arhivske građe donosi široku lepezu tema koje su, nakon potpisanog Protokola, a onda i ponovne uspostave diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, utjecale na kreiranje državne politike prema Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini, pri tome ne susprežući se u razotkrivanju činjenica, događaja ili pak osoba koje su, bilo s jedne ili s druge strane, utjecali kako na uspone tako i na padove u kreiranju jedne "miroljubivije" faze u crkveno-državnim odnosima. Prema tomu, ova knjiga, temeljena, kao što rekoh, najvećim dijelom na bogatom arhivskom gradivu, iako se autor, kako je i sam naglasio u predgovoru prve knjige, manje bavio njegovom detaljnijom analizom, usmjeravajući se više na prezentiranje dosad neobjavljenih podataka, bez sumnje predstavlja vrlo značajan doprinos hrvatskoj i bosansko-hercegovačkoj historiografiji u rasvjetljavanju, danas u javnosti često polemiziranih tema Crkve i bivše države, ali i odnosa crkvene hijerarhije i redovništva u Bosni i Hercegovini.

Marina Beus

KATICA JURČEVIĆ - OZANA RAMLJAK - ZLATKO HASANBEGOVIĆ (ur.), *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled*, Srednja Europa - Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2016., 136 str.

U izdanju Srednje Europe izašlo je još jedno vrijedno djelo koje će zaokupiti pažnju svih onih koji proučavaju, ili ih na bilo koji drugi način zanima prošlost Hrvatske u osmanskome razdoblju i tragove koje je to razdoblje ostavilo u povijesnom, kulturnom i gospodarskom pogledu. Zbornik na jednom mjestu okuplja istraživanja znanstvenika različitih profila koji donose zanimljive i poučne uratke o hrvatsko-turskim odnosima u prošlosti, ali i sadašnjosti, predstavljajući nam svo bogatstvo kulturno-povijesne prošlosti i osmanskoga naslijeđa. Zamisao o objavljivanju jednoga ovakvog zbornika nastala je, kako to u predgovoru i sami urednici ističu, "na tragu odnosa dviju prijateljskih zemalja, Hrvatske i Turske, i njihove isprepletane povijesti koja može poslužiti oblikovanju zajedničkih, kulturnih, gospodarskih i političkih ciljeva u budućnosti". U zborniku je predstavljeno deset radova od kojih su neki djelomično ili u cijelosti već objavljeni u drugim publikacijama, ali ima i sasvim novih članaka koji su nastali za potrebe ovdje predstavljenoga zbornika. Svaki je članak na kraju upotpunjen popisom korištenih izvora i literature.

Zbornik otvara članak Nenada Moaćanina u kojemu autor daje pregled povijesne interakcije hrvatsko-turskih odnosa. U radu je obuhvaćeno razdoblje od prvih turskih provala do kraja 18. st. gdje se prati uspon i slabljenje Osmanskoga Carstva, kao i promjene koje je stoljeće i pol osmanske vladavine ostavilo na prostorima današnje Republike Hrvatske. U radu se daje i osvrt na prostor Turske Hrvatske, a u pojedinim dijelovima i na Bosanski ejalet u cijelosti. Tijekom osmanske vladavine na prostorima današnje Republike Hrvatske nije došlo do utemeljenja posve novih gradova izuzev Petrinje, dok su neka naselja kao Hrvace, Nijemci, Lužani dobili naziv kasabe. Smjena gospodara utjecala je i na izgled gradova posebno onih koji su imali ulogu vojnih, gospodarskih, prometnih i upravnih središta a koja su doživjela i kvantitativni rast, velikim dijelom i zbog toga što su bili središta raznovrsnih obrta i trgovine. Autor se bavi i demografskom problematikom utvrđujući da je zbog iseljavanja i pustošenja gubitak stanovništva nemoguće ustvrditi. Osmanlije su nakon stabilizacije granice sredinom 16. st. prilično uspješni nadoknaditi štetu nastalu zbog ratova

i pustošenja. Unatoč stoljetnim kontaktima turska zemlja i narod su sve donedavno bili gotovo nepoznati većini Hrvata, uglavnom zbog "turkofobije" koja je bila prisutna kako u krugu viših društvenih slojeva, uz rijetke iznimke, tako i u širim slojevima naroda. Osim turkofobije bilo je i suprotnih stavova, što je sve bilo nuspojava "kompliciranog procesa oblikovanja modernoga hrvatskog identiteta".

Vesna Miović donosi prikaz dubrovačko-turskih odnosa. Zbog svojih političkih i gospodarskih interesa Osmanlije su Dubrovčanima ostavili slobodu, što su dokumentirali međudržavnim ugovorom (*ahdnama*). Dubrovčani Osmanlijama nisu predstavljali smetnju, a njihove političke i trgovačke veze sa zapadnim zemljama mogli su iskoristiti za svoje interese. S druge pak strane, Dubrovačka je Republika stoljećima morala neprekidno uvjeravati i Istok i Zapad o nužnosti svoga postojanja. U radu se prezentiraju i naputci Senata poklisarima o njihovom ponašanju i predstavljanju Republike na Porti, kao i vještine kojima su se služili pojedini poklisari kako bi stekli naklonost osmanskih dužnosnika ili izmolili od njih određene usluge i povlastice. S tim u svezi Dubrovčani su se služili i darovima sultanima, što je bila uobičajena praksa u diplomatskim odnosima, ali su oni išli i korak dalje proučavajući želje i sklonosti osmanskih dostojanstvenika kako bi stekli njihovu posebnu naklonost, te su ih u skladu s tim dodatno darivali. Čak su dobivali i precizne narudžbe za darove koje su Dubrovčani na svaki način nastojali nabaviti. Mnogi su dostojanstvenici 16. st. od njih naručivali skupocjene tkanine, u čemu su najzahtjevniji kupci i naručitelji bili veliki vezir Rustem-paša i sultanija Mihrimah, njegova supruga. Dubrovčani su bili i vrsni obavještajci koji su na sjednicama Senata razmatrali koje informacije proslijediti Osmanlijama, ali su u isto vrijeme prikupljali i pisali o svim novostima o osmanskome svijetu i te podatke slali kršćanskim vladarima. Obje strane znale su za njihovu dvostruku igru, ali zbog koristi koje su imali od dobivenih informacija, protiv Dubrovčana nisu poduzimane ozbiljnije mjere. Zbog svih poslova i kontakata Dubrovčanima je trebao i prevoditelj - dragoman, a najbolji izbor za to bio je domaći čovjek. Stoga su već u 16. st. počeli tražiti dubrovačke mladiće spremne za studij osmanskoga jezika, kako bi ih osposobili za dragomansku službu. Do 18. st. studij osmanskoga jezika bio je dobro uhodan i iznjedrio je pouzdane i sposobne prevoditelje i diplomate. Neki od njih bili su i konzuli u Istanbulu.

Slijede tri priloga Zlatka Karača u kojima autor daje pregled turško-islamske umjetnosti, arhitekture i graditeljstva nastalih tijekom

osmanskoga razdoblja na okupiranim dijelovima Hrvatske. Sva tri priloga pripremljena su na temelju ranije objavljene autorove studije *Tursko-islamska arhitektura i umjetnost*. U prvom članku koji prikazuje tursko-islamsku umjetnost i umjetnički obrt, autor prvo daje povijesni i stilski okvir osmanskoga razdoblja nakon čega prelazi na umjetnost obrade kamena. Tu se u prvom redu bavi grobnim nišama čiji se najkvalitetniji primjerci nalaze u muzejskim zbirkama Požege, Vukovara, Iloka, Broda, Đakova i dr. gradova, zatim epigrafikom, štukaturom, nakon čega slijedi umjetnost keramike, stakla, tekstila, metala, knjige. U drugom prilogu o tursko-islamskoj arhitekturi i graditeljstvu predstavljene su vjerske građevine, stambene zgrade čijih očuvanih primjeraka zbog nesolidne gradnje danas gotovo i nema u Hrvatskoj, zatim utvrde, karavansaraji, magaze i drugi objekti koje je osmanska vlast podizala kako za svoje tako i za potrebe stanovništva. Iako su sva veća mjesta imala razvijene trgovačko-zanatske čaršije, ipak na prostoru Hrvatske, barem koliko je poznato, nije bilo nijednoga velikog *bezistana* i *bazara*. Treći prilog o tursko-islamskom urbanizmu obrađuje promjene u statusu naselja koje su nastale kao posljedice osmanskih osvajanja, urbanu strukturu gradova, njihovu veličinu, tursku urbanu toponomiju. Prva dva članka upotpunjena su odabranim priložima islamske umjetnosti i osmanske arhitekture. Prvi prilog opisuje iluminarnu rukopisnu knjigu s kraja 16. st., dok drugi detaljnije obrađuje Ibrahim-pašinu džamiju u Đakovu, koja je u prvoj polovici 18. st. prenamijenjena u crkvu. Danas je to crkva Svih Svetih. Materijalnih ostataka osmanskoga naslijeđa u Hrvatskoj danas je veoma malo. Nakon konačnoga oslobođenja hrvatskih prostora od Turaka i njihova povlačenja, došlo je do svjesnoga i nesvjesnoga uništavanja svega što je na bilo koji način podsjećalo na osmansku prošlost. Uspomene na razdoblje osmanske vladavine bile su previše bolne, stoga i ne čudi što je velik broj džamija i drugih objekata najvećim dijelom razoren ili prenamijenjen u druge svrhe već u prvim godinama kršćanske *reconquiste* i kasnije, dok su neke građevine jednostavno prepuštene zubu vremenu.

Ekrem Čaušević donosi prilog o prvom rječniku turcizama u povijesti turkologije kojega je napisao Miloš Mandić, a objavljen je u Sarajevu 1881. pod naslovom *Turcizmi u Bosni* u izdanju Zemaljske tiskare, odnosno Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine. Njegova osnovna namjena bila je olakšati komunikaciju između stranaca i domaćih ljudi. Koliko je jedna takva knjižica bila potrebna navodi i sam autor rječnika koji na jednom mjestu kaže kako je "u kratko vrijeme bila razgrabljena tako, da je danas u nijednoj knjižari ne možeš dobiti".

Naime, nakon austrougarske okupacije 1878. mnogi austrougarski činovnici hrvatskoga podrijetla slani su u službu u Bosnu i Hercegovinu, ali isto tako i trgovci, obrtnici i poslovni ljudi koji su vjerojatno imali problema u komunikaciji s mjesnim stanovništvom koje je turcizme tada, jednako kao i danas, često koristilo u svakodnevnome jeziku. Stoga i ne čudi objavljivanje rječnika turcizama samo tri godine nakon okupacije BiH. Ubrzo je uslijedilo i drugo prošireno izdanje naslova *Tumač turskim, arapskim i perzijskim riječima koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje*. I drugo je izdanje, jednako kao i prvo, bilo namijenjeno strancima. Čaušević donosi i pojedinosti o životu Miloša Mandića, koji je bio temeljito obrazovan i govorio nekoliko jezika, između ostalih i turski. Tri godine nakon prvoga Mandićeva rječnika u Beogradu je objavljen još jedan, čiji je autor Đorđe Popović. Čaušević uspoređuje dva rječnika i primjećuje da je potonji i osim vrijedne filološke građe koju donosi ipak prepun netočnih i proizvoljnih etimoloških tumačenja. To je vjerojatno razlog zbog kojega kasniji autori rječnika turcizama, jednako kao i sam Popović, u bibliografijama redovito navode Mandićev rječnik kao jedan od relevantnih. Rad je obogaćen i jednom tabelom koja slikovito pokazuje način na koji je Mandić strukturirao svoj rječnik.

Autorski dvojac Neven Ušumović i Ekrem Čaušević bave se turskom književnošću u hrvatskim prijevodima u razdoblju od 1990. do 2013. godine. Nakon proglašenja hrvatske neovisnosti, kada se zbog traženja međunarodne podrške Hrvatska pokušala približiti između ostalih zemalja i Turskoj, kako na političkom, tako i na kulturnom i gospodarskom planu, uspostavljeni su prijateljski odnosi dviju zemalja i naroda. To je rezultiralo i osnivanjem katedre za turkologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu čime su stvoreni preduvjeti za "institucionalno bavljenje turskim jezikom, kulturom i književnošću te za školovanje hrvatskih turkologa i prevoditelja". Ipak, veće zanimanje za tursku književnost i film pojavit će se tek jedno desetljeće nakon osnutka katedre, a posebno velik interes šire publike za Turke i tursku kulturu javlja se od jeseni 2010. godine televizijskim emitiranjem turskih sapunica. Autori daju i pregled nakladničkog tržišta i prevodilaštva te statistiku i žanrovsku podjelu prijevoda turske književnosti na hrvatski jezik. Također je dat i kratak osvrt na prijevode hrvatskih autora na turski jezik. Baveći se prijevodima s turskoga na hrvatski autori se posebno osvrću na radne uvjete i obuku prevoditelja, kojih je u Hrvatskoj relativno malo. Prijevodi turske beletristike u početku su izlazili u izdanju dviju nakladničkih kuća, Vuković & Runjić i Hena com, a posljednjih godina pridružuju im

se i druge nakladničke kuće. Njihovi prijevodi mogu se naći u svim knjižnicama diljem Hrvatske, a u promociji i predstavljanju knjiga važnu ulogu imaju zagrebački sajam *Interliber* te sajam u Puli *Sa(n)jam knjige*. Najčitaniji turski autor prošloga desetljeća u zagrebačkim knjižnicama je Orhan Pamuk, a njegova knjiga *Zovem se Crvena* najprodavaniji hrvatski prijevod. Uz njega, vrlo su popularna i djela spisateljice Elif Şafak, koja se po popularnosti i broju prevedenih knjiga približava Pamuku. U članku su dati i tabelarni prikazi knjiga turskih autora u Hrvatskoj od 1991. do 2013. te tabela prijevoda turskih autora u časopisima od 1994. do 2006. Na kraju članka je dodatak s bibliografijom prijevoda turskih autora na hrvatski od 1989. do 2013. i bibliografijom prijevoda hrvatskih autora na turski jezik.

Slijedi članak Janje Kovač koja se bavi Alkom, viteškim turnirom čiji korijenu sežu u 1715. godinu kada su Turci ponovo pokušali osvojiti Sinj, povijesno središte Cetinske krajine i važan grad na mletačkoj granici i putu prema dalmatinskoj obali. Opkoljeni branitelji Sinja uspješno su odolijevali nadmoćnijoj osmanskoj vojsci. Iako brojčano nadmoćni i u prednosti, Osmanlije su se iznenada povukli i prešavši rijeku Cetinu vratili u Bosnu. Njihov bijeg ostao je nerazjašnjen, a uspješna obrana Sinja pripisivana je pomoći Blažene Djevice Marije. Sinjani su odlučili sačuvati uspomenu na junačku pobjedu pa se pretpostavlja da je tada zaključeno da se na 15. kolovoza, dan oslobođenja Sinja [i na dan kada se slavi svetkovina Uznesenja Blažene Djevice Marije na nebo], održava Alka. Autorica opisuje detaljan tijek natjecanja, kao i ukorijenjenost u regiju i tradiciju. Alka se kroza stoljeća održavala u različito vrijeme tijekom godine, ponekad i dva puta godišnje. Danas se održava u prvoj trećini kolovoza. Od 1991. Alki su prisustvovali svi dosadašnji predsjednici Republike Hrvatske, a 2012. prvi put je prisustvovao i veleposlanik Republike Turske u Hrvatskoj Burak Özügergin. Zbog stoljeća i pol osmanske vladavine i utjecaja, u Alki su prisutni i mnogi osmanski elementi poput naziva pojedinih alkarskih časnika, dijelova njihove odjeće te opreme i ukrasa koji su turskoga podrijetla. Od 16. studenoga 2010. Alka se nalazi na popisu UNESCO-ove *Reprezentativne liste nematerijalne kulturne baštine čovječanstva*. Osim Alke, pravoga viteškog turnira, održavaju se i dječje alke koje u velikoj mjeri pridonose prenošenju značaja i vrijednosti igre.

O povijesti znanstvene i kulturne suradnje Hrvatske i Republike Turske piše Anđelko Vlašić. Prvi ugovori o međusobnoj suradnji dviju zemalja potpisani su već 1996., a tijekom sljedećih nekoliko

godina uslijedilo je potpisivanje više međudržavnih sporazuma koji su imali za cilj unaprjeđenje znanstvene i kulturne suradnje. Program suradnje između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Turske najnoviji je znanstveno-kulturni sporazum potpisan 2014., u kojemu je posebna pozornost posvećena budućoj suradnji na obnovi zajedničke kulturne baštine. Programom je dogovorena i razmjena stručnjaka dviju zemalja u obnovi kulturne baštine te poticanje razmjene izložbi tradicijske umjetnosti i kulture te drugih vidova suradnje, čime je unaprijeđena dotadašnja kulturna suradnja i stvoren okvir za razvoj njezinih novih oblika. Zajednička hrvatsko-turska suradnja na promicanju Katedre za turkologiju u Zagrebu, osnovane 1994. na poticaj profesora zagrebačkog Filozofskog fakulteta, rezultirala je izrastanjem zagrebačke turkologije u respektabilan studij i turkološki centar u kojemu su 2007. i 2008. održana dva međunarodna turkološka kongresa. Dvije zemlje zajednički surađuju i na projektu digitalizacije orijentalne građe u Hrvatskoj, u prvom redu zbirke Arhiva HAZU, koja je jedna od najvrjednijih u jugoistočnoj Europi, zatim Orijentalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu te rukopisa Hrvatskoga državnog arhiva. Osim toga, u Hrvatskoj postoje i djeluju četiri udruge za poticanje razvoja prijateljskih hrvatsko-turskih odnosa u Zagrebu, Rijeci, Osijeku i Splitu.

Zbornik zaključuje rad Ane Malnar, koja piše o stoljetnim odnosima dviju zemalja ističući njihovu višestoljetnu neprekidnu interakciju koja je u hrvatskom društvu rezultirala prihvaćanjem mnogih turskih navika od jezika, kulture pa do sličnosti u prehrani. Političke promjene na europskoj sceni početkom 20. st. djelovale su na smanjenje turskoga utjecaja na prostoru jugoistočne Europe, ali već krajem istoga stoljeća dolazi do novih promjena kojima će uloga Turske na prostoru bivše Jugoslavije dobiti novi značaj. Rat koji je pratio proces raspada Jugoslavije 90-ih godina 20. st. otvorio je novi prostor za diplomatski, politički i gospodarski povratak Turske na prostor jugoistočne Europe, koja je svim zemljama zahvaćenima ratom, pa tako i Hrvatskoj, davala podršku u kretanju prema euroatlantskim integracijama. Iste godine kada je Republika Turska priznala neovisnost Republike Hrvatske (1992.) uspostavljeni su i diplomatski odnosi dviju zemalja. Od 2002. kada je na vlast u Turskoj došla umjereni islamistička *Stranka pravde i razvoja* te djelovanjem predsjednika vlade Recepta Tayyipa Erdoğana, Turska uvodi političke i društvene promjene praćene snažim gospodarskim razvojem. Odnosi Hrvatske i Turske obuhvaćaju razne vidove političke, gospodarske, vojne i kulturne suradnje i uobičajeno se ocjenjuju kao dobrim i prijateljskim.

Slijedi kraće predstavljanja autora i urednika, a na samom kraju su prilozi uz tekst Zlatka Karača o umjetnosti, arhitekturi i urbanizmu. Doneseno je dvadesetak ilustracija koje prikazuju sačuvane ostatke orijentalne keramike, različite vrste naoružanja, građevne ostatke starih džamija ili drugih objekata poput česme, čardaka, kula, te prikaze hrvatskih gradova za vrijeme turskog gospodstva (najveći broj priloga je iz 16. st.).

Premda su neki od radova djelomično ili u cijelosti ranije objavljeni, to ne umanjuje vrijednost zbornika i njegov doprinos u proučavanju kulturno-povijesne prošlosti i osmanskoga naslijeđa u Hrvatskoj. Zbornik predstavlja svojevrsan mozaik raznovrsnih tema koje nam na najbolji način predočuju složenost odnosa u prošlosti dviju sada prijateljskih zemalja, a namijenjen je ne samo znanstvenoj javnosti nego i širem čitateljstvu. Prošlost ne možemo mijenjati, ali možemo i moramo stvarati čvrste temelje za zajedničku budućnost na svim poljima, znanstvenom, gospodarskom, kulturnom, ali i političkom. Za kraj prenosimo riječi koje je prvi službeni turski predstavnik na Sinjskoj alci Burak Özügergin izrekao 2012. godine. "Danas možemo obilježavati stvari koje su se dogodile u prošlosti i pronaći utjehu u ogromnim pozitivnim promjenama koje se događaju kada se nacije kreću od rata prema miru. Danas možemo njegovati naslijeđenu baštinu i unaprijediti kulturne aspekte koji naše narode čine snažnijim te ih istodobno povezuju, umjesto da njima naglašavamo razlike. Drugim riječima, povijest trebamo staviti u službu prijateljstva među narodima, a ne biti zatočenicima povijesti."

Dijana Pinjuh

Croatica christiana periodica, vol. 40, br. 77, Zagreb, 2016., str. 272; vol. 41, br. 78, Zagreb, 2016., str. 330.

U izdanju Instituta za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu prošle su godine tiskana dva nova broja časopisa *Croatica christiana periodica* koji donose niz novih vrijednih priloga, te ocjene i prikaze recentnih djela i časopisa.

U broju 77 navedenoga časopisa u uobičajenoj rubrici *Rasprave i prilozima* (str. 1-230) tiskano je ukupno deset radova. Ovaj broj otvara rad Vande Kraft Soić s naslovom "Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima I. Senjski privilegij iz godine 1248." (str. 1-23) u kojemu autorica najprije analizira pravni sadržaj i značaj navedenoga Otpisa pri čemu ukazuje na važnost ovoga privilegija te pojašnjava crkveno-političke prilike koje su utjecale na položaj glagoljice i crkveno-slavenskoga bogoslužja na hrvatskome prostoru. Autorica zaključuje kako izdavanje ovoga privilegija iz 1248. kao i onoga tzv. omišaljskoga privilegija iz 1252. godine dovodi do pomirenja između glagoljaša i Rimske crkve, zbog čega dolazi do širenja glagoljice i glagoljske pismenosti.

Slijedi rad Meri Kunčić s naslovom "Dalmatinski patricijat i socijalno kršćanstvo. O srednjovjekovnim rapskim hospitalima s posebnim osvrtom na hospital Tijela Kristova i njegova utemeljitelja Petra *de Zaro*" (str. 25-76). U ovome se radu najprije razmatra siromaštvo na Rabu u kasnom srednjem vijeku te osnivanje i djelovanje hospicija i lazareta na ovome području. Posebna pažnja posvećena je postanku i značaju svetkovine i blagdana Tijela Kristova te osnivanju hospicija Tijela Kristova u Rabu i bratovštine u crkvi sv. Bernardina u Kamporu čiji je utemeljitelj Petar de Zaro, pri čemu autorica detaljno analizira četiri oporuke i tri kodicila ovoga uglednog rapskoga patricija.

U članku s naslovom "Mletački samostan i crkva Madonna dei Servi i Hrvati: povezanost od srednjega vijeka do suvremenoga doba" (str. 77-93) autori Lovorka Čoralić i Filip Novosel na temelju dosadašnjih historiografskih rezultata a ponajprije na analizi 40 oporuka koje se nalaze u *Archivio di Stato di Venezia* obrađuju povezanost iseljenih Hrvata u Mlecima s Redom servita i to u razdoblju od 15. do 19. stoljeća. Te su veze posebno izražene u 15. i 16. stoljeću, ali su nastavljene i tijekom sljedećih stoljeća što pokazuju na primjeru rapskog

biskupa i splitskoga nadbiskupa Pacifika Bizze koji je 1742. godine posvetio novi oltar u crkvi Reda servita, ali i nakon ukinuća samostana Reda servita u Mlecima u 19. stoljeću o čemu svjedoči život službenice Božje Ane Marije Marović.

"Iskazi gostoprimstva prigodom vizitacija u Dalmatinskoj provinciji sv. Jeronima (1559.-1827.)" (str. 95-107) tema je Ljudevita Antona Maračića koji na temelju neobjavljene arhivske građe donosi brojne podatke o gostoprimstvu koje su provincijskim ministrima Dalmatinske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca, prilikom njihove godišnje vizitacije samostanima provincije koji su se nalazili od Trsta do Kotora, pružali drugi redovnici, svećenici i biskupi.

Samanta Paronić u svome radu "Ulomci iz labinske prošlosti: prilog poznavanju društvenoga i religijskoga života" (str. 109-127) analizirajući gradivo iz Državnoga arhiva u Pazinu, koje je zapisao labinski svećenik i bilježnik Bartolomeo Gervasio (riječ je o 112 dokumenata od čega je najviše oporuka i kodicila), donosi brojne podatke o prošlosti labinske komune.

"Ninski biskup Toma Nekić (1743.-1754.)" (str. 129-143) tema je znanstvenoga interesa Zdenka Dundovića koji u radu donosi vrijedne podatke vezane uz ovoga ninskoga biskupa. Autor se posebno osvrće na zalaganje zadarskoga nadbiskupa Vicka Zmajevića za imenovanje Tome Nekića ninskim biskupom, te na vjerska zbivanja u Ninskoj biskupiji za vrijeme njegove biskupske službe.

Sljedeći rad naslovljen je "Vjersko-poučni rukopisi Šime Starčevića" (str. 145-157) u kojemu autorica Vesna Grahovac-Pražić, nakon donošenja osnovnih podataka o Šimi Starčeviću, opisuje tekstove vjerske i poučne tematike ovoga karlobaškog svećenika a koji su pronađeni u Arhivu Hrvatske provincije Družbe Isusove u Zagrebu.

Stipe Kljajić u prilogu s naslovom "Nikola Moscatello u vrtlogu crkveno-državnih sporova i novih ideologija ustaštva i komunizma (1922.-1946.)" (str. 159-180) donosi niz vrijednih podataka o djelovanju ovoga hrvatskog svećenika za vrijeme obavljanja službe crkvenoga savjetnika Jugoslavenskoga kraljevskog poslanstva pri Svetoj Stolici u razdoblju od 1922. do 1946. godine, s posebnim osvrtom na njegovu ulogu u rješavanju sporova oko Zavoda sv. Jeronima u Rimu i konkordatskim pregovorima između Svete Stolice i Kraljevina Jugoslavije te na njegov otpor prema totalitarnim ideologijama.

"Prilog raspravi o vjerskim prijelazima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na primjeru katoličkog tiska" (str. 181-195) naslov je rada Pe-

tra Macuta. Nakon donošenja podataka o zakonskom i kanonskom okviru vjerskih prijelaza u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, autor analizira ondašnji katolički tisak te zaključuje da se u njima ne nalazi nikakva propaganda za poticanje vjerskih prijelaza.

Posljednji članak ovoga broja nosi naslov "Dnevnik Kerubina Šegvića 1943.-1945." (str. 197-230) u kojemu autori Stjepan Matković i Tomislav Jonjić, nakon iznošenja biografskih podataka o autoru ovoga dnevnika, donose tekst dnevnika pisan u razdoblju Drugoga svjetskog rata, koji su popratili bilješkama i bibliografskim jedinicama. Na kraju rada nalazi se i Šegvićevo pismo upućeno 1943. godine Marku Došenu.

Prikazi i recenzije (str. 231-257) sadrže osvrte na deset knjiga te dva zbornika radova, a ovaj broj, kao i obično, zaključuje rubrika "Primljene publikacije" (str. 259-266) koje potpisuje Marijan Biškup.

Broj 78 ovoga časopisa u rubrici *Rasprave i prilogi* donosi niz od dvanaest priloga. Prvi članak nosi naziv "Značenje nekih filozofskih naziva u djelu *De essentiis* Hermana Dalmatina" (str. 1-15). U ovom radu autor Žarko Dadić, polazeći od činjenice da mnogi autori pogriješno shvaćaju filozofske nazive iz navedenoga djela Hermana Dalmatina, prikazuje uporabu filozofskih naziva prije svega nazive *essentia* i *habitudo*, te uspoređuje njihovo značenje s njihovom uporabom u djelima Boetija. Autor na kraju sugerira kako je pri suvremenom prijevodu filozofskih tekstova iz 12. stoljeća najbolje ostaviti nepreveden latinski naziv.

Slijedi članak Vande Kraft Soić s naslovom "Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima. II. Povijesni usud glagoljice i začetci jeronimske tradicije" (str. 17-37), koji je ustvari drugi dio članka objavljenog u prethodnome broju ovoga časopisa. Ovdje autorica polazeći od uvjerenja da je sv. Jeronim autor glagoljice i staroslavenskog bogoslužja a koje se nalazi u navedenom Otpisu pape Inocenta IV. iz 1248. godine, razmatra razloge zbog kojih glagoljaši baštinu Svete Braće pripisuju sv. Jeronimu te detaljno analizira sve čimbenike vezane uz genezu jeronimske tradicije.

U radu "Otok svetog Jakova: prilog poznavanju srednjovjekovnoga kulturnog krajolika Zagreba" (str. 39-48) autor Danko Dujmović najprije na temelju pisanih izvora donosi brojne podatke o Otoku svetog Jakova koji je od 13. stoljeća bio u posjedu cistercita. Nadalje se bavi ubikacijom ovoga otoka, argumentirajući pretpostavku da je povezan s današnjim Jakuševcem, navodeći kako sam toponim upu-

čuje na povezanost s imenom Jakov. Autor ovu pretpostavku, između ostaloga, potkrepljuje i podacima iz vojne karte iz 1783./1784 čiji detalj donosi na kraju članka. Konkretniji zaključci, prema mišljenju autora, mogu se donijeti ukoliko se otkriju ostatci samostana i crkve sv. Jakova u zagrebačkome Jakuševcu.

Slijedi rad Gordana Ravančića, "Crkvene institucije u dubrovačkim oporukama s kraja 13. i u prvoj polovici 14. stoljeća" (str. 49-65) koji analizira oporučna darivanja crkvenim institucijama u dubrovačkih oporukama iz tri vremenska odsječka (1295.-1296., 1325.-1326. i 1348. godine). Naime, analiza distribucije oporučnih legata (uz priložene grafikone) ukazuje na veći broj oporuka u razdoblju epidemije kuge, plemićke oporuke nisu bile najzastupljenije u navedenim razdobljima, više je oporučnih zapisa žena nego muškaraca, broj sačuvanih oporuka crkvenih osoba je vrlo malen, brojni su legati crkvenim institucijama u Dubrovniku a posebno za vrijeme Velike kuge, najveći je broj legata pro anima, primatelji najvećeg broja legata do 1348. godine bili su uglavnom samostani (najviše sv. Dominika. Osim toga, na veću pobožnost Dubrovčana tijekom epidemije kuge ukazuje i povećan broj oporučnih legata za služenje mise kao i onih, do tada manje uobičajenih, crkvene desetine.

Savo Marković u radu naslovljenom "Kolegijalna crkva S. *Helie de Antibaro*" (str. 67-81) na temelju arhivskih podataka i dosadašnjih historiografskih rezultata iznosi brojne podatke vezane uz crkvu sv. Ilije u Baru i to od prve polovice 14. stoljeća kada se ova crkva prvi put spominje u izvorima pa do sredine 17. stoljeća, odnosno do kraja njezine uporabe. Analizirajući podatke iz pisanih izvora (oporuke te različita crkvena izvješća) autor zaključuje kako se radilo o važnoj gradskoj crkvi koja se po svemu sudeći nalazila unutar gradskih zidina. Na kraju kao prilog donosi i tekst oporuke Matia Mozija, kapelana u Rijeci dubrovačkoj (27. rujna 1464.).

Ivana Prijatelj Pavičić u radu "Prilog poznavanju ciklusa slika posvećenoga sv. Šimi iz crkve sv. Šime u Zadru" (str. 83-103) najprije razmatra povijesni kontekst narudžbe ciklusa slika posvećenih sv. Šimi iz crkve sv. Šime u Zadru, čiji je naručitelj zadarski nadbiskup Vicko Zmajević koji je ovom narudžbom vjerojatno nastojao «osnažiti prostor šovanja svečeve relikvije». Autorica vrlo detaljno analizira ovaj ciklus kasnobaroknih slika navodeći različita mišljenja o motivima, temama i povijesnim ličnostima koje se nalaze na određenim slikama, s posebnim naglaskom na ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I. i njegovu ženu Elizabetu, odnosno njihov boravak u Zadru.

"Svjedočanstva uklesana u kamenu - grobnice i nadgrobnji natpisi Bokelja, Budvana i Barana u Mlecima i na otocima mletačke lagune (16.-19. stoljeće)" (str. 105-138) tema je rada autorica Lovorke Čoralić, Maje Katušić i Maje Matasović. Nakon iznošenja osnovnih podataka o iseljavanju iz Boke kotorske i budvansko-barskoga priobalja u Mletke u razdoblju od kasnoga srednjega vijeka pa sve do početka 19. stoljeća, autorice na temelju arhivske građe, dosadašnjih historiografskih saznanja te rezultata dobivenih terenskim istraživanjem u mletačkim crkvama, iznose brojne podatke o ovim iseljenicima. Detaljna analiza popraćena grafikonima pokazuje zastupljenost grobnih natpisa prema razdobljima (najviše ih je iz 18. i 19. stoljeća), manje je obiteljskih grobnica nego onih podizanih u spomen na jednu osobu, mnogo je veći udio grobnica koje su podizali muškarci nego žene, najviše iseljenika je iz Kotora, najčešća zanimanja iseljenika čiji se grobnji natpisi razmatraju u ovome radu su pomorci i trgovci, od ukupno 21 grobnoga natpisa većina se nalazi u katoličkim crkvama odnosno grobljima, osim dva koja se nalaze u grobljima gdje su se sahranjivali pravoslavni vjernici. Nadalje se donosi kataloški pregled grobnica i grobnih natpisa ovih iseljenika (ovdje objavljenih u izvorniku i u hrvatskome prijevodu) u Mlecima, pri čemu se, osim osnovnih podataka, iznose i drugi podatci o pokojnicima i njihovim obiteljima.

Mihovil Dabo u članku s naslovom "Biskup Juraj Dobrila na stranici austrijskog tiska" (str. 139-155) analizira tekstove iz najvažnijih glasila Habsburške Monarhije koji donose različite vijesti o biskupu Dobrili počevši od 1854. kad se njegovo ime prvi put pojavljuje u bečkim novinama pa do 1882. godine kada ova glasila prenose vijest o njegovoj smrti kao i onu o Biskupovoj oporuci. Autor zaključuje kako su pojedina glasila, ovisno o svojoj uređivačkoj politici, hvalila ili kritizirala Biskupove ideje, ali njihov sadržaj ne dovodi u pitanje do sada poznate osnovne karakteristike njegova djelovanja.

"Politički rad svećenika Josipa Pazmana u svjetlu saborskih govora" (str. 157-190) tema je rada Ane Biočić koja najprije iznosi niz podataka o političkome djelovanju ovoga svećenika, a potom kronološki i tematski analizira Pazmanove saborske govore, iz kojih su evidentni njegovi stavovi o politici, kulturi, znanosti i gospodarstvu. Autorica zaključuje kako je Pazman spretnim mijenjanjem tema u saboru iskazivao svoje političke stavove te da njegov primjer potvrđuje tezu oko aktivnoga angažmana katoličkih svećenika u traženju političkoga rješavanja hrvatskoga pitanja tijekom ratnih godina.

U radu naslovljenom "Andrija Živković (1886.-1957.) i Svetozar Rittig (1873.-1961.) - nove spoznaje u svjetlu Živkovićeve dnevnika" (str. 191-208) Martina s. Ana Begić upoznaje nas najprije s kratkim životopisom i znanstvenim djelovanjem svećenika Andrije Živkovića. Glavni dio rada odnosi se na zapise iz njegova dnevnika koji donose informacije o Rittigu, pa s ciljem što boljega razumijevanja ovih vijesti autorica opisuje crkvene i političke prilike u vrijeme vođenja Živkovićeve dnevnika. Iako dnevnički zapisi nisu vođeni kontinuirano od 1931. do 1956. godine, u njima se može pronaći niz informacija koji govore o odnosu Živkovića i Rittiga, a posebno su evidentna njihova posve suprotna politička opredjeljenja.

Mario Kevo u svome radu detaljno analizira "Imenovanje stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1943.)" (str. 209-234), pri tome opisujući domaće i međunarodne događaje koji su utjecali na imenovanje ovoga predstavnika, a potom govori o njegovim najvažnijim aktivnostima u NDH nakon stupanja na ovu dužnost.

"Zbirke stranih rijetkih knjiga 16. stoljeća u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: franjevački samostan u Samoboru" (str. 235-288) tema je rada Juraja Lokmera i File Bekavac Lokmer. U ovom opsežnom radu autori najprije iznose kratki pregled povijesti franjevačkih samostana u Samoboru i Jastrebarskome. Nadalje, donose niz podataka o tematici, sadržaju i autorima djela iz zbirke Strane rijetke knjige 16. stoljeća, a kao posebnu zanimljivost navode primjerke izdanja čiji su autori ili priređivači bili sljedbenici reformacije. Na kraju donose katalog navedene zbirke s komentarijima uz pojedine naslove.

Stalna rubrika *Prikazi i recenzije* (str. 289-316) donosi dvanaest tekstova o različitim publikacijama objavljenim posljednjih godina, a na samom kraju časopisa nalaze se *Primljene publikacije* (str. 317-323).

Ovdje prikazani brojevi časopisa *Croatica christiana periodica* donose niz vrijednih i zanimljivih radova koji daju svoj doprinos u osvjetljavanju različitih tema iz hrvatske crkvene povijesti, a ovaj časopis i dalje potvrđuje svoje istaknuto mjesto u historiografskoj produkciji.

Dijana Korać

Prilozi, 45, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo, 2016., 387 str.

Najnoviji broj časopisa *Prilozi* donosi trinaest članaka koji se bave različitim temama u razdoblju od srednjega vijeka do kraja 20. stoljeća. Časopis započinje Sadržajem i Predgovorom u kojemu su ukratko predstavljeni radovi trinaest autora, nakon čega slijedi cjelina Članci i rasprave (13-337), zatim Prikazi (341-381) s deset predstavljenih knjiga, te na kraju Indeks autora i Upute suradnicima. Novina u ovoj broju jest potpuno nova postava Redakcije časopisa, izmjena u nazivu Instituta kojemu je raniji naziv istorija zamijenjen grčkom inačicom historija te dodatak Univerzitet u Sarajevu.

Prvi i ujedno jedini članak koji obrađuje srednjovjekovnu tematiku uradak je Esada Kurtovića naslova "Utvičići iz Foče (bosansko ili dubrovačko porijeklo?)" (str. 13-39), u kojemu autor na primjeru Radića Milovčića Utvičića rješava pitanje podrijetla fočanskih Utvičića. Pitanje koje je u literaturi različito tretirano autor razjašnjava analizom ranije objavljenih radova i arhivske građe na temelju kojih utvrđuje da je Radić Milovčić Utvičić Bosanac, koji je stekao dubrovačko građanstvo, a ne Dubrovčanin koji se s obitelji doselio u Foču. I nakon imenovanja za dubrovačkoga građanina, što mu je olakšavalo trgovački posao kojim se bavio, Radić je nastavio raditi i živjeti u Foči.

Slijedi prvi u nizu radova koji se bavi novijim razdobljem, autorica kojega je Hana Younis. Pod naslovom "Brez nikoga u dijaru gurbetu" (Dijar gurbet - živjeti u tuđini. Citat preuzet iz pisma Esme Bakarević) na nešto više od 30 stranica (41-76) autorica razmatra svakodnevni život sarajevske porodice Bakarević u Istanbulu krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Bakarevići su bili jedna od imućnijih obitelji u osmanskome razdoblju, koja je svoje bogatstvo stoljećima stjecala kao pripadnici vojne elite i bogatim ženidbama. Nakon što je Austro-Ugarska dobila mandat za upravu nad Bosnom i Hercegovinom za Ibrahima Bakarevića, najstarijega od braće Bakarević, najvjerojatnije je bilo neprihvatljivo ostati pod vlašću kršćanskoga cara i služiti mu, zbog čega se sa svojom obitelji na samom kraju 19. stoljeća preselio u Istanbul. U prvom dijelu rada dat je osvrt na poznate članove porodice Bakarević od 16. do kraja 19. stoljeća, nakon čega se obrađuje život Ibrahima Bakarevića i njegove obitelji u Istanbulu. Odl-

zak u osmansku prijestolnicu nije prekinuo veze s ostatkom obitelji o čemu svjedoče sačuvana privatna pisma iz kojih se iščitava njihov svakodnevni život, zdravstveni problemi članova obitelji te strahovi s kojima su se suočavali zbog političkih promjena u Carstvu.

"O privrednoj saradnji gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije" (str. 77-96) uradak je Sonje Dujmović, koja na primjeru najbogatijega i najuglednijega Srbina Gligorija Jeftanovića pokazuje svu šarolikost djelatnosti kojom su se trgovci bavili a koje su im omogućavale stjecanje bogatstva. Proučavajući arhivsku dokumentaciju autorica pokazuje kako je jedan od načina ekonomskog uspona bosanskohercegovačke privredne elite bilo učešće u liferacijama za austrougarsku vojsku. Iako je službena potpora Monarhije u razvijanju domaćega poduzetništva izostala, ipak su liferacije za vojsku omogućile pojedincima stvaranje kapitala i njihov uspon na društvenoj ljestvici.

Mitsutoshi Inaba autor je članka naslova "Pisanje japanskih listova o Sarajevskom atentatu" (str. 97-117). Iako je u fokusu autorova istraživanja način na koji je Sarajevski atentat predstavljen u tadašnjim japanskim listovima, koji su imali važnu ulogu u kreiranju mišljenja javnog mijenja, autor se na početku rada bavi Japancima koji su u razdoblju od 1902. do 1906. posjetili BiH. Cilj njihovih posjeta bilo je proučavanje sudskog, upravnog, privrednog i policijskog sustava Bosne i Hercegovine, budući da je japanska vlada u BiH vidjela jedan od uzora upravljanja kolonijama, u prvom redu Formosom. U drugom dijelu članka autor obrađuje pisanje o atentatu u Sarajevu u različitim japanskim listovima u Tokiju, prefekturi Shizouka te u listovima u japanskim kolonijama. Prema prvim izvješćima neposrednim uzrokom atentata smatrala se austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine, čijim je glavnim inicijatorom prikazivan nadvojvoda Franjo Ferdinand. U listovima se također kao pozadinu atentata ističe ideja Velike Srbije, što je bilo pod utjecajem izvora koje su japanski listovi koristili o istrazi atentata, a to su u prvom redu bila novinska izvješća u Beču. U nekim se listovima čak uspoređuju i odnosi Srbije i Austro-Ugarske u albanskom pitanju s odnosom Rusije i Japana na Dalekom istoku. Iz predstavljenih analiza autor objašnjava ulogu atentata na položaj Japana u geopolitičkom kontekstu prije početka Prvoga svjetskog rata.

Slijedi članak Muhameda Nametka "Privilegovana Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu 1914-1918" (str. 119-132) u kojemu autor na temelju arhivske građe i objavljene literature obrađuje djelovanje naj-

veće bosanskohercegovačke banke za vrijeme Prvoga svjetskog rata i posljedice rata na njezin razvoj. Unatoč ratu otvorile su se brojne mogućnosti za poslovanje banaka zbog njihove mogućnosti kreditiranja industrije i države. Zemaljska je banka bila glavni prikupljač ratnih zajmova u BiH a imala je i značajnu ulogu u prikupljanju i distribuiranju žita za stanovništvo. Zbog ratne je krize pokušala proširiti svoje djelovanje i na nova područja. Međutim, iako je rat pružio mogućnosti za daljnji razvoj, ujedno je nanio i veliku štetu poslovanju banke. Samo nekoliko godina po završetku rata Zemaljska banka gubi svoj privredni značaj. Od središnje financijske institucije, postala je obična komercijalna banka koja se morala boriti s konkurencijom za ostvarivanje povoljnog rezultata.

"Regulativa o gradovima u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine" (str. 133-146) uradak je Seke Brkljače, koji donosi osnovne čimbenike koji su determinirali grad u razdoblju od 1878. do 1941. godine. Autorica se bavi fenomenima gradova u BiH u navedenom razdoblju. Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije u BiH započela je era modernizacije i oblikovanja europskih urbanih modela. Kao točku cijepanja autorica uzima godinu 1918. koja na primjeru regulacije gradskoga života dokazuje da je navedena godina bila godina nerevolucionarne i mirne promjene vlasti, ali i državnoga okvira.

Denis Bećirović donosi još jedan članak o izvorima financiranja vjerskih zajednica u BiH u razdoblju od 1945. do 1962. s posebnim osvrtom na direktnu državnu pomoć (str. 147-167). Ovaj put autor istražuje financiranje Islamske zajednice koju je nova vlast tretirala kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Rezultat toga bilo je oduzimanje velikoga dijela vakufske imovine, što je, zbog osiromašenja, dovelo i do gašenja Vakufske direkcije 1959. U radu se daje i tabelarni prikaz državne pomoći Islamskoj zajednici, te prikaz dotacija Saveznoga i republičkih izvršnih vijeća za godine 1958., 1959. i 1960. Iz priloženih podataka vidljivo je da je u razdoblju od 1945. do 1955. najveći dio državne pomoći usmjeren Islamskoj zajednici, budući da se ona, od tri vjerske zajednice, nalazila u najtežoj financijskoj situaciji.

Željko Karaula u članku "Prilozi poznavanju politike vodstva CK SK Hrvatske i hrvatske inteligencije prema pitanju priznavanja muslimanske nacije i njen stav prema Bosni i Hercegovini (1967.-1972.)", (str. 169-200) na temelju arhivske građe, literature i memoara sudionika obrađuje nacionalne odnose u Jugoslaviji tijekom 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća i nastojanja muslimanskih inte-

lektualaca oko priznavanja Muslimana kao nacije te položaju BiH u Jugoslaviji. Pritom analizira stavove CK SK Hrvatske i hrvatske inteligencije unutar Matice hrvatske, ali i izvan nje.

U članku Sabine Veladžić, "Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine - društveno-politički odjeci i rasprave" (str. 201-230) analizira se jedan dio rasprave i napisa koji su potaknuti objavljivanjem dijela romana književnika Vojislava Lubarde, *Gordo posrtanje* u sarajevskom književnom časopisu *Život* 1969. godine. Na raspravu je potaknula književna interpretacija povijesnih zbivanja u Rogatici, gradiću u istočnoj Bosni, tijekom Drugoga svjetskog rata.

Slijedi prvi od tri članka koji obrađuju ratnu tematiku 90-ih godina na prostoru Bosne i Hercegovine. Edin Omerčić autor je rada "Nije svačije kroz selo pjevati - Bosanska krajina u projekciji organicističkih intelektualaca (1991-1992)", (str. 231-258), u kojemu se na temelju izvorne građe i stručne literature obrađuje uloga intelektualaca u procesu raspada SFRJ i teritorijalno-pravnog raspacavanja bosanskohercegovačkoga teritorija tijekom 1991. i 1992. godine. Jedan dio srpske političke elite koji se okupljao u Banjoj Luci, sjedištu novooosnovane Autonomne regije Krajina, koristio je elaborate intelektualaca kao podlogu za legitimitet i legalitet svojih političkih planova. Politička elita okupljena u Banjoj Luci imala je po pitanju "regionalizacije" Bosne i Hercegovine drukčije stavove od srpske političke elite SDS-a u Sarajevu. Te su razlike u veljači 1992. gotovo urušile projekt stvaranja posebne srpske tvorevine koja se u politički povoljnom trenutku trebala udružiti sa SR Jugoslavijom.

Članak Mesuda Šadinlije "Teritorijalna odbrana Republike Bosne i Hercegovine na području Prijedora od aprila 1992. do aprila 1993. godine" (str. 259-295) bavi se političkom i ratnom situacijom u Prijedoru nakon višestranačkih izbora 1990. Iako su pobjedničke stranke SDA i SDS postigle dogovor oko raspodjele funkcija, nakon popisa stanovništva održanog u ožujku 1991., koji je pokazao prevagu muslimanskog stanovništva u odnosu na srpsko, dolazi do prvih napetosti koje će kulminirati ratnim sukobom. Rezultati izbora onemogućili su da se Prijedor uvrsti u asocijaciju općina sa srpskom etničkom većinom kakva je bila Autonomna regija Krajina. Takvo što moglo se izvesti samo nasilnim putem, a realizaciju toga preuzeli su srpski vojni i politički faktori. Nakon što je u Prijedoru nasilno uspostavljena srpska vlast pristupilo se stvaranju trajne etničke dominacije Srba koje će se realizirati kroz etničko čišćenje Bošnjaka i Hrvata. Šadinlija obrađuje i nastojanja na organizaciji zaštite stanovništva od jedinica Teritorijalne

obrane Republike Bosne i Hercegovine na prostoru Prijedora, oblicima njihova ustrojstva i djelovanja od početka izbijanja sukoba do likvidacije posljednjih preostalih skupina na terenu.

Posljednji članak koji obrađuje političku i vojnu situaciju na području općine Prijedor uradak je Jasmina Medića "Pripreme, tok i razmjere napada na Kozarac 1992. godine" (str. 297-313). Autor se bavi političkim i vojnim priprema za zauzimanje područja Kozarca, koje je uslijedilo ubrzo nakon srpskog nasilnog preuzimanja vlasti u Prijedoru 30. travnja 1992., kada su kulminirala sva politička zbivanja. Srpske snage u prvi plan stavljaju zauzimanje Kozarca, gdje su glavnu ulogu odigrale mobilizirane vojne jedinice 1. krajiškog korpusa VSRBiH/VRS te policijske strukture Stanice javne bezbjednosti Prijedor i Centra službi bezbjednosti Banja Luka. Poseban osvrt dat je na ratne zločine počinjene u Kozarcu tijekom agresije na Bosnu i Hercegovinu kada je velik broj stanovnika Kozarca ubijen, protjeran ili odveden u koncentracijske logore Omarska, Keraterm i Trnopolje, a njihova imovina opljačkana i popaljena.

Za kraj, članak Františka Šisteka "Rat, identitet i egzil u djelu Raymonda Rehnicera" (str. 315-337) predstavlja diskurzivnu analizu nekih od ključnih tema esejističkoga djela Raymonda Rehnicera (1942.-1998.), profesora urbanizma i arhitekture na Sveučilištu u Sarajevu. Autor u prvom dijelu članka donosi osvrt na život i djelo R. Rehnicera, koji je nekoliko mjeseci nakon izbijanja rata uspio napustiti Sarajevo zajedno s ostalim židovskim izbjeglicama u konvoju koji je sam organizirao. Ostatak života proveo je u Pragu. Osvrćući se na njegovo djelo Šistek navodi kako je Rehnicerova misaona zaostavština BiH nepoznata ne samo na prostoru bivše Jugoslavije nego i u anglofonom svijetu. Obradujući Rehnicerova djela autor u fokus svoga istraživanja stavlja uzroke rata u BiH, problematiku multikulturalnog suživota, razvoj i ulogu Rehnicerovog židovskog identiteta nakon izbijanja rata, njegovo osobno iskustvo izbjeglice te konceptualizaciju Srednje Europe kao posebnog povijesnog i kulturnog prostora.

I ovaj broj Priloga još je jednom opravdao reputaciju časopisa s visokim znanstvenim standardima. U njemu Redakcija donosi dvanaest izvornih znanstvenih radova i jedan pregledni rad. Raznovrsni i zanimljivi članci daju vrijedan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji a svojom će tematikom i pristupom zasigurno zainteresirati i čitatelje izvan znanstvenih krugova.

Dijana Pinjuh

○ *Strasti za životom* Emila Bobanovića Čolića

Suradnja mostarskoga Filozofskog te Fakulteta prirodoslovno-matematičnih i odgojnih znanosti s Galerijom Aluminij kontinuirano traje već pune dvije godine. U tom periodu realizirano je nekoliko samostalnih izložbi kako mlađih umjetnika/ica koji/e se tek počinju afirmirati unutar domaće, ali i regionalne umjetničke scene tako i likovnih doajena koje odlikuje poseban izraz i čiji se prepoznatljivi opusi već dobro zaokružuju. U krug potonjih pripada i Emil Bobanović Čolić. U okrilju prethodno spomenutoga organizacijskog kruga, a u sklopu Mostarskoga proljeća 2017. - XIX. dana Matice hrvatske, organizirana je izložba ovoga poznatog hrvatskog slikara čiji je slikarski i kiparski opus nastajao u rasponu od gotovo više od pola stoljeća i koji su kritičari podijelili na nekoliko tematsko-stilskih cjelina.

Iako se Emil Bobanović Čolić smješta u red onih marljivih, ali samozatajnih umjetnika o kojima, s obzirom na dugovječnost njihova predanoga rada, i nije toliko toga napisano, njegova stvaralačka djelatnost ipak nije ostala nevalorizirana. Na ovom mjestu valja uputiti i na dokumentarni film iz 2012. godine kroz koji se oslikava portret ovoga umjetnika, čiji scenarij i režiju potpisuje mladi povjesničar umjetnosti Marin Ivanović.¹ Odmah se na početku filma ističe slikarevo rodno mjesto Kuna Pelješka koje se treba shvatiti kao specifičan kronotop koji je predodredio određene tematsko-motivske konstante njegova opusa (uzgred vrijedi spomenuti i znakovitu biografsku činjenicu da iz istog mjesta potječe i Mato Celestin Medović, jedno od središnjih imena hrvatskoga modernizma, njegov umjetnički prethodnik, ali i predak). U filmu se, nadalje, njegov opus stilski sumira u pet cjelina: a) tematski raznoliki reljefi i skulpture koje odlikuje vedar i pročišćen kolorit, b) gestualne slike s dominacijom osnovnih boja, uzna znatni udio crne, te motivima brodova i pejzaža, c) gestualne apstrakcije u kojima prevladavaju plavi i crveni tonovi, d) skulpture u drvu i bronci i d) slike iz posljednjih ciklusa. Formativni

---

1 *Portret umjetnika*, nastao u produkciji Dubrovačke televizije, dostupan je na <https://www.youtube.com/watch?v=qkeXTphr1D8> (18. 5. 2017.). Monografija *Emil Bobanović Čolić* Tonka Maroevića objavljena je 2011. godine u izdanju Grada Labina.

začetak ove slikareve zadnje faze nazire se još početkom ovoga stoljeća simboličkim *Duhom djetinjstva*, ciklusom čiji sam naziv sugerira povratak u smislu konačnoga usidranja u ishodišni mediteranski ambijent čime dostiže određenu idejnu, ali i izraznu cjelinu. Riječima Tonka Maroevića, posrijedi je *individualno ritmiziranje epohe, specifično pripitomljavanje univerzalnih protega*. Jedinstveni stvaralački impuls E. Bobanovića Čolića u periodu od 6. do 21. travnja ove godine posjetitelji Galerije Aluminij u Mostaru imali su priliku doživjeti zahvaljujući izložbi sugestivnoga naslova *Strast za životom*. Izložba, za čiji je postav bila zadužena Barbara Martinović, sastavljena je od dva zasebna ciklusa raspoređena u oba dijela Galerije.

U onom drugom, nesredišnjem galerijskom prostoru postavljeno je ukupno petnaest slika. Iako je postavkom ovaj ciklus na neki način zaklonjen od onoga središnjeg, vidljivog pri samom ulazu u Galeriju, na njega treba obratiti posebnu pozornost. Ove gestualne slike različitih dimenzija (100 x 100, 80 x 100, 80 x 80, 90 x 70, 70 x 70, 40 x 40, 30 x 30 cm) odlikuju se istim obilježjem - gotovo reljefnom, mjestimično manje ili više namreškanom podlogom gustog crvenog namaza te nanošenjem crnih mrlja širokim potezima kista. Svaki ovaj akril na platnu mogao bi se imenovati svojevrsnim narativnim segmentom, prizorom ili odsječkom jedne složene i nedovršive unutarnje priče čija se dinamika postiže pulsiranjem, prekidanjem i rastakanjem. Ove se čiste apstrakcije interpretativno konkretiziraju naslovima. Neki od njih nadaju se shvatiti kao poziv samom gledatelju (*Otključah ti obzor*), neki upućuju na reflektirane izvanjske podražaje ili unutrašnja stanja i rascjepe (*Bljesak, Na vrućem limenom krovu, Puknuće, Razdvajanje, Udvajanje*), nekima se autorefleksivno evociraju memorijalni izgubljeni trenutki (*Zaludu pamtiš žubor rijeke*), neki funkcioniraju kao fraze ili eliptične sentencije (*Sve je uzalud, Ključa vrelo života, Ista laž*), dok neki upućuju na sam predmet apstrahiranja (*Raščupana kosa, Koraljna niska*). U ovoj potrebi za konkretizacijom značenja očituje se narav apstraktnog likovnog jezika ovoga umjetnika koji, kako sam kaže, ne vjeruje u apstrakciju, budući da je svaka redukcija povezana s nekim početkom.

Ciklus pod nazivom *Ptice*, nastajao od 2012. do 2017. godine, drugi je, središnji dio izložbe. Čini ga trideset i devet akrila na platnu različitih dimenzija (140 x 140, 130 x 130, 100 x 120, 110 x 130, 100 x 100, 40 x 40 cm) objedinjenih provodnim motivima ptica i jaja. Osim na tematskoj razini, ovaj se ciklus od prethodnoga razlikuje i u izvedbenom pogledu. Riječ je o strožem formalnom ustrojstvu i

geometrizaciji konstruktivističkoga prosedea. Figure su svedene na manje ili više čiste geometrijske oblike od kojih je moguće izlučiti trokut, elipsu, pravokutnik i sl. kojima su naznačeni pojedinačni dijelovi tijela ptice. Svaki od ovih oblika raščlanjen je crnom konturnom linijom, a na svakoj slici eliptična jaja su u potpunosti bijela. Široke površine podloge koloristički su u komplementarnom odnosu s figurama pri čemu su podloga i figura postavljene u istu ravan, što znači izostanak voluminacije. Upravo ova plošnost upućuje na koke-tiranje s infantilnijim postupcima oblikovanja čime se postavlja opća intonacija ciklusa.

Detalji oblička *Ptica* E. Bobanovića Ćolića u potpunosti su minimalizirani i stilizirani, kako u kataloškoj bilješci opaža Antun Karaman, te su apstrahirane na način da nisu doznačene određenom specifičnosti ili vrstom. Shodno tomu, u *Ptice* bi se mogla učitavati brojna značenja. Nije slučajno da spomenuti kritičar na početku svoga teksta detaljno navodi njihova moguća simbolička tumačenja, na čemu se ovdje ne ćemo posebno zadržavati. Pažnju ćemo usmjeriti na jedan drugi opaženi signal. Naime, pri pomnijem razgledavanju slike po slici, promatrač/ica će lako zapaziti svojevrсни obrazac brojevnoga variranja motiva. Gledanjem slike po slici detektira se gotovo pa kompulzivno postavljanje parnih i neparnih kombinacija ptica i jaja. Iako to u ovom slučaju nije matematički dokazivo, ovaj postupak - za koji nije posve moguće ustvrditi je li intencionalan ili ne - asocira na ono što bi se nazvalo određenim matematičkim redom predstavljenim zbrojem članova nekog niza, primjerice onog Fibonacijeva koji ima veze s onim što se u umjetnosti određuje *zlatnim rezom* ili *Božanskim omjerom*.

Možda bi se u ovome mogao potražiti ključ za interpretaciju Bobanović Ćolićeve *Strasti za životom* - njegova umjetničkog načela koje uvijek uključuje potragu za višim smislom.

Ljiljana Rajković

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@sve-mo.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i treće-ga recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrtne, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora navode se njihova imena i prezimena, a ako ih je više stavlja se SKUPINA AUTORA.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom.

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, br. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 141-143.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao PETAR BAŠIĆ), u: *Hrvatsko slovo*, br. 467, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

Papers can be submitted to the editorial board throughout the whole year by e-mail at one of the editorial e-mail addresses: hercegovina@sve-mo.ba or casopis.hercegovina@gmail.com, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. *Original scientific article* is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. *Short communication* of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. *Review article* is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. *Professional article* is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME – small capitals

"Title of the article" – in quotation marks, standard font

Titles of all publications – italic

Ibid. – italic

ID. – small capitals

op.cit. - italic

For up to three authors of the article, the names are cited, if more than three, the term GROUP OF AUTHORS is used.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon.

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op.cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op.cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoae", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word"(John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, no. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 141-143.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by PETAR BAŠIĆ), in: *Hrvatsko slovo*, no. 467, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

